VAMANA KAVYALAMKARA SUTRAVRTTI, VAGBHATA ALAMKARA AND SARASVATI KANTHABHARANA

Edited by

ANUNDORAM BOROOAH, B.A., B. C. S.

WITH
A FEW NOTES
AND
Extracts from Old Commentaries



CALCUTTA: T. P BROTHERS 2-1 BAG BAZAR STREET
LONDON : TRUBNER & Co. . 57, LUDGATE HILL

1883

PRICE RUPEES 15 ONLY

Printed at the Mani Ram Yantra
by
Purna Chunder Chakravarti.
Calcutta.

PREFACE.

THE first work in this volume is V*a*mana s*u*travṛtti or more fully k*a*vy*a*lank*a*ras*u*travṛtti. It is based on a copy prepared under my Benares Agent Pandit Ishan chandra Tarkaratna and revised with the help of two manuscripts kindly lent me by Professor R. G. Bhandarkar of Poonah. Unlike the first, the Poonah manuscripts are generally reliable and have been of much help to me. One of them is slightly punctuated and has a few notes here and there (A). But they are not assuring. The other manuscript (B) has no punctuation and no notes, but in many places, its readings are preferable to the others. Under v. 2. 3. A reads 'चह्वेः' for 'वलेः'. But the first is उदात्तेत् and is not the object of this rule. After v. 2. 23., A reads 'क्यपि सते' but p. 3. 1. 99 shews that B's reading 'यत्ति' is to be preferred. At v. 2. 59, A reads 'ब्रह्मादिषु', but p. 5. 2. 116 shews that the 'नौह्यादिषु' given by the other two manuscripts is the proper reading. There are places where all these manuscripts are wrong. In v. 2. 28, they all read 'क्यपि'. P*a*nini has a क्यप्, but it does not give सुयति in the sense referred to by V*a*mana. There are also places where V*a*mana is not supported by the authorities he refers to. In v. 2. 31., he says प्रतुचरी is grammatical as 'चरट्' is given among the पच् class. This is in defence of P*a*nini III. 2. 16. But the Dh*a*tup*a*th*a* in all the editions I have does not contain

any 'परद्' and the पर्'s are not in the पच् class. The rule he refers to under v. 2. 38 is given under Panini III. 1. 96. 2 and not under Panini III. 2. 161-2. At page 42 line 23, all read "इतश्च माण्त्रकात्." But Vamana evidently refers to Panini iv. 1. 54 and v. 4. 153 and the passage is misleading, if at all defensible. At 52. 59 and 60, Vamana says 'धन्वन्' and 'शोभा' belong to the नौच्चि class, but none of my books gives them under it. So the words प्रतिभा, विसृति, and छित are not found in the प्रज्ञा class (p. 5. 4. 38). The rule quoted under 5. 2 81 "प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च" properly belongs to p. III. 1. 26, but I do not find in any of my books. Bhattoji Diksita defends दूरयति quite differently (S. k. vol. II. p. 236. l. 5.)

2. The next work is Vagbhata Alamkara. It is also based on three manuscripts: a copy prepared under my Benares agent and two manuscripts belonging to the Poonah and Calcutta Sanskrit College Libraries. There are no technicalities in this work and the manuscripts are reliable. The first (c) is incomplete but is accompanied with a commentary of Simha Deva Gani. I can not give further information, as it is incomplete and I do not possess the beginning and the concluding parts of it. My Benares agent wrote to me that it only went as far as the 4th chapter, but examination revealed that the commentary of the first part of the 5th chapter is prefixed to the work as if it were the first chapter. I have given a few extracts from it. It must not be supposed that I accept as correct all that the commentator says. In

the Prakrta passages specially, his renderings are not always literal. In the verse iv. 106, the manuscripts read either दोलं or घोलं. As Prakrta does not admit of द, I have given घोलं and this is explainable under Vararuci viii. 6 "घुणो घोलः". दोलं is a possible reading but is not so satisfactory. I owe two manuscripts to Professor R. G. Bhandarkar, but one of them is Alamkara Tilaka of another Vagbhata. The other manuscript I have used (A) ends at the 5th chapter. The last manuscript (B) I owe to Professor Mahesh Chandra Nyayaratna. It is fuller than the other two and gives an additional chapter of six verses. It is not numbered as it is not found in all manuscripts. The 3rd verse of this chapter is the same as iv. 150 with a slight difference of reading. [यत्र वन्यः at the end of the 4th verse applies to the 5th verse].

3. There are two new words in this work, which require some explanation. The first is 'श्रावश्चिद्धपाटकं' of iv. 132. It is found in all the manuscripts and I have not the least doubt about its correctness. The text says it is a town and this is re-iterated in Simha Deva's commentary. The other word is वच्छोम of vi 2 and 4. Its correctness is also satisfactorily established by the first verse of Karpura Manjari. Pandit Vamanacarya in his edition of this drama renders it by वैदर्भी, but I do not know on what authority. The two verses of Vagbhata distinctly shew that वच्छोम is not विदर्भ and in an old translation of this very verse in the Calcutta Sanskrit College Hindi manuscript of the Sarasvati Kanthabharana (corresponding to p. 138 of my edition), वच्छोम is translated as वच्छोम.

4. The last work is Sarasvati Kanthabharana. I had the benefit of also three manuscripts for its publication—one from the Calcutta Sanskrit College, one from the Benares Sanskrit College, and another from a Benares Pandit. The second is very incomplete, wanting several pages both in the middle and at the end. The third is also incomplete towards the end, leaving out several passages here and there. The first is on the whole the best of these three manuscripts. As regards the Sanskrit portion, there is not much difference of reading and where there is any, I have given what appeared best to me. The manuscripts are generally written by the कायस्थ or writer class utterly ignorant of Sanskrit and I have deemed it unnecessary to add as different readings, what are nothing but copying mistakes. As regards the Prakrta portion, I regret there are serious mistakes. The manuscripts are generally utterly unreliable and differ so much that it is exceedingly difficult to choose the correct readings. Even where they agree there are not only the ordinary confusion between प and य, म and भ, व and र, त and न, च and व, ख and रव andso on, but also mistaking of ष as स्स or म्म or स्म, राह as ष्ह or सृह and ष्ह as राह, घ as ध्म and ध्म as घ and so on, which I did not perceive until the greater portion of the work was printed. Even with this knowledge, it is not always easy to restore the correct text of Prakrta passages, when they abound in vernacular terms or the connection in which they occur is not clear. The quotations are chiefly from the Shalivahana Saptashati, Ravanabadha, and Satyabhama

Sambada or a similar poem on the same subject. It was my intention to correct the errors of my edition by comparing with the originals of these works, but I have been grievously disappointed. The last work is utterly unknown, although the copious citations leave little doubt in my mind that such a work once existed, if not available now. The first work is well-known, but I could procure only a very incomplete and inaccurate manuscript of its commentary, covering about 200 verses only. The second work has been carefully edited by Professor Goldsmidt and I have had the use of not only a copy of it but also of a very incomplete but accurate manuscript belonging to the Sanskrit College Library here. The verses I have been able to identify have been compared and corrected, but if my search has been careful, I do not find in it all which *prima facie* belong to it, as *e.g.* the verses at p. 205 l. 4. and 13. Should I succeed hereafter in procuring the manuscripts of all the works I want, I shall try to remove these defects, when a suitable opportunity occurs.

5. A few other mistakes have remained uncorrected owing to our habit of writing in the Sanskrit and not in the Prakrta style. The following summary of Prakrta orthography will elucidate the subject.

(1) There is no ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ऐ, औ. According to Hema Candra, some allow ऐ and औ: कैअवं—कैतवम्; सौअरिअं—सौन्दर्यम्.

(2) There is no Visarga.

(3) There is no न except in the Paishaci, which has no ण.

(4) There is only one sibilant स. The *Magadhi* has only श.

(5) There is only ज and no य. The *Magadhi* on the other hand, has य for ज.

There is no rule in Vararuci or Hema Candra excluding य and both in Hema Candra's grammar and his *Deshinamamala*, medial य is occasionally found. But as I do not remember meeting with any clear instance of य in other manuscripts and as the *Namamala* has no section on य, I give the rule as above.

(6) Some writers regard there is no ब except with another labial, but this view is doubtful. In the *Namamala* there is a separate section on ब as distinguished from व.

(7) According to Hema Candra, nasals become anusvara before other consonants. This is the style in which Hindustani manuscripts are written—both Sanskrit and Prakrta.

(8) Final म् becomes anusvara.

(9) No conjunct of dissimilar consonants except ल्ह for ह्ल, म्ह for ह्म (also म्म, म्म, न्म), and ण्ह for ह्न, (ह्ण also न्न, ण्ण, ह्ण, न्न). In the Hindustani manuscripts, the practice is quite the reverse and one rarely meets ल्ह, म्ह, or ण्ह.

The *Magadhi*, however, has स्क and स्त and स्ट in चिस्ट (= तिष्ठ).

6. On some *Prakrta* points, however, the *Sarasvati* is likely to throw useful light. The verse at p.

48. l. 20 is quoted both in the Kavya Prakasha and in the Sahitya Darpana, but not only the readings of these works differ materially but the real force of the word सत्पथस्य is entirely passed over. The dialect of the two Raksasas in the third act of the Venisamhara is regarded by our Pandits as Paishaci, but the readings do not correspond either with the Paishaci or any other dialect mentioned by Vararuci. The Sarasvati gives it as Magadhi and its readings entirely correspond with the rules of Vararuci.

7. The Sarasvati Kanthàbharana is probably the best rhetorical work in Sanskrit, but the refinement of its classification and the difficulties of its language have long deterred our Pandits to study it carefully. There is probably no complete commentary on it. After the text was printed off, I received two copies of Ratnesvara's commentary styled Ratnadarpana. The name of the author is differently spelt in different parts of the manuscripts, in one place as Ramesvara and in another as Ralesvara. But I give it as Ratnesvara, as it is clearly written so in passages like the following 'इति श्रीमिश्ररत्नेश्वरविरचिते रत्नदर्पणनाम्नि सरस्वतीकण्ठाभरण ... ... प्रथमः परिच्छेदः'. He is apparently a comparatively old writer, as he names poems like Hari Prabodha and quotes from Deshiya Kosa (not Deshìnàmamàlà), which are probably utterly unknown to modern Pandits.

Both the manuscripts contain only three chapters, but the commentary virtually ends at the verse या गौः पौः, etc., p. 129. The concluding portion of the second

chapter is not found in either manuscript and the third chapter is very meagre. I have however received every assistance from the earlier portions of the commentary in the brief notes appended to this work. In many cases, however, I have given the exact references, where it is unnecessary to add any notes, as these works have been printed with full commentaries. The readings of the Sarasvatí *Kanth*àbharana often slightly differ from the printed works, but they are always defensible and in some cases better.

I owe to my Head Assistant Pandit Damodar Kaviratna and Assistant Pandit Ramkrisna Vidyà-bhusana for the first revision of the manuscripts and the first correction of proof sheets.

BENARES,
Dec. 27, 1882. A. B.

अनुक्रमः ।

पा० ३।३।३३ ; २०.पा० ३।३।५७ ; २१.पा० ३।३।४० ; २२. धा० २८।३३ ;२३ पा० ३।३।१०४; २६पा० ३।३।१०३;४२।५पा० ३।४।७२. ; ७ पा०३।४।८४;१० का० ३ ; १५पा० ४।१।४० ; १७ पा० ४।१।४२; १९. पा० ४।१।६५-६. ; २३ पा० ४।१।५४, ५।४।१५३. ; ४३।५.पा० ४।१।६६।१. ; ८ पा० ४।३।११ ; ११. पा० २।४।१९ ; १४ पा० ४।४।१९८ ; १५. पा० ४।३।५४ ; १६.पा० १।१।६८; १७ ४।३।१४४.; २१.पा० ४।२।११४ ; पा० ५।१।१२२-३ द्रष्टव्यम्. ; २३. पा० ५।१ १२४।१. ; २४.पा० ४।१।४१.; ४४।१. पा० ५।२।११६;३. कु० १।३२. ; ८ पा० ३।१।१३४ ; १४. पा० ३।१।८;१५ बौद्धं बुद्धत्रयेणम् ; १९. पा० ; ५।३ ७९, ८३ ;२० पा० ५।४।३४ ; २३ पा० ५।४।३८. ४५।१ पा० ५।४।७७;३ पा० ५।४।१३२-३. ; ५. पा० ५।४।१३५; ६.कु० १।५३.;७. पा० ५।४।१४१; ८. पा० ५।४।१४५ ; १२ पा० ५।४।१५१. ; १६. पा० ६।३।१२. ; १८. पा० ६।३।३४; २२. पा० ६।३।६१ ; २५ पा० ६।३।११९.; २६ पा० ४।२।८५. ४६।२ पा० ६।४ ५६. ; ३. धा० २६।९२.; ४.धा० १९।७०; ९ धा० २६।३२; ११ पा० ६।४। १५६; १५. पा० ७।१।८१; १७. पा० ७।१।७४; १८.पा० ७।१।७४; २४ पा० ७। ३।८२. ;२४. अनादिः =न औवादिकः ; २६।पा० ६।३।५० ; ४७।१. पा० ७।३ १९.; ३.पा० ७।३।३४. अजादीनामप्राप्तौ घञि सति इति भावः ; ४. धा० २३।१५.; ७. पा० ८।१।७ ; १।४।४८।२(स्थि) ; १०. पा० ८।१।१२.; १२. पा० ८।१।४.; १५. पा० ८।३।३७ ; १७. पा० ८।३।४८. ; १९. पा० ८।३।८० ; २१ पा० ८।३।८८ (९९) ; २२ श्रि०, १।८ ; २३. पा० ८।४८ ॥

Corrections.

5. 9. १०क after प्रकोष्ठे. 7.20 गुण (गुणा); 25.८क after नान्थैकं. 10.22. द्वि (द्वि). 13. 25 ऽस्थित (स्थित). 16. 9. कुला (कुला-); 22. ष्ठित (ष्टित) 23. 26 सामान्या (सामान्य). 25. 17.न्त्यन्त (न्त्यन्तन्त). 26. 19 व्याख्यात (व्याख्यत). 27. 17: ष्टार्थ (ष्टाय). 30. 19. नू (नव). 31. 7. द्द (द्व). 37. 7 to 9 व (च) ; 25. सर्जना (सर्जोना). 38. 2. पद्येऽ (पद्ये); ४. स च (च); 10 पचा (चचा) ; 13 न before सिध्यति ; २३. उपमित (उपमिमित) 44. 22. omit ६५ ; 24. अपि (अपि). 45. 25. वद्धृ (वद्धृ) 46. 24. मुख्य (मुख्य). 47. 25. निदर्शिता: (न दर्शिता:).

Readings.

१ २ (स्वर्था) स्वेर्पा(ख) (खेष्टाक) ; ५ (इत्याह) इत्यत आह (ख)। २० (अभ्यवहारिनौशब्दौ) अभ्यवहारिशब्दौ (क,ख)। २. २६.(वङ्कलातुग्रलक्षणपदा च) वङ्कलत्वादुल्लक्षणपदा (ग)। ३. १ (समस्तातुग्रतुत्कटपदा) समस्तासुत्कटपदा(ग)। ३।४ (पर्यग्रस्त) पर्यग्राम (ग)। (कपाल) कपाट (ग)। ३ ११ (तेनोत्थाय) तेनोद्गीय (ग)। ४.५ (अधिकारिवक्ता) अधिकारिचिन्ता (क)। ८३. (अभिधायकानि) अभिधायिकानि (ग)। ५.८ (यथायथं) यथास्वरूपं (क, ख)। १७ (निपाताः) निष्ठान्ता: (क)। २५ (विषयोपरतं) विषयापरतं (ग)। २६ (विशेषसत्र ख्यानार्थं) विशेषकथनार्थं (ग)। ६।१ (दुर्बोधत्वात्) दुर्बन्धत्वात् (क,ख)। ८. (अपि ग्रावपि) अप्यवनि (ग)। ७।१५(रचनागुम्फित) कविना गुम्फित (ग)। ८।२ (परिणाम:) विपरिणाम: (क)। ८।१८ (कपर्दक) कन्दर्प (क)। १८ (सुख). रति (ग)। १०।२५. स्वरसमवायरूप.) परस्परसमवायरूप: (क,ख)। ११.१३ (विश्लेषित) विश्लेषित (ग) १५.२०. (वीथिषु जयति) वीथीर्विजयते (ग)। २४.१३ (उद्भाति) निर्याति (क ख)। ४१. १० (गङ्गाधरा) मङ्गीधरा (ग)।

वामनसूत्रवृत्तिः ।

श्रीगणेशाय नमः । प्रणम्य परमंज्योति र्वामनेन कविप्रिया । काव्यालङ्कारसूत्राणां स्वेषां वृत्ति र्विधीयते ॥ १ ॥ काव्यं ग्राह्यमलङ्कारात् ॥ २ ॥ काव्यं खलु ग्राह्यमुपादेयं भवत्यलङ्कारात् । काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्त्तते । भक्त्या तु शब्दार्थमात्रवचनोऽत्र गृह्यते । कोऽसावलङ्कार इत्यत आह । सौन्दर्यमलङ्कारः ॥ ३ ॥ अलङ्कृतिरलंकारः । करणव्युत्पत्त्या पुनरलङ्कारशब्दोऽयमुपमादिषु वर्त्तते । स दोषगुणालङ्कारहानादानाभ्यां ॥ ४ ॥ स खल्वलङ्कारो दोषहानात् गुणालङ्कारादानाच्च संपाद्यः । कवेः शास्त्रतस्ते च ॥ ५ ॥ ते चैते दोषगुणालङ्कारहानादाने शास्त्रादस्मात् शास्त्रतो हि ज्ञात्वा दोषान् जह्यात् गुणालङ्कारांश्चाददीत । किं पुनः फलमलङ्कारवता काव्येन येनैतदर्थोऽयं यत्न इत्यत आह ॥ काव्यं सद् दृष्टादृष्टार्थं प्रीतिकीर्त्तिहेतुत्वात् ॥ ६ ॥ काव्यं सच्चारु दृष्टप्रयोजनं प्रीतिहेतुत्वात्, अदृष्टप्रयोजनं कीर्त्तिहेतुत्वात् । अत्र श्लोकाः, प्रतिष्ठां काव्यबन्धस्य यशसः सरणिं विदुः । अकीर्त्तिवर्त्तिनीं त्वेवं कुकवित्वविडम्बनं ॥ कीर्त्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं विपश्चितः । अकीर्त्तिं च निरालोकनरकोद्देशदूतिकां ॥ तस्मात् कीर्त्तिमुपादातुमकीर्त्तिं च व्यपोहितुं । काव्यालङ्कारशास्त्रार्थः प्रसाद्यः कविपुङ्गवैः ॥ इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

प्रयोजनस्थापनमधिकारिनिरूपणार्थमाह । अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्च कवयः ॥ १ ॥ इह खलु द्वये कवयः संभवन्ति, अरोचकिनः सतृणाभ्यवहारिणश्चेति । अरोचकिसतृणाभ्यवहारिणौ शब्दौ गौणार्थौ । कोऽस्या-

-वर्थः, विवेकित्वमविवेकित्वञ्चेति, तदाह। पूर्वे शिष्या विवेकित्वात् ॥ २ ॥ पूर्वे खल्वरोचकिनः शिष्याः शासनीया विवेकित्वात् विवेचनशीलत्वात्। नेतरे तद्विपर्ययात् ॥ ३ ॥ इतरे सतृणाभ्यवहारिणो न शिष्याः तद्विपर्ययादविवेचनशीलत्वात्। न च शीलमपाकर्त्तुं शक्यं। नन्वेवं न शास्त्रं सर्व्वानुग्राहि कुतस्तदुपादीयते तदाह। न शास्त्रमद्रव्येष्वर्थवत् ॥ ४ ॥ न खलु शास्त्रमद्रव्येष्वविवेकिषु अर्थवत्। निदर्शनार्थमाह। न कतकं पङ्कप्रसादनाय ॥ ५ ॥ न हि कतकं पयस इव पङ्कस्य प्रसादनाय प्रभवति। अधिकारिणो निरूप्य रीतिनिश्चयार्थमाह। रीतिरात्मा काव्यस्य ॥ ६ ॥ रीतिर्नामेयमात्मा काव्यस्य शरीरस्येवेति वाक्यशेषः। का पुनरियं रीतिरित्याह। विशिष्टा पदरचना रीतिः ॥ ७ ॥ विशेषवती पदानां रचना रीतिः कोऽसौ विशेषइत्याह। विशेषो गुणात्मा ॥ ८ ॥ वक्ष्यमाणगुणरूपो विशेषः। सा त्रिधा ॥ ९ ॥ साचेयं रीतिस्त्रिधा भिद्यते वैदर्भी गौड़ीया पाञ्चाली चेति। किं पुनर्द्देशविशेषे द्रव्यवद् गुणोत्पत्तिः काव्यानां, येनायं देशविशेषव्यपदेशः, नैव। यदाह। विदर्भादिषु दृष्टत्वात् तत्समाख्या ॥ १० ॥ विदर्भगौड़पांचालेषु देशेषु तत्रत्यैः कविभिर्यथास्वरूपमुपलब्धत्वात् तत्समाख्या न पुनर्द्देशैः किञ्चिदुपक्रियते काव्यानां। तासां गुणभेदाद्भेदमाह। समग्रगुणा वैदर्भी ॥ ११ ॥ समग्रैरोजःप्रसादप्रभृतिभिर्गुणैरुपेता वैदर्भी नाम रीतिः। अत्र च श्लोकौ। अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता। विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ १ ॥ अलङ्कारादिसौभाग्यां तामेकामेव स्तुवन्ति कवयः। सति वक्तरि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने। अस्ति तन्न विना येन परिस्रवति वाङ्मधु ॥ २ ॥ अत्रोदाहरणम्। गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताड़ितं. छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु। विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥ ओजःकान्तिमती गौड़ीया ॥ १२ ॥ ओजः कान्तिश्च विद्येते यस्यां सा ओजःकान्तिमती गौड़ीया नाम रीतिः माधुर्यसौकुमार्ययोरभावात् समासबहुला-

रीतौ सहृदयहृदयानां रञ्जकः कोऽपि पाकः॥ साम्येयं वैदर्भी तात्स्थ्यात् ॥ २०॥ साम्येतमर्थगुणसम्पद्वैदर्भी, उक्ता, तात्स्थ्यादित्युपचारतो व्यवहारं दर्शयति। इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ शारीरे प्रथमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः॥

अधिकारिचिन्तां रीतिनिश्चयं च निरूप्य काव्याङ्गान्युपदर्शयितुमाह। लोको विद्या प्रकीर्णञ्च काव्याङ्गानि॥ १ ॥ उद्देशक्रमेणैव व्याचष्टे। लोकवृत्तं लोकः॥ २ ॥ लोकः स्थावरजङ्गमात्मकः, तस्य वृत्तं वर्त्तनमिति। शब्दस्मृत्यभिधानकोषच्छन्दोविचितिकलाकामशास्त्रदण्डनीतिपूर्वा विद्या ॥ ३ ॥ शब्दस्मृत्यादीनां तत्पूर्वकत्वं पूर्वं काव्यबन्धेष्वपेक्षणीयत्वात्, तासां काव्याङ्गत्वं योजयितुमाह। शब्दस्मृतेः शब्दशुद्धिः॥ ४ ॥ शब्दस्मृतेर्व्याकरणाच्छब्दानां शुद्धिः साधुत्वनिश्चयः कर्त्तव्यः। शुद्धानि हि पदानि निःशङ्कैः कविभिः प्रयुज्यन्ते॥ अभिधानकोषतः पदार्थनिश्चयः ॥५॥ पदं हि रचनाप्रवेशयोग्यं भावयन् सन्दिग्धार्थत्वेन न गृह्णीयात्त्यजेद्वा जह्यादिति काव्यबन्धविघ्नः। तस्मादभिधानकोषतः पदार्थनिश्चयः कर्त्तव्य इत्यपूर्वाभिधानलाभार्थत्वं त्वयुक्तमभिधानकोषस्येतिवाक्यं अप्रयुक्तस्याप्रयोज्यत्वात्। यदि प्रयुक्तं प्रयुज्यते तर्हि किमिति सन्दिग्धार्थत्वमाशङ्कितं पदस्य। तन्न। तत्र सामान्येनार्थावगतिः सम्भवति। यथा नीवीशब्देन जघनवस्त्रग्रन्थिरुच्यते इति कस्यचिन्निश्चयः। स्त्रिया वा पुरुषस्य वेति संशयः। नीविरायमनं नार्या जघनस्थस्य वाससः इति नाममालाप्रतीकमपश्यतः। अथ कथं केनचित् पूर्वसूक्तो नीवीबन्धः श्लथीकृत इति प्रयोगः। भ्रान्तेरुपचाराद्वा। छन्दोविचित्यां वृत्तसंशयच्छेदः ॥ ६ ॥ काव्याभ्यासाद्वृत्तसंक्रान्तिर्भवत्येव। किन्तु मात्रावृत्तादिषु क्वचित् संशयः स्यात्। अतो वृत्तसंशयच्छेदः छन्दोविचितेर्विधेयः। कलाशास्त्रेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित्॥ ७ ॥ कला गीतनृत्तचित्रादिकाः तासामभिधायकानि शास्त्राणि विशाखिलादिप्रणीतानि कलाशास्त्राणि, तेभ्यः कलातत्त्वस्य संवित् संवेदना। न हि कलातत्त्वानुपलब्धौ कलावस्तु सम्यङ् निबद्धुं शक्यम्। कामशास्त्रतः कामोपचारस्य ॥ ८ ॥ संविदित्यनुवर्त्तते। कामोपचारस्य

संविल्कामशास्त्रतइति। कामोपचारबहुलं हि वस्तु काव्यस्येति। दण्डनीते र्नयापनययोः ॥ ९ ॥ दण्डनीतेरर्थशास्त्रान्नयस्यापनयस्य च संवित् ज्ञानं। तत्र षड्गुणस्यस्य यथावत् प्रयोगो नयः। तद्विपरीतोऽपनयः। न हि तावविज्ञाय नायकप्रतिनायकयो र्वृत्तं काव्येषु निबद्धुं शक्यमिति। इति-वृत्तकुटिलत्वंच ततः ॥ १० ॥

इतिहासादिरितिवृत्तं काव्यार्थशरीरं तस्य कुटिलत्वं ततो दण्डनीते र्बलीयस्त्वाबलीयस्त्वादिप्रयोगः व्युत्पत्तिमूलत्वात्तस्याः। एवमन्यासामपि विद्यानां यथायथमुपयोगो वर्णनीय इति। लक्ष्यज्ञत्वमभियोगो वृद्धसेवा-वेक्षणं प्रतिभानमवधानंच प्रकीर्णं। तत्र काव्यपरिचयो लक्ष्यज्ञत्वं ॥ ११ ॥ अन्येषां काव्येषु परिचयो लक्ष्यज्ञत्वं ततो हि बन्धव्युत्पत्ति र्भवति। काव्य बन्धोद्यमोऽभियोगः ॥ १२ ॥ काव्यस्य बन्धनं तत्रोद्यमोऽभियोगः। स हि कवित्वप्रकर्षमवसन्दधाति। काव्योपदेशगुरुशुश्रूषणं वृद्धसेवा ॥ १३ ॥ काव्योपदेशगुरवः उपदेष्टार स्तेषां शुश्रूषणं वृद्धसेवा ततः काव्य-विद्यायाः संक्रान्ति र्भवति। पदाधानोद्धरणे च अवेक्षणं ॥ १४ ॥ पदस्याधानं न्यासः उद्धरणमपसारणं तयोःखल्ववेक्षणं। अत्र श्लोकौ। आधानोद्धरणे तावद्यावद्दोलायते मनः। पदस्यास्थापिते स्थैर्ये हन्त सिद्धा सरस्वती॥ यत्पदानि त्यजन्त्येव परिवृत्तिसहिष्णुतां। तं शब्दन्यासनिष्णाताः शब्दपाकं प्रचक्षते॥ कवित्वबीजं प्रतिभानं ॥ १५ ॥ कवित्वस्य बीजं कवित्वबीजं जन्मान्तरागतसंस्कारविशेषः कश्चित् यस्मात् विना काव्यं न निष्पद्यते, निष्पन्नं वा अवहासायतनं स्यात्। चित्तै-काग्र्यमवधानं ॥ १६ ॥ चित्तैकाग्र्य मन्यार्थविनिवृत्ति स्तदवधानं मवहितं हि चित्तमर्थान् पश्यति। तद्देशकालाभ्यां ॥ १७ ॥ तदवधानं देशात् कालाच्च समुत्पद्यते। कौ पुनर्देशकालावित्याह। विविक्तो देशः ॥१८॥ विविक्तो निर्जनः। रात्रियामस्तुरीयः कालः ॥ १९ ॥ रात्रेर्यामो रात्रि यामः प्रहरः तुरीयश्चतुर्थ इति। तद्वशाद्विषयोपरतं प्रसन्नं चित्त मव-धत्तएवं काव्याङ्गान्युपदर्श्य काव्यविशेषस्य ज्ञानार्थ माह। काव्यं गद्यं

पद्यं च ॥ २० ॥ गद्यस्य पूर्वनिर्देशो दुर्बन्धत्वात् विशेषत्वेन दुर्बोधत्वात्। यदाहुः। गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति। तच्च त्रिधा भिन्नमिति दर्शयितुमाह॰। गद्यं वृत्तगन्धि चूर्णं मुत्कलिकामायञ्च ॥ २१ ॥ तल्लक्षणान्याह। पद्यभागवद्वृत्तगन्धि॥ २२ ॥ पद्यस्य भागाः पद्यभागाः तद्वद्वृत्तगन्धि। यथा, पातालतालुतलवासिषु दानवेषु इति। अत्र हि वसन्ततिलकाख्यस्य वृत्तस्य भागः प्रत्यभिज्ञायते। अनाविद्धललितं पदं चूर्णं ॥ २३ ॥ अनाविद्धानि अदीर्घसमासानि ललितान्यनुद्धतानि पदानि यस्मिन् तदनाविद्धललितपदं चूर्णमिति। यथाभ्यासो हि कर्मणां कौशलमावहति। न हि सकृन्निपातमात्रेण उदबिन्दुरपि ग्रावणि निम्नतामादधाति। विपरीतमुत्कलिकामायम्॥ २४ ॥ विपरीत माविद्धोद्धतपद मुत्कलिकामायम्। यथा, कुलिशशिखरखरनखरप्रचयप्रचण्ड चपेटापाटितमत्तमातङ्गकुम्भस्थलगलन्मदच्छटाच्छुरितचारुकेसरभारभासुरमुखे केसरिणीति। पद्य मनेकभेदम्॥ २५ ॥ पद्यं खलु अनेकेन समार्द्धसमविषमादिना भेदेन भिन्नं भवति। तदनिबद्धं निबद्धं च ॥ २६ ॥ तदिदं गद्यपद्यरूपं काव्यमनिबद्धं निबद्धं च। अनयाः प्रसिद्धत्वाल्लक्षणं नोक्तम्। क्रमसिद्धिस्तयोः स्रगुत्तंसवत् ॥ २७ ॥ तयोरिति अनिबद्धं च परामृश्यते, क्रमेण सिद्धिः क्रमसिद्धिः अनिबद्धसिद्धौ निबद्धसिद्धिः स्रगुत्तंसवत्, यथा, स्रजि मालायां सिद्धायां उत्तंसः शेखरः सिध्यति इति। केचिदनिबद्ध एवपर्य्यवसिताः स्रग्दूषणार्थमाह। नानिबद्धं चकास्त्येकतेजः परमाणुवत्॥ २८॥ नखल्वनिबद्धं काव्यं चकास्ति दीप्यते यथा एकतेजः परमाणुरिवेति। अत्र श्लोकः। असङ्कलितरूपाणां काव्यानां नास्ति चारुता। न प्रत्येकं प्रकाशन्ते तैजसाः परमाणवः॥ सन्दर्भेषु दशरूपकं श्रेयः॥ २९ ॥ सन्दर्भेषु प्रबन्धेषु दशरूपकं नाटकादि श्रेयः। कस्मात्तदाह। तद्धिचित्रं चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात् ॥ ३० ॥ तद्दशरूपकं हि यस्माच्चित्रं चित्रपटवद्विशेषाणां साकल्यात्। ततोऽन्यभेदक्लृप्तिः ॥ ३१ ॥ ततो दशरूपकादन्येषां भेदानां क्लृप्तिः कल्पनमिति। दशरूपकस्यैव हीदं सर्वं विलसितं यच्च कथाख्यायिके महाकाव्यमिति तल्लक्षणं च नातीव हृदय-

ङ्गमितुप्रपेक्षितमस्माभिः । तदन्यतोऽन्यदूह्यमिति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ काव्याङ्गानि काव्यविशेषाश्च ॥ समाप्तञ्च दंशारीरं प्रथममधिकरणं ॥

काव्यशरीरे स्थापिते काव्यसौन्दर्य्याक्षेपहेतवस्तत्त्यागाय दोषा ज्ञातव्या इति दोषदर्शनं नामाधिकरणमारभ्यते । दोषस्वरूपकथनार्थमाह । गुणविपर्य्ययात्मानो दोषाः ॥ १ ॥ गुणानां वक्ष्यमाणानां ये विपर्य्ययास्तदात्मानो दोषाः । अर्थतस्तदवगमः ॥ २ ॥ गुणस्वरूपनिरूपणात् तेषां दोषाणामर्थादवगमोऽर्थसिद्धिः । किमर्थं ते पृथक्प्रपञ्च्यन्त इत्याह । सौकर्य्याय प्रपञ्चः ॥ ४ ॥ सौकर्य्यार्थं प्रपञ्चो विस्तरो दोषाणां । उद्दिष्टलक्षणा हि दोषाः सुज्ञाता भवन्ति । पददोषान् दर्शयितुमाह । दुष्टं पदमसाधु कष्टं ग्राम्यमप्रतीतमनर्थकञ्च ॥ ४ ॥ क्रमेण व्याख्यातु माह । शब्दस्मृतिविरुद्धमसाधु ॥ ५ ॥ शब्दस्मृत्या व्याकरणेन विरुद्धं पदमसाधु । यथा अन्यकारकवैयर्थ्यमिति । अत "अपष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु" इति दुका भवितव्यमिति । श्रुतिविरसं कष्टं ॥ ६ ॥ श्रुतिविरसं श्रोत्रकटु पदङ्कष्टं । तद्धि रचनागुम्फितमप्युद्वेजयति । यथा, अचूचुरच्चण्डि कपोलयोस्ते कान्तिद्रवं द्राग्विशदः शशाङ्कः । लोकमात्रप्रयुक्तं ग्राम्यं ॥ ७ ॥ लोक एव यत् प्रयुक्तं पदं न शास्त्रे तद्ग्राम्यं पदं । यथा, कष्टं कथं रोदिति फूत्कृतेयं । अन्यदपि तल्लगल्लादिकं द्रष्टव्यं । शास्त्रमात्रप्रयुक्तमप्रतीतं ॥ ८ ॥ शास्त्र एव प्रयुक्तं न लोके तदप्रतीतं पदं । यथा । किं भाषितेन बहुना रूपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः। गुणानान्तरीयकञ्च प्रेमेति न तेऽस्त्युपालम्भः ॥ अत्र रूपस्कन्धान्तरीयकौ न लोके इत्यप्रतीतं । पूरणार्थमनर्थकं ॥ ९ ॥ पूरणमात्रप्रयोजनमव्ययं पदमनर्थकं । दण्डापूपन्यायेन पदमन्यदप्यनर्थकमेव यथा । उदितस्तु हास्तिकविनीलमयं तिमिरं निपीय किरणैः सविता । अत तुशब्दस्य पादपूरणार्थमेव प्रयोगो न वाक्यालङ्कारार्थं । वाक्यालङ्कारार्थं प्रयोजनम् नानर्थकं अपवादार्थमिदं यथा । न खल्विह गतागता नयनगोचरं मे गतेति । तथा हि खलु हन्तेति । सम्प्रति

पदार्थदोषानाह। अन्यार्थनेयगूढार्थाश्लीलक्लिष्टानि च ॥ १० ॥ दुष्टं पदमित्यनुवर्तते। अर्थतश्च वचनं परिणामः। तेन अन्यार्थनेयानेयादीनि पदानि दुष्टानीति सूत्रार्थः। एषां क्रमेण लक्षणान्याह। रूढिच्युतमन्यार्थं ॥ ११ ॥ रूढिच्युतं रूढिमनपेक्षत्र यौगिकार्थमात्रोपादानादन्यार्थं पदं स्थूलत्वात् सामान्येन घटशब्दः पटशब्दार्थे इत्यादिकमन्यार्थं नोक्तं ॥ यथा, ते दुःखमुच्चावचमावहन्ति ये प्रस्मरन्ति प्रियसङ्गमानां। अत्र वहतिः करोत्यर्थो धारणार्थे प्रयुक्तः, प्रस्मरतिर्विस्मरणार्थः प्रकृष्टस्मरणार्थं इति। कल्पितार्थं नेयार्थं ॥ १२ ॥ अश्रुतार्थस्य कल्पना कल्पितार्थं नेयार्थं। यथा, सपदि पङ्क्तिविहङ्गमनामभृत्तनयसंवलितं बलशालिना। विपुलपर्वतवर्षि शितैः शरैः प्लवगसैन्यमुलूकजिता जितं॥ अत्र विहङ्गमश्चक्रवाकोऽभिप्रेतः तन्नामानि चक्राणि बिभ्रतीति विहङ्गमनामभृतो रथाः पङ्क्तिरिति दशसंख्या लक्ष्यते। पङ्क्ति ईश विहङ्गमनामभृतो रथा यस्य सपङ्क्तिविहङ्गमनामभृदीशस्य तस्य तनयाभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां संवलितं प्लवगसैन्यं जितं उलूकजिता इन्द्रजिता कौशिकशब्देनेन्द्रोलूकयोरभिधानमिति कौशिकशब्दवाच्यत्वेनेन्द्र उलूक उक्तः। ननु चैवं रथाङ्गनामप्रयोगोऽनुपपन्नः न तेषां रूढलक्षणत्वात्। अप्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थं ॥ १३ ॥ यस्य 'लोके ऽर्थः प्रसिद्धश्चाप्रसिद्धश्च तदप्रसिद्धार्थे प्रयुक्तमप्रसिद्धार्थप्रयुक्तं गूढार्थं। यथा, सहस्रगोरिवानीकं दुःसहं भवतः परैः॥ सहस्रगावोऽक्षीणि यस्य स सहस्रगुरिन्द्रः। तस्य इवेति गोशब्दस्याक्षिवाचकत्वात् कविष्वप्रसिद्धम्॥ असभ्यार्थान्तरमसभ्यस्मृतिहेतुश्चाश्लीलं ॥ १४ ॥ यस्य पदस्यानेकार्थस्य एकोऽर्थोऽसभ्यः स्यात् तदसभ्यार्थान्तरं। यथा, वर्च इति पदं तेजसि विष्ठायां च। यत्तु पदमेकदेशद्वारेणासभ्यार्थं स्मारयति तदसभ्यस्मृतिहेतुः। यथा, कृकाटिकेति। न गुप्तलक्षितसंवृतानि ॥ १५ ॥ अपवादार्थमिदं। गुप्तं संवृतं लक्षितं नाश्लीलं। एषां लक्षणान्याह। अप्रसिद्धासभ्यं गुप्तं ॥ १६ ॥ अप्रसिद्धासभ्यार्थान्तरं गुप्तं पदमप्रसिद्धासभ्यं यथा, सम्बाध इति पदं। तद्धि प्रसिद्धसङ्कटार्थं न गुह्यार्थमिति। लाक्षणिकासभ्यान्वितं

लक्षितं ॥ १७ ॥ तदेवासभ्यार्थान्तरलाक्षणिकेनासभ्येनार्थेन अन्वितं पदं लक्षितं । यथा, जन्मभूमिरिति । तद्धि लक्षणया गुह्यार्थं न स्पृशतीति । लोकसंवीतं संवृतं ॥ १८ ॥ लोकेन संवीतं लोकसंवीतं यत् तत् संवृतं । यथा, सुभगा भगिन्युपस्थानमभिप्रेतं कुमारी दोहदमिति । अत्र श्लोकः । संवीतस्य हि लोकेन न दोषान्वेषणं क्षमं । शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्वभावना ॥ तत्त्रैविध्यं व्रीड़ाजुगुप्सामङ्गलातङ्कदायिभेदात् ॥ १९ ॥ तस्याश्लीलस्य त्रैविध्यं भवति व्रीड़ाजुगुप्सामङ्गलातङ्कदायिनां भेदात् । किञ्चिद्व्रीड़ादायि भवति । यथा । वाक्पाटवं हिरण्यरेताद्रृति । किञ्चिज्जुगुप्सादायि भवति । यथा, कपर्दक इति । किञ्चिदमङ्गलातङ्कदायि भवति । यथा संस्थितमिति । व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टं ॥ २० ॥ अर्थस्य प्रतीतिरर्थप्रत्ययः स व्यवहितो यस्मात् भवति तद्व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टं । यथा । दक्षात्मजादयितवल्लभवेदिकानां ज्योत्स्नाजुषां जललवास्तरलं पतन्ति । दक्षात्मजास्तारकास्तासां दयितो दक्षात्मजादयित चन्द्र स्तस्य वल्लभाश्चन्द्रकान्ताः तद् वेदिकानामिति । अत्र हि व्यवधानेनार्थप्रत्ययः । अरूढार्थत्वात् ॥ २२ ॥ अरूढार्थत्वेऽपि यतोऽर्थप्रत्ययो झटिति न, तत् क्लिष्टं । यथा । काञ्चीगुणस्थानमनिन्दिताया इति । अन्ताभ्यां वाक्यं व्याख्यातं ॥ २३ ॥ अश्लीलं क्लिष्टं च अन्त्ये पदे ताभ्यां वाक्यं व्याख्यातं । तदप्यश्लीलं क्लिष्टं च भवति । अश्लीलं यथा, न साधनोन्नति र्या स्यात् कलत्रसुखदायिनी । परार्थबद्धकक्षाणां यत् सत्यं पेलवंधनं ॥ १ ॥ सोपानपथमुत्सृज्य वायुवेगसमुद्धतं । महापथेन गतवान् कीर्त्यमानगुणो जनैः ॥ क्लिष्टं यथा, धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः । रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्ते र्मानसं शोभां । एतान् पञ्च पदार्थदोषान् विभक्तान् ज्ञात्वा कविस्त्यजेदिति तात्पर्य्यार्थः ॥ इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः पदपदार्थदोषविभागः ॥ १ ॥

इदानीं वाक्यदोषान् दर्शयितुमाह । भिन्नवृत्तयतिभ्रष्टविसन्धीनि वाक्यानि ॥ १ ॥ दुष्टानीति अभिसम्बन्धः । क्रमेण व्याचष्टे । स्वलक्षण-

च्युतवृत्तं भिन्नवृत्तम् ॥ २ ॥ स्वस्माल्लक्षणाच्च्युतं वृत्तं यस्मिन् तत् स्वलक्षणच्युतवृत्तं वाक्यं भिन्नवृत्तम् । यथा, अपि पश्यसि सौधमाश्रितामविरलसुमनोमालधारिणीम् । वैतालीययुग्मपादे लघूनां षण्णां नैरन्तर्यं निषिद्धं तच्च कृतमिति भिन्नवृत्तत्वम् । विरसविरामं यतिभ्रष्टम् ॥ ३ ॥ विरसः श्रुतिकटुर्विरामो यस्मिन् तद्विरसविरामं यतिभ्रष्टम् । तद्धातुनामभागभेदे स्वरसन्ध्यकृते प्रायेण ॥ ४ ॥ तद्यतिभ्रष्टं धातुभागभेदे, नामभागभेदे च सति भवति । स्वरसन्धिनाकृते प्रायेण बाहुल्येन । धातुभागभेदे मन्दाक्रान्तायां यथा । एतासां राजति सुमनसां दाम कण्ठावलम्बि । नामभागभेदे शिखरिण्यां यथा । कुरङ्गाक्षीणां गण्डतलफलके स्वेदविसरः । मन्दाक्रान्तायां यथा, दुर्दर्शश्चक्रशिखिकपिशः शार्ङ्गिणो बाहुदण्डः । धातुनामभागपदग्रहणात्तद्भागातिरिक्तभेदेन भवति यतिभ्रष्टत्वम् । यथा मन्दाक्रान्तायां, शोभां पुष्यत्ययमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः ॥ (अन्ये तु पदान्त एव यतिमिच्छन्ति पदं च विभक्त्यन्तम् । यथा निकामं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा कलाशेषा मूर्त्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी । अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दामविधुरा प्रियं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च) । शिखरिण्यां यथा । विनिद्रः श्यामान्तेष्वधरपुटसीत्कारविरुतैः । स्वरसन्ध्यकृत इति वचनात् स्वरसन्धिकृते भेदे न दोषः यथा । किञ्चिद्भावालसमसरलं प्रेक्षितं सुन्दरीणाम् । न वृत्तदोषात् पृथग्यतिदोषो वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् ॥ ५ ॥ वृत्तदोषात् पृथग्यतिदोषो न वक्तव्यो वृत्तस्य यत्यात्मकत्वात् । यत्यात्मकं हि वृत्तमिति भिन्नवृत्त एव यतिभ्रष्टस्य अन्तर्भावान्न पृथग्ग्रहणं कार्यमिति अत आह । न लक्ष्मणः पृथक्त्वात् ॥ ६ ॥ नायं दोषो लक्ष्मणः लक्षणस्य पृथक्त्वात् । अन्यद्धि लक्षणं वृत्तस्य, अन्यद् यतेः । गुरुलघुनियामकं वृत्तम् । विरामात्मिका च यतिरिति । विरूपपदसन्धि विसन्धि ॥ ७ ॥ पदानां सन्धिः पदसन्धिः स च स्वरसमवायरूपः प्रत्यासत्तिमात्ररूपो वा स विरूपो यस्मिन्निति विग्रहः । पदसन्धिवैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वञ्च ॥ ८ ॥ विश्लेषो विभागेन पदानां संस्थितिरिति । अश्लील-

त्वमसभ्यस्मृतिहेतुत्वं कष्टत्वं पारुष्यमिति। विस्रंयो यथा, मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने। कमले इव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपद्धतिः। लोलालकानुबद्धानि आननानि चकासति। अश्लीलत्वं यथा, विरेचक-मिदं वृत्तमाचार्याभ्यासयोजितं। चकासे पनसप्रायैः पुरी षण्डमहाद्रुमैः॥ विनाशपयदानाभ्यां पदवादसमुत्सुकं। कष्टत्वं यथा, मञ्जर्युन्नमगर्भास्ते गुर्वाभोगा द्रुमा बभुः। एवं वाक्यदोषानभिधाय वाक्यार्थदोषान् प्रतिपाद-यितुमाह। व्यर्थैकार्थसन्दिग्धाप्रयुक्तापक्रमलोकविद्याविरुद्धानि ॥ ८ ॥ वा-क्यानि दुष्टानीतिसम्बन्धः। क्रमेण व्याख्यातुमाह। व्याहतपूर्वोत्तरार्थं व्यर्थं ॥ ९ ॥ व्याहतौ पूर्वोत्तरार्थौ यस्मिन् तद्व्याहतपूर्वोत्तरार्थं वाक्यं व्यर्थं। यथा। अद्यापि स्मरति रसोल्लसन्मनो मे मुग्धायाः स्मरचतुराणि चेष्टितानि। मुग्धायाःकथं स्मरचतुराणि चेष्टितानि तानि चेत् कथं मुग्धा पूर्वोत्तरयो-रर्थयो र्विरोधाद्व्यर्थमिति। उक्तार्थपदमेकार्थं ॥ १० ॥ उक्तार्थानि पदानि यस्मिन् तत् उक्तार्थपदमेकार्थं। यथा, चिन्तामोहमनङ्गमङ्ग तनुते विभ्रूपितं सुभ्रुवः। अनङ्गः शृङ्गारस्तस्य चिन्ताया मोहात्मकत्वात् चिन्तामोहशब्दौ. प्रयुक्तावुक्तार्थौ भवतः एकार्थपदत्वाद्वाक्यमेकार्थमित्यर्थः। न विशेषश्चेत् ॥ ११ ॥ न गतार्थं दुष्टं पदं विशेषश्चेत् प्रतिपाद्यः स्यात्। तं विशेषं प्रतिपादयितु-माह। धनुर्ज्याध्वनौ धनुःश्रुति रारूढेः प्रतिपत्त्यै ॥१२॥ धनुर्ज्याध्व-नावितत्र ज्याशब्देनोक्तार्थत्वेऽपि धनुःश्रुतिः प्रयुज्यते आरूढेः प्रतिपत्त्यै आरोहणस्य प्रतिपत्त्यर्थं। न हि धनुःश्रुतिमन्तरेण धनुष्यारूढा ज्या धनु-र्ज्येति शक्यं प्रतिपत्तुं। यथा, धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तवेति। कर्णावतंसश्रवणकुण्डलशिरःशेखरेषु कर्णादिनिर्देशः सन्निधेः ॥ १३ ॥ कर्णा-वतंसादिषु शब्देषु कर्णादीनामवतंसादिपदैरुक्तार्थानामपि निर्देशः सन्निधेः प्रतिपत्त्यर्थमिति सम्बन्धः। न हि कर्णादिशब्दनिर्देश मन्तरेण कर्णादि-सन्निहितानामवतंसादीनां शक्या प्रतिपत्तिः। यथा, दोलाविलासेषु विला-सिनीनां कर्णावतंसाः कलयन्ति कम्पम्। लीलाचलच्छ्रवणकुण्डलमापतन्ति। आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः। मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दः शुद्धेः ॥१४॥

मुक्ताहारशब्दे मुक्ताशब्दो हारशब्देनैव गतार्थः प्रयुज्यते शुद्धेः प्रतिपत्त्यर्थमिति सम्बन्धः। शुद्धानामन्यरत्नैरमिश्रितानां मुक्तानां हारो मुक्ताहारः। यथा, प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः। मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयं॥ पुष्पमालाशब्दे पुष्पपदमुत्कर्षस्य ॥ १५ ॥ पुष्पमालाशब्दे मालाशब्देनैव गतार्थं पुष्पपदं प्रयुज्यते उत्कर्षस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति। उत्कृष्टानां पुष्पाणां माला पुष्पमालेति। यथा। प्रायशः पुष्पमालेव कन्यका कं न लोभयेत्। ननु मालाशब्दोऽन्यत्रापि दृश्यते। यथा, रत्नमाला शब्दमालेति। सत्यं। उपचरितस्य प्रयोगः निरुपपदो हि मालाशब्दः पुष्पमालारचनाविशेषमभिधत्ते इति। करिकलभशब्दे करिशब्दः ताद्रूप्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं ॥ १६ ॥ करिकलभशब्दे करिशब्दः कलभेनैव गतार्थः प्रयुज्यते ताद्रूप्यस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति। करी प्रौढकुञ्जरस्तद्रूपः कलभः करिकलभ इति। यथा, त्यज करिकलभत्वं प्रेमबन्धं करिण्याः। विशेषणस्य च ॥ १७ ॥ विशेषणस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थमुक्तार्थस्य पदस्य प्रयोगः। यथा, जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीं। तदिदं प्रयुक्तेषु ॥ १८ ॥ तदिदमुक्तं प्रयुक्तेषु नाप्रयुक्तेषु। न हि भवति यथा श्रवणकुण्डलमिति तथा नितम्बकाञ्चीत्यपि, यथा करिकलभ इति तथोष्ट्रकरभ इत्यपि। अत्र श्लोकः। कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः। सन्निधानादिबोधार्थं स्थितेष्वेतत् समर्थनं॥ संशयकृत् सन्दिग्धं ॥ १८ ॥ यद्वाक्यं साधारणानां धर्माणां श्रुते र्विशिष्टानां वा श्रुतेः संशयं करोति तत् संशयकृत् सन्दिग्धं। यथा। स महात्मा भाग्यवशान् महापदमुपागतः। किं भाग्यवशान्महापदमुपागतः आहोस्विदभाग्यवशान्महतीमापदमिति संशयकृद्वाक्यं प्रकरणाद्यभावे सतीति। मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तं ॥ १९ ॥ मायादिना कल्पितोऽर्थो यस्मिन् तन्मायादिकल्पितार्थमप्रयुक्तम्। अत्र श्लोकमुदाहरणम् ॥ क्रमहीनार्थमपक्रमं ॥ २० ॥ उद्देशितानां प्रत्युद्देशितानां च क्रमः सम्बन्धस्तेन विहीनोऽर्थो यस्मिन् तत् क्रमहीनार्थमपक्रमं। यथा, कीर्त्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसोः समौ। अत्र कीर्त्तिश्चन्द्रमसस्तुल्या, प्रतापः सूर्यस्य तुल्यः, सूर्यस्य पूर्व-

निपातादपक्रमः। अथवा प्रधानार्थस्य निर्द्देशः क्रमः। तेन विहीनोऽर्थो-यस्मिन् तदपक्रमं। यथा, तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसं। देशकालस्वभावविरुद्धार्थानि लोकविरुद्धानि ॥ २१ ॥ देशकालस्वभावै विरुद्धोऽर्थो येषु तानि देशकालस्वभावविरुद्धार्थानि वाक्यानि लोकविरुद्धानि। अर्थद्वारेण लोकविरुद्धार्थत्वं वाक्यानां। देशविरुद्धं यथा। सौवीरेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता। अक्षोटनालिकेराद्या यस्याः पर्यन्तभूमयः॥ कालविरुद्धं यथा। कदम्बकुसुमस्मेरं मधौ वनमशोभत॥ स्वभावविरुद्धं यथा। मत्तालिसङ्गमुखरासु च मञ्जरीषु सप्तच्छदस्य तरतीव शरन्मुखश्रीः॥ सप्तच्छदस्य स्तवका भवन्ति न मञ्जर्य इति। स्वभावविरुद्धं यथा। भृङ्गेन कलिकाकोशस्तथा भृशमपीड्यत। यथा गोष्पदपूरं हि ववर्ष बकुलं मधु॥ कलिकायाः सर्वस्या मकरन्दस्यैतावद्बाहुल्यं स्वभावविरुद्धं। कलाचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि विद्याविरुद्धानि ॥ २२ ॥ कलाशास्त्रैश्चतुर्वर्गशास्त्रैश्च विरुद्धार्थो येषु तानि कलाविरुद्धचतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि विद्याविरुद्धानि वाक्यानां च विरोधोऽर्थद्वारकः। कलाशास्त्रविरुद्धं यथा। कालिङ्गं लिखितमिदं च यस्य पत्रं पत्रज्ञैरपतितकोटिकण्टकाग्रं। कालिङ्गं पतिताग्रकण्टकमिति पत्रविदाम्नायः तद्विरुद्धत्वात् कलाशास्त्रविरुद्धं। एवं कलान्तरेष्वपि विरोधोऽत्यूह्यः। चतुर्वर्गशास्त्रविरुद्धानि उदाह्रियन्ते। कामोपभोगसाफल्यफलो राज्ञां महीजयः। धर्मफलः अश्वमेधादि यज्ञफलो वा राज्ञां महीजय इत्यागमः। तद्विरोधाद्धर्मशास्त्रविरुद्धार्थमेतद्वाक्यमिति। अहङ्कारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्रिया। द्विषज्जयस्य नयमूलत्वं स्थितं दण्डनीतौ तद्विरोधादर्थशास्त्रविरुद्धार्थं वाक्यमिति। दशनाङ्कपवित्रितोत्तरौष्ठम् रतिखेदालसमाननं स्मरामि। उत्तरौष्ठमन्तर्मुखं नयनान्तमिति मुक्त्वा चुम्बननखरदशनस्थानानीति कामशास्त्रस्थत्वे स्थितं तद्विरोधात् कामशास्त्रविरुद्धार्थं वाक्यमिति। देवताध्यानतो मुक्तिर्न तत्वज्ञानसम्पदा। एतस्यार्थस्य मोक्षशास्त्रे स्थितत्वात् तद्विरुद्धं। एते वाक्यवाक्यार्थदोषास्त्यागाय ज्ञातव्याः। ये त्वन्ये शब्दार्थ-

दोषाः सूक्ष्मास्ते गुणविवेचन एव वक्ष्यन्ते, उपमादोषा उपमाविचारे। इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ दोषदर्शने द्वितीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायो वाक्यवाक्यार्थदोषविभागः। समाप्तञ्चेदं दोषदर्शनं द्वितीयमधिकरणम्।

यद्विपर्ययात्मानो दोषास्तान् गुणान् विचारयितुं गुणविवेचनमधिकरणमारभ्यते। तत्रौजःप्रसादादयो गुणाः यमकोपमादयस्त्वलङ्कारा इति स्थितिः काव्यविदां। तेषां किं भेदनिबन्धनमित्यत आह। काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्मा गुणाः॥ १॥ ये खलु शब्दार्थयोर्धर्माः काव्यशोभां कुर्व्वन्ति ते गुणाः। ते चौजः प्रसादादयः न यमकोपमादयः। कैवल्येन तेषामकाव्यशोभाकरत्वात् ओजः प्रसादादीनां तु केवलानां काव्यशोभाकरत्वमिति। तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः॥ २॥ तस्याः काव्यशोभाया अतिशयस्तदतिशयस्तस्य हेतवः। तुशब्दो व्यतिरेके। अलङ्काराश्च यमकोपमादयः। अत्र श्लोकौ। युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव। विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पकल्पनाभिः॥ यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनबन्ध्यमङ्गनायाः। अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते॥ पूर्वे नित्याः॥ ३॥ पूर्वे खलु गुणा नित्याः तैर्विना काव्यशोभानुपपत्तेः। एवं गुणालङ्काराणां भेदं दर्शयित्वा शब्दगुणनिरूपणार्थमाह। ओजःप्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदारतार्थव्यक्तिकान्तयो बन्धगुणाः॥ ४॥ बन्धः पदरचना तस्या गुणा बन्धगुणा ओजःप्रभृतयः॥ तान् क्रमेण दर्शयितुमाह। गाढबन्धत्वमोजः॥५॥ बन्धस्य गाढत्वं यत् तदोजः यथा, विलुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्त्तयन्ति। न पुनर्विलुलितमधुधारा मञ्जरी र्लोलयन्ति। शैथिल्यं प्रसादः॥ ६॥ बन्धस्य शैथिल्यं शिथिलत्वं प्रसादः॥ नन्वयमोजोविपर्ययात्मको दोषः। तत्कथं गुणः इत्यत आह॥ गुणः संप्लवात्॥ ७॥ गुणः ओजसा सह संप्लवात् न शुद्धः। स शुद्धस्तु दोष एवेति॥ ननु विरुद्धयोरोजःप्रसादयोः कथं संप्लव इत्यत आह॥ स त्वनुभवसिद्धः॥ ८॥ स तु संप्लवोऽनुभवसिद्धस्तद्विदां रत्नादिविशेषवत्। अत्र श्लोकः। करुणप्रेक्षणीयेषु संप्लवः सुखदुःखयोः। यथानुभवतः सिद्धस-

यैवौजःप्रसादयोः। साम्योत्कर्षौ च ॥ ९ ॥ साम्यमुत्कर्षश्च ओजःप्रसादयोरनुभवादेव। साम्यं यथा। अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणं। क्वचिदोजः प्रसादादुत्कृष्टं। यथा। व्रजति गगनं भल्लातकत्राः फलेन सहोपमां। क्वचिदोजसः प्रसादस्योत्कर्षः। कुसुमशयनं न प्रत्यग्रं न चन्द्रमरीचयो न च मलयजं सर्वाङ्गीणं न वा मणियष्टयः॥ मसृणत्वं श्लेषः ॥ १० ॥ मसृणत्वं नाम यस्मिन्सति बहूनि पदान्येकवद् भासन्ते। यथा। अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः। न पुनः, स्तनयाह्यमुरस्थले, भ्रमरीवल्गुगीतयः, तडित्कलिलमाकाशमिति॥ एवन्तु श्लेषो भवति॥ वाह्यं स्तन मुरःस्थले, भ्रमरीमंजुगीतयः, तडिज्जटिलमाकाशमिति॥ मार्गाभेदः समता ॥ ११ ॥ मार्गस्याभेदः समता॥ येन मार्गेण उपक्रम स्तस्यात्याग इत्यर्थः। श्लोके प्रबन्धे चेति पूर्वोक्तमुदाहरणं। विपर्ययस्तु यथा। प्रसीद चण्डि त्यजमन्युमञ्जसा जनस्तवायं पुरतः कृताञ्जलिः। किमर्थमुत्कम्पित पीवरस्तनद्वयं त्वया लुप्तविलासमास्यते॥ आरोहावरोहयोः क्रमः समाधिः॥ १२॥ आरोहावरोहयोः क्रम आरोहावरोहक्रमः समाधिः परिहारः। आरोहस्यावरोहे सति परिहारः अवरोहस्यारोहे सतीति। तत्रारोहपूर्वोऽवरोहो यथा। निरानन्दः कौन्दे मधुनि परिभुक्तोज्भितरसे॥ अवरोहपूर्वस्त्वारोहो यथा॥ नराः शीलभ्रष्टा व्यसन इव मज्जन्ति तरवः॥ आरोहस्य च क्रमः अवरोहस्य च क्रमः आरोहावरोहक्रमः क्रमेणारोहणमवरोहणञ्चेति केचित्। यथा। निवेशः स्वः सिन्धो स्तुहिनगिरिवीथिषु जयति॥ न पृथगारोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात्॥ १३ ॥ न पृथक् समाधि गुण आरोहावरोहयोरोजःप्रसादरूपत्वात् ओजोरूपश्च आरोहः प्रसादरूपश्चावरोह इति। न संपृक्तत्वात्॥ १४॥ यदुक्तम् ओजः प्रसादरूपत्व मारोहावरोहयो स्तन्न संपृक्तत्वात्। संपृक्तौ खल्वोजःप्रसादौ नदीवेणिकावद् वहतः। अनैकान्त्याच्च ॥ १५ ॥ नचायमेकान्तो यदोजस्यारोहः प्रसादे चावरोह इति। ओजःप्रसादयोः क्वचिद्भागे तीव्रावस्थायां ताविति चेद्-

भ्युपगमः ॥ १६ ॥ ओजःप्रसादयोः क्वचिद्भागे तीव्रावस्थायामारोहोऽवरोहश्चेति एवञ्चेन्मन्यसे अभ्युपगमः न विप्रतिपत्तिः। विशेषापेक्षत्वात्तयोः ॥ १७ ॥ स विशेषो गुणान्तरात्मा। आरोहावरोहनिमित्तं समाधिराख्यायते ॥१८॥ आरोहावरोहक्रमः समाधिरिति गौणया वृत्त्या व्याख्येयं। क्रमविधानार्थत्वाद्वा ॥ १९ ॥ पृथक् करणमिति। पाठधर्मत्वञ्च न सम्भवति इति न पाठधर्माः सर्वत्रादृष्टेरितिरयं वचनामः। पृथक्पदत्वं माधुर्य्यं ॥ २० ॥ बन्धस्य पृथक्पदत्वं यत्तन्माधुर्य्यं। पृथक् पदानि यस्य स पृथक्पदस्तस्य भावः पृथक्पदत्वं। समासदैर्घ्यनिवृत्तिपरञ्चैतत्। पूर्वोक्तमुदाहरणं। विपर्ययस्तु यथा। चलितशवरसेनादत्तगोशृङ्गचण्डध्वनिचकितवराहव्याकुला विन्ध्यपादाः। अजरठत्वं सौकुमार्य्यं ॥ २१ ॥ बन्धस्याजरठत्वमपारुष्यं यत्तत् सौकुमार्य्यं। पूर्वोक्तमुदाहरणं। विपर्ययस्तु यथा। निदानं निर्द्दैन्यं प्रियजनसदृक्षव्यवसितिः सुधासेकप्लोषैः फलमपि विरुद्धं मम हृदि। विकटत्वमुदारता ॥ २२ ॥ बन्धस्य विकटत्वं यदसावुदारता। यस्मिन्सति नृत्यन्तीव पदानीति जनस्य वर्णभावना भवति। तद्विकटत्वं लीलायमानत्वमित्यर्थः। यथा, स्वचरणविनिविष्टै र्नूपुरै र्नर्त्तकीनां झटिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कलञ्च। न पुनश्चरणकमलयुक्तै र्नूपुरै र्नर्त्तकीनां झटिति रणितमासीन्मञ्जुचित्रं च तत्र ॥ अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः॥ २३ ॥ यत्र झटिति अर्थप्रतिपत्तिहेतुत्वं स गुणोऽर्थव्यक्ति रिति ॥ पूर्वोक्तमुदाहरणं॥ प्रत्युदाहरणं च भूयः सुलभं॥ औज्ज्वल्यं कान्तिः ॥ २४ ॥ बन्धस्योज्ज्वलत्वं नाम यदसौ कान्तिरिति। यदभावे पुराणच्छायेत्युच्यते। यथा ॥ कुरङ्गीनेत्रालीस्तवकितवनालीपरिसरः। विपर्ययस्तु भूयान् सुलभश्च॥ श्लोकाश्चात्र भवन्ति। पदन्यासस्य गाढत्वं वदन्त्योजः कवीश्वराः। अनेनाधिष्ठिताः प्रायः शब्दाः श्रोत्ररसायनं॥ शैथिल्यमोजसा मिश्रं प्रसादं च प्रचक्षते। अनेन न विना सत्यं स्वदते काव्यपद्धतिः॥ यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि। अनालक्षितसन्धीनां स श्लेषः परमो गुणः॥ प्रतिपादं प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः। दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः॥ आरोहन्त्य-

वरोहन्ति क्रमेण यतयो हि यत्। समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूता सरस्वती। बन्धे पृथक्पदत्वं च माधुर्यमुदितं बुधैः। अनेन हि पदन्यासः कामं धारा मधुश्च्युतः॥ यथा हि च्छिद्यते रेखा चतुरं चित्रपण्डितैः। तथैव वागपि प्राज्ञैः समस्तगुणगुम्फिता॥ बन्धस्याजरठत्वं सौकुमार्यमुदाहृतम्। एतेन वर्जिता वाचो रूक्षत्वान्न श्रुतिक्षमाः॥ विकटत्वं च बंधस्य कथयन्ति ह्युदारताम्। वैचित्र्यं न प्रपद्यन्ते यथा शून्याः पदक्रमाः॥ पश्चादिव गतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः। यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात् सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः॥ औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः। पुराणचित्रस्थानीयं तेन बंध्यं कवेर्वचः॥ नासन्तः संवेद्यत्वात् ॥२५॥ न खल्वेते गुणाः असन्तः संवेद्यत्वात् तद्विदां संवेद्यत्वेऽपि भ्रान्ताः स्युरित्याह। न भ्रान्ता निष्कम्पत्वात् ॥ २६ ॥ न खलु भ्रान्ता गुणास्तद्विषयाया: प्रवृत्तेर्निष्कम्पत्वात्। न पाठधर्माः सर्वत्राद्दष्टेः ॥२७॥ नैते गुणाः पाठधर्माः सर्वत्राद्दष्टेः। यदि पाठधर्माः स्युस्तर्हि विशेषानपेक्षाः सन्तः सर्वत्र दृश्येरन्। नच सर्वत्र दृश्यन्ते। विशेषापेक्षया विशेषाणां गुणत्वाद् गुणाभ्युपगम एवेति। इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः गुणालङ्कारविवेकः शब्दगुणविवेकश्च ॥ ३ ॥ ॥ १ ॥

संप्रत्यर्थगुणविवेचनार्थमाह। त एवार्थगुणाः ॥१॥ त एवौजःप्रसादप्रभृतयोऽर्थगुणाः शब्दार्थगुणानां वाच्यवाचकद्वारेण भेदान् दर्शयति॥ अर्थस्य प्रौढिरोजः ॥ २ ॥ अर्थस्याभिधेयस्य प्रौढिः प्रौढत्वमोजः॥ पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा। प्रौढिर्व्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च॥ पदार्थे वाक्यरचनं यथा॥ अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रेरिव द्यौः॥ अत्र चन्द्रपदवाच्येऽर्थे नयनसमुत्थं ज्योतिरिति वाक्यं प्रयुक्तं। पदसमूहश्च वाक्यमभिप्रेतम् अनया दिशान्यदपि द्रष्टव्यं॥ तद् यथा, पुरः पाण्डुच्छायं तदनु कपिलिम्ना कृतपदं ततः पाकोत्सेधादरुणमणिसंसर्गितवपुः। शनैः शेषारम्भे स्थपुटनिजविष्कम्भविषमं वने वीजामोदं घुदरमरसत्वं कलयति॥ नचैवमतिप्रसङ्गः काव्यशोभा-

दारत्वमत्र गुणसामान्यमत्र लक्षणमत्रावस्थितत्वात् । वाक्यार्थे पदाभिधानं यथा। दिव्योयं न भवति किं तर्हि मानुषीति वक्तव्ये निमिषतीति आक्षेपि अस्त्र वाक्यार्थस्य व्याससमासौ । व्यासो यथा, अयं नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः सुखं वा दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः। पुनस्तस्मादूर्द्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत् पुनस्तस्मादूर्द्ध्वं भवति न हि दुःखं न च सुखं॥ समासो यथा। ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्। सिद्धञ्चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः॥ साभिप्रायत्वं यथा। सोऽयं सम्प्रति चन्द्रगुप्ततनयश्चन्द्रप्रकाशो युवा जातो भूपतिराश्रयः कृतधियां दिष्ट्या कृतार्थश्रमः। आश्रयः कृतधियामित्यस्य वसुबन्धुसाचिव्योपक्षेपपरत्वात् साभिप्रायत्वम्। एतेन, रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्या इत्यत्र सुकेश्या इत्यस्य च साभिप्रायत्वं व्याख्यातम्। अर्थवैमल्यं प्रसादः॥ ३॥ अर्थस्य वैमल्यं प्रयोजकमात्रपरिग्रहः प्रसादो यथा। सवर्णा कन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी॥ विपर्ययस्तु। उपास्तां हस्तो मे विमलमणिकाञ्चीपदमिदम्। काञ्चीपदमित्यनेन नितम्बस्य लक्षितत्वात् विशेषणस्याप्रयोजकत्वमिति। घटना श्लेषः॥ ४॥ क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोपपत्तियोगो घटना। स श्लेषो यथा। दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः। ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसामन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति॥ भल्लटकादिरचितेषु प्रबन्धेषु अस्य भूयान् प्रपञ्चो दृश्यते। अवैषम्यं समता॥ ५॥ अवैषम्यं प्रक्रमाभेदः समता। क्वचित् क्रमोऽपि भिद्यते यथा। च्युतसुमनसः कुन्दाः पुष्पोद्गमेष्वलसद्रुमा मलयमरुतः सर्पन्तीमे वियुक्तधृतिच्छिदः। अथच सवितुः शीतोल्लासं लुनन्ति मरीचयो नवजरठता मालम्बन्ते क्रमोदयदायिनीम्॥ ऋतुसन्धिप्रतिपादनपरेऽत्र द्वितीयपादे प्रक्रमभेदो मलयमरुतामसाधारणत्वात्। एवं द्वितीयः पादः पठितव्यः, मनसि च गिरं बध्नन्तीमे किरन्ति न कोकिला इति। सुगमत्वं वा वैषम्यमिति॥६॥ सुखेन गम्यते ज्ञायते इत्यर्थः। यथा। अस्तुरप्रसरस्त्रा

द्विशि देवताले ति। (यथा, केय मवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या। मध्ये तपोधनानां किशलयमिव पाण्डुपत्त्राणाम्॥) प्रत्युदाहरणं सुलभं। अर्थदृष्टिः समाधिः ॥ ७ ॥ अर्थस्य दर्शनं दृष्टिः समाधानकारणत्वात् समाधिः। अवहितं चित्तमर्थान् पश्यतीत्युक्तं पुरस्तात्। अर्थो द्विविधोऽयोनिरन्यच्छायायोनि र्वा ॥ ८ ॥ यस्यार्थस्य दर्शनं समाधिः सोऽर्थो द्विविधोऽयोनि रन्यच्छायायोनिर्वेति। अयोनिरनन्यकारणः अवधानमात्रकारण इत्यर्थः। अन्यस्य काव्यस्य छाया अन्यच्छाया तद्योनिर्वा॥ तद्यथा। आखपेहि मम सीधुभाजनाद् यावदग्रदशनैर्न दश्यसे। चन्द्रवद्दशनमण्डलाङ्कितः खं न यास्यसि हि रोहिणीभयात्॥ मा भैः शशाङ्क मम सीधुनि नास्ति राहुः खे रोहिणी वसति कातर किं बिभेषि। प्रायो विदग्धवनितानवसङ्गमेषु पुंसां मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम्॥ पूर्वस्य श्लोकस्यार्थोऽयोनि र्द्वितीयस्य च छायायोनि रित्यर्थः। अर्थो व्यक्तः सूक्ष्मश्च ॥ ९ ॥ यस्यार्थस्य दर्शनं समाधिरिति। स द्विधा व्यक्तः सूक्ष्मश्च। व्यक्तः स्फुट उदाहृत एव। सूक्ष्मं व्याख्यातुमाह। सूक्ष्मो भाव्यो वासनीयश्च ॥ १० ॥ सूक्ष्मो द्वेधा भवति भाव्यो वासनीयश्च। शीघ्रनिरूपणागम्यो भाव्यः। एकाग्रताप्रकर्षगम्यो वासनीय इति। भाव्यो यथा, अन्योन्यसम्वलितमांसलदन्तकान्ति सोल्लासमाविरलसम्वलितार्द्धतारम्। लीलागृहे प्रविरले किलकिञ्चितेषु व्यावर्त्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति॥ वासनीयो यथा। अवहित्यवलितजघनं विवर्तिताभिमुखकुचतटं स्थित्वा। अवलोकितोऽहमनया दक्षिणकरकलितहारलतम्॥ उक्तिवैचित्र्यं माधुर्यम् ॥ ११ ॥ उक्तेर्वैचित्र्यं यत्तन्माधुर्यमिति। यथा। सरसममृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा मधुर मधिकञ्चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम्। सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्ञनो वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात्॥ अपारुष्यं सौकुमार्यम्॥ १२ ॥ परुषेऽर्थे अपारुष्यं सौकुमार्यमिति। यथा, अमृतं यशःशेषमितग्राह्णः, एकाकिनं देवताद्वितीयं, गच्छेति साधयेति च। अग्राम्यत्वमुदारता ॥ १३ ॥ ग्राम्यत्वप्रसङ्गे अग्राम्यत्व मुदारतेति। यथा, त्वमेवं सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परि-

चित: कलानां शोमानं परमिह धुवामेव भजथ:। अपि इन्दं दिष्ट्या तदिति सुभगत्वं वदति वा मन: शेषं यत् सत्राज्जित मथ तदानीं गुणितया॥ विपर्ययस्तु। स्वपिति यावदयं निकटे जन: स्वपिमि तावदहं किमपैति ते। इति निगद्य शनैरनुमेखलं मम करं स्वकरेण रुरोध सा॥ वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्ति:॥ १४॥ वस्तूनां भावानां स्वभावस्य स्फुटत्वं यदसावर्थव्यक्ति:। यथा, पृष्ठेषु शंखशकलच्छविषु च्छदानां राजीभिरङ्कितमलक्तकलोहिनीभि:। गोरोचनाहरितबभ्रु बहि:पलाशमामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य॥ यथा वा, प्रथममलसै: पर्यस्ताग्रै: स्थितं पृथुकेसरै विरलविरलैरन्त:पत्रैर्मनाङ्मिलितं तत:। तदनु वलनामात्रं किंचिद्व्यधायि बहिर्दलैर्मुकुलनविधौ वृद्धाब्जानां बभूव कदर्थना॥ दीप्तरसत्वं कान्ति:॥१५॥ दीप्ता रसा: शृङ्गारादयो यस्य स दीप्तरस स्तस्य भावो दीप्तरसत्वं कान्ति:। यथा, प्रेयान् सायमपाकृत: सशपथं पादानत: कान्तया द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मना:। तावत् प्रत्युत पाणिसंपुटलसन्नीवीनितम्बं धृतो धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गति:॥ एवं रसान्तरेऽप्युदाहरणीयमिति। अत्र श्लोका:। गुणस्फुटत्वसाकल्यं काव्यपाकं प्रचक्षते। चूतस्य परिणामेन स चायमुपमीयते॥ सुप्तिङ्संस्कारमात्रं यत् क्लिष्टवस्तुगुणं भवेत्। काव्यं वृन्ताकपाकन्तज् जुगुप्सन्ते जनास्तत:॥ गुणानां दर्शनाद्युक्तो यस्यार्थ स्तदपार्थकं। दाडिमानि दशेत्यादि न विचारक्षमं वच:॥ इति गुणविवेचने तृतीयेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायोऽर्थगुणविवेचनं॥ समाप्तञ्चेदं तृतीय मधिकरणम्॥ ३॥

गुणनिष्ठत्या काव्यशोभा तस्यातिशयहेतवोऽलङ्कारा:। तन्निरूपणार्थमालङ्कारिकमधिकरणमारभ्यते। तत्र शब्दालङ्कारौ द्वौ यमकानुप्रासौ क्रमेण दर्शयितुमाह। पदमनेकार्थमक्षरं चावृत्तं स्थाननियमे यमकम्॥ १॥ पदमनेकार्थं भिन्नार्थमेकमनेकं वा तद्वदक्षरमावृत्तं स्थाननियमे सति यमकं। स्यावृत्तत्रा सजातीयेन वा कात्स्न्र्यैकदेशाभ्यामनेकपादव्याप्ति: स्थाननियम इति। यानि त्वेकपादभागवृत्तीनि यमकानि

इष्यन्ते तेषु श्लोकान्तस्तत्र संस्थानं यमकापेक्षयैव स्थाननियम इति। स्थानकथनार्थमाह। पादः पादस्यैकस्यानेकस्य च आदिमध्यान्तभागाः स्थानानि ॥ २ ॥ पाद एकस्य पादस्यादिमध्यान्तभागा अनेकस्य च पादस्यैव स्थानानीति। पादयमकं यथा। असञ्ज नवचो यस्य कलिकामधु-गर्हितम्। तस्य न स्याद्दिपतरोः कलिकामधु गर्हितं ॥ एकपादस्यादि मध्यान्तयमकं यथा। चन्द्र चन्द्ररतीनां धीरधी रर्चिता तव। कामं काम-न्दकीनीतिरस्यारस्या दिवानिशम् ॥ वसुपरासु परासु मिवोज्झतीष्वविकलं विकलंकशशिप्रभम्। प्रियतमं यतमन्तमनीश्वरं रसिकता सिकतास्विव तासु का ॥ सुहृगोऽवसरे ऽचकितंचकितं भवतीचितमस्तिमितं स्तिमितम्। अपि हासलव स्तव कस्तवकस्तुलयेत् न तु कामधुरां मधुराम् ॥ पादयो-रादिमध्यान्तयमकानि यथा। भ्रमर द्रुमपुष्पाणि भ्रम रतैव पिवन्मधु। का कुन्दकुसुमे प्रीतिः काकुं दृत्वा विरौषि यत् ॥ अप्ययकंत्र त्वया दत्तं दुःखं शकंत्रतरात्मनि। वाष्पो वाह्लीकनारीणां वेगवाही कपोलयोः ॥ सपदि कृतपदत्वदौचित्तेन स्मितशुचिना स्मरतत्त्वदौचित्तेन। भवति वत जनः सचित्तदाहो न खलु मृषा कुत एव चित्तदाहः ॥ एकान्तरपादान्तयमकं यथा, उद्वेजयति भूतानि यस्य राज्ञः कुशासनम्। सिंहासनवियुक्तस्य तस्य क्षिप्रं कुशासनम् ॥ एवमेकान्तरपादादिमध्ययमकान्यूह्यानि। समस्तपादान्तयमकञ्च भवति ॥ यथा, नतोन्नतभ्रूगतिबद्धलास्यां विलोक्य तन्वीं शशिपेशलास्याम्। मनः किमुत्ताम्यसि चञ्चलास्यां कृती स्मराज्ञा यदि पुष्कला स्याम् ॥ एवं समस्तपादादिमध्यान्त यमकानि व्याख्यातानि। अन्ये च सङ्करजातिभेदाः सुधियोत्प्रेक्ष्याः। अक्षरयमकन्त्वेकाक्षरमने-काक्षरञ्च। एकाक्षरं यथा। नानाविधेन कान्ताभ्रूरागाधितमनोभुवा। विविक्तेन विलासेन ततक्ष हृदयं नृणाम् ॥ एवं स्थानान्तरयोगोऽपि द्रष्टव्यः। सजातीयनैरन्तर्यादस्य प्रकर्षो भवति। स चायं हरिप्रबोधे दृश्यते। यथा, विविधधवनाना गगधे नाना विविततगगनाना ममज्ञनाना ॥ रुरुगगललनाना ववंधुधु नाना मम छिछि ततनाना ननस्कनाना ॥

अनया च वर्णयमकमालया पदयमकमाला व्याख्याता॥ भङ्गादुत्कर्षः॥ ३॥ उत्कृष्टं खलु यमकं भङ्गाद्भवति। शृंखला परिवर्त्तकचूर्णमिति भङ्गमार्गः॥ ४॥ एते खलु शृंखलादयो यमकभङ्गानां प्रकारा भवन्ति। तान् क्रमेण व्याचष्टे। वर्णविच्छेदचलनं शृंखला॥ ५॥ वर्णानां विच्छेदस्य चलनं यत् सा शृंखला॥ यथा, कलिकामधुकाशब्दे विच्छेदः, धुशब्दे च तस्य चलनं लिमवर्णयोर्विच्छेदात्। सङ्गनिवृत्तौ स्वरूपापत्तिः परिवर्त्तकः॥ ६॥ अन्यवर्णसंसर्गः सङ्गः। तद्विनिवृत्तौ स्वरूपस्यान्यरूपतिरस्कृतस्यापत्तिः प्राप्तिः परिवर्त्तकः॥ यथा, कलिकामधुगर्हितमिति। अत्र अर्हितमिति पदद्वकारस्य व्यञ्जनस्य सङ्गाद्गर्हितमिति अन्यस्य रूपमापन्नं। तत्र व्यञ्जनसङ्गे विनिवृत्ते स्वरूपमापद्यते अर्हितमिति। अन्यवर्णसंक्रमेण भिन्नरूपस्य पदस्यातादूप्यविधिरिति तात्पर्यार्थः॥ एतेनेतरावधि व्याख्यातौ। पिण्डाक्षरभेदे स्वरूपलोपश्चूर्णम्॥ ७॥ पिण्डाक्षरभेदे सति पदस्य स्वरूपलोपश्चूर्णं॥ यथा, योऽचलकुलमवति चलं दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनाङ्कान्तः। सालिं बिभर्त्ति च सलिलं दूरसमुन्मुक्तशुक्तिमीनां कान्तः॥ अत्र शुक्तिपदे क्तीति पदं पिण्डाक्षरं। तस्य भेदे शुक्तिपदं लुप्यते ककारतिकारयोरन्यत्र संक्रमात्। दूरसमुन्मुक्तशुक् अचलकुलन्तिमीनां कान्तः (समुद्रः)। श्लोकाश्चात्र। अखण्डवर्णविन्यासचलनं शृंखला मता। अनेन खलु भङ्गेन यमकानां विचित्रता॥ यदन्यसङ्गमुत्सृज्य नेपथ्यमिव नर्त्तकः। शब्दस्वरूपमारोहेत् स ज्ञेयः परिवर्त्तकः॥ पिण्डाक्षरस्य भेदेन पूर्वापरपदाश्रयात्। वर्णयोः पदलोपो यः स भङ्गश्चूर्णसंज्ञकः॥ अप्राप्तभङ्गचूर्णानि यथास्थानस्थितान्यपि। अलकानीव नात्यर्थं यमकानि चकासति॥ विभक्तिपरिणामेन यत्र भङ्गः कचिद्भवेत्। न तदिच्छन्ति यमकं प्रायो यमककोविदाः॥ आरूढं भूयसा यत्तु पदं यमकभूमिकाम्। न युज्यते पुनस्तत्र युक्तानुप्रासकल्पना॥ विभक्तीनां विभक्तत्वं संख्यायाः कारकस्य च। आवृत्तिः सुप्तिङन्तानां नियमश्च यमकाङ्गतम्॥ शेषः सरूपोऽनुप्रासः॥ ८॥

पदमेकार्थमनेकार्थं च स्थानानियमेन तद्विधमपरं च श्लेषः। सरूपोऽन्येन प्रयुक्तेन तुल्यरूपोऽनुप्रासः। ननु श्लेषोऽनुप्रास इत्येतावदेव सूत्रं कस्मान्न कृतं आवृत्तिश्लेषोऽनुप्रास इत्येव हि व्याख्यास्यते। सत्यं सिध्यत्येव आवृत्तिश्लेषे किन्त्वव्याप्तिप्रसङ्गः। विशेषार्थं च सरूपग्रहणं। कार्त्स्न्येनैवावृत्तिः, कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां च सारूप्यमिति। अनुल्बणो वर्णानुप्रासः श्रेयान् ॥१०॥ वर्णानामनुप्रासः स खल्वनुल्बणो लीनः श्रेयान्। यथा, क्वचिन्मसृणमांसलं क्वचिदतीवतारास्पदं प्रसन्नसुभगं मुहुः स्वरतरङ्गलीलाङ्कितम्। इदं हि तव वल्लकीरणितनिर्गमैर्गुम्फितं मनो मदयतीव मे किमपि साधुसङ्गीतकम्॥ उल्बणस्तु न श्रेयान्। यथा, वल्लीबद्धोर्द्ध्वजूटोद्भटमटति रटत्कोटिकोदण्डदण्डः॥ पादानुप्रासः पादयमकवत् ॥११॥ ये पादयमकस्य भेदास्ते पादानुप्रासस्येत्यर्थः। तेषामुदाहरणानि यथा। कविराजमविज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः। कविराजं च विज्ञाय कुतः काव्यक्रियादरः॥ आखण्डयन्ति मुहुरामलकीफलानि बालानि बालकपिलोचनपिङ्गलानि॥ वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसङ्काशकाशाः काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनगताः श्रीनदीहंसहंसाः। हंसाभाम्भोदमुक्तः स्फुरदमलरुचिर्मेदिनीचन्द्रचन्द्रः चन्द्राङ्कः शारदस्ते जयकृदुपनतो विद्विषां कालकालः॥ कुवलयदलश्यामा मेघा विहाय दिवङ्गताः कुवलयदलश्यामो निद्रां विमुञ्चति केशवः। कुवलयदलश्यामा श्यामालताद्य विजृम्भते कुवलयदलश्यामश्चन्द्रो नभः प्रविगाहते॥ एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः। इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तावालङ्कारिके चतुर्थेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः शब्दालङ्कारविचारस्य॥ ४ ॥ १ ॥

संप्रत्यर्थालङ्काराणां प्रस्तावः तन्मूलञ्चोपमेति सैव विचार्यते॥ उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा ॥ १ ॥ उपमीयते सादृश्यमानीयते येनोत्कृष्टगुणेनान्यस्य यत्तदुपमानं। यदुपमीयते सादृश्यमानीयते यन्न्यूनगुणन्तदुपमेयं। उपमानेन उपमेयस्य गुणलेशतः साम्यं यदसावुपमेति। ननु चोपमानमित्युपमेयमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ तयोरेकतरोपादानेन चान्यतरसिद्धिरिति। यथा, उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग

इत्यत्रोपमितग्रहणमेव कृतं नोपमानग्रहणमिति । तद्वदुभयग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । सत्यं तत् कृतं लोकप्रसिद्धिपरिग्रहार्थं । यदेवोपमेयमुपमानञ्च लोकप्रसिद्धं तदेव परिगृह्यते नेतरत् । नहि यथा मुखं कमलमिवेति तथा कुमुदमिवेति भवति । गुणबाहुल्यतश्च कल्पिता ॥ २॥ गुणानां बाहुल्यं गुणबाहुल्यं तत उपमानोपमेयस्य साम्यात्कल्पितोपमा कविभिः कल्पितत्वात्कल्पिता । पूर्वा तु लौकिकी । (ननु कल्पितायां लोकप्रसिद्ध्यभावात्कथमुपमानोपमेयनियमः । गुणबाहुल्यस्योत्कर्षापकर्षकल्पनाभ्यां ।) तद्यथा, उद्गर्भहूणरमणीरमणोपमर्दभुग्नोन्नतिस्तननिवेशनिभं हिमांशोः । बिम्बं कठोरबिसकाण्डकडारगौरै विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥ सद्योमुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्द्धि नारङ्गकम् ॥ अभिनवकुशसूचिस्पर्द्धि कर्णे शिरीषमिति । इदानीं पुराणाश्वठरदलविशीर्णपचतुरः शिखानां मालन्यः स्फुरति शुकचञ्चुपुटनिभः । ततः स्त्रीणां हन्त क्षममधरकान्तिं तुलयितुं समन्तादुद्भाति स्फुटसुभगरागं किशलयम् ॥ तद्द्वैविध्यं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् ॥ ३ ॥ तस्या उपमाया द्वैविध्यं पदवाक्यार्थवृत्तिभेदात् एका पदार्थवृत्तिरन्या वाक्यार्थवृत्तिरिति ॥ पदार्थवृत्तिर्यथा, हरति तनुषु यस्याः पुंगविविक्तासु यासां कनककणसधर्मा मान्मथो रोमभेदः ॥ वाक्यार्थवृत्तिर्यथा ॥ पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः कॢप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन । आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥ सा पूर्णा लुप्ता च ॥४॥ सा उपमा पूर्णा लुप्ता च भवति । गुणद्योतकोपमानोपमेयशब्दानां सामग्र्ये पूर्णा ॥५॥ गुणादिशब्दानां सामग्र्ये साकल्ये पूर्णा यथा । कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतदिति ॥ लोपे लुप्ता ६॥गुणादिशब्दानां लोपे वैकल्ये लुप्ता । गुणशब्दलोपे यथा, शशीव राजेति । द्योतकशब्दलोपे यथा, दूर्वाश्यामेयमिति । उभयशब्दलोपे यथा, शशिमुखीति ॥ उपमानोपमेयलोपस्तूपमाप्रपञ्चे द्रष्टव्यः ॥ स्तुतिनिन्दातत्त्वाख्यानेषु ॥ ७ ॥ स्तुतौ निन्दायाञ्च तत्त्वाख्याने चास्याः प्रयोगः । स्तुतिनिन्दयोर्यथा, स्निग्धं भवत्यमृतकल्पमहो कलत्रं हालाहलं विषमिवापगुणं तदेव ॥ तत्त्वाख्याने

यथा, तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले। यस्तन्वि तारकान्यासः शकटाकारमाश्रितः॥ हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासम्भवास्तद्दोषाः॥८॥ तस्या उपमाया दोषा भवन्ति हीनत्वं अधिकत्वं लिङ्गभेदो वचनभेदः असादृश्यमसम्भव इति॥ तान् क्रमेण व्याख्यातुमाह। जातिप्रमाणधर्मैर्न्यूनतोपमानस्य हीनत्वम्॥९॥ जात्या प्रमाणेन धर्मेण चोपमानस्य न्यूनता या तद्धीनत्वमिति। जातिन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा। चाण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतं॥ प्रमाणन्यूनत्वरूपं हीनत्वं यथा। वह्निस्फुलिङ्ग इव भासुरयं चकास्ति॥ उपमेयादुपमानस्य धर्मतो न्यूनत्वं तद्धर्मन्यूनत्वं यथा। स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन्। व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान्॥ अत्र मौञ्जीप्रतिवस्तु तड़ित् नास्त्युपमानमिति हीनत्वं, न च कृष्णाजिनपटस्यात्रोपमेयत्वं युक्तं मौञ्ज्या व्यर्थत्वप्रसङ्गात्। ननु नीलजीमूतग्रहणेनैव तड़ित् प्रतिपाद्यते, तन्न व्यभिचारात्। अव्यभिचारे तु सम्भवन्ती प्रतिपत्तिः केन वार्यते॥ तदाह॥ धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यस्य संवित् साहचर्यात्॥१०॥ धर्मयोरेकस्यापि, धर्मस्य निर्देशेऽन्यस्य धर्मस्य संवित् प्रतिपत्तिर्भवति। कुतः साहचर्यात् सहचरितत्वेन प्रसिद्धयोरवश्यमेकतरनिर्देशेऽन्यतरप्रतिपत्तिः॥ तद्यथा, निष्टेऽपि वह्निर्धने न विरमन्त्यन्तर्जरद्वेश्मनो लूतातन्तुतनिच्छिदो मधुपृषत्पिङ्गाः पयोविन्दवः। चूड़ावर्वरको निपत्य कणिकाभावेन जाताः शिरोरन्ध्रास्फालनभग्ननिद्रगृहिणीचित्तव्यथादायिनः॥ अत्र मधुपृषतां वृत्तत्वपिङ्गत्वे सहचरिते तत्र पिङ्गशब्देन पिङ्गत्वे प्रतिपन्ने वृत्तत्वप्रतिपत्तिर्भवति। एतेन, कनकफलकचतुरस्रं श्रोणिविम्बमिति व्याख्यातं॥ कनकफलकस्य गौरत्वचतुरस्रत्वयोः साहचर्यात् चतुरस्रत्वश्रुत्यैव गौरत्वप्रतिपत्तिरिति। ननु च यदि धर्मन्यूनत्वमुपमानस्य दोषः, कथमयं प्रयोगः। सूर्यांशुसंमीलितलोचनेषु दिनेषु पद्मानिलनिर्मलेषु। साधवः स्वगेहेष्विव भर्तृहीनाः केका विनेशुः शिखिनां मुखेषु॥ अत्र बहुत्वमुपमेयधर्माणामुपमानतः न विशिष्टानामेव मुखानामुपमेयत्वात्।

ताहशेष्वेव फेकाविनाशस्य सम्भवात्॥ अतो न धर्मात् न्यूनत्व मुपमानस्येति। तेनाधिकत्वं व्याख्यातं॥११॥ तेन हीनत्वेनाधिकत्वं व्याख्यातं, जाति प्रमाणधर्म्माधिक्यमधिकत्वमिति॥ जात्याधिक्यरूपमधिकत्वं यथा। विभ्रन्तु दृष्णुयः भीमं रुद्रा इव महौजसः॥ प्रमाणाधिक्यरूपं यथा। पातालमिव नाभिस्ते स्तनौ चितिधरोपमौ। वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः॥ धर्म्माधिक्यरूपं यथा। सरश्मि चञ्चलं चक्रं दधद्देवो व्यराजत॥ सवाडवाग्निः सावर्त्तः स्रोतसामिव नायकः॥ सवाडवाग्निरित्यस्योपमेयत्वाभावाद्धर्म्माधिक्यमिति। अनयोर्दोषयो र्विपर्ययाख्यस्य दोषस्यान्तर्भावात् न पृथगुपादानं। अत एवास्माकं मते षड् दोषा इति॥ उपमानोपमेययो र्लिङ्गव्यत्यासो लिङ्गभेदः॥१२॥ उपमानस्योपमेयस्य च लिङ्गयो र्व्यत्यासो विपर्ययो लिङ्गभेदः॥ यथा, सैन्यानि नद्य इव जग्मु रनर्गलानि॥ इष्टः पुंनपुंसकयोः प्रायेण॥१३॥ पुंनपुंसकयो रुपमानोपमेययो र्लिङ्गभेदः प्रायेण बाहुल्येनेष्टः॥ यथा, चन्द्रमिव मुखं पश्यतीति। इन्दु रिव मुखं भातीत्येवमादौ तु नेच्छन्ति। लौकिक्यां समासाभिहितायामुपमाप्रपञ्चे च॥१४॥ लौकिक्यामुपमायां समासाभिहितायां चोपमाया मुपमाप्रपञ्चे चेष्टो लिङ्गभेदः प्रायेणेति॥ लौकिक्यां यथा। छायेव सा तस्य, पुरुष इव स्त्रीति। समासाभिहितायां यथा। भुजलता नीलोत्पलसदृशीति॥ उपमाप्रपञ्चे यथा, शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य। दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः॥ एवमन्यदपि प्रयोगजातं द्रष्टव्यं। तेन वचनभेदो व्याख्यातः॥१५॥ तेन लिङ्गभेदेन वचनभेदो व्याख्यातः। यथा, पश्यामि लोचने तस्याः पुष्पं पुष्पलिहो यथा॥ अप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यम्॥१६॥ अप्रतीतैरेव गुणै र्यत् सादृश्यं तदप्रतीतगुणसादृश्यमसादृश्यं यथा। ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिं॥ काव्यस्य शशिना सह यत् सादृश्यं तदप्रतीतैरेव गुणैरिति। ननु चार्थानां रश्मितुल्यत्वे सति काव्यस्य शशितुल्यत्वं भविष्यतीति। मैवं। काव्यस्य शशितुल्यत्वे सिद्धे अर्थानां रश्मितुल्यत्वं सिध्यति, न त्वर्थानां रश्मीनां च कश्चित् सादृश्यहेतुः प्रतीतो गुणोऽस्ति

तदेवमितरेतराश्रयदोषो दुस्तर इति॥ असादृश्यहता ह्युपमा तन्निष्ठाश्च कवयः॥ १७॥ असादृश्येन हता असादृश्यहता उपमा तन्निष्ठा उपमाननिष्ठाश्च कवय इति। उपमानाधिक्यात्तदपोह इत्येके॥ १८॥ उपमानाधिक्यात्तस्यासादृश्यस्यापोह इत्येके मन्यन्ते। यथा। कर्पूरहारहरहाससितं यशस्ते॥ कर्पूरादिभिरुपमानैर्बहुभिर्यशसः सादृश्यं संस्थापितं भवति तेषां शुक्लगुणातिरेकात्॥ नापुष्टार्थत्वात्॥१९॥ उपमानाधिक्यात्तदपोह इति यदुक्तं तन्न। अपुष्टार्थत्वात्। एकस्मिन्नुपमाने प्रयुक्ते उपमानान्तरप्रयोगो न कश्चिदर्थविशेषं पुष्णाति॥ तेन बलसिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभित इति प्रयुक्तं॥ ननु सिन्धुशब्दस्य द्विः प्रयोगत्वात् पौनरुक्त्यं, न अर्थविशेषात्। बलं सिन्धुरिव वैपुल्याद्बलसिन्धुः सिन्धुरिव क्षुभित इति क्षोभसारूप्यं तस्मादर्थभेदान्न पौनरुक्त्यम्। अर्थपुष्टिस्तु नास्ति सिन्धुरिव क्षुभित इत्यनेनैव वैपुल्यं प्रतिपत्स्यते। उक्तं हि। धर्मयोरेकनिर्देशेऽन्यस्य संवित् साहचर्यात्॥ अनुपपत्तिरसम्भवः॥ २०॥ अनुपपत्तिरनुपपन्नत्वमुपमानस्यासम्भवः॥ यथा, चकास्ति वदने तस्याः स्मितच्छाया विकासिनि। उन्निद्रस्यारविन्दस्य मध्ये मुग्धेव चन्द्रिका॥ चन्द्रिकायां उन्निद्रत्वमरविन्दस्येत्यनुपपत्तिः। नन्वर्थविरोधोऽयमस्तु किमुपमादोषकल्पनया। नोपमायामतिशयस्येष्टायत्वात्। कथं तर्हि दोषः। न विरुद्धोऽतिशयः॥ २१॥ विरुद्धस्यातिशयस्य संग्रहो न कर्त्तव्य इत्यस्य सूत्रस्य तात्पर्यार्थः। तानेतान् षड् दोषानुपमायाः ज्ञात्वा कविः परित्यजेत्॥ इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ चतुर्थेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्याय उपमाधिकारः॥ ४॥ २॥

सम्प्रत्युपमाप्रपञ्चो विचार्यते॥ कः पुनरसावाह। प्रतिवस्तुप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः॥ १॥ प्रतिवस्तु प्रभृति र्यस्येति स प्रतिवस्तुप्रभृतिः, उपमायाः प्रपञ्च उपमाप्रपञ्च इति। वाक्यार्थोपमायाः प्रतिवस्तुनो भेदं दर्शयितु माह॥ उपमेयस्योक्तौ समानवस्तुन्यासः प्रतिवस्तु॥ २॥ समानं वस्तु वाक्यार्थस्तस्य न्यासः समानवस्तुन्यासः, उपमेयस्यार्था-

वाक्यार्थस्योक्तौ सत्यामिति। अत्र द्वौ वाक्यार्थौ एको वाक्यार्थ उपमायामिति भेदः॥ तद्यथा, देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्येषा। न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नं॥ प्रतिवस्तुनः समासोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह। अनुक्तौ समासोक्तिः॥ ३॥ उपमानस्यानुक्तौ समानवस्तुन्यासः समासोक्तिः। संक्षेपवचनात् समासोक्तिरित्याख्या। यथा। श्लाघ्या धूसराधूमगामिनः करीरस्य मरौ स्थितिः॥ धिङ् मेरौ कल्प-वृक्षाणामनुत्पन्नार्थिनां श्रियम्॥ समासोक्तेरप्रस्तुतप्रशंसाया भेदं दर्शयितु-माह॥ किञ्चिदुक्तावप्रस्तुतप्रशंसा॥ ४॥ उपमेयस्य किञ्चिल्लिङ्गमात्रेणोक्तौ समानवस्तुन्यासोऽप्रस्तुतप्रशंसा॥ यथा। लावण्यसिन्धुरपरैव हि कापीयं यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते। उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः॥ अप्रस्तुतस्यार्थस्य प्रशंसनमप्रस्तुतप्रशंसा। अपह्नुतिरपि ततो भिन्नेति दर्शयितुमाह। समेन वस्तुना-न्यापलापोऽपह्नुतिः॥५॥ समेन तुल्येन वस्तुना वाक्यार्थेनान्यस्य वाक्यार्थ-स्यापलापो निह्नवो यः सादृश्याधारोपेणासावपह्नुतिः॥ यथा, न केत-कीनां विलसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः। तडिल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरज्योतिरिदं प्रवर्तते॥ वाक्यार्थयोस्तात्-पर्यात् तादात्म्यमिति न रूपकं। रूपकं तु कीदृशमित्याह॥ उपमानो-पमेयस्य गुणसाम्यात् तत्त्वारोपो रूपकम्॥ ६॥ उपमानेनोपमेयस्य गुणसाम्यात् तत्त्वस्याभेदस्यारोपणमारोपः रूपकं। उपमानोपमेययोरुभयो-रपि ग्रहणं लौकिक्याः कल्पितायाश्चोपमायाः प्रकृतित्वमत्र यथा विज्ञा-येत इति॥ यथा, इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोरसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहलश्चन्दनरसः। अयं कण्ठे बाहुः शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः॥ मुखचन्द्रादीनां तूपमासमा-सात् न चन्द्रादीनां रूपकत्वं युक्तमिति। रूपकाच्छ्लेषस्य भेदं दर्शयितु-माह। सधर्मेषु तन्त्रप्रयोगे श्लेषः॥ ७॥ उपमानेनोपमेयस्य धर्मेषु गुण-क्रियाशब्दरूपेषु न तत्त्वारोपस्तन्त्रप्रयोगे तन्त्रेणोच्चारणे सति श्लेषः।

यथा। आकृष्टामलमण्डलाग्ररुचयः सन्नद्धवक्षःस्थलाः सोष्माणो व्रणिता विपक्षहृदयप्रोन्माथिनः कर्कशाः। उद्वृत्ता गुरवश्च यस्य शमिनः श्यामायमानाननाः योधा वारवधूस्तनाश्च न ददुः क्षोभं स वोऽव्याज्जिनः॥ यथा च गौणस्यार्थस्यालङ्कारत्वं तथा लाक्षणिकस्यापीति दर्शयितुमाह॥ सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिः॥ ८॥ बहूनि हि निबन्धनानि लक्षणायां। तत्र सादृश्यात् लक्षणा वक्रोक्तिरसाविति। यथा। उन्मिमील कमलं सरसीनां कैरवञ्च निमिमील मुहूर्त्तात्॥ अत्र नेत्रधर्मावुन्मीलननिमीलने सादृश्याद्विकाससङ्कोचौ लक्षयतः॥ इह च निरन्तरनवमुकुलपुलकिता हरति माधवी हृदयं। मदयति च केशराणां परिणतमधुगन्धि निःश्वसितं॥ अत्र निःश्वसितमिति परिमलनिर्गमं लक्षयति। हंस्यानेन स्फुरतु सुभगः स्वर्णिपा चुम्बितुं यां॥ आलस्यमालिङ्गति गात्रमस्याः॥ परिम्लानच्छाया मनुवदति दृष्टिः कमलिनीं॥ मतूस्पेषु स्फुटितकमलामोदमैत्रीकषायः॥ ऊरुद्वन्द्वं तरुणकदलीकाण्डसब्रह्मचारि॥ इत्येवमादिषु लक्षणार्थो निरूपयत इति। लक्षणायां झटित्यर्थप्रतिपत्तिक्षमत्वं रहस्यमाचक्षते। असादृश्यनिबन्धना लक्षणा न वक्रोक्तिः। यथा, जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः। अत्र छेदः सामीप्यात् द्रव्यं लक्षयति, तस्यैव गौरत्वोपपत्तेः। रूपकवक्रोक्तिभ्यामुत्प्रेक्षाया भेदं दर्शयितुमाह। अतद्रूपस्यान्यथाध्यवसानमतिशयार्थमुत्प्रेक्षा॥ ९॥ अतद्रूपस्यातत्स्वभावस्यान्यथा अतत्स्वभावतया अध्यवसानं अध्यवसायः। न पुनरध्यारोपो लक्षणा वा। अतिशयार्थमिति च भ्रान्तिज्ञाननिवृत्त्यर्थं॥ सादृश्यादियमुत्प्रेक्षेति। एनाञ्चेवादिशब्दा द्योतयन्ति। यथा। स वः पायादिन्दुर्नवबिसलताकोटिकुटिलः स्मरारेर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहितः। स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव॥ उत्प्रेक्षैवातिशयोक्तिरिति केचित्तन्निरासार्थमाह॥ संभाव्यधर्मस्य तदुत्कर्षकल्पनातिशयोक्तिः॥ १०॥ संभाव्यस्य धर्मस्य तदुत्कर्षस्य च कल्पनातिशयोक्तिः। यथा, उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेतां। तदोपमीयेत तमालनीलमा-

मुक्तमुक्तालतमपर वपुः॥ यथा वा, मलयजरसविलिप्ततनवो नवहार-
लताविभूषिताः सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः। शशभृति
विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः प्रियवसतिं प्रयान्ति
सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः॥ यथा भ्रान्तिज्ञानस्वरूपोत्प्रेक्षा
तथा संशयज्ञानस्वरूपः सन्देहोऽपीति दर्शयितुमाह। उपमानोपमेय-
संशयः सन्देहः॥ ११॥ उपमानोपमेययोरतिशयार्थं यः क्रियते संशयः
स सन्देहः॥ यथा। इदं कर्णोत्पलं चक्षुरिदं वेति विलासिनि। न
निश्चिनोति हृदयं किन्तु दोलायते मनः॥ सन्देहवद्विरोधोऽपि मात्रा-
वसर इत्याह॥ विरुद्धाभासत्वं विरोधः॥ १२॥ अर्थस्य विरुद्धस्येवाभासत्वं
विरुद्धाभासत्वं॥ यथा, पीतं पानमिदं त्वयाद्य दयिते मत्तं ममेदं मनः
पत्राली तव कुङ्कुमेन रचिता रक्ता वयं मानिनि। त्वं तुङ्गस्तनभारमन्थर-
गति गात्रेषु मे वेपथु स्तन्वङ्ग्यां तनुता ममाधृतिरहो मारस्य चित्रा गतिः॥
यथावा, सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः सा पीनोन्नतिमत्
पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयं। साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न
शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतं॥ विरोधाद्विभा-
वनाया भेदं दर्शयितुमाह॥ क्रियाप्रतिषेधे प्रसिद्धतत्फलव्यक्तिर्विभावना
॥ १३॥ क्रियायाः प्रतिषेधे तस्या एव क्रियायाः फलस्य प्रसिद्धस्य
व्यक्तिर्विभावना। अप्यसज्जनसाङ्गत्ये न वसत्येव वैकृतं। अक्षालित-
विशुद्धेषु हृदयेषु मनीषिणां॥ विरोधप्रसङ्गेनानन्वयं दर्शयितुमाह।
एकस्योपमेयत्वोपमानत्वेऽनन्वयः॥ १४॥ एकस्यैवार्थस्योपमेयत्वमुपमा-
नत्वं चानन्वयः। यथा। रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव। गगनं
गगनाकारं सागरः सागरोपमः॥ अनन्यसादृश्यमेतेन प्रतिपादितं॥
क्रमेणोपमेयोपमा॥ १५॥ एकस्यैवार्थस्योपमेयत्वमुपमानत्वं च क्रमेणोप-
मेयोपमा। यथा, खमिव जलं जलमिव खं हंस इव शशी शशीव हंसोऽयं।
कुमुदाकारास्तारास्ताराकाराणि कुमुदानि॥ इयमेव परिवृत्तिरित्येके
तन्निरासार्थमाह। समविसदृशाभ्यां परिवर्तनं परिवृत्तिः॥ १६॥ समेन

विसदृशेन चार्थस्य परिवर्त्तनं परिवृत्तिः। यथा, आदाय कर्णकिशलय-मियमस्मै चरणमरुणमर्पयति। उभयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवञ्चितं मन्ये॥ यथा वा, विहाय सा हारमहार्यनिश्चया विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचन्दनं। बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति॥ उपमेयोपमायाः क्रमो भिन्न इति दर्शयितु माह। उपमेयोपमानानां क्रमसंबन्धः क्रमः॥ १७॥ उपमेयानामुपमानानां चोद्देशिनामनुद्देशिनां च क्रमेण संबन्धः क्रमः। यथा, तस्याः प्रवृद्धलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः। जीयन्ते वल्लकीकुन्दकुसुमेन्दीवरस्रजः॥ संबन्धप्रसङ्गेनैव दीपकं दर्शयितु माह॥ उपमानोपमेयवाक्येष्वेका क्रिया दीपकम्॥ १८॥ उपमानवाक्येषु उपमेयवाक्येषु च एका क्रियानुषङ्गतः संबध्यमाना दीपकं॥ तत्त्रिविधमादिमध्यान्तवाक्यवृत्तिभेदात्॥ १९॥ तत्त्रिविधं भवति आदिमध्यान्तेषु वाक्येषु वृत्तेर्भेदात्॥ यथा, भूषयन्ते प्रमदवनानि बालपुष्पैः कामिन्यो मधुमदमांसलैर्विलासैः। ब्रह्माणः श्रुतिगदितैः क्रियाकलापै राजानो विरलितवैरिभिः प्रतापैः॥ बाष्पः पथिककान्तानां जलं जलमुचां मुहुः। विगलत्यधुना दण्डयात्रोद्योगो महीभुजां॥ गुरुशुश्रूषया बुद्धिं मधुगोष्ठ्या मनोभवः। उदयेन शशाङ्कस्य पयोराशिं विवर्द्धते॥ दीपकवन्निदर्शनमपि संक्षिप्त मित्याह। क्रिययैव स्वतदर्थान्वयख्यापनं निदर्शनं॥ २०॥ क्रिययैव शुद्धया स्वस्यात्मनस्तदर्थस्य चान्वयस्य संबन्धस्य ख्यापनं संबुद्धिहेतुदृष्टान्तभावं निदर्शनं॥ यथा, अतुच्छपदाधासः पतनायेत्यर्थशालिनां शंसत्। आपाण्डु पतति पत्रं तरोरिदं बन्धनग्रन्थेः॥ पततीति क्रिया तस्याः स्वं पतनं तदर्थोऽतुच्छपदाधासः पतनायेति शंसनं तस्य ख्यापनं अर्थशालिनां शंसदिति। इदञ्च नार्थान्तरन्यासः। स ह्यन्यथाभूतस्तमाह॥ उक्तसिद्ध्यै वस्तुनोऽर्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः॥ २१॥ उक्तसिद्ध्यै उक्तस्यार्थस्य सिद्ध्यर्थं वस्तुनो वाक्यार्थान्तरस्यैव न्यसनमर्थान्तरन्यासः॥ वस्तुग्रहणादर्थस्य हेतोर्न्यसनं नार्थान्तरन्यासः॥ इह नातिदूरगोचरमस्ति सरः कमलसौ-

गन्धवात्॥ अर्थान्तरस्यैवेति वचनम् यत्र हेतु र्व्याप्तिगूढत्वात् कथञ्चित् प्रतीयते तत्र यथा धूमात्॥ यद् यत् कृतकं तत्तदनित्यं इत्येवं प्रायेषु माभूदिति। अत्रोदाहरणं। प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसन्निधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने। स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि॥ अर्थान्तरन्यासस्य हेतुरूपत्वात् हेतोश्चान्वयव्यतिरेकात्मकत्वात् न पृथग् व्यतिरेक इति केचित्। तन्निरासार्थमाह॥ उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं व्यतिरेकः॥ २२॥ उपमेयस्य गुणातिरेकत्वं गुणाधिक्यं यत् अर्थादुपमानात् स व्यतिरेकः॥ यथा। सत्यं हरिणशावाक्ष्याः प्रसन्नसुभगं मुखं। समानं शशिनः किन्तु स कलङ्कविडम्बितः कश्चिद्गम्यमानगुणो व्यतिरेकः। यथा॥ कुवलयवनं प्रत्याख्यातं, नवं मधु निन्दितं, हसितममृतं, भग्नं स्वादोः पदं रससम्पदः। विषमुपहितं चिन्ताव्याजात् मनस्यपि कामिनामुरमधुरे लीलातल्पे स्तवाङ्क विलोकिते॥ व्यतिरेकाद्विशेषोक्तेर्भेदं दर्शयितुमाह। एकगुणहानि कल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः॥ २३॥ एकस्य गुणस्य हानेः कल्पनायां शेषै गुणैः साम्यं यत्र तस्य दार्ढ्यं विशेषोक्तिः रूपकं चेदं प्रायेणेति। यथा। भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः॥ द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यं॥ इयमकमला लक्ष्मीः, हस्ती हि जङ्गमं दुर्गमिति॥ अत्रापि जङ्गमशब्दस्य स्थावरत्वनिवृत्तिप्रतिपादनपरत्वादेकगुणहानिकल्पनैव। एतेन वेश्या हि नाम मूर्तिमत्येव निकृतिः॥ व्यसनं हि नाम सोच्छासं मरणम्। द्विजो भूमिबृहस्पतिरित्येवमादिष्वेकगुणहानिकल्पना व्याख्याता। व्यतिरेकविशेषोक्तिभ्यां व्याजस्तुतिं भिन्नां दर्शयितुमाह॥ सम्भाव्यविशिष्टकर्माकरणान्निन्दास्तोत्रार्थं व्याजस्तुतिः॥ २४॥ अत्यन्त गुणाधिको विशिष्टस्तस्य च कर्म विशिष्टकर्म तस्य सम्भाव्यस्य कर्त्तुं शक्यस्याकरणान्निन्दाविशिष्टसाम्यसम्पादनेन स्तोत्रार्थं व्याजस्तुतिः॥ यथा, बबन्ध सिन्धुं गिरिचक्रवाले बिभेद सप्तैकशरेण तालान्। एवंविधं कर्म ततान रामस्त्वया कृतं तन्न मुधैव गर्वः॥ व्याजस्तुते र्व्याजोक्तिं भिन्नां दर्शयितुमाह॥

व्याजस्य सत्यसारूप्यं व्याजोक्तिः ॥ २५ ॥ व्याजस्य छद्मनः सत्येन सारूप्यं व्याजोक्तिर्यां मायोक्तिमित्याहुः ॥ यथा, शरच्चन्द्रांशुगौरेण वाताविद्धेन भाविनि। काशपुष्पलवेनेदं साश्रुपातं मुखं कृतम् ॥ व्याजस्तुतेः पृथक् तुल्ययोगितेत्याह ॥ विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ॥ २६ ॥ विशिष्टेन न्यूनस्य साम्यार्थमेककालायां क्रियायां योगस्तुल्ययोगिता। यथा, जलनिधिरशनामिमां धरित्रीं वहति भुजगविभुर्भवद्भुजश्च ॥ उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः ॥ २७ ॥ उपमानस्याक्षेपः प्रतिषेधः उपमानाक्षेपः तुल्यकार्यार्थस्य नैरर्थक्यविवक्षायां। यथा, तस्याश्चेन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना, सौन्दर्यस्य पदं दृशौ च यदि चेत् किं नाम नीलोत्पलैः। किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे, हा धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो ग्रहः ॥ उपमानस्याक्षेपतः प्रतिपत्तिरित्यपि सूत्रार्थः। यथा, ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण शरद्दधानार्द्रनखक्षताभम्। प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं तापं रवेरभ्यधिकं ततान ॥ अत्र शरद्वेश्येव, इन्दुं नायकमिव, रवेः प्रतिनायकस्येवेत्युपमानानि गम्यन्त इति। तुल्ययोगितायाः सहोक्तेर्भेदमाह ॥ वस्तुद्वयक्रिययोस्तुल्यकालयोरेकपदाभिधानं सहोक्तिः ॥ २८ ॥ वस्तुद्वयक्रिययोस्तुल्यकालयोरेकेन पदेनाभिधानं सहार्थशब्दसामर्थ्यात् सहोक्तिः ॥ यथा, अस्तं भास्वान् प्रयातः सह रिपुभिरयं संह्रियन्तां बलानि। अत्रार्थयोर्न्यूनत्वविशिष्टत्वे न स्त इति न तुल्ययोगितेति। समाहितमेकमवशिष्यते तल्लक्षणार्थमाह ॥ यत्सादृश्यं तत्सम्पत्तिः समाहितम् ॥ २९ ॥ यस्य वस्तुनः सादृश्यं गृह्यते तस्य वस्तुनः सम्पत्तिः समाहितम् ॥ यथा, तन्वी मेघजलार्द्रपल्लवतया धौताधरेवाश्रुभिः, शून्येवाभरणैः स्वकालविरहाद्विश्रान्तपुष्पोद्गमा। चिन्तामौनमिवास्थिता मधुलिहां शब्दैर्विना लक्ष्यते, चण्डी मामवधूय पादपतितं जातानुतापेव सा ॥ अत्र पुरूरवसो लतायामुर्वश्याः सादृश्यं गृह्णतः सैव लतोर्वशी सम्पन्नेति। एते चालङ्काराः शुद्धा मिश्राश्च प्रयोक्तव्या इति। विशिष्टानामलङ्काराणां मिश्रत्वं संसृष्टिरित्याह ॥ अलङ्कारस्यालङ्कारयोनित्वं संसृष्टिः ॥

ऽपि व्याख्याता: ॥ अतिप्रयुक्तं देशभाषापदम् ॥ १३ ॥ अतीव कविभि: प्रयुक्तं अतिप्रयुक्तं देशभाषापदं प्रयोज्यम् ॥ यथा, योषिदित्यभिललाप न हालामित्यत्र हालेति देशभाषापदम् । अनतिप्रयुक्तं तु न प्रयोज्यम् । यथा, कङ्केलीकाननालीरविरलविलसत्पल्लवा नर्त्तयन्तः ॥ इत्यत्र कङ्केलीपदम् । लिङ्गाध्याहारौ ॥ १४ ॥ लिङ्गस्याध्याहारस्य लिङ्गाध्याहारावतिप्रयुक्तौ प्रयोज्याविति । लिङ्गं यथा, वत्से मा वज निःश्वसीः कुरु सुरागण्डूषमेकं शनैरित्यादिषु गण्डूषशब्दः पुंसि भूयसा प्रयुक्तो न स्त्रिया-म्नातोऽपि क्लीवे । अध्याहारो यथा, मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकरः परशु र्वा । वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥ अत्र स्वधाचोदितत्रादीनामध्याहारोऽयं प्रयुक्त इति ॥ लक्षणाशब्दाश्च ॥ १५ ॥ लक्षणाशब्दाश्चातिप्रयुक्ताः प्रयोज्याः । यथा, द्विरेफरथचरणशब्दौ भ्रमरचक्रवाकार्थौ लक्षणापरौ ॥ अनतिप्रयुक्ताश्च न प्रयोक्तव्याः । यथा, द्विकः काक इति ॥ न तद्बाहुल्यमेकत्र ॥ १६ ॥ तेषां लक्षणाशब्दानां बाहुल्यमेकस्मिन् वाक्ये न प्रयोक्तव्यम् । वाक्ये तच्छं कसत्रावाचकस्य वाचकवद्भावः कर्त्तुं शक्यो न बहूनामिति ॥ स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा जातिः प्रायेण ॥ १७ ॥ स्तनादीनां द्वित्वाविष्टा द्वित्वाध्यासिता जातिः प्रायेण बाहुल्येन । यथा, स्तनयोस्तरुणीजनस्येति । प्रायेणेतिवचनात् क्वचिन्न भवति । यथा, स्त्रीणां चक्षुरिति ॥ अथ कथं द्वित्वाविष्टत्वं जातेः, तद्धि द्रव्ये न जातौ अतद्रूपत्वात् जातेः । न दोषः तद्तद्रूपत्वात् जातेः । कथं तदतद्रूपत्वं जातेः ॥ तद्धि जैमिनीया जानन्ति । वयं तु लक्षणसिद्धौ सिद्धपरमतानुवादिनः ॥ न चैवमतिप्रसङ्गः । लक्षणानुसारित्वात् न्यायस्य । एवमन्यापि व्यवस्थाप्यूह्या ॥ इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ प्रायोगिके पञ्चमेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः काव्यसमयः ॥

साम्प्रतं शब्दशुद्धिरुच्यते इत्याह । रुद्रावितेत्रकशेषोऽनुेयः ॥ १ ॥ रुद्रावित्यत्र प्रयोगे एकशेषोऽनुेयः अनुपणीयः ॥ रुद्रश्च रुद्राणी चेति पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः स च न प्राप्नोति । तत्र हि तल्लक्षणश्चेदेव विशेष

इत्यनुवर्त्तते॥ तत्रैवकारकरणात् स्त्रीपुंसकत एव विशेषो भवतीति व्यवस्थितम्। अत्र तु पुंयोगादाख्यायामिति विशेषान्तरमप्यस्तीति। तेनेन्द्री भवौ इत्यादयः प्रयोगाः प्रत्युक्ताः॥ मिलिक्षविचर्पिप्रभृतीनां धातुत्वं धातुगणस्यासमाप्तेः॥ २॥ मिलति विक्षवति चपयतीत्यादयः प्रयोगाः। तत्र मिलिक्षविचपिप्रभृतीनां कथं धातुत्वं गणपाठे गणपरिपठितानामेव धातुसंज्ञाविधानात्। तत्राह धातुगणस्यासमाप्तेः। वर्द्धते धातुगण इति हि शब्दविद आचक्षते। तेनैषां गणपाठोऽनुमतः शिष्टप्रयोगादिति॥ चलेरात्मनेपदमनित्यं ज्ञापकात्॥ ३॥ चलेरनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदं यत् तदनित्यं दृश्यते लज्जालोलं चलतीत्यादिप्रयोगेषु। तत्कथमित्याह ज्ञापकात्। किं पुनस्तत् ज्ञापकम् अत आह॥ चक्षिङोऽनुबन्धकरणम्॥४॥ चक्षिङ इकारेणैवानुदात्तेन सिद्धमात्मनेपदं किमर्थं ङित्करणं। तत्क्रियते अनुदात्तनिमित्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम्। एतेन वेदिभर्त्सितर्ज्जिप्रभृतयो व्याख्याताः आवेदयति भर्त्सयति तर्ज्जयतीत्यादीनां प्रयोगानां दर्शनात्। अत्रापि अनुदात्तनिबन्धनस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वं ज्ञापकेन द्रष्टव्यमिति॥ क्षीयत इति कर्मकर्त्तरि॥ ५॥ क्षीयत इति प्रयोगो दृश्यते य स कर्मकर्त्तरि द्रष्टव्यः क्षयतेरनात्मनेपदित्वात्॥ खिद्यत इति च॥ ६॥ खिद्यत इति च प्रयोगो दृश्यते सोऽपि कर्मकर्त्तर्य्येव द्रष्टव्यो न कर्त्तरि अदैवादिकत्वात् खिदेः॥ मार्गेरात्मनेपदमलक्ष्म॥ ७॥ चुरादौ मार्ग अन्वेषण इति पठ्यते आ छषाद्वेति विकल्पितणिच्कः। तस्माद्यदात्मनेपदं दृश्यते मार्गन्तां देहभारमिति तदलक्ष्म अलक्षणं परस्मैपदित्वान्मार्गेः। तथाच शिष्टप्रयोगः, करकिशलयं धूत्वा धूत्वा विमार्गति वाससी॥ लोलमानादयश्चानशि॥ ८॥ लोलमानो वेल्लमान इत्यादयश्चानशि द्रष्टव्याः शानचस्त्वभावः परस्मैपदित्वाद्धात्वनामिति॥ लभे र्गत्यर्थत्वाण्णिचयणौ कर्त्तुः कर्मत्वाकर्मत्वे॥ ९॥ अस्त्ययं लभिर्यैः प्राप्त्युपसर्जनां गतिमाहुः, अस्ति च गत्युपसर्जनां प्राप्तिमाहेति। अत्र पूर्वस्मिन् पक्षे गत्यर्थत्वाल्लभेर्णिचयणौ यः कर्त्ता तस्य गत्यादिसूत्रेण कर्मसंज्ञा। यथा,

दीर्घिकासु कुमुदानि विकासं लम्भयन्ति शिशिराः शशिभासः । द्वितीये पक्षे गत्यर्थत्वाल्लभे णिचप्रणौ कर्त्तुर्न कर्मसंज्ञा । यथा, सितं सितिम्ना सुतरां मुने र्वपु र्विसारिभिः सौधमिवाथ लम्भयन् । द्विजावलिव्याजनिशाकरांशुभिः शुचिस्मितां वाचमवोचदच्युतः ॥ ते मे शब्दौ निपातेषु ॥ १० ॥ त्वया मयेत्यस्मिन्नर्थे ते मे शब्दौ निपातेषु द्रष्टव्यौ । यथा, श्रुतं ते वचनं तस्य ॥ वेदानधीत इति नाधिगतं पुरा मे ॥ तिरस्कृत इति परिभूतेऽन्तर्द्ध्यपचारात् ॥ ११ ॥ तिरस्कृत इति शब्दः परिभूते दृश्यते, राज्ञा तिरस्कृत इति । स न प्राप्नोति तिरःशब्दस्य हि तिरोऽन्तर्द्धावित्यन्तर्द्धौ गतिसंज्ञा तस्याञ्च सतरां तिरसोऽन्यतरस्यामिति सकारस्तत् कथं तिरस्कृत इति परिभूते । आह अन्तर्द्ध्यपचारादिति । परिभूतो ह्यन्तर्हितवद् भवति । मुख्यस्तु प्रयोगो यथा, लावण्यप्रसरतिरस्कृताङ्गलेखामिति ॥ नैकशब्दः सुप्सुपेति समासात् ॥ १२ ॥ अरण्यानीस्थानं फलनमितनैकद्रुममित्यादिषु नैकशब्दो दृश्यते । स च सिध्यति । नञा समासे न लोपो नञ इति नलोपे तस्मात् नुडचीति नुडागमे सति अनेकमिति रूपं स्यात् । निरनुबन्धस्य नशब्दस्य समासलक्षणं नास्ति । तत् कथं नैकशब्द इत्याह सुप्सुपेति समासात् ॥ मधुपिपासुप्रभृतीनां समासो गमिगाम्यादिषु पाठात् ॥ १३ ॥ मधुपिपासुमधुव्रतसेवितं मुकुलजालमजृम्भत वीरुधामित्यादिषु मधुपिपासुप्रभृतीनां समासो गमिगाम्यादिषु पिपासुप्रभृतीनां पाठात् श्रितादिषु गमिगाम्यादीनामिति द्वितीयासमासलक्षणं दर्शयति ॥ त्रिवलीशब्दः सिद्धः संज्ञा चेत् ॥ १४ ॥ त्रिवलीत्ययं शब्दः सिद्धो यदि संज्ञा दिक्संख्ये संज्ञायामिति संज्ञायामेव समासविधानात् ॥ बिम्बाधर इति वृत्तौ मध्यपदलोपिन्याम् ॥ १५ ॥ बिम्बाधरः पीयत इति प्रयोगो दृश्यते । स च न युक्तः अधरबिम्ब इति भवितव्यम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासे सति तत् कथं बिम्बाधर इत्याह वृत्तौ मध्यपदलोपिन्यां शाकपार्थिवादित्वात् समासे मध्यपदलोपिनि सति बिम्बाकारोऽधरो बिम्बाधर इति । तेन बिम्बोष्ठशब्दोऽपि व्याख्यातः । अत्रापि पूर्ववत् वृत्तिः । शिष्टप्रयोगेषु चैष विधिः तेन नातिप्रसङ्गः ॥ आमूललोला-

दिषु वृत्ति र्विस्पष्टपटुवत् ॥ १६ ॥ आमूललोलमामूलसरलमित्यादिषु वृत्ति-र्विस्पष्टपटुवत् मयूरव्यंसकादित्वात् लोलमिव लोलं आमूलञ्च तल्लोलञ्चेति ॥ न धान्यषष्ठादिषु षष्ठीसमासप्रतिषेधः पूरणेनान्यतद्धितान्तत्वात् ॥ १७ ॥ धान्यषष्ठं तानुत्खलपष्ठाङ्कितसैकतानीत्यादिषु न षष्ठीसमासप्रतिषेधः। पूरणेन पूरणप्रत्ययान्तेनान्यतद्धितान्तत्वात् षष्ठो भागः षष्ठ इति। पूरणाद्भागे तीयादन् षष्ठाष्टमाभ्यां ञ चेत्यन् विधानात् स प्राप्तः॥ पत्वपीतिमादिषु गुणवचनेन॥१८॥ पत्वपीतिमा पत्वालीपिङ्गलिमा इत्यादिषु षष्ठीसमासप्रतिषेधो गुणवचनेन प्राप्तो बालिश्यात्तु न कृतः॥ अवर्ज्यो बहुव्रीहि र्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः॥ १६ ॥ अवर्ज्यो न वर्जनीयो व्यधिकरणो बहुव्रीहिः जन्माद्युत्तरं पदं यस्य स जन्माद्युत्तरपदः॥ यथा, शास्त्रार्थजन्मा हि विवेकलाभः। कण्ठेष्वत्यः प्राणा इति॥ हस्ताग्राग्रहस्तादयो गुणगुणिनो र्भेदाभेदात्॥ २०॥ हस्ताग्रं अग्रहस्तः पुष्पाग्रं अग्रपुष्पमित्यादयः प्रयोगाः कथम् आहिताग्न्यादिष्वपाठात् पाठे वा तदनियमः स्यात्। अत आह गुणगुणिनो र्भेदाभेदात् भेदात् हस्ताग्रादयः अभेदादग्रहस्तादयः॥ पूर्वनिपातापभ्रंशो रक्ष्यः॥ २१॥ काष्ठतृणं तृणकाष्ठमिति यदृच्छया पूर्वनिपातं कुर्वन्ति। तत्रापभ्रंशो रक्ष्यः रक्षणीयः अनित्यत्वज्ञापकन्तु न सर्वविषयमिति॥ निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात्॥ २२॥ अनभिहित इत्यत्र सूत्रे तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति परिगणनं कृतं। तस्य प्रायिकत्वात् निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्ति र्भवति। यथा, विषवृक्षोऽपि संवर्द्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतमिति। पण्डितं मूर्खं इति मन्यते॥ शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्यापि कर्माभिधायां सामान्योपक्रमात् शकेः॥ २३॥ शकिसहोश्चेति कर्मणि यति कृते शक्यमिति रूपं भवति, विलिङ्गवचनस्यापि विरुद्धलिङ्गवचनस्यापि, कर्माभिधाने सामान्योपक्रमाद्विशेषानपेक्षाया मिति। यथा, शक्यमोषधिपते र्नवोदयाः कर्णपूररचना कृते तव। अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः॥ अत भाष्यकृद्वचनं लिङ्गं यथा, शक्यश्च श्वमांसादिभिरपि क्षुत्प्रतिहन्तुमिति। न चैकान्तिकः सामान्योप-

क्रमः । तदाह, शय्या भङ्क्तुं झटिति विसिनीकन्दवच्चन्द्रपादाः इत्यपि भवति ॥ हानिवदाधिक्यमप्यङ्गानां विकारः ॥२४॥ येनाङ्गविकार इत्यत्र सूत्रे यथाङ्गानां हानिस्तथाधिक्यमपि विकारः । यथा, अक्ष्णा काण इति भवति, तथा मुखेन त्रिलोचन इति ॥ न कृमिकीटानामित्येकवद्भावप्रसङ्गात् ॥ २५ ॥ आयुषः कृमिकीटानामलङ्करणमल्पतेत्यत्र कृमिकीटानामिति प्रयोगो न युक्तः क्षुद्रजन्तव इत्येकवद्भावप्रसङ्गात् । न च मध्यपदलोपी समासो युक्तः तस्यासर्वविषयत्वात् ॥ आसेत्यसतेः ॥२६॥ लावण्यमुत्पाद्य इवास यत्न इत्यत्र आसेत्यसतेर्धातोरस गतिदीप्त्यादानेष्विति अस्य प्रयोगो नास्तेर्भूभावविधानात् ॥ न खरोष्ट्रावुष्ट्रखरमिति पाठात् ॥ २७ ॥ खरोष्ट्रौ वाहनं येषामित्यत्र खरोष्ट्राविति पाठो न युक्तः गवाश्वप्रभृतिषूष्ट्रखरमिति पाठात् ॥ युध्येदिति युधः क्यचि ॥२८॥ यो भर्तृपिण्डस्य कृते न युध्येदिति प्रयोगः स चायुक्तो युध्यतिर्धातोरात्मनेपदित्वात् । कथं युध्येदिति आह युधः क्यचि युधमात्मन इच्छति ॥ विरलायमानादिषु क्यङ् निरूप्यः ॥ २९ ॥ विरलायमाने मलयमारुत इत्यादिषु क्यङ् निरूप्यः भृशादिष्वपाठात् नापि क्यष् लोहितादिष्वपाठात् ॥ अहेतौ हन्तेर्णिच् चुरादिपाठात् ॥३०॥ घातयित्वा दशास्यमित्यत्र अहेतौ णिच् दृश्यते । स कथमित्याह चुरादिपाठात् चुरादिषु चटस्फुटभेदे घटसङ्घाते हन्त्यर्थाश्चेति पाठात् ॥ अनुचरीति चरेष्टित्वात् ॥ ३१ ॥ अनुचरी प्रियतमा मदालसेत्यत्र अनुचरीति न युक्तः ईकाराभावात् । तत्कथमाह चरेष्टित्वात् । पचादिषु चरट् इति पठ्यते ॥ केसरालमित्यत्रालतेरणि ॥ ३२ ॥ केसरालं शिलीन्ध्रमित्यत्र केसरालमिति कथम् । आह अलतेरणि अलभूषणपर्याप्तिवारणेष्वित्यस्माद्धातोः केसरशब्दे कर्मण्युपपदे कर्मण्यणित्यनेनाणि सति केसरालमिति सिध्यति ॥ पत्रलमिति लाते के ॥ ३३ ॥ पत्रलं वनमिदं विराजत इत्यत्र पत्रलमिति कथम् । आह लातेः के । ला आदाने इत्येतस्माद्धातोरादानार्थात् पत्रशब्दे कर्मण्युपपदे आतोऽनुपसर्गे क इति कप्रत्यये सतीति ॥ महीध्रादयो मूलविभुजादिदर्शनात् ॥ ३४ ॥ महीध्रधरणीध्रा इत्यादयः शब्दाः

मूलविभुजादिदर्शनात् के प्रत्यये सति महीं धरतीति महीध इत्येवमाद्योऽन्येऽपि द्रष्टव्याः ॥ ब्रह्मादिषु हन्तेर्नियमादरिहाद्यसिद्धिः ॥ ३५ ॥ ब्रह्मादिषूपपदेषु हन्तेः क्विब्विधौ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेष्विति अत्र अरिहा रिपुहा इत्येवमादीनामसिद्धिर्नियमात्। ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरेव क्विबेव भूतकाल एवेति चतुर्विधश्चात्र नियम इति नियमान्तरविषयो निरूप्यः॥ ब्रह्मविदादयः कृदन्तवृत्त्या ॥ ३६ ॥ ब्रह्मवित् क्षत्रभिदित्यादयः प्रयोगा न युक्ता ब्रह्मादिषु हन्तेरत्र नियमात्। आह कृदन्तवृत्त्या वेत्तीति वित् भिनत्तीति भित् क्विप् चेति क्विप् ततः कृदन्तैर्विदादिभिः सह ब्रह्मादीनां षष्ठीसमास इति ॥ तैर्महीधरादयो व्याख्याताः ॥ ३७ ॥ तैर्विदादिभिर्महीधरादयो व्याख्याताः। धरतीति धरो मह्या धरो महीधर एवं गङ्गाधरादयो व्याख्याताः ॥ भिदुरादयः कर्मकर्त्तरि कर्त्तरि च ॥ ३८ ॥ भिदुरं काष्ठं, भिदुरं तमः, तिमिरभिदुरं व्योम्नः शृङ्गमिति, छिदुरातपो दिवसः, मत्सरच्छिदुरं प्रेम, भङ्गुरा प्रीतिः, मातङ्गं मानभङ्गुरमित्यादयो हि प्रयोगा दृश्यन्ते। कथमित्याह ते कर्मकर्त्तरि कर्त्तरि च भवन्ति। कर्मकर्त्तरि चायमिष्यते इत्यत्र हि चकारः कर्त्तरि चेत्यस्य समुच्चयार्थः ॥ गुणविस्तरादयश्चिन्त्याः ॥ ३९॥ गुणविस्तरो व्याक्षेपः विस्तर इत्यादयः प्रयोगाश्चिन्त्याः प्रथने वावशब्दे इति घञ्प्रसङ्गात् ॥ अवतरावचायशब्दयोर्दीर्घह्रस्वत्वव्यत्यासो बालानाम् ॥ ४० ॥ अवतरशब्दस्यावचायशब्दस्य च दीर्घत्वह्रस्वत्वयोर्व्यत्यासो बालानां बालिशानां प्रयोगेष्विति। ते हि अवतरणमवतार इति प्रयुञ्जते मारुतावतार इति स त्वयुक्तो भावे तरतेरविधानात्। अवचायमवचय इति प्रयुञ्जते पुष्पावचय इत्यत्र हस्तादाने चेरस्तेये इति घञ् प्राप्त इति॥ शोभेति निपातनात् ॥ ४१ ॥ शोभेत्ययं शब्दः साधुर्निपातनात्। शुभशुम्भ शोभार्थाविति शुभेर्भिदादेराकृतिगणत्वादेव अङः सिद्धत्वादेव गुणप्रतिषेधाभावस्तु निपात्यत इति। शोभार्थावित्यत्र कर्दृशे किं शोभा आहोस्विच्छोभ इति विशेषावगतिराचार्यपरम्परोपदेशादिति॥ अविधौ गुरोः स्त्रियां बहुलं विवक्षा ॥ ४२ ॥ अविधौ अविधाने गुरोश्च हल

इति स्त्रियां बहुलं विवक्षा क्वचिद्विवक्षा क्वचिदविवक्षा क्वचिदुभयमिति। तत्र विवक्षा यथा, ईहा लज्जेति। अविवक्षा यथा, आतङ्क इति। विवक्षाविवक्षे यथा, बाधा बाधः ऊहा ऊहः व्रीडा व्रीड इति। व्यवसितादिषु कर्त्तरि क्तः चकारात् ॥ ४३ ॥ व्यवसितः प्रतिपन्न इत्यादिषु भावकर्मविहितोऽपि क्तः कर्त्तरि गत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्। भावकर्मानुकर्षणार्थत्वं चकारस्येति चेत् तदावृत्तिः कर्त्तव्या ॥ आहेति भूतेऽन्यलडन्तभ्रमाद् ब्रुवो लटि ॥ ४४ ॥ ब्रुवः पञ्चानामित्यादिना आहेति लट्युत्पादितः। स भूते प्रयुक्तः, इत्याह भगवान् प्रभुरिति, अन्यस्य भूतकालाभिधायिनो लङन्तस्य लिटि भ्रमात्। निपुणास्त्वेवं प्रयुञ्जते आह स्म स्मितमधुमधुराक्षरां गिरमिति। अनुकरोति भगवतो नारायणस्येत्यत्रापि मनेन स्मशब्दः कविना प्रयुक्तो लेखकैस्तु प्रमादान्न लिखित इति ॥ शबलादिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः ॥ ४५ ॥ उपस्रोतः स्वस्थस्थितमहिषगोवर्गशबलाः स्रवन्तीनां जाताः प्रमुदितविहङ्गास्तटभुवः। भ्रमरोत्करकल्माषाः कुसुमानां समृद्धयः। इत्यादिषु शबलादिभ्यः स्त्रियां टापोऽप्राप्तिः अन्यतो ङीषिति ङीप्विधानात् तेन शबली कल्माषीति भवति ॥ प्राणिनि नीलेति चिन्त्यम् ॥ ४६ ॥ कुवलयदलनीला कोकिला बालचूते इत्यादिषु नीलेति चिन्त्यं। कोकिला नीलीति भवितव्यं। नीलशब्दाज्जानपदेत्यादिसूत्रेण प्राणिनि चेति ङीप्विधानात् ॥ मनुष्यजातेर्विवक्षाविवक्षे ॥ ४७ ॥ इतो मनुष्यजातेरूङुत इति इत्यत्र च विवक्षा अविवक्षा च लक्ष्यानुसारतः। मन्दरस्य मदिराक्षि पार्श्वतो निम्ननाभि न भवन्ति निम्नगाः। यासु वासुकिविकर्षणोद्भवा भामिनीव पदवी विभाव्यते ॥ अत्र मनुष्यजातेर्विवक्षायामितो मनुष्यजातेरिति ङीपि सति अम्बार्थनद्योर्ह्रस्व इति ह्रस्वत्वं सिध्यति। नाभिशब्दात्पुनरितश्च प्राण्यङ्गादितीकारे कृते निम्ननाभीकेति स्यात्। स्तनौष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम्। च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम् ॥ अत्र निम्ननाभेरिति मनुष्यजातेरविवक्षेति ङीप् न कृतः। सुतनु जहिहि कोपमित्यत्र

सुतनुशब्दान्मनुष्यजातेर्विवक्षेति सुतनुशब्दादूङ् स्त्र ऊङि सति ह्रस्वत्वे सुतनूिति सिध्यति। वरतनुरयवासो नैव दृष्टा प्रिया मे। अत्र मनुष्यजातेरविवक्षेति ऊङ् न कृतः॥ ऊकारादप्यूङ् प्रवृत्तेः॥ ४८॥ उत ऊङ् विहितः ऊकारान्तादपि क्वचिद्भवति आचार्यप्रवृत्तेः। कासी प्रवृत्तिः। अप्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनाम् इति अलावूः कर्कन्धूरित्युदाहरणं। तेन सुभ्रु किं सम्भ्रमेण इत्यत्र सुभ्रूशब्दादूङ् सिद्धो भवति ऊङि त्वसति हे सुभ्रूरिति स्यात्॥ कार्त्तिकीय इति ठञ् दुष्टः॥ ५०॥ कार्त्तिकीयो नभश्चानित्यत्र कालाट्ठञिति ठञ् दुष्टः ठञ्भवनं दुःखेन भ्रियत इति॥ शार्वरमिति च॥ ५१॥ शार्वरं तम इत्यत्र च कालाट्ठञिति ठञ् दुष्टः॥ शाश्वतमिति प्रयुक्ते॥ ५२॥ शाश्वतं ज्योतिरित्यत्र शाश्वतमिति न सिध्यति कालाट्ठञिति ठञ्प्रसङ्गात्। येषाञ्च विरोधः शाश्वतिक इति सूत्रकारस्यापि प्रयोगः। आह प्रयुक्तेः शाश्वते प्रतिषेध इति प्रयोगात् शाश्वतमिति भवति॥ राजवंश्यादयः साध्वर्थे ये सति॥ ५३॥ राजवंश्याः सूर्यवंश्या इत्यादयः शब्दाः तत्र साधुरित्यनेन साध्वर्थे ये (यति) प्रत्यये सति साधवो भवन्ति। भवार्थे पुनर्दिगादिपाठेऽपि •वंशशब्दान्तान्न यत्प्रत्ययः तदन्तविधेः प्रतिषेधात्॥ दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः॥ ५४॥ दारवं पात्रमित्यादिषु दारवशब्दो दुष्प्रयुक्तः नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति मयटा भवितव्यम्। ननु विकारावयवयोरर्थयोर्मयट् विधीयते,अत्र तु दारुण इदमिति विवक्षायां दारवमिति भविष्यति। नैवमपि स्यात् वृद्धाच्छ इति छविधानात्॥ सुग्धिमादिष्विमनिज् मृग्यः॥५५॥ सुग्धिमा मौढिमेत्यादिषु इमनिज् मृग्यः अन्वेषणीय इति॥ औपम्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत्॥ ५६॥ औपम्यं सान्निध्यमित्यादयश्चातुर्वर्ण्यवत् गुणवचनेत्यत्र चातुर्वर्ण्यादीनामुपसङ्ख्यानमिति वार्त्तिकात् स्वार्थिकष्यञन्ताः॥ ष्यञः पित्करणादीकारो बहुलम्॥ ५७॥ गुणवचने ब्राह्मणादिभ्य इति यः ष्यञ् तस्य पित्करणादीकारो भवति। स बहुलं, ब्राह्मण्यमित्यादिषु न भवति॥ सामग्र्यमित्यादिषु विकल्पेन॥ ५८॥ सामग्र्यं सामग्री वैदग्ध्यं

वैदर्भी ॥ धनौ नौल्यादिषुपाठात् ॥ ५९ ॥ नौल्यादिषु धनुन् शब्दस्य पाठात् धनौति इनौ सति सिद्धो भवति ॥ चतुरस्रशोभीति णिनौ ॥ ६० ॥ बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन । इत्यत्र चतुरस्रशोभीति न युक्तं नौल्यादिषु शोभाशब्दस्य पाठेऽपि इनिरत्र न सिध्यति, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । भवतु वा तदन्तविधिस्तथापि कर्मधारयान्मत्वर्थीयानुपपत्तिः लघुत्वात् प्रक्रमस्येति बहुव्रीहिरेव भवितव्यं । तत् कथमिति मत्वर्थीयस्याप्राप्तौ चतुरस्रशो-भीति प्रयोगः । आह णिनौ चतुरस्रं शोभत इति ताच्छीलिके णिनावयं प्रयोगः । अथानुमेयशोभीति कथं । न ह्यत्र पूर्ववत् वृत्तिः शक्या कर्त्तुमिति शुभेः साधुकारिण्यावश्यके वा णिनिं कृत्वा तदन्ताच्च भावप्रत्ययः पश्चाद् बहुव्रीहिः कर्त्तव्यः अनुमेयं शोभित्वं यस्येति भावप्रत्ययस्तु गतार्थत्वान्न प्रयुक्तः । यथा, निराकुलं तिष्ठति सधीरसुवाचेति ॥ कश्चुकीया इति क्यचि ॥ ६१ ॥ जीवन्ति राजमहिषीमनुकञ्चुकीया इत्यत्र कञ्चुकीया इति कथं मत्वर्थीयस्य छप्रत्ययस्याभावात् । अत आह क्यचि क्यचि प्रत्यये सति कञ्चुकीया इति भवति कञ्चुकमात्मन इच्छन्ति कञ्चुकीयाः ॥ बोद्धप्रति-योग्यपेक्षायामप्यातिशायनिकाः ॥ ६२ ॥ बोद्धस्य प्रतियोगिनोऽपेक्षाया-मप्यातिशायनिकास्तरबादयो भवन्ति धनतरं तमः बहुलतरं प्रेम ॥ कौशिलादय इलचि वर्णलोपात् ॥ ६३ ॥ कौशिलवाशिल इत्यत्रादयः कथं कौशिकवशिष्ठादिभ्यो नौतावनुकम्पायां घनिलचौ चेतौलचि कृते ठाजादावूर्द्ध्वं द्वितीयादच इति वर्णलोपात्सिध्यन्ति ॥ मौक्तिकमिति विनयादियोगात् ॥ ६४ ॥ मुक्तैव मौक्तिकं विनयादिपाठाद्द्रष्टव्यम् ॥ स्वार्थिकाश्च प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते ॥ ६५ ॥ इति नपुंसकत्वम् ॥ प्रातिभादयः प्रज्ञादिषु ॥ ६६ ॥ प्रातिभादयः शब्दाः प्रज्ञादिषु द्रष्टव्याः । प्रतिभावि-कृतिहितादिभ्यः शब्देभ्यः प्रज्ञादिपाठादपि स्वार्थिके कृते प्रातिभं वैकृतं हैतमित्यादयः प्रयोगाः सिध्यन्तीति ॥ न सरजसमित्यनव्ययीभावे ॥ ६७ ॥ मधु सरजसं मध्ये पद्मं पिबन्ति शिलीमुखा इत्यत्रादिषु सरजसमिति न युक्तं

प्रयोगः अनव्ययीभावे, अव्ययीभाव एव सरजसशब्दस्येष्टत्वात् ॥ न दृढधनुषीत्यसंज्ञायाम् ॥ ६८ ॥ दृढधनुषि मौर्यश्शालिनीत्यत्र दृढधनुषीत्यसंज्ञायां न युक्तः प्रयोगः, धनुषश्चेत्यनङ्विधानात्, संज्ञायां त्वनङ् विकल्पितो वा संज्ञायां ॥ दुर्गन्धीति दुर्लभः ॥ ६९ ॥ दुर्गन्धिः काय इत्यादिषु समासान्तो दुर्लभः । उत्पूत्यादिषु दुःशब्दस्यापाठात् ॥ सुदत्यादयः प्रतिविधेयाः ॥ ७० ॥ सा दन्तरोघात् सुदती ससर्जेति शिखरदति पतति रसनेत्यादिषु सुदत्यादयः शब्दाः प्रतिविधेया दत्रादेशलक्षणाभावात् । तत्र प्रतिविधानमग्रान्तादिति सूत्रेण चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सुदत्यादिषु दत्रादेश इत्येके । अन्ये तु वर्णयन्ति सुदत्यादयः स्त्र्यभिधायिनो योगरूढिशब्दास्तेषु स्त्रियां संज्ञायामिति दत्रादेशो विकल्पेन सिद्ध एवेति ॥ धतदृढोरस्क इति न कप्, तदन्तविधिप्रतिषेधात् ॥ ७१ ॥ प्लवङ्गनखकोटिभिः धतदृढोरस्को राक्षसा इति । अत्र दृढोरःशब्दादुरःप्रभृतिभ्यः कप् न कृतः, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । वाक्यन्तु एवं कर्त्तव्यं धृतं दृढोरो येषामिति ॥ अवेहीति वृद्धिरवद्या ॥ ७२ ॥ अवेहि इति वृद्धिरवद्या गुण एवात्र युक्तः ॥ अपाङ्गनेत्रेति लुगलभ्यः ॥ ७३ ॥ अपाङ्गे नेत्रे यस्याः सेयमपाङ्गनेत्रेत्यत्र लुगलभ्यः अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गदकाम इति सप्तम्या अलुग्विधानात् ॥ नेष्टाः श्लिष्टप्रियादयः पुंवद्भावप्रतिषेधात् ॥ ७४ ॥ श्लिष्टप्रियो दृढकान्त इत्यादयो नेष्टाः स्त्रियां पुंवदिति पुंवद्भावस्य प्रियादिषु निषेधात् ॥ दृढभक्तिरिति सर्व्वत्रेति ॥ ७५ ॥ दृढभक्तिरसौ जज्ञे अत्र पूर्व्वपदस्य स्त्रियामिति अविवक्षितत्वात् ॥ जलजम्बुलतादयो ह्रस्वविधेः ॥ ७६ ॥ जलजम्बुलताविलाः स्रवन्त्यः, आग्रे कर्कन्धुग्रहणमित्यादिषु कथं जलजम्बुलतादयः प्रयोगाः । आह ह्रस्वविधेः इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति ह्रस्वविधानात् ॥ तिलकादयोऽजिरादिषु ॥ ७७ ॥ तिलकादयः शब्दा अजिरादिषु द्रष्टव्याः अन्यथा तिलकवती कनकवतीत्यादिषु मतुपि मतौ बह्वचोऽनजिरादीनां इति दीर्घत्वं स्यात् । केचित्तु वर्णयन्ति नद्यां मतुबिति यो मतुप् तत्रायं विधिः तेषां मते ना-

सरस्वतीत्यादीनामसिद्धिः ॥ निशम्यनिशमय्यशब्दौ प्रकृतिभेदात् ॥ ७८ ॥ निशम्य निशमय्य इत्येतौ श्रुत्वेत्यस्मिन्नर्थे शमेर्ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशे सति निशमय्येति भवितव्यं न निशम्येति आह प्रकृतिभेदात् शमेर्दिवादिकस्य निशम्येति रूपं शमोऽदर्शने इति चुरादौ णिचि मित्संज्ञकस्य निशमय्येति रूपम् ॥ संयम्यनियम्यशब्दावणिजन्तत्वात् ॥ ७९ ॥ कथं संयम्य नियम्येति ल्यपि लघुपूर्वादिति णेरयादेशेन भवितव्यम् । आह अणिजन्तत्वात् धातोर्णिच् न कृतो गतार्थत्वात् यथा वाचं नियच्छतीति । णिजर्थानवगतौ तु णिच् प्रयुज्यत एव, यथा संयमयितुमारब्ध इति ॥ प्रपीयेति पीङः ॥ ८० ॥ प्रपीयेति शब्दः पीङ् पाने इत्येतस्य, पिबतेर्न, ल्यपीति ह्रस्वप्रतिषेधात् प्रपायेति भवितव्यम् ॥ दूरयतीति बहुलग्रहणात् ॥ ८१ ॥ दूरयत्यवनते विवस्वतीत्यत्र दूरयतीति कथं णाविष्ठवद्भावेन स्थूलदूरेत्यादिना गुणलोपयोः कृतयोर्दवयतीति भवितव्यं । आह बहुलग्रहणात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्चेति बहुलग्रहणात् स्थूलदूरादिसूत्रेण यद्विहितं तन्न भविष्यतीति ॥ गच्छतीप्रभृतिष्वनिषेधो नुमः ॥ ८२ ॥ इरति हि वनराजिर्गच्छती श्यामभावं इत्यादिषु गच्छतीप्रभृतिषु शब्देषु शप्श्यनोर्नित्यमिति नुमनिषेधो निषेद्धुमशक्यः ॥ मित्रेण गोप्त्रेति पुंवद्भावात् ॥ ८३ ॥ मित्रेण गोप्त्रेति कथं गोप्तृणेति भवितव्यम्, इकोऽचि विभक्ताविति नुम्विधानात् । आह पुंवद्भावात् तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्येति पुंवद्भावेन गोप्त्रेति भवति ॥ वेत्स्यसीति पदभङ्गात् ॥ ८४ ॥ पतितं वेत्स्यसि क्षितावित्यत्र वेत्स्यसीति न सिध्यति इट्प्रसङ्गात् । अत आह पदभङ्गात् सिध्यति वेत्स्यसीति पदं भज्यते वेत्सि असीति अयं निपातस्त्वमित्यस्मिन्नर्थे क्वचिद्वाक्यालङ्कारे प्रयुज्यते, यथा पार्थिवस्त्वमसि सत्यमभ्यधा इति ॥ कामयानशब्दः सिद्धोऽनादिश्चेत् ॥ ८५ ॥ कामयानशब्दः आगमानुशासनमनित्यमिति मुक्यकृते यदनादिः स्यात् ॥ सौहृददौहृदशब्दावपि हृद्भावात् ॥ ८६ ॥ सुहृदयदुर्हृदयशब्दाभ्यां युवादिपाठादणि कृते हृदयस्य हृद्भावः आदिवृद्धौ सौहृददौहृदशब्दौ भवतः । सुहृद..

इन्द्वच्छन्दाभ्यां सुवादिपाठादेवाणि कृते इन्द्वगसिन्धून्त इति इन्द्वन्तस्य तद्धिते ऽणि कृते सत्युभयपदवृद्धौ सत्यां सौहार्दं दौर्हार्दमिति भवति ॥ विरम इति निपातनात् ॥ ८७ ॥ रमेरनुदात्तोपदेशत्वान्नोदात्तोपदेशस्येत्यादिना वृद्धिप्रतिषेधस्याभावात् कथं विरम इत्याह निपातनात् निपातनन्तु यम उपरम इति अतन्त्रं चोपसर्ग इति अत्रोपरम इति ॥ उपर्यधादिषु सामीप्ये पु द्विरुक्तेषु द्वितीया ॥ ८८ ॥ उपर्यधादिषु शब्देषु सामीप्ये द्विरुक्तेषु उपर्यधधसः सामीप्ये इत्यनेन उपर्यधादिषु त्रिषु द्वितीयाम्रेड़ितान्तेषु इति द्वितीया। वीप्सायान्तु द्विरुक्तेषु षष्ठ्येव भवति, उपर्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः। मन्दं मन्दमित्यत्रप्रकारार्थत्वे ॥८९॥ मन्दं मन्दं तुदति पवन इत्यत्र मन्दं मन्दमित्यप्रकारार्थत्वे भवति। प्रकारार्थत्वे तु प्रकारे गुणवचनस्येति द्विर्वचने कृते कर्मधारयवद्भावे मन्दमन्दमिति प्रयोगः। मन्दं मन्दमित्यत्र नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनं अनेकभागात्मकस्य तुदेर्यदा सर्वे भागा मन्दत्वेन व्याप्तमिष्टा भवन्ति तदा वीप्सेति ॥ न निद्राद्रुगिति भष्भावप्राप्तेः ॥ ९० ॥ निद्राद्रुक् काद्रवेयच्छविरुपरिलसद्बर्वरो वारिवाह इत्यत्र निद्राद्रुगिति न युक्तः एकाचो बशो भषिति भष्भावप्राप्तेः अनुप्रसमियैस्वपभ्रंशः कृतः ॥ निष्यन्द इति षत्वं चिन्त्यम् ॥ ९१ ॥ न ह्यत्र षत्वलक्षणमस्ति कस्कादिपाठोऽप्यस्य न निश्चितः ॥ नाङ्गुलिसङ्ग इतिमूर्द्धन्यविधेः ॥ ९२ ॥ म्लायन्त्यङ्गुलिसङ्गेऽपि कोमलाः कुसुमस्रज इति त्वत्राङ्गुलिसङ्ग इति न युक्तः समासेऽङ्गुलेः सङ्ग इति मूर्द्धन्यविधानात्। तेनावन्तिसेनादयः प्रत्युक्ताः ॥९३॥ तेनाङ्गुलिसङ्ग इत्यनेनावन्तिसेनाइत्येवमादयः प्रत्युक्ताः प्रत्याख्याताः सुषमादिष्विति संज्ञायां मूर्द्धन्यविधानात् ॥ नेन्द्रवाहने णत्वमाहितत्वस्याविवक्षितत्वात् ॥ ९४ ॥ कुथेन नागेन्द्रमिवेन्द्रवाहनमित्यत्र इन्द्रवाहनशब्दे वाहनमाहितादि णत्वं न भवति आहितत्वस्याविवक्षितत्वात् स्वस्वामिभावमात्रं विवक्षितं तेन सिद्धमिन्द्रवाहनमिति। सदसन्तो मया शब्दा विविच्याल्पे न दर्शिताः ॥ अनयैव दिशा कार्यं शेषाणामप्यवेक्षणम् ॥ इति श्रीवामनाचार्यकृतौ काव्या-

लङ्कारसूत्रवृत्तौ पञ्चमेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः । समाप्तं प्रायोगिकं पञ्चममधिकरणमिति ॥

वामनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥

वाग्भटालङ्कारः ।

१।३ "इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण पुराणकवीनां संकया उपदेश:।" १।८ "तृणामधीशो नधीश:।" १।१७ अनन्न्तपादान्तेऽपि प्रथम-तृतीयपादान्तेऽपि। १। २४ "स्व: स्वर्गेऽधीतो विख्यातो मेरुरित्यर्थ:।" १। २४ "चटुलितं चञ्चलीकृतं स्वरधीतस्त्र मेरुशैलस्त्र साररत्नासनं येन स तम्। श्रीवीरेण मेरो: कम्पनादासनमपि कम्प्यते। अथवा स्व: स्वर्गेण स्वर्गवासिदेवजनेनाधीतं पठितं व्यावर्णितं सारं जलं यस्य स स्वरधीतसार इन्द्र इत्यर्थ:। चटुलितं कम्पितं स्वरधीतसारस्त्र इन्द्रस्त्र रत्नासनं येन स तम्।" "लोचयति दर्शयतीति।" २। १२ "वानरध्वजैरर्जुनरथैरिति।" २। १४ "अम्भोज: कर्दम:।" २। २१ मानसौक: पतन् हंस: स एव यानं यस्त्र स च स देवश्च तद्यानदेवो ब्रह्मा तस्त्रासनं कमलं तद्वत् तत्सदृशे निविष्टलोचने यस्त्र स:। तमोरिपु: सूर्यस्तस्त्र विपक्षो राक्षसस्त्रारिर्विष्णुस्तस्त्र प्रिया लक्ष्मी-स्ताम्। ३। ४ "श्रीनेमिनाथो" नेमिनाथो जिन:। ३।१५ कुण्डली सर्प: कुण्डलिनी दुर्गाया मूर्त्तिभेद:। ४। ७ "यत्र वन्धे वस्तुकल्पना-पदार्थघटनाङ्गसन्धितद्रूपैरक्षरैर्भवति। वस्तुन: कमलच्छत्र चामर-बन्धादेर्घटना। वस्तुनोऽङ्गानां ये सन्धयस्तेषु तद्रूपाणि तान्येवाक्ष-राणि वस्तु कमलच्छत्रं बन्धादितदङ्गानीति कमलाङ्गानि दलादीनि छत्राङ्गानि दण्डयष्टिकादीनि तेषामङ्गानां येषामङ्गानां ये सन्धयस्तत्र सदृशाक्षराणि कार्य्यत्राणीत्यर्थ:। तत् चित्रमुच्यते यच्च चित्रस्तत् आश्चर्यकारि दुष्करत्वेन कविप्रज्ञातिशयव्यापकं भवति एकस्वरादि-कमेकव्यञ्जनादिकं वा तदपि चित्रमुच्यते। परमपि यथा चित्रं प्रसक्तौ सतरां प्रसक्तेरेव काव्यैर्विधेयम्। अप्रसक्तेस्तु काव्यै: को नाम चित्रकविर्न भवेत् चित्रमाकारगतिस्वरव्यञ्जनभेदाच्चतुर्विधं भवति।" ४। ८ "आकारचित्रमाह" "इन: स्वामी" "एन: पापं" "षोड़शदल-कमलम्।" ४। ९ "गणा षट्पदा:" "करतरौ प्रकृष्टकल्याणकारी" "करक-मलं हस्तयुगलम्" "एकस्वरचित्रम्"। ४। १० "मालाचुम्बकम्" "विट-

पदादिकारमात्राचुत्रतकं वट इति।" ४ । ११ "विन्दुचुत्रतकमपि" अथ वचनशब्दात् विन्दुचुतो अर्थान्यत्वम्।" ४ । १२ "ककाकु इतेत्रय श्लोक एकव्यञ्जनो नेमिनिर्वाणमहाकाव्ये राजीमतीपरित्यागाधिकारे समुद्रवर्णनरूपो ज्ञेयः तथा ककः समुद्रो वर्त्तते केन जलेनोपलक्षितः को वायुर्यत्र स ककः। यद्वा केन वायुना प्रेरितं कं जलं यत्र स ककः अथवा कमेव जलमेव कः आत्मा यस्य स ककः समुद्रः कीदृशः ककाकुकङ्केकाङ्ककेकिकोकैकाकुः कं सुखं यथा भवति तथा काकुर्ध्वनिर्येषां ते ककाकवः। अथवा केन सुखेन जलेन वा काकवो ध्वनिविशेषा येषां ते ककाकवः ककाकवश्च ते कङ्का जलपक्षिणस्तथा केका केकारवोऽङ्कः चिह्नं येषां ते केकाङ्काः केकिनो मयूरास्तथा कोकाश्चक्रवाकाः। कथं मिथो मेलाः ककाकुकङ्काः केकाङ्ककेकिनः कोका एव एका अद्वितीया कुर्भूमिर्येस्य स तथा। अकुकैकःकाककाक्षा कवः कुत्सिताः न कवोऽकवः शोभनाः कौकसो जलवासिनः काकाः शोभनजलवायसा इत्यर्थः तेषां समूहः काङ्ककाकमेव काककं स्वार्थे कः तत्र अक्षा माता। यः समुद्रः स एव पालनत्वात् माता। तथा अक्षाकुकुककाङ्ककः अक्षो वेदवाक्यानि तेषां काकवो वक्रोक्तयः तासां कुक उच्चारकः को ब्रह्मा सोऽङ्के उत्सङ्गे यस्यासौ। अर्थादेव विष्णुस्तत्र कुःस्थानं यः समुद्रः जलशयनत्वादयेत्रति॥" ४ । १५ "तुरङ्गवदनो मयुः किन्नरः" कलापी कं सुखं लपतीति॥ ४ । २२ "संयुता अन्तराला परपदरहिता अयुता अन्तरालपदसहिता।" ४ । २४ "धार गतम्". "शोरगा दारिद्र्यं गता अरयो यस्य सः।" ४ ।२८ "कुर्भूमि" "वलक्षं धवलं॥" ४ । ३० "अत्र पर्वते कुर्भूमिः शोभते इति सम्बन्धः कीदृशी भूमिः रम्भारामा रम्भाभिः कदलीभिर्मिश्रा आरामा यत्रां सा तथा अवककमला अवकं वकरहितं कं पानीयं मलते धारयतीति अवककमला तथा अरं अत्यर्थं भारामा भाभिर्नवलैः आ ईषत् रामा कर्बुरेत्यर्थः। तथा कुरवककमलारम्भा कुरवका वृक्षविशेषाः कमलानि पद्मानि तेषामारम्भ-

उपायो यस्त्रां सा कुरवककमलारम्भा तथा रामा रम्या अथवा कुरवक-कमलारम्भारामा। कुरवककमलानां आरम्भे नोद्गमेन आ ईषत् रामा मनोज्ञा हे कुरवक न विद्यते कुत्सितो रवः शब्दः यस्य सोऽकुरवः अकुरव एव अकुरवकः शेषाद् वा कः हे अकुरवक हे कोमलध्वने नेमि-सम्बोधनमेतत् पुनः कीदृशी कुः कमलारम्भारामा कमला लक्ष्मीः रम्भा अप्सरसः ता एव रामाः स्त्रियो यस्त्रां सा गिरिभूमौ क्रीडार्थं रामा आयान्ति। अत्र कमलारम्भा एव रामा यमा तथा अकुरवक-कमलाः कुत्सितं राजन्ते इति कुरा न कुरा अकुराः शोभना वका वृक्षविशेषाः कमला हरिणविशेषाश्च यस्त्रां सा अकुरवककमलारम्भा-रामेत्यत्र श्लोके द्वितीयपादयोरन्तरा न यतिः इदं शंसयाय यदि पुन र्यायमकतात् कविना कृतं तथापि विलोक्य रम्भारामाकुरवके-त्यस्यविशेषवती अवचूड़िः हे अकुरवककमल अत्र पर्वते कुर्भूमिः शोभते रवो यस्याश्चिदानन्दादिशब्दवाच्यत्वात् एवंविधा कस्य सुखस्य कमला यस्य नेमेः सम्बोधनं रम्भारामा तथैव तथा आरम्भरामा तथा कुर्भूमिः अवककमला तथा रम्भारामा एव रामा यस्त्रां सा रम्भारामाकुरवक-कमलारम्भा तथा अकुरवककमला एवं व्याख्याने पदद्वयस्यान्तरं भवति। स्नौ स्नौ मः सराद् भ्रमर विलसता छन्दः॥"

४। ३१ "अजनगरात् नारायणपुरात्॥" "४।३६ "विदारं विग-तकलत्रम्" विदार वीन् पक्षिणो दृणाति दारयति दारम्॥" ४।३७ "सिन्धुरोच्चिलाः सिन्धुराणां गजानाम्॥" ४।४२ "आस्थति सति क्षिपसि सति दासी अतिकोपात्॥" ४। ४८ "आरक्तनेत्रश्शोभीषणवदनो-त्करः कुरङ्गाक्षि। उल्लसितविंशतिभुजवनविनिवेशो दशमुख एषः। स०। "सक्रियोदाहरणमाह हे कुरङ्गाक्षि एष दशमुखो रावणः। कीदृशः आरक्तनेत्रश्शोभीषणवदनोत्करः। उल्लसितविंशतिभुजवन-विनिवेशः। उल्लसितविंशतिभुजा एव काननं तस्य विनिवेशः स्थानं। अत्रापि यादृशो रावणस्तादृशो वोक्तत्वात् स्वभावोक्तिरेषा जातिः। ४।५३।

"हे सुभग तव विरहे तस्या मुखं संकुचितं यथा, शशिनो विरहे कुमुदं सङ्कोचमाप्नोति । कीदृशस्य दोषाकारस्य दोषाकरस्य उभयोर्विशेषणमेतत् । तथा मदभरितमानसस्यापि । चन्द्रपक्षे मृगभरितमानसस्यापि मानसमत्र मध्यं ज्ञेयम् । शशिन एवेति द्रव्योपमा । कुमुदं सङ्कुचितमिति क्रियोपमा ।" ४।५४ "अन्योन्योपमालङ्कारमाह । तं वीतरागं जिनेन्द्रं नमत । खण्डित दृढतरकषायं यस्य मन इव शरीरं सुप्रसन्नम् । शरीरमिव मनः सुप्रसन्नम् ।" ४।७४ "हे प्रहताक्षि भ्रमराणां श्रेणिः तव वदने इदं हेमकमलमिति भ्रान्त्या निपतति । तव नयने इदं नीलोत्पलमिति भ्रान्त्या निपतति । तव हसिते इदं कुसुममिति भ्रान्त्या निपतति । अत्र भ्रान्तिमत्यलङ्कारे अन्त्यक्रियादीपकं ज्ञेयम् । उक्तो भ्रान्तिमानलङ्कारः ।" ४।७६ "कर्णनरेन्द्रसूनुः जयसिंहदेवः ।"

४।७८ "अथ निषेधपूर्वकं विधौ प्रतीतिरुच्यते ये कीर्त्तिं नेच्छन्ति ये च क्षणमपि करुणां नैव कुर्वन्ति ते किं मरणसमयेऽपि धनदपक्षवत् धनं ददति अपि तु न ददतीत्यर्थः एतावता कीर्त्तिमभिलषद्भिः करुणाञ्च कुर्वद्भिः धनमवसरे देयमित्यर्थः । अत्र निषेधपूर्वको विधिरवगन्तव्यः । देयमिति प्रतीयमानोऽर्थस्य अतोऽत्रापि प्रतीतिर्घटते । एयावचूडिः स्वमत्या कल्पना नास्ति । इत्तौ तु किमपि न विद्यते तथा । ४।८६ चिन्तयन्निव चूर्तलतां जरति न जाति केतकीं कमते । कमललतालग्नमना मधुप युवा केवलं क्वणति । (क) । ४।१०६ "बालिका यौवनसमयोन्मत्ता सती नाथस्य भर्त्तुर्विरहेण तथा सती कण्ठाभ्यन्तरदोलना मधुरस्वरं गीतं करोति कण्ठाभ्यन्तर एव दोलने गीतं लज्जया बहिर्न प्रकटयतीत्यर्थः । अत्र कर्त्तुः कश्चिदर्थमुत्पादयत इति कर्त्तृरूपाया बालिकाया गीतमिति उत्पादितोऽर्थः । तस्य योग्यता युक्तिः । नाथस्य विरहेण यौवनोन्मत्ता च गीतस्य हेतुः कारणमेतदिति गाथार्थः ।

৪। ১০৬ "মৃগাঙ্কো বিষসোদরঃ চন্দ্রবিষয়োরেকত্র উত্পত্তিত্বাৎ। স্মৃতান্তদিশঃ আগতঃ পবনঃ শিখরী বৃক্ষো জাতিপলাশঃ এতে ত্রয়ো বিষয়ি কাননে ইদানীং মারয়ন্তি অত্র মরণস্য হেতুরমী। একো বিষসোদরঃ অন্যো যমাশানিবাসী পবনঃ। অপরস্তু পলাশঃ পক্ষে পলাশো বৃক্ষঃ॥"

৪। ১৪৭ অসৌ খড্গে, দানবারি মদজলং, বিঃ পক্ষী, আজিতঃ সংগ্রমাৎ।

৪। ১৪৮ ব্রহ্মাণ্ডশুক্তিসম্পুটমৌক্তিকমণেঃ প্রভাসমূহ ইব। শ্রীবাচস্পতি তনয় আসীৎ বুধঃ তস্য সোমস্য॥

अनुक्रमः ॥

Readings.

२ । २६ (क्रियापदविहीनं) सत्क्रियापदहीनं क, ख; २७. (विशिष्ट) विसृष्ट क ॥ ४.९९ (मुञ्चर्मुदा) मुञ्चर्मुञ्चः क ; १०० (दीपिकाः) दीपकाः ग ॥ ५.४. (संयोगो विप्रयोगश्च) सम्भोगो विप्रलम्भश्च क,ख; २२. (चोद्भवः) सम्भवः क; २४. (विस्मयामाद्भुते) विस्मयात् प्राद्भुतो क ; २६. (भयानको) भयानके ख ॥

Corrections.

३. २८. (जलत्रीड़ायामं) जलक्रीड़ायामं ; २९ (विबुधैः) विबुधैः ॥ ४. ३९. (वभुः) बभुः ; ५२ (चन्द्रवदवदन) चन्द्रवद्वदन ; ५५. (तद्भव) त इव ; ६९. (सुरभित्वमिव) सुरभित्वमाजमिव ; ७३ (वस्तुत्यत्र) वस्तुन्यत्र ; ८३. (°चिन्तत्रनीयो) चिन्तनीयः ; १०२. (वक्त) वक्तु ; १११. (सत्कण्ठिता) सुत्कण्ठिता ; १४८ (भयड) मयड ॥

वाग्भटालङ्कारः।

श्रीसरस्वत्यै नमः॥

श्रियं दिशतु वो देवः श्रीनाभेयजिनः सदा।
मोक्षमार्गं सतां ब्रूते यदागमपदावली॥ १॥
साधुशब्दार्थसन्दर्भं गुणालङ्कारभूषितम्।
स्फुटरीतिरसोपेतं काव्यं कुर्वीत कीर्त्तये॥ २॥
प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम्।
भृशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्याद्यकविसङ्कथा॥ ३॥
प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्त्युद्बोधविधायिनी।
स्फुरन्ती सत्कवेर्बुद्धिः प्रतिभा सर्वतोमुखी॥ ४॥
शब्दधर्मार्थकामादिशास्त्रेष्वाम्नायपूर्वका।
प्रतिपत्तिरसामान्या व्युत्पत्तिरभिधीयते॥ ५॥
अनारतं गुरूपान्ते यः काव्ये रचनादरः।
तमभ्यासं विदुस्तस्य क्रमः कोऽप्युपदिश्यते॥ ६॥
बिभ्रत्या बन्धचारुत्वं पदावल्यार्थशून्यया।
वशीकुर्वीत काव्याय छन्दांसि निखिलान्यपि॥ ७॥
पदाङ्गत्वं संयोगाद्विसर्गाणामलोपनम्।
विसन्धिवर्जनं चेति बन्धचारुत्वहेतवः॥ ८॥
(यथा), क्षिते कृपाणे विहते त्वया घोरे रणे क्षते।
अधीश धिगिषा भीत्या वन एव गता भवात्॥ ९॥

अनुप्रासन्तत्रां नव्यार्थयुक्तावभिनवत्वतः।
अर्थसङ्कलनातत्वमभ्यस्येत् सङ्ख्यास्वपि ॥ १० ॥

यथा, आगम्यतां सखे गाढमालिङ्गयात्र निषीद च।
सन्दिष्टं यन्निजभ्रातृजायया तन्निवेदय ॥ ११ ॥

परार्थबन्धाद् यश्च स्यादभ्यासो वाचमसङ्गतौ।
स न श्रेयान् यतोऽनेन कविर्भवति तस्करः ॥ १२ ॥

परकाव्यग्रहोऽपि स्यात् समस्यायां गुणः कवेः।
अर्थं तदर्थानुगतं नवं हि रचयत्यसौ ॥ १३ ॥

मनः प्रसत्तिः प्रतिभा प्रातःकालोऽभियोगिता।
अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्था लोकहेतवः ॥ १४ ॥

समाप्तमिव पूर्वार्द्धं कुर्यात्रादर्थप्रकाशनं।
तत्पुरुषबहुव्रीही न मिथः प्रत्ययावहौ ॥ १५ ॥

एकस्यैवाभिधेयस्य समासं व्यासमेव च।
अभ्यसेत्कर्तुं साधानं निःशेषालंक्रियासु च ॥ १६ ॥

स्यादनन्त्यपादान्तेऽप्यशैथिल्ये लघुर्गुरुः।
पादादौ न च वक्तव्याश्वादयः प्रायशो बुधैः ॥ १७ ॥

भुवनानि निबध्नीयात् त्रीणि सप्त चतुर्दश।
अप्यदृश्यां सितां कीर्तिम कीर्तिञ्च ततोऽन्यथा ॥ १८ ॥

वारणं शुभ्रमिन्द्रस्य चतुरः सप्त वाम्बुधीन्।
चतस्रः कीर्त्तयेद् वाष्टौ दश वा ककुभः क्वचित् ॥ १९ ॥

यमकश्लेषचित्रेषु बवयो र्डलयो र्न भित्।
नानुस्वारविसर्गौ च चित्रभङ्गाय सम्मतौ ॥ २० ॥

(यथा), शङ्कमानैर्महीपाल कारागारविडम्बनम्।
त्वद्वैरिभिः सपत्नीकैः श्रितं बहुबिलं वनम् ॥ २१ ॥

त्वया दयार्द्रेण विभो रिपूणां न केवलं संयमिता न बालाः।
सत्कामिनीभिश्च वियोगिनीभिर्मुक्तश्च हीपातविधूसराङ्गाः ॥ २२ ॥

देव युष्मद्‌युष्मोराशिं स्तोतुमेनं जड़ात्मकम् ।
उत्कण्ठयति मां भक्तिरिन्दुलेखेव सागरम् ॥ २३ ॥
चन्द्रे ड़ितं चटुलितस्खरधौतसार-
रत्नासनं रभसकल्पितशोकजातम् ।
पश्यामि पापतिमिरक्षयकारकाय-
मल्पेतरामलतपःकचलोपलोचम् ॥ २४ ॥
प्रचण्डवल निःकाम प्रकाशितमहागम ।
भावतत्त्वनिधे देव भालमत्याद्भुतं तव ॥ २५ ॥
अधीत्य शास्त्राण्यभियोगयोगादभ्यासवश्यार्थपदप्रपञ्चः ।
तं तं विदित्वा समयं कवीनां मनःप्रसत्तौ कवितां विदध्यात् २६ ॥
इतिवाग्भटालङ्कारे प्रथमः परिच्छेदः ॥

संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम् ।
इतिभाषाश्चतस्रोऽपि यान्ति काव्यस्य कायताम् ॥ १ ॥
संस्कृतं स्वर्गिणां भाषा शब्दशास्त्रेषु निश्चिता ।
प्राकृतं तज्जतत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा ॥ २ ॥
अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम् ।
यद्भूतैरुच्यते किञ्चित्तद्भौतिकमिति स्मृतं ॥ ३ ॥
छन्दोनिबद्धमच्छन्द इति तद्वाङ्मयं द्विधा ।
पद्यमाद्यं तदन्यच्च गद्यं मिश्रं च तद्द्वयम् ॥ ४ ॥
अदुष्टमेव तत्कीर्त्यै स्वर्गसोपानपंक्तये ।
परिहार्यानतो दोषांस्तानेवादौ प्रचक्ष्महे ॥ ५ ॥
अनर्थकं श्रुतिकटु व्याहतार्थमलक्षणम् ।
स्वसंङ्केतप्रक्लृप्तार्थमप्रसिद्धमसम्मतम् ॥ ६ ॥
ग्राम्यं यच्च प्रजायेत पदं तन्न प्रयुज्यते ।
कचिद्दिष्टा च विद्वद्भिरेषामप्यपदोषता ॥ ७ ॥

प्रस्तुतेऽनुपयुक्तं यत्तदनर्थकमुच्यते।
यथा विनायकं वन्दे लम्बोदरमहं हि तु॥ ८॥
निष्ठुराक्षरमत्यन्तं बुधैः श्रुतिकटु स्मृतम्।
एकाग्रमनसा मन्ये स्रष्ट्रेयं निर्म्मिता यथा॥ ९॥
व्याहतार्थं यदिष्टार्थबाधकार्थान्तराश्रयम्।
रतक्षमेव भूपाल भूतलोपकृतौ यथा॥ १०॥
शब्दशास्त्रविरुद्धं यत्तद्लक्षणमुच्यते।
मानिनीमानदलनो यथेन्दुर्विजयत्यसौ॥ ११॥
स्वसङ्केतप्रक्लृप्तार्थं नेयार्थान्तरवाचकं॥
यथा विभाति शैलोऽयं पुष्पितैर्वानरध्वजैः॥ १२॥
यस्य नास्ति प्रसिद्धिस्तदप्रसिद्धं विदुर्बुधाः।
राजेन्द्र भवतः कीर्त्तिश्चतुरो हन्ति वारिधीन्॥ १३॥
उक्तमप्यर्थमाख्यातुं यन्न सर्व्वत्र संमतम्।
असंमतं, तमोऽम्भोजं घालयन्त्यत्र गावो रवेः॥ १४॥
यद्यत्रानुचितं तद्धि तत्र ग्राम्यं स्मृतं यथा।
छादयित्वा सुरान् पुष्पैः पुरो धानंत्र चिपाम्यहम्॥ १५॥
पदात्मकत्वाद्वाक्यस्य तद्दोषाः सन्ति तत्र हि।
अपदस्थास्तु ये वाक्यदोषास्तान् ब्रूमहेऽधुना॥ १६॥
खण्डितं वस्तुसम्बन्धमसंमितमपक्रमम्।
छन्दोरीतियतिभ्रष्टं दुष्टं वाक्यमसत्क्रियम्॥ १७॥
वाक्यान्तरप्रवेशेन विच्छिन्नं खण्डितं मतम्।
यथा पातु सदा स्वामी यमिन्द्रः स्तौति वो जिनः॥ १८॥
सम्बन्धिपददूरत्वे व्यस्तसम्बन्धमुच्यते।
यथाद्य सम्पदं प्राप्ता देयान्तत्वानि वोऽर्हताम्। १९॥
शब्दार्थौ यत्र न तुलाविधृताविव संमितौ।
तदसंमितमित्याहुः वीकत्रं वाक्यविदो यथा॥ २०॥

मानसौकःपतद्यानदेवासनविलोचनः ।
तमोरिपुविपच्चारिप्रियां दिशतु वो जिनः ॥ २१ ॥
अपक्रमं भवेद् यत्र प्रसिद्धक्रमलङ्घनम् ।
यथा भुक्त्वा कृतस्नानो गुरून् देवांश्च वन्दते ॥ २२ ॥
छन्दःशास्त्रविरुद्धं यच्छन्दोभ्रष्टं हि तद् यथा ।
स जयति जिनपतिः परब्रह्ममहानिधिः ॥ २३ ॥
रीतिभ्रष्टमनिर्वाहो यत्र रीतेर्भवेद् यथा ।
जिनो जयति स श्रीमानिन्द्राद्यमरवन्दितः ॥ २४ ॥
पदान्तर्विरतिं मोक्तुं यतिभ्रष्टमिदं यथा ।
नमस्तस्मै जगत्स्वामिने सदा नेमयेऽर्हते ॥ २५ ॥
क्रियापदविहीनं यत्तदसत्क्रियमुच्यते ।
यथा सरस्वतीं पुष्पैः श्रीखण्डैर्घुसृणैः स्तवैः ॥ २६ ॥
देशकालागमावस्थाद्रव्यादिषु विरोधिनम् ।
वाक्येष्वर्थं न बध्नीयाद् विशिष्टं कारणं विना ॥ २७ ॥
प्रवेशे चैत्रस्य स्फुटकुटजराजीक्षितदिशि
प्रचण्डे मार्त्तण्डे हिमकणसमानोष्ममहसि ।
जलक्रीड़ायातं मरुसरसि बालद्विपकुलं
मदेनान्धं विध्वस्त्रसमशरपातैः प्रशमिनः ॥ २८ ॥
इति दोषविषनिषेकैरकलङ्कितमुज्ज्वलं सदा विबुधैः ।
कविहृदयसागरोत्थितममृतमिवास्वाद्यते काव्यम् ॥ २९ ॥
इतिश्रीवाग्भटालङ्कारे द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अदोषावपि शब्दार्थौ प्रशस्येते न यैर्विना ।
इतीदानीं यथाशक्ति ब्रूमोऽभिव्यक्तये गुणान् ॥ १ ॥
औदार्यं समता कान्तिरर्थव्यक्तिः प्रसन्नता ।
समाधिः श्लेष ओजोऽथ माधुर्यं सुकुमारता ॥ २ ॥

पदानामर्थचारुत्वप्रत्यायकपदान्तरैः।
मिलितानां यदाधानं तदौदार्यं स्मृतं यथा॥ ३॥
गन्धेभविभ्राजितधामलक्ष्मीलीलाम्बुजच्छत्रमपास्य राज्यं।
क्रीड़ागिरौ रैवतके तपांसि श्रीनेमिनाथोऽत्र चिरं चकार॥ ४॥
बन्धस्य यद्वैषम्यं समता सोच्यते बुधैः।
यदुज्ज्वलत्वं तस्यैव सा कान्तिरुदिता यथा॥ ५॥
कुचकलशविसारिस्फारलावण्यधारा-
मनुवदति यदङ्गासङ्गिनी हारवल्ली।
असदृशमहिमानं तामनन्योपमेयां
कथय कथमहन्ते चेतसि व्यञ्जयामि॥ ६॥
फलैः कुम्भाहारः प्रथममपि निर्गत्य सदनात्
अनासक्तः सौख्ये क्वचिदपि सुराजन्मनि कृती।
तपस्यन्नश्रान्तं ननु वनभुवि श्रीफलदलै-
रखण्डैः खण्डेन्दोश्चिरमकृत पादार्चनमसौ॥ ७॥
यदनेयत्वमर्थस्य सार्थव्यक्तिः स्मृता यथा।
त्वत्सैन्यरजसा लुप्ते सूर्येऽत्र रात्रिरभूद्दिवा॥ ८॥
भणित्यर्पितकल्पं यत् प्रसक्तिः सोच्यते बुधैः।
कल्पद्रुम इवाभाति वाञ्छितार्थप्रदो जिनः॥ ९॥
स समाधिर्यदन्यस्य गुणोऽन्यत्र निवेश्यते।
यथाश्रुभिररिस्त्रीणां राज्ञः पल्लवितं यशः॥ १०॥
श्लेषो यत्र पदानि स्युः स्यूतानीव परस्परम्।
ओजः समासभूयस्त्वं तद्गद्यध्वतिसुन्दरम्॥ ११॥
मुदा यस्योद्गीतं सह सहचरीभिर्वनचरै-
र्मुहुः श्रुत्वा हेलोद्धृतधरणिभारं भुजबलम्।
दरोद्गच्छद्भोङ्गुरनिकरदम्भात् पुलकिता-
श्चमत्कारोद्रेकं कुलशिखरिणोऽपि दधिरे॥ १२॥

समराजिरस्फुरदरिनरेशकरिनिकरशिरःसरससिन्दूरपूरपरिचयेनेवारुणितकरतलो देवः ॥ १३ ॥ इति गद्यम्।

सरसार्थपदत्वं यत्तन्माधुर्यमुदाहृतम्।
अनिष्ठुराक्षरत्वं यत् सौकुमार्यमिदं यथा ॥ १४ ॥

फणिमणिकिरणालीस्यूतचञ्चन्निचोलः
कुचकलशनिधानस्येव रक्षाधिकारी।
उरसि विशदहारस्फारतामुज्झितानः
किमिति करसरोजे कुण्डली कुण्डलिन्याः ॥ १५ ॥

प्रतापदीपाञ्जनराजिरेव देव त्वदीयः करवाल एषः।
नो चेदनेन द्विषतां मुखानि श्यामायमानानि कथं कृतानि ॥ १६ ॥

गुणैरमीभिः परितोऽनुविद्धं मुक्ताफलानामिव दाम रम्यम्।
देवी सरस्वत्यपि कण्ठपीठे करोत्यलङ्कारतया कवित्वम् ॥ १७ ॥

इति श्रीवाग्भटालङ्कारे तृतीयः परिच्छेदः ॥

दोषैर्मुक्तं गुणैर्युक्तमपि येनोज्झितं वचः।
स्त्रीरूपमिव नो भाति तं ब्रुवेऽलंक्रियोच्चयं ॥ १ ॥

चित्रं वक्रोक्त्यनुप्रासौ यमकं ध्वन्यलंक्रियाः।
अर्थालङ्कृतयो जातिरुपमा रूपकं तथा ॥ २ ॥

प्रतिवस्तूपमा भ्रान्तिमानाक्षेपोऽथ संशयः।
दृष्टान्तव्यतिरेकौ चापह्नुतिस्तुल्ययोगिता ॥ ३ ॥

उत्प्रेक्षार्थान्तरन्यासः समासोक्तिर्विभावना।
दीपकातिशयौ हेतुः पर्यायोक्तिः समाहितम् ॥ ४ ॥

परिवृत्तिर्यथासंख्यं विषमः सहोक्तिकः।
विरोधोऽवसरः सारं संश्लिष्टञ्च समुच्चयः ॥ ५ ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादेकावल्यनुमापि च।
परिसंख्या तथा प्रश्नोत्तरं सङ्कर एव च ॥ ६ ॥

यत्राङ्गसन्धितद्रूपैरश्लेषैर्वस्तुकल्पना।
सत्यां प्रसक्तौ तच्चित्रं तच्चित्रं चित्रकृद्यथा ॥ ७ ॥
जनस्य नयनस्थानध्यान एनश्छिनच्छिनः।
पुनः पुनर्जिनः पीनज्ञानधानधनः स नः ॥ ८ ॥
नाथनरगणवरकरतरचरण परमद मरणगजनपथकथक।
श्रमदन गतमद गजकरयमल शममय जय भयघनवनदहन ॥ ९ ॥
मूलस्थितिमधः कुर्वन् पात्रैर्जुष्टो गताम्बरैः।
विटः सेव्यः कुलीनस्य तिष्ठतः पथि कस्य सः ॥ १० ॥
धर्माधर्मविदः साधु पक्षपातसमुद्यताः।
गुरूणां वञ्चने निष्ठा नरके यान्ति दुःखिताम् ॥ ११ ॥
ककाकुकाङ्कैकाङ्कैकिकोकैककुः ककः।
अकुकौकःकाककाक्षा चक्राकुकुककाङ्कधुः ॥ १२ ॥
कुर्वन् दिवाकराश्लेषं दधच्चरणडम्बरम्।
देव यौष्माकसेनायाः करेणुः प्रसरत्यसौ ॥ १३ ॥
प्रस्तुतादपरं वाच्यमुपादायोत्तरप्रदः।
भङ्गश्लेषमुखेनाह यत्र वक्रोक्तिरेव सा ॥ १४ ॥
नाथ मयूरो नृत्यति, तुरगाननवक्षसः कुतो नृत्यम्।
ननु कथयामि कलापिनमिह सुखलापी प्रिये कोऽस्ति ॥ १५ ॥
भर्तुः पार्वति नाम कीर्त्तय न चेत् त्वां ताडयिष्याम्यहं
क्रीडाब्जेन, शिवेति, सत्यमनघे किन्त्वे शृगालः पतिः।
नो स्थाणुः, किमु कीलको, नहि पशुस्वामी तु, गोप्ता गवां,
दोलाखेलनकर्मणीति विजयागौर्योर्गिरः पान्तु वः ॥ १६ ॥
तुल्यश्रुत्यक्षरावृत्तिरनुप्रासः स्फुरद्गुणः
अतत्पदः स्याच्छेकानां लाटानां तत्पदश्च सः ॥ १७ ॥
अलं कलङ्कशृङ्गारकारप्रसरहेलया।
चन्द्र चण्डीशनिर्माल्यमसि न स्पर्शमर्हसि ॥ १८ ॥

रणे रणविदो हत्वा दानवान् दानवद्विषा ।
नीतिनिष्ठेन भूपाल भूरियं भूस्त्वया कृता ॥ १८ ॥
त्वं प्रिया चेच्चकोराक्षि स्वर्गलोकसुखेन किम् ।
त्वं प्रिया यदि न स्या मे स्वर्गलोकसुखेन किम् ॥ २० ॥
एकत्र पात्रे स्वकलत्रवक्त्रम्
नेत्रामृतं बिम्बितमीक्षमाणः ।
पश्चात् पपौ सीधुरसं पुरस्तात्
ममाद कश्चिद्यदुभूमिपालः ॥ २१ ॥
सत्रात्पादपदवर्णानामावृत्तिः संयुतायुता ।
यमकं भिन्नवाच्यानामादिमध्यान्तगोचरं ॥ २२ ॥
दयाश्रके दयांश्चक्रे सतां तस्माद्भवान् वित्तम् ॥ २३ ॥
यशस्ते समुद्रान् सदारोरगारेः ।
सदा रोरगारेः समानाङ्गकान्तेः ॥२४॥
द्विपासुद्धतानां निहंसि त्वमिन्द्रः ।
मुदं भो धराणामुदम्भोधराणां ॥ २५ ॥
विभाति रामा परमा रणस्य विभाऽतिरामा परमारणस्य ।
सदैव तेऽजोर्जित राजमान सदैवतेजोऽर्जितराजमान ॥ २६ ॥
सारं गवयसान्निध्यराजि काननमग्रतः ।
साऽङ्गवयसां निध्यदारुणं शिखरे गिरेः ॥ २७ ॥
आसन्नदेवा न रराज राजिरत्ने सटानामियमत्र नाद्रौ ।
क्रीड़ाक्षतो यत्र दिगन्तनागाः
आसन् नदे वानरराजराजि ॥ २८ ॥
अमरनगरस्त्रैराचीर्णां प्रपञ्चयति स्फुरत्-
सुरतरुचये कुर्वाणानां वलघमरं ह्रसं ।
इह सह सुरैरायान्तीनां नरेश नगेऽनुहम्
सुरतरुचये कु र्वाणानां वलघमरं हसम् ॥ २८ ॥

रम्भारामा कुरवककमलाऽरंभारामाऽकुरवककमला।
रम्भारामा कुरवककमलारम्भा रामाऽकुरवक कमला ॥ ३० ॥
हारीतहारी सततमेव यत्र शैवालशैवालसहंससम्भः।
पम्पालजं बालिमलं दधानं मन्दारमन्दारववायुरद्रिः ॥ ३१ ॥
नेमिर्विशालनयनो नयनोदितश्री-
रभ्रान्तबुद्धिविभवो विभवोऽस्य भूयः।
प्राप्तसदाजनगराजगराजि तत्र
ख्यूतेन चारु जगदे जगदेकनाथः ॥ ३२ ॥
यदुपान्तिकेषु सरला सरलाः यदनूत्प्लवन्ति हरिणा हरिणाः।
तदिदं विभाति कमलं कमलं मुदमेत्य यत्र परमां रमा ॥ ३३ ॥
कान्तारभूमौ पिककामिनीनां का तारवाचं श्रमते मा सोढुम्।
कान्ता रतेशेऽध्वनि वर्तमाने कान्तारविन्दस्य मधौ प्रवेशे ॥ ३४ ॥
चकार साहसं शुद्धं भूतोल्लासा हर्षं च या।
दैन्यं त्वां साह संप्राप्ता श्रियो सोतुसांह सन्ततिः ॥ ३५ ॥
गिरौ श्रूयते कोकिला कोविदाऽरम्
यतस्तद्वनं विस्फुरत्कोविदारम्।
मुनीनां यमसत्प्रल सौंकोविदारम्
न च व्याघचक्रम् छलीको विदारम् ॥ ३६ ॥
सिन्धुरोचितलताग्रसल्लकीसिन्धुरोचितमुपेत्य किन्नरैः।
कन्दराजितमदस्तटं गिरेः कन्दराजितगृहश्च गीयते ॥ ३७ ॥
वसन् सरोगोऽत्र जनो न कश्चित्
परं सरोगो यदि राजहंसः।
गोत्रं कलं को न करोति सिद्धः
शैले कलङ्कोऽभिमतकामनेऽस्मिन् ॥ ३८ ॥
जङ्घर्वसन्तो सरसीं न सारणा
वधुः पिकानां मधुरो नवा रवाः।

रसं च का मोहनकोविदाऽरं कम्
विलोकयन्तो वकुलान् विदारकम्॥ ३९॥
वरणाः प्रसूननिकरावरणा मलिनां वहन्ति पटलीमलिनाम्।
तरवः सदात्र शिखिजातरवः सरसश्च भाति निकटे सरसः॥४०॥
यथा यथा द्विजिह्वस्य विभवः स्यान्महत्तमः।
तथा तथास्य जायेत सर्व्वमेव महत्तमः॥ ४१॥
दास्यति दास्यतिकोपादास्यति सति कर्करान् ग्रामम्।
भवति भवति त्वनर्यो भव तिमिसस्तेन वटुक त्वम्॥ ४२॥
क्षुलं तिमिभयादत्र करेणूनां न दीव्यति।
नदीव्यतिकरेऽणूनां प्राणिनां गणनापि का॥ ४३॥
गङ्गाम्बुप्रवलाङ्गाभो मुमुक्षुध्यानगोचरः।
पापार्त्तिहरणायास्तु स संज्ञानो जिनः सताम्॥ ४४॥
जगदात्मकीर्त्तिशुभ्रं जनयन्नुद्दामदोःपरिघः।
जयति प्रतापपूषा जयसिंहक्ष्माभृदधिनाथः॥ ४५॥
मामाकारयते रामा सा सा मुदितमानसा।
या या मदारुणच्छाया नानाहेलामयानना॥ ४६॥

अथार्थालङ्काराः।

स्वभावोक्तिः पदार्थस्य सक्रियस्याक्रियस्य वा।
जातिर्विशेषतो रम्या हीनमुग्धार्भकादिषु॥ ४७॥
बर्हावलीवल्कलकान्तिभाजो विचित्र-
भूर्जत्वचा रचितचारुदुकूललीलाः।
गुञ्जाफलग्रथितहारलताः सहेलम्
खेलन्ति खेलगतयोऽत्र वने शवर्यः॥ ४८॥
आरत्तणित्तधोरणिभीसणवअणुब्भडो कुरङ्गरिक।
उब्भसिअग्गीसभुयवणविणिविसो दसमुहो एसो॥ ४९

उपमानेन सादृश्यमुपमेयस्य यत्र सा।
प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासैरुपमा मता ॥ ५० ॥
गत्या विभ्रममन्दया प्रतिपदं या राजहंसायते
यस्याः पूर्णमृगाङ्कमण्डलमिव श्रीमत् सदैवाननम्।
यस्याश्चानुकरोति नेत्रयुगलं नीलोत्पलानि श्रिया
तां कुन्दाग्रदतीं त्यजन् जिनपतीराजीमतीं पातु वः ॥ ५१ ॥
चन्द्रवद्वदनं यस्या नेत्रे नीलोत्पले इव।
पक्वबिम्बं हसत्योष्ठः पुष्पधन्वधनुर्भ्रुवौ ॥ ५२ ॥
मयभरियमाणसस्स वि पिच्चं दोसाअरस्स ससिणो व्व।
तुज्झ विरद्धे तीय मुहं संकुइयं सुहवा कुमुअंव ॥ ५३ ॥
तं णमह वीयरायं जिणइन्द सुद्दलियदढयरकसायं।
जस्स मण व सरीरं मणं सरीरं व सुपसन्नम् ॥ ५४ ॥
ये देव भवतः पादौ भवत्पादाविवाश्रिताः।
ते लभन्तेऽङ्कतां भव्याः श्रियं मद्रव शाश्वतीम् ॥ ५५ ॥
आलोकनञ्च वचनञ्च निगूहनञ्च
यासां स्मरन्नम् तवत्यरसं लभस्वम्।
तासां किमङ्ग पिच्छिताक्षपुरीषपातम्
गात्रं विचिन्त्य सुहृदां न निराकुलोऽसि ॥ ५६ ॥
कलेव चन्द्रस्य कलङ्कमुक्ता मुक्तावलीवोरुगुणप्रपन्ना।
जगत्त्रयस्याभिमतं ददाना जैनेश्वरी कल्पलतेव मूर्त्तिः ॥ ५७ ॥
विभिन्नलिङ्गवचना नातिहीनाधिकाश्च ताम्।
निबध्नन्ति बुधाः क्वापि लिङ्गभेदं तु मेनिरे ॥ ५८ ॥
हिमभिव कीर्त्तिर्धवला चन्द्रकलेवातिनिर्मला वाचः।
आचंद्रेव च दाक्ष्यं नभ इव वचश्च ते विपुलम् ॥ ५९ ॥
मुनीयं गृहदेवीव मत्यचा प्रतिभासते।
खद्योत इव सम्भ्रमतापश्च विराजते ॥ ६० ॥

सफेनमिण्डमौढोर्म्मिरब्धिः शार्ङ्गीव शङ्खभृत् ।
स्रोतन्मदः करी वर्षन् विद्युत्वानिव वारिदः ॥ ६१ ॥
मुखं चन्द्रमिवालोक्य देवाह्लादकरं तव ।
कुमुदन्ति मुदाचोणि चोणमिथ्रात्वसम्पदाम् ॥ ६२ ॥
निजजीवितेशकरजाग्रक्षतचतपंक्तयः शुशुभिरे सुरते ।
कुपितस्मरप्रहितवाणगणव्रणजर्ज्जरा इव सरोजदृशः ॥ ६३ ॥
हस्ताग्रविन्यस्तकपोलदेशा मिथोमिलत्कङ्कणकुण्डलश्रीः ।
सिषेच नेत्रस्रवदम्बुधारा दोःकन्दलीं काचिदवश्यनाथा ॥ ६४ ॥
बङ्कवीरेऽप्यसावेको यदुवंशेऽङ्कतोऽभवत् ।
किं केतक्या दलानि स्युः सुरभीण्यखिलान्यपि ॥ ६५ ॥
रूपकं यत्र साधर्म्यादर्थयोरभिदा भवेत् ।
समस्तं वासमस्तं वा खण्डं वाखण्डमेव वा ॥ ६६ ॥
कीर्णान्धकारालकशालमाना निवद्धतारास्थिमणिः कुतोऽपि ।
निशापिशाची व्यचरद्दधाना
महान्त्युलूकध्वनिफेत्कृतानि ॥ ६७ ॥
संसार एष कूपः सलिलानि विपत्तिजन्मदुःखानि ।
इह धर्म्म एव रज्जुस्तस्मादुद्धरति निर्मग्नान् ॥ ६८ ॥
अधरं मुखेन नयनेन रुचिं सुरभित्वमिव नासिकया ।
नववर्णिनीवदनचन्द्रसंसंस्तरुणा रसेन युगपन्निपपुः ॥ ६९ ॥
जगतीसुधया धवलीकुर्वन्नुर्वीं सकुलपर्वताम् ।
निशाविलासकमलमुदेति स्म निशाकरः ॥ ७० ॥
अनूपात्ताविवादीनां वस्तुनः प्रतिवस्तुना ।
यत्र प्रतीयते साम्यं प्रतिवस्तूपमा तु सा ॥ ७१ ॥
बङ्कवीरेऽपरसावेको यदुवंशेऽङ्कतोऽभवत् ॥ ७२ ॥　इत्यादि ।
वस्तुन्यतत्र कुत्रापि तत्तुल्यस्यान्यवस्तुनः ।
निश्चयो यत्र जायेत भ्रान्तिमान् स स्मृतो यथा ॥ ७३ ॥

हेमकमलं ति भ्रयणे वयणे णीलुप्पलं ति पंमुयच्छि ।
कुसुमं ति तुम्र हसिए णिवडइ भमराण रिञ्छोली ॥ ७४ ॥
उक्तिर्यत्र प्रतीतिर्वा प्रतिषेधाय जायते ।
आचक्षते समाक्षेपमलङ्कारं बुधा यथा ॥ ७५ ॥
इन्द्रेण किं स यदि कर्णनरेन्द्रसूनु-
रैरावतेन किमहो यदि तद्द्विपेन्द्रः ।
दम्भोलिनाप्यलमलं यदि तत्प्रतापः
स्वर्गोऽप्ययं ननु सुधा यदि तत्पुरी सा ॥ ७६ ॥
यस्यास्ति नरकक्रोडनिवासरसिकं मनः ।
सोऽस्तु हिंसानृतस्तेयतत्परः सुतरां जनः ॥ ७७ ॥
कृत्यन्ति जे ण किन्ति कुणन्ति करुणा खणं पि जे णे ।
ते धणजक्खा घरा दिन्ति भयं मरणसमरवि ॥ ७८ ॥
इदं मे सदिदं नेति साम्याद्बुद्धिर्हि संशयः ।
हेतुभिर्निश्चयः सोऽपि निश्चयान्तः स्मृतो यथा ॥ ७९ ॥
किं केशपाशः प्रतिपक्षलक्ष्म्याः किं वा प्रतापानलधूम एषः ।
दृष्ट्वा भवत्पाणिगतं कृपाणमेवं कवीनां मतयः स्फुरन्ति ॥ ८० ॥
इन्द्रः स एष यदि किं न सहस्रमक्ष्णां
लक्ष्मीपतिर्यदि कथं न चतुर्भुजोऽसौ ।
ज्ञातः सपन्दनध्वजस्तोद्धुरताम्रचूडः
श्रीकर्णदेवनृपसूनुरयं रणाग्रे ॥ ८१ ॥
अनुयत्थापनं यत्र क्रियया स्वतदर्थयोः ।
दृष्टान्तमिति प्राहुरलङ्कारं मनीषिणः ॥ ८२ ॥
पतितानां संसर्गं त्यजन्ति दूरेण निर्मला गुणिनः ।
इति कथयन् जरतीनां हारः परिहरसि कुचयुगलम् ॥ ८३ ॥
केनचिद्यत्र धर्मेण द्वयोः संसिद्धसाम्ययोः ।
भवत्येकतराधिक्यं व्यतिरेकः स उच्यते ॥ ॥

आस्वस्तु पौरुषगुणाज्जयसिंहदेव-
पृथ्वीपतेर्मृगपतेश्च समानभावः।
किन्त्वेकतः प्रतिभटाः समरं विहाय
सद्यो विशन्ति वनमन्यमशङ्कमानाः॥ ८५॥
नैतदेतदिदं त्वेतदित्यपह्नवपूर्वकम्।
उच्यते यत्र सादृश्यादपह्नुतिरियं यथा॥ ८६॥
नैतन्निशायां सितसूत्रभेद्यमन्धीकृतालोकनमन्धकारम्।
निशागमे प्रस्थितपञ्चबाणसेनासमुत्थापित एष रेणुः॥ ८७॥
उपमेयं समीकर्त्तुमुपमानेन योज्यते।
तुल्यैककालक्रियया यत्र सा तुल्ययोगता॥ ८८॥
तमसा लुप्यमानानां लोकेऽस्मिन् साधुवर्त्मनाम्।
प्रकाशनाय प्रभुता भानोस्तव च दृश्यते॥ ८९॥
कल्पना काचिदौचित्याद् यत्रार्थस्य सतोऽन्यथा।
द्योतितेवादिभिः शब्दैरुत्प्रेक्षा सा स्मृता यथा॥ ९०॥
नभस्तले किश्चिदिव प्रविष्टाय्यकासिरे चन्द्रकचिमरोहाः।
जगद्विलित्वा हसतः प्रमोदाद्दन्ता इव ध्वान्तनिशाचरस्य॥ ९१॥
उक्तसिद्ध्यर्थमन्यार्थन्यासो व्याप्तिपुरःसरः।
कथ्यतेऽर्थान्तरन्यासः श्लिष्टोऽश्लिष्टश्च स द्विधा॥ ९२॥
शोणत्वमक्ष्णामसिताब्जभासां गिरां प्रचारस्खलनप्रकारः।
बभूव पानान्मधुनो वधूनामचिन्तनीयो हि सुरानुभावः॥ ९३॥
शुण्डादण्डैः कम्पिताः कुञ्जराणां
पुष्पोत्सर्गं पादपाश्चाद्य चक्रुः।
त्वाद्याकाराः किं प्रयच्छन्ति किञ्चित्
कान्तायावन्नोद्धते वीतशङ्कम्॥ ९४॥
उच्यते वक्तुमिष्टस्य प्रतीतिजननक्षमम्।
सधर्मं यत्र वस्त्वन्यत् समासोक्तिरियं यथा॥ ९५॥

मधुकर मा कुरु शोकं विचर करीरद्रुमस्य कुसुमेषु।
घनतुहिनपातदलिता कथं नु सा मालती मिलति ॥ ९६ ॥
विना कारणसद्भावं यत्र कार्यस्य दर्शनम्।
नैसर्गिकगुणोत्कर्षभावनात् सा विभावना ॥ ९७ ॥
अनध्ययनविद्वांसो निर्द्रव्यपरमेश्वराः।
अनलङ्कारसुभगाः पान्तु युष्मान् जिनेश्वराः ॥ ९८ ॥
आदिमध्यान्तवर्त्त्येकपदार्थेनार्थसङ्गतिः।
वाक्यस्य यत्र जायेत तदुक्तं दीपकं यथा ॥ ९९ ॥
जयुस्तव दिवि स्वामिन् गन्धर्वाः पावनं यशः।
किन्नराश्च कुलाद्रीणां कन्दरेषु मुहुर्मुदा ॥ १०० ॥
विराजन्ते तमिस्रापि द्योतन्ते दिवि तारकाः।
विभान्ति कुमुदश्रेण्यः शोभन्ते निशि दीपकाः ॥ १०१ ॥
वस्तुनो वक्तुमुत्कर्षमसम्भाव्यं यदुच्यते।
वदन्त्यतिशयाख्यं तमलङ्कारं बुधा यथा ॥ १०२ ॥
त्वद्वारितारितरुणीश्वसितानिलेन
संमूर्च्छितोर्मिषु महोदधिषु चितोश।
अन्तर्लुठद्गिरिशिखरस्खलदम्बुसङ्ग-
घोरारवै र्मुररिपोरपयाति निद्रा ॥ १०३ ॥
एकदण्डानि सप्त स्युर्यदि छत्राणि पर्वते।
तदोपमीयते पार्श्वमूर्ध्नि सप्तफणः फणी ॥ १०४ ॥
यत्रोत्पादयतः किञ्चिदर्थं कर्तुः प्रकाश्यते।
तद्योग्यतायुक्तिरसौ हेतुरुक्तो बुधैर्यथा ॥ १०५ ॥
कुवलयसमये मत्ता मत्ता किरन्तेण कुणइ पयन्तस्स।
कण्ठवभन्तरभोलं मज्झरसरं वालिया गीयं ॥ १०६ ॥
विससोयरो मयंको कयंतआसाइ आगतो पवणो।
जाइपलासो विहरी पडिए मारिन्ति ते दूणहि ॥ १०७ ॥

अतत्परतया यत्र कल्प्यमानेन वस्तुना।
विवक्षितं प्रतीयेत पर्यायोक्तिरियं यथा ॥ १०८ ॥
त्वत्सैन्यवाहनिवहस्य महाहवेषु
द्वेषः प्रभो रिपुपुरन्ध्रिजनस्य चासीत्।
एकः खुरैर्बहुलरेणुततिं चकार
तां सञ्जहार पुनरम्बुजलैर्यदन्यः ॥ १०९ ॥
कारणान्तरसंपत्तिर्दैवादारम्भ एव हि।
यत्र कार्यस्य जायेत तज्जायेत समाहितम् ॥ ११० ॥
मनस्विनी वल्लभवेश्म गन्तुमुत्कण्ठिता यावदभून्निशायाम्।
तावन्नवाम्भोधरधीरनादप्रबोधितः सौधशिखी चुकूज ॥ १११ ॥
परिवर्त्तनमर्थेन सदृशाऽसदृशेन वा।
जायतेऽर्थस्य यत्रासौ परिवृत्तिर्मता यथा ॥ ११२ ॥
अन्तर्गतव्यालफणामणीनां प्रभाभिरुद्भासितभूमु भर्त्तः।
स्फुरत्प्रदीपाणि गृहाणि मुक्त्वा गुहासु शेते त्वदरातिवर्गः ॥११३॥
दत्त्वा प्रहारं रिपुपार्थिवानां जग्राह यः संयति जीवितव्यम्।
शृङ्गारभङ्गीश्च तदङ्गनानामादाय दुःखानि ददौ सदैव ॥ ११४ ॥
प्रवोक्तानां पदानामर्थाः सम्बन्धिनः पुनः।
क्रमेण तेन बध्यन्ते तद्यथासङ्ख्यमुच्यते ॥ ११५ ॥
मृदुभुजलतिकाभ्यां श्रोणिमानं दधत्या
चरणकमलभासा चारुणा चाननेन।
विसकिसलयपद्मान्याप्तलक्ष्मीणि मन्ये
विरहविपदि वैरात्तन्वते तापमङ्गे ॥ ११६ ॥
वस्तुनो यत्र सम्बन्धमनौचित्येन केनचित्।
असम्भाव्यं वदेद्वक्ता तमाहुः विषमं यथा ॥ ११७ ॥
क्वेदं तव वपुर्वत्से कदलीगर्भकोमलम्।
क्वायं राजीमति क्लेशप्रदायी व्रतपरिग्रहः ॥ ११८ ॥

सहोक्तिः सा भवेद्यत्र कार्यकारणयोः सह ।
समुत्पत्तिः कथाहेतोर्वक्तुं तज्जन्मशक्तिताम् ॥ ११९ ॥
आहत्ते सह यशसा नमयति शार्ङ्गं मदेन संग्रामे ।
सह विद्विषां श्रियासौ कोदण्डं कर्षति श्रीमान् ॥ १२० ॥
आपाते हि विरुद्धत्वं यत्र वाक्ये न तत्त्वतः ।
शब्दार्थकृतमाभाति स विरोधः स्मृतो यथा ॥ १२१ ॥
कुर्वोरवाणनिवहेन सुवर्मणापि
लोकोत्तरानुभवुवापि च धीवरेण ।
प्रत्यर्थिषु प्रसरणं स्खलितेषु तेन
संग्राममवाप्य युयुधे पुनरेव जिष्णुः ॥ १२२ ॥
येनाक्रान्तं सिंहासनमरिभूभृच्छिरांसि विनतानि ।
क्षिप्ता युधि शरपंक्तिः कीर्त्तिर्याता दिगन्तेषु ॥ १२३ ॥
यत्रार्थान्तरमुत्कृष्टं सम्भवत्युपलक्षणम् ।
प्रस्तुतार्थस्य स प्रोक्तो बुधैरवसरो यथा ॥ १२४ ॥
स एष निश्चयानन्दः स्वच्छन्दंतनविक्रमः ।
येन नक्तश्वरः सोऽपि युद्धे बर्बरको जितः ॥ १२५ ॥
यत्र निर्द्धारितात् सारात् सारं सारं ततस्ततः ।
निर्द्धार्यते यथाशक्ति तत् सारमिति कथ्यते ॥ १२६ ॥
संसारे मानुष्यं सारं मानुष्यके च कौलीन्यम् ।
कौलीन्ये धर्मित्वं धर्मित्वे चापि सदयत्वम् ॥ १२७ ॥
पदैस्तैरेव भिन्नैर्वा वाक्यं वक्रं क्रमेण हि ।
अनेकमर्थं यत्रासौ श्लेष इत्युच्यते यथा ॥ १२८ ॥ ॥
आनन्दमुल्लासयता समन्तात् करैरसन्तापकरैः प्रजानाम् ।
यस्योदये क्षोभमवाप्य राज्ञो जग्राह वेलां किल सिन्धुनाथः ॥१२९॥
कुर्वन् कुवलयोल्लासं रम्याम्भोजश्रियं हरन् ।
रेजे राजापि यश्चित्रं निशान्ते कान्तिमत्तया ॥ १३० ॥

एकत्र यत्र वस्तूनामनेकेषां निबन्धनम्।
अनुत्कृष्टापकृष्टानां तं वदन्ति समुच्चयम् ॥ १३१ ॥
अणहिल्लपाटकं पुरमवनिपतिः कर्णदेवनृपसूनुः।
श्रीः कलशनामधेयकरी च रत्नानि जगतीह ॥ १३२ ॥
ग्रामे वासो नायको निर्विवेकः
कौटिल्यानामेकपात्रं कलत्रम्।
नित्यं रोगः पारवश्यं च पुंसा-
मेतत्सर्वं जीवतामेव मृत्युः ॥ १३३ ॥
प्रशंसा क्रियते यत्राप्रस्तुतस्यापि वस्तुनः।
अप्रस्तुतप्रशंसां तामाहुः कृतधियो यथा ॥ १३४ ॥
स्वैरं विहरति स्वैरं शेते स्वैरं च जल्पति।
भिक्षुरेकः सुखी लोके राजचौरभयोज्झितः ॥ १३५ ॥
पूर्वपूर्वार्थवैशिष्ट्यनिष्ठानामुत्तरोत्तरम्।
अर्थानां या विरचना बुधैरेकावली मता ॥ १३६ ॥
देशः समृद्धनगरो नगराणि च सन्ति भूमिनिलयानि।
निलयाः सलीलललना ललनाश्चात्यन्तकमनीयाः ॥ १३७ ॥
प्रत्यक्षाल्लिङ्गतो यत्र कालत्रितयवर्त्तिनः।
लिङ्गिनो भवति ज्ञानमनुमानं तदुच्यते ॥ १३८ ॥
नूनं नद्यस्तदाभूवन्नभिषेकाम्भसा विभोः।
अन्यथा कथमेतासु जनः स्नानेन शुध्यति ॥ १३९ ॥
जम्भजित्ककुभि ज्योतिर्यथा शुभ्रं विजृम्भते।
उदेष्यति तथा मन्ये स्खलः सखि निशाकरः ॥ १४० ॥
मुखप्रभावाधितकान्तिरस्या दोषाकरः किङ्करतां बिभर्त्ति।
तल्लोचनश्रीहृतसापराधाब्जानि नो चेत् किमयं दुणोति ॥ १४१॥
यत्र साधारणं किञ्चिदेकत्र प्रतिपाद्यते।
अन्यत्र तन्निवृत्त्यै सा परिसङ्ख्योच्यते बुधैः ॥ १४२ ॥

यत्र वायुः परं चौरः पौरसौरभसम्पदाम् ।
युवानश्च स्मरक्षोभा द्देव बिभ्युत्र वधूजनात् ॥ १४३ ॥

प्रश्ने यत्रोत्तरं व्यक्तं गूढं वाप्यथवोभयम् ।
प्रश्नोत्तरं तथोक्तानां संसर्गं सङ्करं विदुः ॥ १४४ ॥

अस्मिन्नपारसंसारसागरे मज्जतां सताम् ।
किं समालम्बनं साधो रागद्वेषपरिक्षयः ॥ १४५ ॥

क्व वसन्ति श्रियो नित्यं भूभृतां वद कोविद ।
असावतिशयः कोऽपि यदुक्तमपि नोच्यते ॥ १४६ ॥

किमैभं श्लाघ्यमाख्याति पक्षिणां का कुतो यशः ।
गरुड़ः कीदृशो नित्यं दानवारिविराजितः ॥ १४७ ॥

वंभण्डसुत्तिसम्पुडमुत्तियमणिणो पहासमूहव्व ।
सिरिवाहडोत्ति तणअ आसि बुहो तस्स सोमस्स ॥ १४८ ॥

अचमत्कारिता वा स्यादुक्तान्तर्भाव एव च ।
अलङ्क्रियाणामन्यासामनिबन्धे निबन्धनम् ॥ १४९ ॥

द्वित्रिपदा पाञ्चाली लाटीया सप्त वा पञ्च वा यावत् ।
शब्दाः समासवन्तो भवति यथाशक्ति गौड़ीया ॥ १५० ॥

द्वे एव रीती गौड़ीया वैदर्भी चेति सान्तरे ।
एका भूरिसमासा स्यादसमस्तपदापरा ॥ १५१ ॥

दर्पोत्पाटिततुङ्गपर्वतशतग्रावप्रपाताहति-
क्रूराक्रन्ददतुच्छकच्छपकुलक्रेङ्कारघोरीकृतः ।
विश्वं वर्वरबध्यमानपयसः शिप्रापगायाः स्फुर-
न्नाक्रामत्ययमक्रमेण बहुलः कल्लोलकोलाहलः ॥ १५२ ॥

विप्राः प्रकृत्यैव भवन्ति लोला लोकोक्तिरेषा न मृषा कदाचित् ।
यच्चुम्ब्यमानां मधुपैर्द्विजेशः श्लिष्यत्ययं कैरविणीं कराग्रैः ॥१५३॥

अर्थेन येनातिचमत्करोति प्रायः कवित्वं कृतिनां मनःसु ।
अलङ्क्रियात्वेन स एव तस्मिन्नभूद्दत्तां हन्त दिगानयैव ॥१५४॥
इति श्रीवाग्भटालङ्कारे चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

साधुपाकेऽप्यनास्वाद्यं भोज्यं निर्लवणं यथा ।
तथैव नीरसं काव्यमिति ब्रूमो रसानिह ॥ १ ॥
विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
आरोप्यमाण उत्कर्षं स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥ २ ॥
शृङ्गारवीरकरुणाहास्याद्भुतभयानकाः ।
रौद्रबीभत्सशान्ताश्च नवैते निश्चिता बुधैः ॥ ३ ॥
जायापत्योर्मिथो रत्यां वृत्तिः शृङ्गार उच्यते ।
संयोगो विप्रयोगश्चेत्यस्य द्विविधो मतः ॥ ४ ॥
तौ तयोर्भवतो वाच्यौ बुधैर्युक्तवियुक्तयोः ।
प्रच्छन्नश्च प्रकाशश्च पुनरेष द्विधा मतः ॥ ५ ॥
रूपसौभाग्यसम्पन्नः कुलीनः कुशलो युवा ।
अनुद्धतः सूनृतगीः ख्यातो नेतात्र सद्गुणः ॥ ६ ॥
अयं च विबुधैरुक्तोऽनुकूलो दक्षिणः शठः ।
धृष्टश्चेति चतुर्धा स्यान्नायिका स्याच्चतुर्विधा ॥ ७ ॥
नीलीरागोऽनुकूलः स्यादनन्यरमणीरतः ।
दक्षिणश्चान्यचित्तोऽपि यः स्यादविकृतः स्त्रियाम् ॥ ८ ॥
प्रियं वक्त्यप्रियं तस्याः कुर्वन् यो विकृतः शठः ।
धृष्टो ज्ञातापराधोऽपि न विलक्षोऽवमानितः ॥ ९ ॥
अनूढा च स्वकीया च परकीया पणाङ्गना ।
त्रिवर्गिनः स्वकीया स्यादन्याः केवलकामिनः ॥ १० ॥
अनुरक्तानुरक्तेन स्वयं या स्वीकृता भवेत् ।

सानूढेति यथा राज्ञो दुष्मन्तस्य शकुन्तला ॥ ११ ॥
देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका ।
क्षमावतप्रतिगम्भीरमज्ञतिः सच्चरित्रवत् ॥ १२ ॥
परकीयाऽप्यनूढेव यायत्रभेदोऽस्ति यानयोः ।
स्वयमप्यतिकामैका सख्यैवैका प्रियं वदेत् ॥ १३ ॥
सामान्यवनिता वेश्या भवेत् कपटपण्डिता ।
न हि कश्चित् प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना ॥ १४ ॥
सर्वप्रकारप्रेमैषा याति नायकसङ्गता ।
यात्रः प्रच्छन्न एवान्यस्त्रीणां प्रियसमागमः ॥ १५ ॥
पूर्व्वानुरागमानात्मप्रवासकरुणात्मकः ।
विप्रलम्भश्चतुर्धा स्यात् पूर्वपूर्वो ह्ययं गुरुः ॥ १६ ॥
स्त्रीपुंसयो र्नवालोकादेवोल्लसितरागयोः ।
ज्ञेयः पूर्व्वानुरागोऽयमपूर्णस्पृहयोर्दशा ॥ १७ ॥
मानोऽन्यवनितासङ्गादीर्षाविशेषसम्भवः ।
प्रवासः परदेशस्थे प्रिये विरहसम्भवः ॥ १८ ॥
स्यादेकतरपञ्चत्वे दम्पत्योरनुरक्तयोः ।
शृङ्गारः करुणाख्योऽयं हत्तवर्णन एव सः ॥ १९ ॥
उत्साहात्मा भवेद्वीरस्त्रेधा धर्माजिदानतः ।
नायकोऽत्र भवेत् सर्वैः श्लाघैरधिगतो गुणैः ॥ २० ॥
शोकोत्थः करुणो ज्ञेयस्तत्र भूपातरोदने ।
वैवर्ण्यमोहनिर्वेदप्रलापाश्रूणि कीर्त्तयेत् ॥ २१ ॥
हासमूलः समाख्यातो हास्यनामा रसो बुधैः ।
चेष्टाङ्गवेशवैकृत्याद्वाचत्रो हासस्य चोद्भवः ॥ २२ ॥
कपोलाञ्चितसोल्लासो भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् ।
विदीर्णास्यश्च मध्यानामधमानां सशब्दकः ॥ २३ ॥
विभयात्माङ्कुतो ज्ञेयः स चासम्भाव्यवस्तुगः ।

दर्शनाच्छ्रवणाद्वापि प्राणिनामुपजायते ॥ २४ ॥
तत्र नेत्रविकासःस्यात् पुलकः स्वेद एव च।
निष्पन्दनेत्रता साधु साधु वाग्गद्गदा च गीः ॥ २५ ॥
भयानको भवेद्भीतिप्रकृति र्घोरवस्तुनः।
स च प्रायेण वनितानीचबालेषु प्रस्यते ॥ २६ ॥
दिगालोकास्यशोषाङ्गकम्पगद्गदसंभ्रमाः।
त्रासवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यन्ते विबुधैरिह ॥ २७ ॥
क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः क्रोधश्चारिपराभवात्।
भीष्मवृत्ति र्भवेदुग्रः सामर्षस्तत्र नायकः ॥ २८ ॥
स्कांसाघातस्वशंसास्त्रोत्क्षेपभ्रुकुटयस्तथा।
अत्रारातिजनाक्षेपो दलनं चोपवर्ण्यते ॥ २९ ॥
वीभत्सः स्याज्जुगुप्सातोऽसौह्यश्रवणेक्षणात्।
निष्ठीवनास्यभङ्गादि स्यादेव महतां न च ॥ ३० ॥
सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शान्तो निस्पृहनायकः।
रागद्वेषपरित्यागात् सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः ॥ ३१ ॥
दोषैरुज्झितमाश्रितं गुणगणैश्चेतश्चमत्कारिणाम्
नानालङ्कृतिभिः परीतमभितो रीत्यास्फुरन्त्या सताम्।
तैस्तैः सन्मयतां गतं नवरसैराकल्पकालं कवि-
स्रष्टारो रचयन्ति काव्यपुरुषं सारस्वताध्यायिनः ॥३२॥
इति श्रीवाग्भटालङ्कारे पञ्चमः परिच्छेदः ॥

अपूर्वः शब्दकोशोऽयं विद्यते तव भारति।
व्ययतो वृद्धिमायाति क्षयमायाति सञ्चयात्।
लाटी हास्यरसे प्रयोगनिपुणै रीतिः प्रदत्ते स्तुता
पाञ्चाली करुणाभयानकरसे शान्ते रसे मागधी।

गौडी वीररसे च रौद्ररसे वच्छोमदेशोद्भवा
बीभत्साद्भुतयोर्विदर्भविषया श्टङ्गारभूते रसे ॥ १ ॥
द्वित्रिपदा पाञ्चाली लाटीयाः पञ्च सप्त च यावत्।
शब्दाः समासवन्तो भवन्ति यथाशक्ति गौड़ीयाः ॥
प्रथमपदा वच्छोमी त्रिपदा समाद्या च मागधी।
भवति उभयोरपि वैदर्भी सुश्रभाषणां कुरुते ॥ अत्र बन्धः॥
प्रबुद्धमतिरादीनां प्रधानं धाम भूरिशः।
कामधारणनीरागकान्तिमद्देहि मेऽनुगम् ॥
सत्त्वाधिकं सदधिपं जनपापतान-
विच्छेदकं विमदनं क्षतदानजातम्।
ध्येयं विभुं हृदि बिभर्मि सदा भवन्तम्
दक्षं सदादयसमृद्धिकरं मृगाङ्कं ॥ इति हारबन्धः ॥
एवमन्येऽपिज्ञातव्याः ॥

इति श्रीवाग्भटालङ्कारे षष्ठः परिच्छेदः॥

वाग्भटालङ्कारः समाप्तः ॥

परिच्छेदानुक्रमः।

सरस्वतीकण्ठाभरणम्।

श्रीगणेशाय नमः॥

ध्वनिर्वर्णाः पदं वाक्यमित्यास्पदचतुष्टयम्।
यस्याः सूक्ष्मादिभेदेन वाग्देवीं तामुपास्महे॥ १॥
निर्दोषं गुणवत् काव्य मलङ्कारैरलंकृतम्।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्त्तिं प्रीतिं च विन्दति॥ २॥
दोषाः पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानां च षोड़श।
हेयाः काव्ये कवीन्द्रैर्यै तानेवादौ प्रचक्ष्महे॥ ३॥
असाधु चाप्रयुक्तञ्च कष्टञ्चानर्थकञ्च यत्।
अन्यार्थकमपुष्टार्थ मसमर्थं तथैवच॥ ४॥
अप्रतीत मथ क्लिष्ट गूढं नेयार्थमेवच।
सन्दिग्धञ्च विरुद्धञ्च प्रोक्तं यच्चाप्रयोजकम्॥ ५॥
देश्यग्राम्यमिति स्पष्टा दोषाः स्युः पदसंश्रयाः।
एषेषां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते॥ ६॥
शब्दशास्त्रविरुद्धं यत् तदसाधु प्रचक्षते।

यथा,—भूरिभारभराक्रान्त बाधति स्कन्ध एष ते।
तथा न बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते॥
अत्र बाधतेरात्मनेपदित्वाद्बाधते इतिस्थाने पुनर्बाधतीति।

कविभि र्नप्रयुक्तं यद् अप्रयुक्तं तदुच्यते॥ ७॥

यथा,—कामचीकमथाः केऽमी त्वामजिह्मायकौशियन्।

स वक्ति किं वचन्तीमे यं वः कम्यं चरिपठति ॥

अत्राचीकमथाः अजिह्नाकीयिपन् वक्ति वचन्ति चरिपठति शम्यःकम्य-मिति शब्दानुशासनसिद्धान्यपि कविभि र्न प्रयुज्यन्ते ।

पदं श्रुतेरसुखदं कष्टमित्यभिशब्दितम् ।

यथा,—वर्वष्टि जलदो यत्र तत्र दद्दर्ष्टि चातकः ।
पोफुल्लिनीपः कालोऽयं चर्कर्ति हृदयं मम ॥

अत्र वर्वष्ट्यादीनि क्रियापदानि श्रुत्यसुखदानि श्रूयन्ते ।

पादपूरण मात्रार्थ मनर्थकमुदाहृतम् ॥ ८ ॥

यथा,—बिभर्त्ति यश्च देहार्द्धं प्रियामिन्दुं हि मूर्द्धनि ।
स वै देवः खलु त्वान्तु पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र च हि वै खलु तु इत्येतानि पादानेव पूरयन्ति ।

रूढिच्युतं पदं यत्तु तदन्यार्थमिति श्रुतं ।

यथा, विभजन्ते न ये भूपमालभन्ते न ते श्रियम् ।
आवहन्ति न ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥

अत्र विभजतेर्वण्टने आलभतेर्मारणे आवहतेः करणे प्रस्मरतेर्विस्मरणे रूढिः । न तु विशेषसेवायामभितोलाभे समन्ताद्वहने प्रकृष्टस्मरणे चेति ।

यत्तुच्छाभिधेयं स्या दपुष्टार्थं तदुच्यते ॥ ६ ॥

यथा,—शतार्द्धं पञ्चशभुजो द्वादशार्द्धार्द्ध लोचनः ।
विंशत्यर्द्धार्द्ध मूर्द्धा वः पुनातु मदनान्तकः ॥

अत्र दशबाहु स्त्रिलोचनः पञ्चवक्त्र इति तुच्छमेवाभिधेयम् अतुच्छशब्दैरुक्तमिति अपुष्टार्थम् ॥

असङ्गतं पदं यत्तदसमर्थं तदुच्यते ।

यथा,—जलं जलधरे चारमयं वर्षति वारिधिः ।

इदं हंहित मश्वानां ककुद्मानेष हेषते ॥

अत्र जलधरो मेघः,वारिधिः समुद्रः,हंहितं गजानां, हेषितमश्वानामिति लोकप्रसिद्धं तदिह समुद्रमेघाश्वहषभविषयतया प्रयुज्यमान मसङ्गार्थत्वादवाचकमित्यसमर्थम्।

अप्रतीतं तदुद्दिष्टं प्रसिद्धं शास्त्र एव यत् ॥१०॥

यथा,—किं भाषितेन बहुना रूपस्कन्धस्य सन्ति मे न गुणाः।
गुणनान्तरीयकं च प्रेमेति न तेऽस्त्युपालम्भः॥

अत्र रूपस्कन्धनान्तरीयकशब्दयोः शास्त्र एव प्रसिद्धत्वादन्यत्राप्रतीयमानयोः प्रयोगादिदमप्रतीतम्॥

दरे यस्यार्थसंवित्तिः क्लिष्टं नेष्टं हि तत् सताम्।

यथा,—विजितात्मभवद्वेषि-गुरुपादहतो जनः।
हिमापहामित्रधरैः व्याप्तं व्योमाऽभिनन्दति॥

अत्र विना गरुत्मता जित इन्द्रस्तस्यात्मभवोऽर्जुन स्तस्य द्वेषी कर्णस्तस्य गुरुः सूर्य्य स्तस्यपादै रभिहतो लोकः आकाश मभिनन्दति। कीदृशं, हिमापहो वह्निः तस्यामित्रो जलं तद्धारयन्ति ये मेघास्तै र्व्याप्त मिति व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्ट मेतत्॥

गूढार्थ मप्रसिद्धार्थप्रयोगं ब्रुवते बुधाः ॥ ११॥

यथा,—सहस्रगोरिवानीकं भवतो दुःसहं परैः।
हरेरिव तवाभान्ति नान्यतेजांसि तेजसि॥

अत्र सहस्रगुशब्देन सहस्राच उक्तः। न च गोशब्दस्याक्षिणि भूयसी प्रसिद्धिः। हरिशब्देन च सहस्रांशुः। सोऽपि तेन न नाम्ना बहुभिरुच्यते इति गूढत्वम्॥

स्वसङ्केतप्रक्लृप्तार्थं नेयार्थमिति कथ्यते।

यथा,—सुखांशवन्तमास्थाय विमुक्तपशुपङ्क्तिना ।
पङ्क्त्यानेकजनामभृतुका जित उलूकजित् ॥

अत्र पङ्क्तिशब्देन दशसंख्या-अनेकजनामेत्यनेन चक्रं भृदित्यनेन रथः ताभ्यां दशरथः । तस्य तुक् बालको लक्ष्मणः तेन जितः उलूकजित् इन्द्रजित् । किं कृत्वा सुखांशवन्तमास्थाय हनूमन्तं किम्भूतेन विमुक्तपशुपङ्क्तिना विमुक्तपुपङ्क्तिना । अत्र पशुशब्देन गोशब्दोलचयते तेन इषवः । तदिदं स्वसङ्केतकल्पितार्थं नेयार्थमुच्यते ॥

न यत् पदं निश्चयकृत् सन्दिग्धमिति तद्विदुः ॥ १२ ॥

यथा,—नीलो लोहितमूर्त्तिर्यो दहत्यन्ते जगत्त्रयम् ।
स एष हि महादेवस्त्रिषु लोकेषु पूज्यते ॥

अत्र वह्निरर्कः शिवो वेति न निश्चीयते ॥

विरुद्धं विपरीतार्थप्रकल्पनमिहोच्यते ।

यथा,—अनुत्तमानुभावस्य परैरपि हितौजसः ॥
अकार्यसुहृदोऽस्माकमपूर्व्वाः स्तव कीर्त्तयः ॥

अत्रानुत्तमइत्यनेन यथोत्कृष्टस्तथापकृष्टोऽपि । अपिहितमित्यनेन यथाना-च्छादितं तथाच्छादितमपि । अकार्यसुहृदित्यनेन यथा कार्यमन्तरेण यः सुहृदेवमकार्ये यः सुहृत् सोप्युच्यते । अपूर्व्वाः कीर्त्तय इत्यनेन यथाद्भुताः कीर्त्तय एवमकीर्त्तयोऽप्युच्यन्ते ॥

अप्रयोजकमित्याहुरविशेषविधायकम् ॥ १३ ॥

यथा,—तमालश्यामलच्छायं मत्यच्छमतिफेनिलम् ।
भालेन लङ्घयामास हनूमानेष सागरम् ॥

अत्र तमालश्यामलमित्यादीनि सागरविशेषणानि लङ्घनेन हनुमतोऽतिशयं सूचयन्ति ॥

सन्देश्यमिति निर्दिष्टं यदश्लीलपत्तिमत्पदम्

यथा,—गल्लौ लावण्यतल्लौ ते ललल्लौ लडल्लौ भुजौ।
नेत्रे वोसट्टकन्दोट्टमोट्टायितसखे सखि॥
अत्र गल्लतल्लादयः शब्दा अव्युत्पत्तिमन्तो देश्या दृश्यन्ते॥

अश्लीलामङ्गलघृणावदर्थं ग्राम्यसूच्यते॥ १४॥
अत्राश्लीलमसभ्यार्थं मसभ्यार्थान्तरञ्च यत्।
असभ्यस्मृतिहेतुश्च त्रिविधं परिपठ्यते॥ १५॥

तेष्वसभ्यार्थं यथा,

छत्राकारशिराः शिरालसरलस्थूलप्रकाण्डो महान्
मध्ये भानुसुताम्बसिन्धुविपुलाभोगो वटः पातु वः।
कायेकाः विकटप्रसारितमहाजङ्घेमहीसुभ्रयोः
यः खण्डेन्दुकिरीटकेठभजितोः काटश्रियं कर्षति॥

तदेतच्छत्राकारशिराः काटइत्यादेरसभ्यार्थत्वादसभ्यार्थम्॥
असभ्यार्थान्तरं॥ यथा,

विद्यामभ्यसतो रात्रावेति या भवतः प्रिया।
वनिता गुह्यकेशानां कथं ते पेलवं धनम्।

तदेतद् या भवतः प्रिया वनितागुह्यकेशानां पेलवंधन शब्दानाम-
सभ्यार्थान्तरत्वादसभ्यार्थान्तरम्॥ असभ्यस्मृतिहेतुर्यथा,

उत्कम्पयसि मां चूत पिकवाक्काटवेन किम्।
कुतः कृकाटिकापान्ते पादः प्राणेन यास्यता॥

तदिदं काटवकृकाटिकापदयो रसभ्यस्मृतिहेतुत्वादसभ्यस्मृतिहेतुः।

लोकेषु यदशस्तार्थं मशस्तार्थान्तरञ्च यत्।
अप्रशस्तस्मृतिहेतुश्चामङ्गलार्थं त्रिधेव तत्॥ १६॥

तेष्वप्रशस्तार्थं यथा।

खेटके भक्तरूपस्य वलभ्याः पतनस्त्र च।
अट्टस्रोऽहं मरिष्यामि हे हले भापितस्य च॥

अत्र मरिष्यामीति पदमप्रस्तार्थं।

अप्रस्तार्थान्तरं यथा।

प्रवासयति या कान्तं वसन्ते गृहसंस्थितम्।
विना प्रपथदानेन पिशाची सा न चाङ्गना॥

अत्र प्रवासयति संस्थितं विनाप्रपथदानेन पिशाचीपदानामप्रस्तार्थान्तरत्वम्।

अप्रस्तुस्मृतिहेतु यथा,

मारीचोऽयं मुनिर्यस्त्र कृत्याः कालान्तकालये।
यत्या संक्रन्दनादीनां सुतानामास्यवेऽभवन्॥

अत्र मारीच कृत्या कालान्तक संक्रन्दन पदानामप्रस्तार्थस्मृतिहेतुत्वं।

पदमर्थं घृणावन्तं यदाद्यार्थान्तरञ्च यत्।
घृणावत् स्मृतिहेतुर्यत् तद् घृणावदिह त्रिधा॥ १७॥

तेषु घृणावदर्थं यथा,

पर्द्दते च्दते स्तन्यं वमत्येष स्तनन्धयः।
मुञ्चत्यौति निष्ठीवत्यात्तगर्भा पुनर्वधूः॥

अत्र पर्द्दते च्दते वमति निष्ठीवति इति शब्दानां घृणावदर्थत्वम्।

घृणावदर्थान्तरं यथा।

वाष्पक्लिन्नाविमौ गण्डौ विपूयापाण्डुरौ तव।
मिथोऽग्रे विष्ठितः पुंसि स्मितवर्चोभि र्चति।

अत्र क्लिन्न गण्ड विपूय विष्ठित वर्चः पदानां घृणावदर्थान्तरत्वम्॥

घृणावत्स्मृतिहेतु यथा।

मत्यार्दयन्तो रूढानि मदनेषु व्रणानि नः।
हृदयं क्लेदयन्त्यते पुरीषण्डमशाद्रुमाः॥

अत्र रूढव्रणपुरोमण्डपदानां श्रुणावत्त्वा, तिन्हेतुत्वं ।

शब्दहीनं क्रमभ्रष्टं विसन्धि पुनरुक्तिमत् ।
व्याकीर्णं वाक्यसङ्कीर्णं सपदं वाक्यगर्भितं ॥ १८ ॥
द्वे भिन्नलिङ्गवचने द्वे च न्यूनाधिकोपमे ।
भग्नच्छन्दोयती च द्वे अशरीरमरीतिमत् ॥ १९ ॥
वाक्यस्यैते महादोषाः षोड़शैव प्रकीर्त्तिताः ।
अथैषां लक्ष्म संक्षेपात् सनिदर्शनमुच्यते ॥ २० ॥
उच्यते शब्दहीनं तद्वाक्यं यदपशब्दवत् ।

यथा,—नीरन्ध्रं गमितवति क्षयं पृषत्कैः
भूतानामधिपतिना शिलावितानं ।
गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्याम्
आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः ॥

अत्र गमितवतीति क्तवतोः कर्मणि, आजघ्न इति आत्मनेपदस्य अस्वाङ्गकर्मणि प्रयोगादपशब्दौ । तौ च शिलावितानवक्षःसम्बन्धाद्वाक्यदोषौ जायमानौ असाधुनाम्नः पददोषाद्भिद्येते ।

क्रमभ्रष्टं भवेदार्थो शाब्दो वा यत्र न क्रमः ॥ २१ ॥

यथा,—तुरङ्गमथ मातङ्गं प्रयच्छास्मै मदालसं ।
कान्तिप्रतापौ भवतः सूर्य्याचन्द्रमसोः समौ ॥

अत्र मातङ्गमथ तुरङ्गमिति वक्तव्ये तुरङ्गमथ मातङ्गमित्यार्थः, कान्तिप्रतापौ चोक्त्वा सूर्य्याचन्द्रमसोः समाविति शाब्दः क्रमभङ्गो लक्ष्यते ।

विसंहितो विरूपो वा यस्य सन्धि र्विसन्धि तत् ॥

यथा,—मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्नद्रिकानने ।
मञ्जर्य्युद्गमगर्भासौ तर्वाल्युर्वी विधूयते ॥

इत्यादौ तु विरूपसन्धानं विसन्धिः ।

पदं पदार्थश्चाभिन्नौ यत्र तत् पुनरुक्तिमत् ॥ २२ ॥

यथा,—उत्कामुन्मनयन्त्येते बाला तदलकत्विषः ।
अम्भोधरास्तडित्वन्तो गम्भीराः स्तनयित्नवः ॥

अत्र उत्काम् उन्मनयन्ति इत्यर्थपुनरुक्तम् । गम्भीराः स्तनयित्नव इति शब्दपुनरुक्तम् ।

व्याकीर्णं तन्मिथो यस्मिन् विभक्तीनामसङ्गतिः ।

यथा,—दण्डे चुम्बति पद्मिन्या हंसः कर्कशकण्टके ।
मुखं वल्गुरवं कुर्व्वन् तुण्डेनाङ्गानि घट्टयन् ॥

अत्र कर्कशकण्टके दण्डेऽङ्गानि घट्टयन् हंसः पद्मिन्या मुखं चुम्बतीति वक्तव्ये यथानिर्दिष्टरूपे विघटितविभक्तिकत्वाद् व्याकीर्णं ।

वाक्यान्तरपदैर्मिश्रं सङ्कीर्णमिति तद्विदुः ॥ २३ ॥

यथा,—काअं खाअइ खुहिओ कूरं फेल्लेइ णिभ्भरं रुट्ठो ।
सूणअं गेह्णइ कण्ठे हक्केइअ णत्तिअं ठेरो ॥

अत्र काकं क्षिपति क्रूरं खादति कण्ठे नप्तारं गृह्णाति श्वानं भीषयते इत्यादौ वक्तव्ये यथोक्तपदविन्यासः सङ्कीर्य्यते ।

विभिन्नप्रकृतिस्त्वादि पदयुक्तमपदं विदुः ॥

यथा,—भाउज्जअ पिट्ठिअए जइ कुक्कुलिणा ममञ् भत्ताले ।
पेक्खन्तइ लाउलकलणिआ ह ज्ञा कस्स कन्दे मि ॥

तदेतत् प्रकृतिस्थकोमलकठोराणां नागरोपनागराणां ग्राम्याणां वा पदानामयुक्तेरपदं ॥

वाक्यान्तरगर्भं यत्तदाहुः वाक्यगर्भितं ॥ २४ ॥

यथा,—योगस्यो यस्ते पुत्र सोऽयं दशवदन लक्ष्मणेन मया ।
रक्षैनं यदि शक्तिर्मृत्युवशं नीयते विवशः ॥

अत्र योगत्रो य स्ते पुत्रो लक्ष्मणेन मया मृतुरवर्षं नीयते इति वाक्यस्य रचैनं यदि शक्तिरिति वाक्यान्तरेण सगर्भत्वाद्गर्भितं।

यत्रोपमा भिन्नलिङ्गा भिन्नलिङ्गं तदुच्यते।
भवेत्तद्भिन्नवचनं यद्भिन्नवचनोपमं॥ २५॥

यथा,—अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यवचसामपि।
विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षत:॥

अत्रापगेव त्वमविगाह्योऽसीति लिङ्गभेद:। नारीणामुत्तितीर्षत इति लिङ्गभेदो वचनभेदश्च॥ तदिदं द्वयोरेकमेवोदाहरणं।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा,

वापीव विमलं व्योम हंसीव धवल: शशी।
शशिलेखेव हंसोऽयं हंस्यालिरिव ते यश:॥

भिन्नवचनस्यैव यथा,

सरांसीवामलं व्योम काशा इव सित: शशी।
शशीव धवला हंसा हंसीव धवला दिश:॥

न्यूनोपममिह न्यूनमुपमानविशेषणै:।

यथा,—संहअचक्कवाअजुआ विअसिअकमला मुणालसंच्छणा।
वावी वहूव्व रोअणविलित्तथणआ सुहावेइ॥

अत्र नेत्रवाद्युपमापदानां बधूविशेषणत्वेनानुक्तत्वादिदं न्यूनोपमं।

अधिकं यत् पुनस्तै: स्यात्तदाहुरधिकोपमम्॥ २६॥

यथा,—अहिणवमणहरविरइअवलअविहूसा विहाइ णववहूआ।
कुन्दलअव्व समुप्फुल्लगुच्छपरिणित्तभमरगणा॥

इदं भ्रमरगणस्योपमानविशेषणस्याधिक्यादधिकोपमं।

भग्नच्छन्द इति प्राहुर्यच्छन्दोभङ्गवद्वच:।

यथा, यस्मिन् पञ्च पञ्च जना आकाशश्च प्रतिष्ठित:।

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्व्वीत ब्राह्मणः ॥
अत्र पञ्चमवर्णस्य लघोः स्थाने गुरोः करणाच्छन्दोभङ्गः ।

अस्थाने विरति र्यस्य तत्तु भग्नयतीप्यते ॥ २७ ॥

यथा,—ब्रह्मेन्द्रोपेन्द्रादिगीर्व्वाणवन्द्यो भक्तानां भूयाच्छ्रिये चन्द्रचूड़ः ।
स्त्रीणां संगीतं समाकर्णयन् केतदस्ताम्भोदं सदोऽध्यास्त देवः ॥
अत्र चतुर्थस्थाने यतौ कर्त्तव्यायां तदन्यत्र यतिकरणाद् भग्नयतीदं ॥

क्रियापदविहीनं यदशरीरं तदुच्यते ।

यथा,—वेलसुआवरुद्धं सुद्धाण वद्धसुद्धससिलेहम् ।
सीसपरिट्ठिअगङ्गं संजापणअं पमहणाहं ॥
क्रियापदाभावादशरीरमिदं ।

गुणानां दृश्यते यत्र श्लेषादीनां विपर्ययः ॥ २८ ॥
अरीतिमदिति प्राह्ञ स्तत्त्रिधैव प्रचक्षते ।
शब्दार्थोभययोगस्य प्राधान्यात् प्रथमं त्रिधा ॥ २९ ॥
भूत्वा श्लेषादियोगेन पुनस्तद्धोपजायते।
अत्र यः श्लेषसमता सौकुमार्य्यविपर्ययः ॥ ३० ॥
शब्दप्रधानमाह्ञ स्तमरीतिमतिदूषणं ॥
तत्र । विपर्ययेण श्लेषस्य संदर्भः शिथिलो भवेत् ॥ ३१ ॥
यथा,—आलीयं मालतीमाला लोलालिकलिला मनः ।
निर्म्मूलयति मे मूलात्तमालमलिने वने ॥
अत्र भिन्नानामपि पदानां एकपदताप्रतिभासहेतुरनतिकोमलो बन्धविशेषः श्लेषः ॥ तद्विपर्ययेण शब्दप्रधानोऽयं श्लेषविपर्ययः ॥

भवेत् स एव विषमः समताया विपर्ययात् ।

यथा,—कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः ।
उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भःकणोक्षितः ॥

अत्र पूर्वार्द्धस्य मृदुबन्धत्वादुत्तरार्द्धस्य च गाढबन्धत्वात् समबन्धेषु विषममिति विषमो नाम शब्दप्रधानः समताविपर्ययो दोषः ॥

सौकुमार्यविपर्यासात् कठोर उपजायते ॥ ३२ ॥

यथा,—अचितर्त्तितुगद्रिच्छित् स्वःचितां पतिरद्दिदृक्।
अमिद्धिः युभ्रद्दगद्दष्टे द्विंषो जेघ्नीयिषीष्ट वः ॥

अत्रातिकठोरत्वादसौकुमार्यं सुप्रतीतमेव।

या तु कान्तिप्रसादार्थव्यक्तीनामन्यथा स्थितिः।
अर्थप्रधानः प्रोक्तः स वाक्ये गुणविपर्ययः ॥ ३३ ॥
अप्रसन्नं भवेद्वाक्यं प्रसादस्य विपर्ययात् ॥

यथा,—अनङ्गकमलंचक्रे मयमाना मरालिका।
यस्या नत्यर्जुनाब्जन्मसदृक्षांको वलक्षगुः ॥

अत्र शब्दानामनतिप्रसिद्धार्थत्वादप्रसन्नत्वमिति सोऽयमर्थप्रधानः प्रसादविपर्ययो दोषः ॥

वाक्यं भवति नेयार्थ मर्थव्यक्तेर्विपर्ययात् ॥ ३४ ॥

यथा,—महो महावराहेण लोहिताद्धृतोदधेः ॥
इतीयत्येव निर्दिष्टे नेया लौहित्यहेतवः ॥

तदिदं निगदेनैव व्याख्यातमित्यर्थप्रधानोऽयमर्थव्यक्तिविपर्ययः ॥

कान्तेर्विपर्ययाद्वाक्यं ग्राम्यमित्यपदिश्यते।

यथा,—विरहे ते विषीदन्तं निषीदन्तं तवान्तिके।
कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथं ॥

इदमुक्तेर्ग्राम्यतया कान्तिहीनमित्यर्थप्रधानोऽयं कान्तिविपर्ययोदोषः ॥

ओजोमाधुर्यप्रौदार्यं न प्रकर्षाय जायते ॥ ३५ ॥
यस्मिंस्तमाङ्गरभयप्रधानं तद् विपर्ययात्।

वाक्येत्र यः खण्डयन् रीतिं भवत्योजोविपर्ययः ।
असमस्तमिति प्राङ्क दोषं तमिह तद्विदः ॥ ३६ ॥

यथा,—स्मरः खरः खलः कान्तः कायः कोपश्च नः कृशः ।
च्युतो मानोऽधिको रागो मोहो जातोऽसवो गताः ॥

अत्र सत्यसमस्तपदाभिधाने सत्यपिचार्थस्य सौकुमार्ये शृङ्गारादिगुणसामग्र्यभावान्न वैदर्भी रीतिः। नापि यथोक्तलक्षणा भावाद्गौड़ीयादय इति । खण्डितरीतित्वादयमोजोविपर्ययःशब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषो भवति ॥ यदाह ॥

इत्यादिबन्धपारुष्यं शैथिल्यञ्च नियच्छति ।
अतोनैनमनुप्रासं दाक्षिणात्याः प्रयुञ्जते ॥ ३७ ॥
माधुर्यव्यत्ययो यस्तु जायते रीतिखण्डनात् ।
तदनिर्व्यूढमित्युक्तं काव्यसर्व्वस्ववेदिभिः ॥ ३८ ॥

यथा,—नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
विश्वासो नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥

अत्र नखिनां नदीनाञ्चेति षष्ठ्यन्ताच्चकारेण रीतेरुपक्रमे शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनामिति चकारानिर्वाहात् स्त्रीषु राजकुलेषु चेति षष्ठीपरित्यागादमधुरार्थत्वाच्च माधुर्यविपर्ययूनामायं शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्ययो दोषः ॥ यदाहुः ।

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ ३९ ॥
यया कयाचिच्छ्रुत्या यत् समानमनुभूयते ।
तद्रूपा हि पदासत्तिः सानुप्रासा रसावहा ॥ ४० ॥
यस्तु रीतेरनिर्वाहादौदार्यस्य विपर्ययः ।
वाक्ये तदनलङ्कारमलङ्कारविदो विदुः ॥ ४१ ॥

यथा,—दीर्घपुच्छश्चतुष्पादः ककुद्मान् लम्बकम्बलः।
गोरपत्यं बलीवर्द्दस्तृणमत्ति मुखेन सः॥
तदिदमपुष्टार्थत्वादनुत्कृष्टविशेषणमनुदारं निरलङ्कारमाचक्षते सोऽयमौदार्य्यविपर्य्ययो नाम शब्दार्थप्रधानो गुणविपर्य्ययो दोषः॥ यदाह।

श्लाघ्यै र्विशेषणैर्युक्तमुदारं वाक्यमिष्यते।
यथा लीलाम्बुजक्रीड़ासरोहेमाङ्गदादयः॥ ४२॥
उत्कर्षवान् गुणः कश्चिदुक्ते यस्मिन् प्रतीयते।
तदुदाराह्वयं तेन सनाथा काव्यपद्धतिः॥ ४३॥
अपार्थं व्यर्थमेकार्थं ससंशयमपक्रमम्।
खिन्नं चैवातिमात्रञ्च परुषं विरसं तथा॥४४॥
हीनोपमं भवेच्चान्यदधिकोपममेव च।
असदृशोपमं चान्यदप्रसिद्धोपमं तथा॥ ४५॥
निरलङ्कारमश्लीलं विरुद्धमिति षोड़श।
उक्ता वाक्यार्थजा दोषास्तेषां वक्ष्यामि लक्षणम्॥ ४६॥
समुदायार्थशून्यं यत्तदपार्थं वचः स्मृतम्।

यथा,—जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मङ्गलानि।
तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्थः॥
अत्र समुदायार्थः कोऽपि नास्तीत्यपार्थमिदं॥

व्यर्थमाहुर्गतार्थं यद्यच्च स्यान्निष्प्रयोजकं॥ ४७॥

यथा,—आंह्रिपातौ रघुव्याघ्रौ शरभङ्गाश्रमं ततः।
क्षामक्षौमीत्तनुं वक्षौ दृष्ट्वा तौ रामलक्ष्मणौ॥
अत्रांह्रिपातौ दृष्ट्वेत्यताभ्यामेव ताविति, रघुव्याघ्रावित्यनेनैव रामलक्ष्मणाविति, तनुमित्यनेनैव क्षामिति, अक्षौमीदित्यनेनैव वक्षाविति गम्यत इति गतार्थत्वं। नच शरभङ्गाश्रमगमनं तनुक्षोभो वाग्रतः

कथाशरीरोपयोगीति निष्प्रयोजकत्वं। अतोऽयं व्यर्थनामा वाक्यस्य महावाक्यस्य च दोषो भवति। आर्थत्वं च द्वयत्वं शास्त्रेतिहासादौ शब्दद्वयत्वं भणनमपौनरुक्त्यायेत्यर्थपुनरुक्तं भिद्यते॥

उक्तार्थभिन्नार्थमेकार्थं

यथा,—प्रसाधितस्याथ मुरद्विषोऽभूदन्यैव लक्ष्मीरिति युक्तमेतत्।
वपुष्यशेषेऽखिललोककान्ता सानन्यकान्ता ह्युरसीतरा तु॥

द्वतुरुक्तं कार्थमेवाह।

कपाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य।
आलिङ्गिताशेषजना बभूव सर्वाङ्गसङ्गिन्यपरैव लक्ष्मीः॥

अनयोः श्लोकयो रभिन्नार्थमेकं वाक्यं महावाक्ये दुष्यति।

सन्दिग्धार्थं ससंशयं

यथा,—मनोरथप्रियालोकरसलोलेक्षणे सखि।
आराद्वृत्तिरियं माता न क्षमा द्रष्टुमीदृशीं॥

अत्रारात्प्रभृतिशब्दानामुभयार्थत्वान्माता द्रक्ष्यति नवेति सन्दिग्धं।

वाक्यं यत्तु क्रमभ्रष्टं तदपक्रममुच्यते॥ ४८॥

यथा,—काराविऊण खउरं गामउड़ो मज्जिओ अजिमिओ।
णक्खत्त तिहिवारे जोइसिअं पुच्छिउं चलिओ॥

अत्र क्षुरकर्मणोऽनन्तरं नक्षत्रादिप्रश्नादिदमपक्रमं।

प्रात्याद्युक्ततावनिर्व्यूढं खिन्नमाहुर्महाधियः।

यथा,—विवाहिऊ णववहूआ सासुरअं दोलिआ दृणिज्जन्ती।
रोअइ दि त्परेतं स्कंधे त्पारेत्पञ्चम्तो॥

अत्र प्रक्रान्तस्य नवपरिणयवतीस्वरूपभणनस्यानिर्व्यूढत्वात् खिन्नत्वं।

यत् सर्वलोकातीतार्थमतिमात्रं तदुच्यते॥ ४९॥

यथा,—भङ्गेन कलिकाकोपस्तया भृशमयोज्झत।
यवर्षे विपिनोत्सङ्गे गोष्पदप्रं यथा मधु॥
अत्र कलिकाकोपे गोष्पदप्रमधुवर्षस्यासम्भवादतिमात्रत्वं।

यत्तु क्रूरार्थं मत्यर्थं परुषन्तु तदुच्यते।

यथा,—खाहि विसं पिअ मुत्तं णिज्जसु मारीअ पडउ दे वज्जे।
दन्तखण्डिअथणआ खिविजाण सुआं सवदू माआ॥
अत्र खाद विष मित्यादीनां क्रूरार्थानामभिधानात् पारुष्यं।

अप्रस्तुतरसं यत् स्यात्तद्विरसं तन्निगद्यते॥ ५०॥

यथा,—तव वनवासोऽनुचितः पितृमरणशुचं जहीहि किं तपसा।
सफलं ययौ वनमेतत् सममनुरक्तेन सुतनु मया॥
अत्र पितृमरणसन्तप्तायाः सम्भोगप्रवर्त्तनमप्रकृतरसत्वाद्विरसं॥

हीनं यत्रोपमानं स्यात्तत् हीनोपमं स्मृतं।

यथा,—क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदायत्यनिघ्नता।
शुनेव सारङ्गकुलं त्वया भिन्नं द्विषत्कुलं॥
अत्र शौर्यशालिनः शुनोपमितत्वाद्धीनोपममिदम्।

तदेव यस्मिन्नधिकं तद्भवेदधिकोपमं॥ ५१॥

यथा,—अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते।
युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्म्मित्सुरिव प्रजाः॥
अत्र चक्रवाकस्य जगत्स्रष्ट्रा ब्रह्मणा उपमितत्वादधिकोपममिदं।

यत्तु तुल्योपमानं तद्वदन्त्यसदृशोपमं।

यथा,—णमह हरं रोसाणलणिद्दड्ढमुद्धमम्महसरीरं।
विलअणिअम्बणिग्गअगङ्गासोत्तं व हिमवन्तं॥
अत्र कोपानलनिर्दग्धमुग्धमन्मथशरीरस्य हरस्य नितम्बनिर्गतस्रोतसा

हिमवद्गिरिणा सहासादृश्यादिदमसदृशोपमं ।

अप्रसिद्धोपमानं यदप्रसिद्धोपमं हि तत् ॥ ५२ ॥

यथा,—कुमुदमिव मुखं तस्या गौरिव मद्दिषः शशीव वाक्यमिदं ।
शरदिव भाति तरुणी विकसितपुलकोत्करा ज्ञेयमिति ॥

अत्र कुमुदमुखयो र्गोमहिषयो र्वाक्यशशिनोश्च प्रतीयमाने शरत्तरुण्यो श्चाभिधीयमाने सादृश्ये उपमानोपमेयभावस्याप्रसिद्धत्वादप्रसिद्धोपममिदं ।

यदलङ्कारहीनं तन्निरलङ्कारमुच्यते ।

यथा,—कोला खणन्ति मोत्थं गिद्धा खाअन्ति मच्छअ साहं ।
उलुआ हणन्ति काए काआ उलुए वि बाअन्ति ॥

अत्र कोलादेः स्वरूपाद्यनभिधानाज्जात्याद्यलङ्कारासम्भवे निरलङ्कारनामायं वाक्यार्थदोषः । स विशेषणाद् गौरपत्यमित्यादेर्वाक्यदोषाद् भिद्यते ।

अश्लीलमिति निर्दिष्टमश्लीलार्थप्रतीतिकृत् ॥ ५३ ॥

यथा,—उद्यतस्य परं हन्तुं स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
पतनं जायतेऽवश्यं कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिः ॥

अत्रोद्यतस्य परं हन्तुमिति सम्भोगारम्भविषया, स्तब्धस्य विवरैषिण इति वराङ्गविषया, पतनं जायतेऽवश्यमिति रेतोविसर्गविषया, कृच्छ्रेण पुनरुन्नतिरिति नष्टरागप्रत्यानयनविषया अश्लीला वाक्यार्थविषया प्रतीति र्भवति ।

विरुद्धं नाम तद् यत्र विरोधस्त्रिविधो भवेत् ।
प्रत्यक्षेणानुमानेन तद्वदागमवर्त्मना ॥ ५४ ॥
यो देशकाललोकादिप्रतीपः कोऽपिदृश्यते ।
तमामनन्ति प्रत्यक्षविरोधं शुद्धबुद्धयः ॥ ५५ ॥

तत्र देशविरोधो यथा,—

सुराष्ट्रेष्वस्ति नगरी मथुरा नाम विश्रुता।
अक्षोटनारिकेराढ्या यदुपान्ताद्रिभूमयः॥

अत्र सुराष्ट्रेषु मथुरा नाम नास्ति तत्पर्यन्ताद्रिभूमिषु चाक्षोटनारिकेराणामभावात्। देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिरित्ययं देशकृतः प्रत्यक्षविरोधः। कालविरोधो यथा,—

पद्मिनी नक्तमुन्निद्रा स्फुटत्यह्नि कुमुद्वती।
मधुरुत्फुल्लनिचुलो निदाघो मेघनिस्वनः॥

अत्र पद्मिन्या नक्तं, कुमुद्वत्या अह्नि, मधौ निचुलानामुन्निद्रत्वाद्यभावात् निदाघस्य चामेघदुर्दिनत्वात् कालो नक्तं दिनर्त्तवश्च इति कालकृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः। लोकविरोधो यथा,—

आधूतकेसरो हस्ती तीक्ष्णशृङ्गस्तुरङ्गमः।
गुरुसारोऽयमेरण्डो निःसारः खदिरद्रुमः॥

अत्र हस्तिहयैरण्डखदिराणां केसरादिसद्भावस्य प्रत्यक्षेणानुपलम्भात् जङ्गमः स्थावरो लोक इति लोककृतोऽयं प्रत्यक्षविरोधः॥

युक्त्यौचित्यप्रतिज्ञादिकृतो यस्त्विह कश्चन।
अनुमानविरोधः स कविमुख्यैर्निगद्यते॥ ५६॥

तत्र युक्तिविरुद्धं यथा।

सुरहिमअपाणलम्पडभमरगणावद्धमण्डलीवन्धं।
कस्स मणं णाणन्दइ कुम्मीपुट्ठट्ठिअं कमलं॥

अत्र कूर्मीपृष्ठकमलोद्गतेरयुक्तत्वाद् युक्तिविरुद्धमिदं॥

औचित्यविरुद्धं यथा।

पट्टंसुउत्तरिज्जेण पामरो पामरीए परिपुसइ।
अइगरुअकूरकुम्भीभरेण सेउल्लिअं वअणं॥

अत्र पामरस्य पट्टांशुकोत्तरीयभणनानौचित्याद् औचित्यविरुद्धमिदं॥

प्रतिज्ञाविरुद्धं यथा,—

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी च मे पिता।
माता च मम वन्ध्यासीत् स्मराभोऽनुपमो भवान् ॥

अत्र स्वयं वक्तुरेव यावज्जीवमहं मौनीत्यादिपदानामुक्त्या प्रतिविरोधात् प्रतिज्ञाविरुद्धमिदं ॥

धर्म्मार्थकामशास्त्रादिविरोधः कोऽपि यो भवेत्।
समागमविरोधाख्यं दोषमाचक्षते बुधाः ॥ ५७ ॥

तेषु धर्म्मशास्त्रविरोधो यथा,—

असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरोः।
स्वभावशुद्धस्फटिको न संस्कारमपेक्षते ॥

अत्रानुपनीतस्य वेदाध्ययनानधिकाराद्धर्म्मशास्त्रविरोधः ॥

अर्थशास्त्रविरोधो यथा।

कामोपभोगसाकल्यफलो राज्ञां महीजयः।
अहङ्कारेण जीयन्ते द्विषन्तः किं नयश्रिया ॥

अत्र महीजयस्य फलत्वेन कामोपभोगानामर्थशास्त्रकारैरननुमतत्वात्तत्र विजये चाहङ्कारस्याहेतुत्वादर्थशास्त्रविरोधः ॥

कामशास्त्रविरोधो यथा,—

नवोत्तरोष्ठे बिम्बोष्ठि दशनाङ्को विराजते।
पूर्णसप्तस्वरः सोऽयं भिन्नग्रामः प्रवर्त्तते ॥

अत्रोत्तरोष्ठे दशनाङ्कस्य कामशास्त्रकारैरननुज्ञानात् कामशास्त्रविरोधः॥ भिन्नग्रामाणां च पूर्णसप्तस्वरत्वानुपपत्तेः कलाविरोधोऽपि तदङ्गत्वात् कामशास्त्रविरोध एव ॥

एवं पदानां वाक्यानां वाक्यार्थानाञ्च यः कविः।
दोषान् हेयतया वेत्ति स काव्यं कर्त्तुमर्हति ॥ ५८ ॥
अलङ्कृतमपि श्राव्यं न काव्यं गुणवर्ज्जितं।

गुणयोगस्तयोर्मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः ॥ ५९ ॥
त्रिविधाश्च गुणाः काव्ये भवन्ति कविसम्मताः।
वाह्याश्चाभ्यन्तराश्चैव ये च वैशेषिका इति ॥ ६० ॥
वाह्याः शब्दगुणास्तेषु चान्तरास्त्वर्थसंश्रयाः।
वैशेषिकास्तु ते नूनं दोषत्वेऽपि हि ये गुणाः ॥ ६१ ॥
चतुर्विंशतिराख्यातास्तेषु ये शब्दसंश्रयाः।
ते तावदभिधीयन्ते नामलक्षणयोगतः ॥ ६२ ॥
श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिस्तथा कान्तिरुदारत्वमुदात्तता ॥ ६३ ॥
ओजस्तथान्यदौर्जित्यं प्रेयानथ सुशब्दता।
तद्वत् समाधिः सौक्ष्म्यञ्च गाम्भीर्यमथ विस्तरः ॥ ६४ ॥
संक्षेपः संमितत्वञ्च भाविकत्वं गतिस्तथा।
रीतिरुक्तिस्तथा प्रौढिरथैषां लक्ष्मलक्षणे ॥ ६५ ॥

तत्र, गुणः सुश्लिष्टपदता श्लेष इत्यभिधीयते।

यथा,—उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेतां।
　　तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

अत्र भिन्नानामपि पदानामेकपदताप्रतिभासहेतुत्वेन सन्दर्भस्य सुश्लिष्टत्वादयं श्लेषो नाम शब्दगुणः ॥

प्रसिद्धार्थपदत्वं यत् स प्रसादो निगद्यते ॥ ६६ ॥

यथा,—गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताड़ितं
　　छायावद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु।
　　विस्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले।
　　विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्यावन्धमस्मद्धनुः ॥

अत्र गाहन्तां महिषा निपानसलिलमित्यादिप्रसिद्धार्थपदोपादानात् प्रसादः ॥

यन्मृदुस्फुटोन्मिश्रवर्णबन्धविधिं प्रति ।
अवैषम्येण भणनं समता साभिधीयते ॥ ६७ ॥

यथा, यच्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य ।
तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जझात्कारडम्बरविरावि सुरापगाम्भः ॥

अत्रोपक्रमादासमाप्तिस्फुटबन्धसत्रनिर्वाहात् समत्वं ।

या पृथक्पदता वाक्ये तन्माधुर्यमिति स्मृतं ।

यथा, स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताड़िताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥

अत्र पदेषु संहिताभावात् पृथक्पदत्वे माधुर्यं ।

अनिष्ठुराक्षरप्रायं सुकुमारमिति स्मृतं ॥ ६८ ॥

यथा,—मण्डलीकृत्य बर्हाणि कण्ठैर्मधुरगीतिभिः ।
कलापिनः प्रनृत्यन्ति काले जीमूतमालिनि ॥

अत्र सर्वकोमलत्वे सति श्रुतिविपर्ययदोषशैथिल्याभावाद बाहुल्येन वर्णानामनैष्ठुर्यात् सौकुमार्यं ।

यत्र संपूर्णवाक्यत्वमर्थव्यक्तिं वदन्ति तां ।

यथा,—वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ॥
जगतः पितरौ वन्दे पार्व्वतीपरमेश्वरौ ।

अत्र वाक्यपरिपूर्णतयार्थसमर्थकत्वादर्थव्यक्तिः ।

यदुज्ज्वलत्वं बन्धस्य काव्ये सा कान्तिरुच्यते ॥ ६९ ॥

यथा,—निरानन्दः कौन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले
न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।
प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूते विचरति

स्मरस्य स्त्रीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥

अत्र बन्धस्य छायावत्त्वेन औज्ज्वल्यं तदेव च कान्तिरुच्यते ॥

विकटाक्षरबन्धत्वमार्यैरौदार्यमुच्यते ।

यथा,—आरोहत्यवनीरुहः प्रविशति श्वभ्रं नगैः स्पर्द्धते
खं व्यालेढि विचेष्टते चितितले कुञ्जोदरे लीयते ।
अन्तर्भ्राम्यति कोटरस्य विरसत्यालम्बते वीरुधः
किं तद् यन्न करोति मारुतवशं यातः कृशानुर्वने ॥

अत्र विकटाक्षरबन्धत्वेन नृत्यद्भिरिव पदैर्यैवाक्यरचना सा उदारता ।

श्लाघ्यै र्विशेषणैर्योगो यस्तु सा स्यादुदात्तता ॥ ७० ॥

यथा,—श्रुत्वायं सहसागतं निजपुरात् त्रासेन निर्गच्छतां
शत्रूणामवरोधने जललवप्रस्यन्दतिम्यत्पुटाः ।
शुभ्रे सद्मनि मल्लविन्युपवने वाप्यां नवाम्भोरुहि
क्रीडाद्रौ च सभातले विवलितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः ॥

अत्र शुभ्रे मल्लविनि नवाम्भोरुहि इत्यादिश्लाघ्यविशेषणोपादानादुदात्तता ।

ओजः समासभूयस्त्वं

यथा,जयतिभुजगरज्जुग्रन्थिविम्पीडितेन्दुस्रवदमृतनिषिक्तप्रेतभावैःकपालैः ।
विरचितनुतिबन्धो मूर्ध्नि सद्यः पुरारेः परिणतबहुकल्पब्रह्मणां ब्रह्मघोषः॥

अत्र भुजगरज्जुग्रन्थीत्यादिना समासभूयस्त्वादोजः ॥

और्जित्यं गाढबन्धता ।

यथा,—अस्मिन्नीषद्दलितवितस्तोकविच्छिन्नभुग्नः
किञ्चिल्लीलोपचितविततः पुञ्जितश्चोत्थितश्च ।
धूमोत्पीड़ स्तरुणमहिषस्कन्धनीलो दवाग्नेः
स्वैरं सर्पन् सृजति गगने गत्वरानभ्रभङ्गान् ॥

यथा,—केचिद्वस्तुनि नो वाचि केचिद्वाचि न वस्तुनि ।
वाचि वस्तुनि चाप्यन्ये नान्ये वाचि न वस्तुनि ॥
अत्रार्थस्य पदानां च तुलाविधृतवत्तुल्यत्वेन संमितत्वं ॥

भावतो वाक्यवृत्तिर्या भाविकं तदुदाहृतं ।

यथा,—
एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र चुम्बामि मूर्द्धनि चिरस्य परिष्वजे त्वां।
आरोप्य वा हृदि दिवानिशमुद्वहामि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥
अत्र हर्षवशादनौचित्येनापि वन्देऽथवा चरणपुष्करकद्वयमित्यादीनामुक्तत्वाद् भाविकत्वं ॥

गतिर्नाम क्रमो यः स्यादिहारोहावरोहयोः ॥ ७५ ॥

यथा,—वराहः कल्याणं वितरतु स वो यस्य शशभृत्
कलाकोटीकान्तं क्रमविगलदभ्युद्गतिभिया।
मियः संमूर्च्छद्भिश्चतुरुदधिकल्लोलपटलै-
रनामृष्टं दंष्ट्राशिखरमधिशेते वसुमती ॥
अत्र पूर्वार्द्धे स्वरस्यारोहादुत्तरार्द्धे चावरोहाद् गतिः ।

उपक्रमस्य निर्व्वाहो रीतिरित्यभिधीयते ।

यथा,—ग्राव्णा नासि गिरेः च्युता, न, पयसा नाक्रान्तासि, न, म्लापिता
न श्वासैः फणिनोऽसि, न, त्वदनुगा नायासिता क्वापि, न ।
स्वं येशम मतिगच्छतीरिति मुहुः श्रीशार्ङ्गिणोः सस्पृहं
सा भङ्गोत्तरमुग्धमंशकभयोरत्यायता पातु वः ॥
अत्र प्रतेरकपदानन्तरं नञो विनिवेशात् क्रमभेदो रीतिः ॥

विशिष्टा भणितिर्या स्यादुक्तिं तां कवयो विदुः ॥ ७६ ॥

यथा,—कुशलं तस्याः, जीवति, कुशलं पृच्छामि, जीवतीत्युक्तं।
पुनरपि तदेव कथयसि, मृतां नु कथयामि या श्वसिति ॥

अत्र कुशलं तस्या इति पृष्टे कुशलमकुशलञ्चेति व्यक्तव्ये योऽयं जीवतीत्याद्युक्तिभङ्ग्या जीवितमात्रप्रतिपादनप्रकारः स काव्येत्र शब्दगुणे युक्तिसंज्ञां लभते ॥

उक्तेः प्रौढः परीपाकः प्रोच्यते प्रौढिसंज्ञया

यथा,—अभ्युद्धृता वसुमती दलितं रिपूरः
क्षिप्तक्रमं कवलिता बलिराजलक्ष्मीः।
अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना
जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः ॥

अत्र प्रकृतिस्थकोमलकठोरेभ्यो नागरोपनागरग्राम्येभ्यो वा पदेभ्योऽभ्युद्धृतादीनां ग्राम्यादीनामुभयेषां वा पदानामावापोद्वापाभ्यां सन्निवेशचारुत्वेन योऽयमाभ्यासिको नालिकेरीपाको मृद्वीकापाक इत्यादिर्वाक्यपरिपाकः सा प्रौढिरित्युच्यते। तथा चैतद्वाक्यं नालिकेरीपाक इत्युच्यते। एवं सहकारपाकमृद्वीकापाके अप्युदाहरणीये इति ॥

उक्ताः शब्दगुणा वाक्ये चतुर्विंशतिरित्यमी ॥ ७७ ॥
अथैतानेव वाक्यार्थगुणत्वेन प्रचक्ष्महे ।
तेषां श्लेष इति प्रोक्तः संविधाने सुसूत्रता ॥ ७८ ॥

यथा,—दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
एकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडानुबन्धच्छलः।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति ॥

अत्रैकासनसंस्थितयोः प्रियतमयोर्विलासिना एका नयनमीलनकेलिकर्मणा वञ्चिता, अन्या तु वदनचुम्बनेन रञ्जितेति। सेयं संविधाने सुसूत्रता श्लेषो नाम वाक्यार्थगुणः ॥

यत्तु प्राकट्यमर्थस्य प्रसादः सोऽभिधीयते ॥

यथा,—अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पं ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धु र्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोड़ताम्रस्तमांसि ॥

अत्र पद्मिनीविकाशकरणे उदयशैलावतरणे कोकशोकहरणे तमोविदारणे चानुक्तोऽपि सूर्य्यलक्षणोऽर्थः प्रकटमुपलभ्यते ॥

अवैषम्यं क्रमवतां समत्वमिति कीर्त्तितं ॥ ७९ ॥

यथा,—अग्रे स्त्रीनखपाटलं कुरवकं श्यामं द्वयोर्भागयो-
र्बालाशोकमुपोढरागसुभगं भेदोन्मुखं तिष्ठति ।
ईषद्बद्धरजःकणाग्रकपिशा चूते नवा मञ्जरी
मुग्धत्वस्य च यौवनस्य च सखे मध्ये मधुश्रीः स्थिता ॥

अत्र मधुश्रियो मौग्ध्यत्यागयौवनारम्भकृतानां विशेषणानामवैषम्यात् समता ॥

माधुर्य्यमुक्तमाचार्य्यैः क्रोधादावप्यतीव्रता ॥

यथा,—भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मीषन्मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरं ।
अन्तर्वाष्पजड़ीकृतं प्रभुतया चक्षुर्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च नो प्रश्रयः ॥

अत्र वासवदत्तालक्षणस्यार्थस्य कोपेऽपि योऽयं विनयालम्बनेन कोपचिह्ननिह्नवस्तन्माधुर्य्यं ॥

अनिष्ठुरत्वं यत् प्राज्ञैः सौकुमार्य्यं तदुच्यते ॥ ८० ॥

यथा,—सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरीषमृद्वी
सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा ।
गन्तव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा

रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारं ॥

अत्र सीतायाः पुरोपरिसरेऽपि कियदस्ति गन्तव्यमिति वचनं शृण्वतो रामस्य शिरोयमृदुतदङ्गावलोकनेनाश्रुणोऽवतारः सौकुमार्यप्रसादः ॥

अर्थव्यक्तिः स्वरूपस्य साक्षात् कथनमुच्यते ।

यथा,—पृष्ठेषु शंखशकलच्छविषु च्छदानां
रेखाभिरङ्कितमलक्तकलोहिताभिः ।
गोरोचनाहरितबभ्रु बहिःपलाश-
मामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य ।

अत्र कुमुदस्वरूपस्य साक्षादिव प्रतीयमानत्वेन यत् स्पष्टरूपाभिधानमसावर्थव्यक्तिः ॥

कान्तिर्दीप्तिरसत्वं स्यात्

यथा,—मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद् भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अत्र नायिकायाः सपत्नीसामीप्यानुबन्धेन प्रतिपादितस्य प्रियतमानुरागलक्षणस्य श्टङ्गारस्य दीप्तिरसत्वं कान्तिः ॥

भूतुत्कर्षं उदारता ॥ ८१ ॥

यथा,—प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कल्पवृक्षे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे पुण्याभिषेकक्रिया ।
ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥

अत्र मारीचाश्रमस्य सत्कल्पवृक्षादिपदैर्वैभवोत्कर्षस्य प्रतिपादनमुदारता ॥

आश्रयस्य य उत्कर्षस्तदुदात्तत्व मीयते ॥

यथा,—पात्रे पुरोयर्त्तिनि विश्वनाथे घोढीयसि च्मावलये च देये।
व्रीडास्मितं तस्य तदा तदासीच्चमत्कृतो येन स एव देवः॥

अत्र सकलच्मावलयप्रदानेऽपि जातव्रीड़तया बलेराश्रयोत्कर्षप्रतिपादनादुदात्तत्वं ॥

श्रोजः स्वाध्यवसायस्य विषयोऽर्थेषु यो भवेत् ॥ ८२ ॥

यथा,—तान्येव यदि भूतानि ता एव यदि शक्तयः ।
ततः परशुरामस्य न प्रतीमः पराभवं॥

परशुरामो विजयत एव इत्यस्मिन्नर्थे स्वाध्यवसायप्रतिपादनमोजः ।

रूढाहङ्कारमौर्जित्यम्

यथा,—उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयं ।
वरः शम्भुरलं ह्येष तत्कुलोद्भूतये विधिः ॥

अत्र इमे वयमित्यात्मानिनवतचर्य्यादिप्रमुत्थमौढाहङ्कारप्रतिपादनादौर्जित्यं॥

प्रेयस्तु यं प्रमीष्टता ।

यथा,—रसवदमृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलं ।
सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥

अत्रामृतप्रभृतिभ्यः प्रियादशनच्छदस्याभीष्टताप्रतिपादनं प्रेयः ।

अदारुणार्थपर्यायो दारुणेषु सुशब्दता ॥ ८३ ॥

यथा,—देवव्रते वांछति दीर्घनिद्रां द्रोणे च कर्णे च यशोऽवशेषे ।
लक्ष्मीसहायस्य तवाद्य वत्स वात्सल्यवान् द्रौणिरयं सहायः ॥६

अत्र मुमूर्षामरणादीनां दारुणार्थानां दीर्घनिद्रां वाञ्छति यशोऽवशेष इत्यादिभिः सुशब्दैः पर्यायेण भणनं सुशब्दता। सा च मुख्यार्थव्यतिक्रमस्त्र वाक्यार्थत्वान्न शब्दगुणः॥

व्याजावलम्बनं यत्तु स समाधिरिति स्मृतः।

यथा,—

दर्भाङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा।
आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती शाखासु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणां॥
अत्र गमने सति प्रियजनावलोकनाभिलाषिण्याः शकुन्तलाया दर्भाङ्कुरचरणक्षतिवल्कलव्यासङ्गादिव्याजावलम्बनं समाधिः॥

सौक्ष्म्यमित्युच्यते तत्तु यत् सूक्ष्मार्थाभिदर्शनं॥ ८४॥

यथा,—अन्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्ति
सोल्लासमाविरलसं वलिताङ्गतारं।
लीलागृहे प्रतिकलं किलकिञ्चितेषु
व्यावर्त्तमानविनयं मिथुनं चकास्ति॥
अत्रान्योन्यसंवलितमांसलदन्तकान्तीत्यादिवाक्ये दम्पत्योरनुरागलक्षणस्य सूक्ष्मार्थस्य दर्शनात् सौक्ष्म्यं॥

शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वं गाम्भीर्यमभिधीयते।

यथा, मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविदो विधाय
क्लेशप्रहाणमिह लब्धसबीजयोगाः।
ख्यातिञ्च सत्वपुरुषान्यतयाधिगम्य
वाञ्छन्ति तामपि समाधिभृतो निरोद्धुं।
अत्र मैत्र्यादिपदानां शास्त्रार्थसव्यपेक्षत्वाद् गाम्भीर्यं॥

विस्तरोऽर्थविकाशः स्यात्

यथा,—संग्रामाङ्गनमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद् यत् समासादितं ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्त्तिरतुला कीर्त्त्या च सम्राज्यय: ॥

अत्र विपक्षवधात् सप्ताब्धिव्यापिनी कीर्त्तिरर्जितेत्येतावतोऽर्थस्य बहुधा विकाशितत्वाद्विस्तरः ।

संक्षेपस्तस्य संहृतिः ॥ ८५ ॥

यथा,—श्रूयतां धर्मसर्व्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्य्यतां ।
आत्मनः प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेत् ॥

अत्र शास्त्रे विस्तरप्रतिपादितस्य धर्मस्य श्लोकार्द्धेनोक्तत्वादयमर्थसङ्कोचः संक्षेपः ।

शब्दार्थौ यत्र तुल्यौ स्तः सम्मितत्वं तदुच्यते ।

यथा,—इन्दुर्मूर्द्ध्नि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्त्रो नखाङ्कः स्तने
देयाद्वोऽभ्युदयं द्वयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।
संवादः प्रणयेन यस्य दलता कायैकतायां तयो-
रुद्दामारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातः स्वरूपेण च ॥

अत्र प्रणवलक्षणस्यार्थस्य तुल्यत्वेन यथावद्विभज्य विनिवेशनं संमितत्वं ।

साभिप्रायोक्तिविन्यासो भाविकत्वं निगद्यते ॥ ८६ ॥

यथा,—दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद् गृहे दास्यसि
प्रायेणास्य शिशोः पिता न विरसाः कौपीरपः पास्यति ।
एकाकिन्यपि यामि तद्वरमितः स्रोतस्तमालाकुलं
नीरन्ध्रास्तनुमालिखन्तु जरठच्छेदा नलग्रन्थयः ॥

अत्र तमालमालावलयितसरित्तीरकृतसङ्केतायाः कुलटायाः स्तनोभाविनां परपुरुषनखक्षतानां नलग्रन्थ्यालेखव्याजगोपनेन साभिप्रायभणनं

भाविकं॥

गतिः सा यत्रादवगमो योऽर्थादर्थान्तरस्य तु।

यथा,—शुभे कोऽयं वृद्धो गृहपरिवृढः, किं तव पिता,
न, मे भर्त्ता रात्रौ व्यपगतदृगन्धश्च वधिरः।
ऊ ऊं ऊं श्रान्तोऽहं श्रिययिषुरिहैवापवरके
क्व यामिन्यां यासि स्वपिहि ननु निर्दंशमशके॥

अत्र प्रश्नादर्थमवगम्य उत्तरार्थान्तरावगमो गतिः॥

रीतिः सा यत्त्विहार्थानामुत्पत्यादिक्रियाक्रमः॥ ८७॥

यथा,—प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभ-
स्तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः।
प्रभवति पुनर्ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः॥

अत्रोदयादारभ्य चन्द्रस्योत्पत्यादिक्रियाक्रमो रीतिः।

उक्तिर्नाम यदि स्यार्थो भङ्ग्या भव्योऽभिधीयते।

यथा,—त्वमेवं सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिति सुभगे संवदति वा-
मतः शेषं चेत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया॥

अत्राभीष्टस्य नायकनायिकासङ्गमस्य भङ्ग्या भणनमुक्तिः।

विवक्षितार्थनिर्वाहः काव्येषु प्रौढिरिति स्मृता॥ ८८॥

यथा,—त्वद्वक्त्रेन्दुविलोकनाकुलधिया धात्रा त्वदीयां श्रियं
निःक्षिप्य प्रतिराजकेषु विदुषां लक्ष्म्या त्वमापूरितः।
तेनैते नियतं दरिद्रति गृहेष्वेषामियं दृश्यते

नैमामाद्रियसे त्वमिच्छसि नु तां त्वामेव सा धावति ॥

अत्र त्वद्दर्शनविलोकनाकुलेन धात्रा त्वदीया लक्ष्मीः ग्रव पु निःक्षिप्ता विदुष च लक्ष्मीस्त्वय्यारोपिता। अतस्त्वं विपक्षलक्ष्मीमाद्रियसे साच त्वामनु धावति। या च विदुषां लक्ष्मीस्तया तृमापूरितत्वेन ते दरिद्राः अत एव तृमेनां नाद्रियसे इयञ्च विद्वद्गेहेष्वेव दृश्यते इत्यं तावत् प्रभूतसत्रार्थसत्रानेकवाक्येत्र प्रतिपादितत्वात् विवक्षितार्थ निर्वहणं प्रौढिः

पदाद्याश्रितदोषाणां ये चानुकरणादिषु।
गुणत्वापत्तये नित्यं ते ऽत्र दोषगुणाः स्मृताः ॥ ८८ ॥
त्रिविधा अपि ते भूयश्चतुर्विंशतिधा बुधैः।
प्रोक्ता यथा गुणत्वं न प्रविभज्य तथोच्यते ॥ ८० ॥
या म्लिष्टम्लेच्छितादीनां पददोषेष्वसाधुता।
निरूपितानुकरणे गुणत्वं सा प्रपद्यते ॥ ८१ ॥

यथा,—उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या।
हुं हु मुञ्च मम मेति च मन्दजल्पितं जयति मानवतीनां ॥
अत्र हुं हु मम मेत्यसाधोरपि म्लिष्टम्लेच्छितयोरनुकरणत्वाद् गुणत्वं।

गुणत्वमप्रयुक्तस्य तथानुकरणे भवेत् ॥

यथा,—दिवं पतृकाषिणो यान्ति येऽचीकमतभाषिणः।
पतृकाषिणोऽपि नो यान्ति ये वचन्ति प्रयुञ्जते ॥
अत्राचीकमत वचन्तीत्यादिपदानां कविभिरप्रयुक्तानामप्यनुकरणत्वाद्गुणत्वं

यच्छ्रुतेर्विरसं कष्टं तस्य दुर्वचकादिषु।
गुणत्वमनुमन्यन्ते सानुप्रासत्र सूरयः ॥ ८२ ॥

यथा,—नाष्ट्रास्राष्ट्रारिराष्ट्रे न भ्राष्ट्रे नार्द्रंष्ट्रिनो जनाः।
धार्त्तराष्ट्राः सुराष्ट्रे न महाराष्ट्रे च औष्ट्रिणः ॥
अत्र श्रुतिविरसत्वात् कष्टत्वेऽपि दुर्वचकत्वाद्गुणत्वं।

यत्पादपूरणाद्यर्थमनर्थकमुदाहृतम्।
गुणत्वमनुमन्यन्ते तस्यापि यमकादिषु ॥ ८३ ॥

यथा,—योषितामतितरां नखलूनं गात्रमुज्ज्वलतया न खलूनम्॥
बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिकानां प्रति मेनका च न ॥
अत्र खलुशब्दस्य चशब्दस्य च पादपूरणमात्रेऽपि प्रयोजने यमकत्वाद् गुणत्वम्॥

यत्तु रूढिच्युतत्वेन प्रोक्तमन्यार्थसंश्रितम्।
प्रहेलिकादिषु प्रायो गुणत्वं तस्य युज्यते॥ ८४ ॥

यथा,—खादयः कनि काले ते स्फातयः स्फार्हवल्गवः।
चन्द्रे साक्षाद् भवन्त्वत्र वायवो मम धारिणः॥
अत्र खादय इत्यादीनां घर्घरिकादौ धृङ्ख्यानवस्थाने न रूढिः, गूढार्थे तु प्रहेलिकादौ तन्न दुष्यतीति तेषां दोषगुणत्वम्॥

तुच्छवाच्यमपुष्टार्थमिति यत् प्राक् प्रकाशितम्।
तस्य च्छन्दोऽनुरोधादौ गुणत्वमवधार्यते ॥ ८५ ॥

यथा,—हिरण्यवर्णाकृति मेनमर्थिनामुशन्ति कल्पोपपदं महीरुहम्॥
यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥
अत्र हिरण्यवर्णाकृतिमिति कल्पोपपदं महीरुहमिति हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्यस्य तुच्छार्थत्वेऽपि छन्दोऽनुरोधाद्गुणत्वम्॥

प्रतिपादितमादौ यदसमर्थमवाचकम्।
तस्यापि खलु मन्यन्ते गुणत्वं सीत्कृतादिषु ॥ ८६ ॥

यथा,—आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमर्द्धमुकुलीकृतदृष्ट्या।
रक्तवैणिककराहततन्त्रीमण्डलक्वणितचारु चुकूजे॥
अत्र कूजितस्य पक्षिणोऽन्यतावाचकत्वेऽपि कामशास्त्रेऽनुमतत्वाद् गुणत्वम्॥

शास्त्रमात्रप्रतीतत्वादप्रतीतं तदुच्यते ।
गुणत्वं तस्य तद्विदसम्भाषादौ विदुर्बुधाः ॥ ९७ ॥

यथा,—सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्धपञ्चकम् ।
सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥

अत्राङ्गस्कन्धपञ्चकमित्यस्य शास्त्रमात्रप्रसिद्धस्यापि तद्विदसम्भाषायां गुणत्वम् ॥

अर्थप्रतीतिकृद्दूरे क्लिष्टं नाम तदुच्यते ।
झटित्यर्थप्रतीतौ तद् गुणत्वमनुगच्छति ॥ ९८ ॥

यथा,—अयात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः ॥
पितुः पदं मध्यमसुत्पतन्ती ॥ काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ॥

अत्रात्मनः पदं शब्दगुणमिति पितुः पदं मध्यममिति चाकाशविषयां काञ्चीगुणस्थानमिति नितम्बविषयामिति प्रसिद्धं झटित्येव प्रतीतिं करोतीति क्लिष्टस्यास्य गुणत्वम् ॥

अप्रसिद्धार्थसम्बन्धं यद् गूढार्थमिति स्मृतम् ।
तद्व्याख्यानादिषु प्रायो गुणत्वेन तदिष्यते ॥ ९९ ॥

यथा,—अम्हारिसावि कइणो हरिअंदहालपमुहावि ।
मण्डुक्कमक्कडावि हुन्ति हरिसप्पसिंहावि ॥

अत्र मण्डूकमर्कटसर्पसिंहेष्वप्रसिद्धप्रयोगत्वाद्गूढस्यापि हरिशब्दस्य स्वयं व्याख्यातत्वाद् गुणत्वम् ॥

नेयार्थं यत् स्वसङ्केतक्लृप्तवाच्यं तदीरितम् ।
प्रहेलिकादिषु प्राज्ञैस्तद् गुणत्वेन गण्यते ॥ १०० ॥

यथा,—मोर कलावे जं घडइ तं धाणइ दरिसणाउ ।
उक्खीसा पाअंसिगउम्म ण घत्तिहिं जाणु णाउ ॥

अत्र मयूरबर्हचन्द्रकसंकेतेन कल्पितस्य चन्द्रनाम्नो नेयार्थत्वेऽपि प्रहेलि-

कात्वाद् गुणत्वम्।

यदनिश्चयकृत् प्रोक्तं सन्दिग्धं तद् गुणीभवेत्।
भवेद्विशेषावगमो यदि प्रकरणादिभिः ॥ १०१ ॥

यथा,—महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ॥
स शार्ङ्गचक्रासिगदाब्जपाणिर्मेघच्छविः पातु जगन्ति शौरिः ॥

अत्र तस्मिन्नपत्ये इत्यनिश्चितस्त्राप्यपत्यविशेषस्त्र सन्दिग्धत्वेऽपि शौर्यत्रामिति प्रकरणेन गम्यते॥ मेघच्छविरित्यत्र च नवश्यामादिपदानुपादानेऽपि शौरिसम्बद्धत्वान्नवमेघच्छवि र्मेघश्यामच्छविरिति वा विशेषो निश्चीयते इति तत्रापि गुणत्वम्॥

यत्तद्विरुद्धमित्युक्तं विपरीतप्रकल्पनम्।
तथाभूताभिधानेन गुणत्वं प्रतिपद्यते ॥ १०२ ॥

यथा,—अभिधाय तदा तदप्रियं शिशुपालोऽनुशयं परं गतः।
भवतोऽभिमनाः समीहते सरुषः कर्तुमुपेत्य माननाम्॥

अत्र विपरीतार्थकल्पनं विरुद्धत्वेऽपि सन्ध्यर्थविग्रहार्थयोः स्फुटभिन्नार्थत्वेनाभिधानाद् गुणत्वम्॥

अप्रयोजकमित्युक्तमविशेषविधायकम्।
स्वरूपमात्रे व्यक्तव्ये तत्रापि गुणतेष्यते ॥ १०३ ॥

यथा,—तेऽप्याकाशमसिश्यामम्रुत्पुत्य परमर्षयः ॥
साग्रं वर्षसहस्रं स तपस्तेपे महामनाः ॥

अत्रासिश्याममित्याकाशं प्रति साग्रमित्यनेन वर्षसहस्रं प्रति विशेषानभिधानेऽपि दूरोत्पतनचिरतरतपश्चरणयोरुपयोगविवक्षायां गुणत्वम्॥

यदव्युत्पत्तिमद्दृश्यनिति पूर्वं निरूपितम्।
महाकविनिबद्धं सत्तदप्यत्र गुणीभवेत् ॥ १०४ ॥

यथा, पाण्डेयूहैण्डपिण्डीनगरतरलना: मापिरे येन वेला-

मालम्ब्योत्तालतमस्फुटितपुटकिनीबन्धवो गन्धवाहाः ॥
पातालप्रतिमल्लगल्लविवरप्रक्षिप्तसप्तार्णवम् ॥
किरन्तः कावेरीलड्डलहरीशीकरकणान् ॥
अत्र तल्लगल्लड्डलहरीप्रभृतीनामव्युत्पत्तिमत्त्वेन देश्यत्वेऽपि महाकविभिरङ्गीकृतत्वाद् गुणत्वम् ॥

ग्राम्यं घृणावदश्लीलामङ्गलार्थं यदीरितम् ।
तत् संवीतेषु गुप्तेषु लक्षितेषु न दुष्यति ॥ १०५ ॥

तत्र संवीतं यथा,
तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां यतात्मने योजयितुं यतस्व ।
योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥
अत्र तद्वीर्यनिषेकभूमिरित्यश्लीलस्यापि संवीतत्वाद् गुणत्वम् ।
यदाह,—संवीतस्य हि लोकेषु न दोषानुषणं क्षमं ।
शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्ववासना ॥
गुप्तं यथा, सुदुस्तरजा यद्यपि जन्मभूमिः ॥ गजैरसंबाधमयांबभूवे ॥
स तेऽनुनेयः सुभगोऽभिमानी ॥ भगिन्ययं नः प्रथमाभिसन्धिः ॥
अत्र जन्मभूमिसंबाधसुभगभगिनीशब्दानामश्लीलार्थान्तरत्वेऽपि प्रथमार्थप्रभावभावनागुप्तत्वाद् गुणत्वम् ।
यदाह,—वस्तुमाहात्म्यगुप्तस्य पदार्थस्य विभावनात् ।
भगिनीभगवत्यादि नासभ्यत्वेन भाव्यते ॥
लक्षितं यथा,—ब्रह्माण्डकारणं योऽप्सु निदधे बीजमात्मनः ।
उपस्थानं करोमेऽयं तस्मै प्रेमार्द्रिचायिने ॥
अत्र ब्रह्माण्डोपस्थानशब्दयोरसभ्यस्मृतिहेतुत्वेऽपि अन्यत्र लक्षितत्वाद् गुणत्वम् ॥ एवमशस्तादीनामपि गुणत्वम् ॥
यथा,—भद्रे मानि प्रशस्तं वद सदसि, सुदा नृत्य कृत्ये मुहूर्त्तं,
मृत्यो रक्तैश्चतुष्कं विरचय, रचयारात्रिकं कालरात्रि ।

चामुण्डे मुण्डमालामुपनय, विनयस्थायतां भैरवीभिराम्,

एवं देवे भवानीं वदति परिजनव्याहृतिस्त्रायतां वः ॥

अत्र मारीत्यादीनामपि पदानां समस्तमङ्गलायतनस्य भगवतो विश्वेश्वरस्य सम्बन्धेनोक्तत्वाद् गुणत्वम् ॥

यथा वा, सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः।

निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिनीपृष्ठे ॥

अत्र धार्त्तराष्ट्राः कालवशान् मेदिनीपृष्ठे निपतन्तीत्यस्यामङ्गलार्थान्तरत्वेऽपि हंसानहं धार्त्तराष्ट्रानिति व्यपदिशामि इति वक्ष्यमाणवाक्यगुप्तत्वाद् गुणत्वम् ॥ यथा च,—

कोऽभिप्रेतः सुसंस्थानस्तस्या इति न निश्चयः।

आशापिशाचिकैषा तु कुमारी मां वरिष्यति ॥

अत्राभिप्रेतसुसंस्थानाशापिशाचिकाकुमारीतिपदानमस्त्तस्मृतिहेतूनामपि लोकैरन्यत्र लक्षितत्वाद्गुणत्वं ॥ एवं घृणावदर्थादीनामपि गुणत्वम् ॥

तत्र घृणावतो यथा,

पद्मान्यर्कांशुनिष्ठ्यूताः पीत्वा पावकविप्रुषः।

भूयो वमन्तीव मुखैरुद्गीर्णारुणरेणुभिः ॥

अत्र,—निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम्।

अतिसुन्दरमन्यत्तु ग्राम्यकक्षां विगाहते ॥

घृणावदर्थान्तरस्य यथा,

कामिनीगण्डनिस्यन्दविन्दुरिन्दुर्मतो मम।

अन्यथा कथमेतस्य जगदुद्द्योतिनी द्युतिः ॥

अत्र रागातिशयहेतुभूतयोः कामिनीकपोलचन्द्रमसोः स्वरूपभावनामात्रालम्बनार्थान्तरभावना गुप्तेति गण्डनिस्यन्दविन्दुरित्यस्य घृणावदर्थान्तरस्यापि न दोषः ॥

घृणावत्स्मृतिहेतु यथा,

विपूयरसनावन्तः पलाशापाढधारिणः ।
ब्रह्मवर्चस्विनो यान्ति द्विजपोगण्डका इमे ॥

अत्र विपूयपलाशब्रह्मवर्चसपोगण्डशब्दानां घृणावत्स्मृतिहेतुत्वेऽप्यत्र लक्षितत्वाददोषत्वम् ॥ एवमन्यत्र द्रष्टव्यं ।

अत्र च, किञ्चिदाश्रयसम्बन्धाद्धत्ते शोभामसाध्वपि ।
कान्ताविलोकने न्यस्तं मलीमसमिवाञ्जनं ॥ १०६ ॥

तद्, यथा, अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलककूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरं ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥

अत्राश्रयस्य बीभत्सरसोचितत्वाददोषः ।

सन्निवेशवशात् किञ्चिद्विरुद्धमपि शोभते ।
नीलं पलाशमाबद्धमन्तराले स्रजामिव ॥ १०७ ॥

तद्, यथा, अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोपल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः ।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः संभूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

अत्र श्रृङ्गारिणो हि जगदपि श्रृङ्गारमयं पश्यन्तीति बीभत्सरसेऽपि माधुर्येणान्त्रादिपदानामन्तरालेषु निवेशितानां मङ्गलप्रतिसरादिपदानामदोषः ।

अश्लीलादेरमी भेदा भिद्यन्ते यन्त्रिधा त्रिधा ।
भवन्ति नव तेनैते पूर्वोक्ता दश पञ्च च ॥ १०८ ॥
चतुर्विंशतिरित्येषा प्रोक्ता पदसमाश्रया ।
समासात् पूर्वनिर्दिष्टदोषाणां गुणकल्पने ॥ १०९ ॥

इत्येतत् पददोषाणामदोषत्वमुदीरितम्।
इदानीं वाक्यदोषाणां गुणत्वमभिधीयते ॥ ११० ॥
तत्र शब्दविहीनस्य विवक्षावशतः क्वचित्।
निसर्गसुन्दरत्वेन गुणत्वं परिकल्प्यते ॥ १११ ॥

यथा,—आक्षिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखच्छविम्।
कोशदण्डसमग्राणां किमेषां खलु दुष्करम्॥

अत्र न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति कर्तृकर्मणोः षष्ठीप्रतिषेधे किमेषां दुष्करमित्यपभाषणेऽपि सम्बन्धमात्रविवक्षातो गुणत्वं॥

यदाह,—इदं हि शास्त्रमाहात्म्यदर्शनालसचेतसां।
अपभाषणवद्भाति नच सौभाग्यमुज्झति ॥ ११२ ॥
यत्नः सम्बन्धनिर्ज्ञानहेतुः कोऽपि कृतो यदि।
क्रमलङ्घनमप्याहुर्न दोषं सूरयो यथा। ११३ ॥

बन्धुत्यागस्तनुत्यागो देशत्याग इति त्रिषु।
आद्यन्तावायतक्लेशौ मध्यमः क्षणिकज्वरः॥

आद्यन्तौ मध्यम इति सम्बन्धनिर्ज्ञानहेतो र्विधानान्न शाब्दक्रमलङ्घनं दोषः। वस्तुत्र बन्धुत्यागदेशत्यागयोस्तनुत्यागात् गरीयस्त्वेनाभिमतत्वादित्यर्थक्रमलङ्घनस्यापि गुणत्वम्।

विरूपसन्धि यत्पूर्वं विसन्धि च निरूपितम्।
न च दुर्वचके प्रायः प्रगृह्यादौ च दुष्यति ॥ ११४ ॥

तत्र दुर्वचके विरूपसन्धिः॥ यथा,—
जयन्ति वर्पास्विति भर्गदुर्गयोः सुदुर्वचा दुर्वचकप्रयुक्तयः।
अभेङ्गगेऽङ्जे खमयोग्रभोग्रग्रघ्रु ङ्वक्त्रम्रङ्सुखि सभ्रगेषि नः॥

अतोऽत्राद्र्यस्य विरूपसन्धित्वेऽपि दुर्वचकत्वेन कलाविद्भिराद्दृतत्वाद्गुणत्वं॥

यदाह॥

शुकस्त्रीबालमूर्खाणां सुखसंस्कारसिद्धये।
प्रह्लासाय च गोष्ठीषु वाचन्ना दुर्वाचकादयः॥

प्रगृह्यादौ विगतसन्धि यथा,—

कमले इव लोचने इमे अनुबध्नाति विलासपद्धतिः॥
स इतोऽह्नचहताहतप्रियो न ऋचस्तु न यजूंषि जह्नसे॥

अत्र विसन्धेः प्रगृह्यादिहेतुकत्वाद् गुणत्वं॥

यदाह,—न संहितां विवचामीत्यसन्धानं पदेषु यत्।
तद्विसन्धीति निर्दिष्टं न प्रगृह्यादिहेतुकं॥

अनुकम्पाद्यतिशयो यदि कश्चिद्विवच्यते।
न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलंकिया॥ ११५॥

यथा,—हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी।

अत्र हन्यते हन्यत इति शब्दपुनरुक्तं चारुसर्वाङ्गी वरारोहेत्यर्थपुनरुक्तम्॥ तदुभयं अनुकम्पातिशयविवचयामदोष इति गुणत्वम्॥

पदानां व्युत्क्रमो यत्र क्रमेण व्युत्क्रमेण वा।
तदव्याकीर्णं विदुस्तत्र न दोषः क्वापि तद् यथा॥ ११६॥

जुगुप्सत स्त्रैनमदुष्टभावं मैवं भवानचतसाधुवृत्तः।
इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैरबध्यन्त महर्षिसूनोः॥

अत्र मास्म जुगुप्सतेति वक्तव्ये जुगुप्सत स्त्रैनमदुष्टभावं मैवमिति पदव्यतिक्रमस्तत्र व्यस्तपौर्व्वन्ति केचिदिति लुङ्लङो विशेषलक्षणत्वाद् गुणत्वम्॥

यत्रार्थेन द्वयो यत्र वाक्यं प्रश्नोत्तरादिषु।
संकीर्णं तच्च दोषाय वाक्यं वाक्यविदो विदुः॥ ११७॥

यथा,—बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं

खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते॥

अत्र सङ्कीर्णत्वेऽपि वाकोवाक्यत्वान्न दोषः॥

प्रकृतिस्थादिभेदेन ग्राम्यादिभिदयापि वा।
अपदं तस्य चानुज्ञा भाषाचिते विधीयते॥ ११८॥

यथा,—हातो जो ज्जलदेउ नैव मदनः साक्षादयं भूतले
तत् किं दीसइ सङ्ग्रमाहतवपुः कामः किल श्रूयते।
एद्दूए किअलेउ भूतपतिना गौरीविवाहोत्सवे
एसे सच्चुजिवोम्हु हस्तकटकः किं दर्पणेनेक्ष्यते॥

अत्र ग्राम्यः प्रटा नगरमागतः राजानं दृष्ट्वा ग्रामेयः प्रकृतिस्थैरेव वा पदैः प्राकृतेन पृच्छति। हातो जो ज्जलदेउ इति। नागरश्च तमनुजिघृक्षुरुपनागरैः कोमलैर्वा पदैः सवक्रोक्तिं प्रत्याचष्टे, नैव मदनः साक्षादयं भूतले इति। अथ ग्राम्य आहितप्रतिभः पूर्वपदानुरोधादर्द्धप्राकृतेनैव ग्राम्योपनागरैः प्रकृतिस्थकोमलैर्वा पदैस्तमुपालभते। तत् किं दीसइ सङ्ग्रमाहतवपुः कामः किल श्रूयत इति। अथ नागरो ज्ञाततत्प्रावीण्यस्तत्पदानुरोधादेव अर्द्धप्राकृतेन ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः समाधत्ते। एद्दूए किअलेउ भूतपतिना गौरीविवाहोत्सवे इति॥ अथ ग्राम्यः श्लोकसमाप्तेः पादस्य तदुत्तरस्य चानुरोधात् ग्राम्याणि प्रकृतिस्थानि वा त्रिचतुराणि पदानि प्राकृतेनोक्त्वा पादार्द्ध एव तिष्ठति। एसे सच्चुजिवोम्हु इति। अथ नागरो जितकाशी ग्राम्योपनागरनागरैः प्रकृतिस्थकोमलकठोरैर्वा पदैः श्लोकमुत्तरञ्च पूरयति, हस्तकटकः किं दर्पणेनेक्ष्यत इति। तत्र च प्राकृतानां सर्व्वेषामपि ग्राम्यत्वं। मद्ः संस्कृतपदेषु वपुरित्युपनागरं शेषाणि ग्राम्याणि, प्रतिवक्तुश्च हस्तविवाहगौरीपदानि ग्राम्याणि, भूत-

पतितेति नागरं, शेषाख्युपनागराणि। तदिदमीदृशि प्रमेये तथैवोपक्रमादेतन्न दुष्यति ।

वाक्यान्तरसगर्भं यद्वाक्यं तद्वाक्यगर्भितम् ।
रसान्तरतिरस्कारे तदिष्टं नेष्टमन्यथा ॥ ११९ ॥

यथा,— दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥

अत्र यथोक्ता मही साध्यते सिद्धा सा च विप्राय प्रतिपाद्यते इति वक्तवेत्र, येयं वीराद्भुतरसवशप्रवृत्तेन वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत इति वाक्येन प्रस्तुतवाक्ययोर्मध्ये रसमात्राविव विप्रायेत्यादिपदविच्छित्तिः सा रसान्तरतिरस्कृतिरित्युच्यते। तथा चेदं वाक्यान्तरसगर्भमपि वाक्यं न दोषाय भवति।

यद्भिन्नलिङ्गमित्युक्तं विभिन्नवचनं च यत् ।
उपमादूषणं तत्र यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥ १२० ॥

यथा,—अन्यदा भूषणं पुंसः क्षमो लज्जेव योषितः ।
पराक्रमः परिभवे वैयात्यं सुरतेष्विव ॥

अत्र पुंसो योषित इव क्षमो लज्जेव पराक्रमो वैयात्यमिवेति लिङ्गभेदः। परिभवे सुरतेष्विवेति तु लिङ्गभेदो वचनभेदश्च दृश्यते ॥ स चैषामेव परस्परं उपमानोपमेयभावविवक्षायां पर्यायान्तराभावादन्यथा कर्तुं न शक्यत इति सहृदयहृदयानुद्वेजकत्वान्न दुष्यतीति दोषत्रापि गुणत्वम्। तदिदं द्वयोरप्येकमुदाहरणम्।

अथ भिन्नलिङ्गस्यैव यथा,—

यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनान्यायान्ति यान्ति च ।
स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति ॥

अत्र प्राग्वदेव पर्यायान्तराभावात् स लोहकारभस्त्रेवेति लिङ्गभेदस्त्र न दोषः।

भिन्नवचनस्यैव यथा,—

प्राज्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः।
मुक्तात्मानः शिवं नेमिरनेत्रेऽपि ददतां जिनाः॥

अत्र नेमिरनेत्रेऽपीति वचनभेददोषेऽपि ददतामिति क्रियापदादेर्वचनश्लेषमाहात्म्यात् गुणत्वम्॥ न चेदं वाच्यमत्र वादि र्न विद्यत इति नोपमात्वम्॥ इवस्याऽपिना समुच्चयार्थेन तुल्यधर्माणां तु धर्मस्य प्रभव इत्यादिभिर्वचनश्लेषे विषयापहारात्॥ यथा, अग्रतो द्योतकलोप उपमायां। कोमलापाटलौ तन्वि पल्लवश्चाधरश्च ते। ननु योऽपि श्लेषः कस्मान्न भवति उच्यते। यत्र द्वयोः सदृशयोरभिधानं स श्लेषः। यत् सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिस्तदुपमानं। यत् द्वयोः सादृश्यमभिधीयते प्रतीयते वा सोपमेति प्रबन्धेनाग्रतो वक्ष्यामः। उपलक्षणञ्चैतत्। यदुपमायामेव लिङ्गवचनभेदो न दूषणमिति तस्य सर्व्वालङ्कारसाधारणत्वात् केवलं सादृश्यमलङ्कार इति दर्शने उपमायामुदाह्रियते॥

यत्रोपमानधर्म्माः स्युर्नोपमेयेन सम्मिताः।
तद्धीनोपममित्याहुस्तत्प्रसिद्धौ न दुष्यति॥ १२१॥

यथा,—स मारुताकम्पितपीतवासा बिभ्रत् सलीलं शशिभासमजम्।
यदुप्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः सेन्द्रायुधो मेघ इवावभासे॥

अत्र सेन्द्रायुध इति कार्म्मुकमात्रस्योपादानं वासःशङ्खयोस्त्वनुपादानाद्दूनोपमत्वम्। तत्त्वन्तर्विद्युतोरतिप्रसिद्धत्वाददोषत्वम्॥

यदाह,—सर्व्वं सर्व्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित्।
यथोपपत्तिकृतिभिरुपमानं प्रयुज्यते॥
अखण्डमण्डलः क्वेन्दुः क्व कान्ताननमुद्युति।

यत्किञ्चित्कान्तिसाम्यात्तु शशिनैवोपमीयते ॥

क्रमेणानेन श्रुतिभिरेष्टव्यमधिकोपमम् ।
विम्बपस्तूपमेयाङ्गमनुमानात् प्रतीयते ॥ १२२ ।

यथा,—स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतक्रदेन्द्रायुधवान्निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥
अत्र शशिनो ग्रहणादधिकोपमत्वेऽपि उपमानत्वेनाविवक्षितत्वाद्गुणत्वम् । यदि वा उपमाने धर्मोद्घाटनानुमानाच्छङ्खचक्रगदाधरो विष्णुरिति प्रसिद्धेः शङ्खोऽनुमेयः ॥

यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवं ।
न च्छन्दोभङ्ग इत्याहुस्तदा दोषाय सूरयः ॥ १२३ ॥

यथा,—जह ण्हाउं ओइण्णे अब्भन्तमुह्लासिअं सुअहुन्ताम् ।
तह अणाह्ना ओसि तुमं सच्छे गोलाणईतूहे ॥
अत्र द्वितीयैकादशयोर्विंशतिवर्णानां संयोगपरत्वाद्गुरुत्वेऽपि ण्हह्लादि-संयोगस्यातीव्रप्रयत्नोच्चारणेन पूर्वलघुत्वेन छन्दोभङ्ग इति गुणत्वम् ॥

वाक्यमस्थानविरति प्राग्भग्नयतिसंज्ञया ।
समुद्दिष्टं यदधुना गुणत्वं तस्य कल्प्यते ॥ १२४ ॥

यथा,—शोभां पुष्यत्ययमभिनवः सुन्दरीणां प्रबोधः ।
किञ्चिद्भावालसमसरलप्रेक्षितं कामिनीनाम् ।
कार्याकार्यव्यवस्थितमविकलान्यागमेनैव पश्यन् ।
वश्यामुर्वीं वहति नृप इत्यस्ति चायं प्रयोगः ॥
अत्र पादत्रये चतुर्थस्थाने यतौ कर्त्तव्यायां पञ्चमस्थाने सततत्वादपरत्र च पादस्य मध्यभागे निविष्टकेवलस्वरत्वात् यतिभ्रंशेऽपि स्वरसन्धिकृतत्वादविभिन्ननामधातुशरीरत्वाच्च न दोषत्वम् ॥
तदाह,—स्वरसन्धग्रकृते प्रायो धातुभेदे तदिष्यते ।

नामभेदे च श्लेषेषु न दोष इति सूरयः ॥
लुप्ते पदान्ते श्लेषस्य पदत्वं निश्चितं यथा ।
तथा सन्धिविकारान्तं पदमेवेति वर्ण्यते ॥

अशरीरं क्रियाहीनं क्रियापेक्षा न यत्र तु ।
यत्रास्त्यादेरपेक्षा वा न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १२५ ॥

कियन्मात्रं जलं विप्र जानुदघ्नं नराधिप ।
तथापीयमवस्था ते नहि सर्वे भवादृशाः ॥

अत्र त्रिषु पादेषु पदानि क्रियापदं नापेक्षन्ते । सापेक्षत्वासमर्थं भवति । चतुर्थे तु नहीत्यादिभिः सन्तीत्यपेक्षते नचैतावतापासामर्थ्यं भवति । यदाह, यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्ति भवतीति पदं प्रथमपुरुषे प्रयुज्यते इति ॥

श्लिष्टमस्पृष्टशैथिल्यं शिथिलं तद्विपर्ययः ।
गौडीयैरिष्यते तत्तु बन्धप्राशस्त्यगौरवात् ॥ १२६ ॥

यथा,—लीलाविलोलललना ललितालकलासकाः ।
विलुप्तमालतीमाला जलकालानिला ववुः ॥

अत्र शैथिल्यदोषेऽपि बन्धप्राशस्त्येन गौडैरादृतत्वाद्गुणत्वम् ।

न दोषः क्वापि वैषम्येऽप्यर्थालङ्कारकारणात् ।
पौरस्त्यैरादृतत्वाच्च शब्दाडम्बरतोऽपि वा ॥ १२७ ॥

चन्दनप्रणयोद्गन्धिर्मन्दो मलयमारुतः ।
स्पर्द्धते रुद्धमद्धैर्यो वररामामुखानिलैः ॥

अत्र सत्यपि शब्दवैषम्यदोषे शब्दाडम्बरगुणादर्थालङ्कारगुणात् पौरस्त्यैरादृतत्वाच्च गुणत्वं ॥

कठोरमपि बध्नन्ति दीप्तमित्यपरे पुनः ।
तेषां मतेन तस्यापि दूषणं नैव विद्यते ॥ १२८ ॥

यथा,—न्यवेष पत्रः चपितः चत्रियाणां चणादयम्॥
अत्र कठोरत्वेऽपि दीप्तत्वाद्गुणत्वं॥

अविद्दद‌ङ्गनाबालप्रसिद्धार्थं प्रसादवत्।
विपर्ययोऽस्याप्रसन्नं चित्रादौ तन्न दुष्यति॥ १२९॥

यथा,—याश्रिता पावनतया यातनाच्छिदनी च या।
याचनीया धिया माया या माया संस्तुता श्रिया॥
अत्राप्रसाददोषेऽपि चित्रत्वाद्गुणत्वम्॥

अध्याहारादिगम्यार्थं नेयार्थं प्राग्‌दाहृतम्।
स गम्यते प्रसिद्धेश्चेन्न तद्दोषवदिष्यते॥ १३०॥

यथा,—मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा।
वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृच॥
अत्र दहत्वित्यादीनामध्याहर्य्यतया नेयत्वेऽप्यतिप्रसिद्धग्रा प्रतीयमानत्वाद्गुणत्वं।

असभ्यार्थं मतं ग्राम्यं तद्ग्राम्योक्तैरव दुष्यति।
विदग्धोक्तौ तु तस्याङ्ग एवं वक्तुं मनीषिणः॥ १३१॥

यथा,—कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाचि निर्दयः।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्या सोऽयमस्मास्वनुग्रहः॥
अत्र ग्राम्यत्वेऽपि ग्राम्यार्थस्य विदग्धोक्त्या तिरस्कृतत्वाद्गुणत्वम्।

ओजः समासभूयस्त्वं तद्दीप्तार्थेषु बध्यते।
विपर्ययोऽस्यासमस्तं तद्दोषं चेन्न दोषभाक्॥ १३२॥

यथा,—यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।
यो यस्तत् कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥
अत्रासमस्तत्वेऽपि प्रौढ़बन्धत्वाद्गुणत्वम्।

समस्तमसमस्तं वा न निर्वहति यद्वचः।
तदनिर्व्यूढमत्रापि न दोषः क्वापि तद्यथा॥ १३३॥

प्रसीद चण्डि त्यज मन्युमञ्जसा जनस्तवायं पुरतः कृताञ्जलिः।
किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तनद्वयं त्वया लुप्तविलासमास्यते॥
अत्र समस्तरीत्यनिर्वाहादनिर्व्यूढत्वेऽपि रसान्तरपरिग्रहेण रीत्यन्तरपरिग्रहाद्गुणत्वं।

अनलङ्कारमित्याहुरलङ्कारोज्झितं वचः।
पूर्व्वोत्तरानुसन्धाने तस्य साधुत्वमिष्यते॥ १३४॥

यथा,—निशम्य ताः शेषगवीरभिधातुमधोक्षजः।
शिष्याय वृहतां पत्युः प्रस्तावमदिशद्दृशा॥
अत्रानलङ्कारत्वेऽपि पूर्व्वापरानुसन्धानप्रयोजनभूतत्वाद्गुणत्वम्॥

वाक्याश्रयाणां दोषाणां गुणीभावोऽयमीरितः।
अथ वाक्यार्थदोषाणामदोषः कथ्यते ऽधुना॥ १३५॥
समुदायार्थशून्यं यत् तदपार्थं प्रचक्षते।
तन्मत्तोन्मत्तबालानामुक्तेरन्यत्र दुष्यति॥ १३६॥
यथा,—क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियो रेखैव सान्याहृशी
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति॥
अत्र समुदयार्थशून्यतया अपार्थत्वेऽप्युन्मत्तवचनत्वाद्गुणत्वम्॥

पदप्रयोजनं यच्च गतार्थमर्थमेव तत्।
तत्रापि क्वापि निर्दोषः प्रयोगो दृश्यते यथा॥ १३७॥

गीता विदुरवाक्यानि धर्म्माः शान्तनवेरिताः।
न श्रुता भारते येन तस्य जन्म निरर्थकम्॥

अत्र गीताविदुरवाक्यादीनां कथायामप्रयोजकत्वेऽपि इतिहासव्याजेन चतुर्वर्गप्रतिपादनसंरम्भ एव प्रतिज्ञानाद् गुणत्वम्। तदिदमप्रयोजनम्, एवं गतार्थमपि। यथा,—

हृत्कण्ठवक्त्रश्रोत्रेषु कस्य नावस्थितं तव।
श्रीकण्ठहारकर्पूरदन्तपत्रमभं यशः ॥

अत्रैकेनैवोपमानेन श्रौकुप्रतीतौ शेषोपमानपदानां व्यर्थत्वेऽपि यशसः स्वार्थप्रमाणत्वगीयमानत्वस्तूयमानत्वश्रूयमाणत्वैः हृदयादिषु श्रीखण्डादिवदनस्थानस्य प्रतीयमानत्वाद् गुणत्वम् ॥

अविशेषेण पूर्वोक्तं यदि भूयोऽपि कीर्त्त्यते।
तदेकार्थं रसाक्षिप्तचेतसां तन्न दुष्यति ॥ १३८ ॥

यथा,—असारं संसारं परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं
निरालोकं लोकं मरणशरणं बान्धवजनम्।
अदर्पं कन्दर्पं जननयननिर्माणमफलं
जगज्जीर्णारण्यं कथमसि विधातुं व्यवसितः ॥

असारं संसारमित्युक्त्वा परिमुषितरत्नं त्रिभुवनं निरालोकं लोकं जगज्जीर्णारण्यमिति यदुक्तं, तस्य विशेषानभिधायकत्वेऽपि रसाक्षिप्तेन वक्त्राभिहितत्वाद् गुणत्वम् ॥

संशयायैव सन्दिग्धं यदि जातु प्रयुज्यते।
स्यादलङ्कार एवासौ न दोषस्तत्र तद्यथा ॥ १३९ ॥

कुदो लब्भइ पन्थि अ सत्थरअं एत्थ गामणिघरम्मि।
उण्णअपओहरे पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥

अत्र केनापि पथिकयूना प्रावृडारम्भे ग्रामणीवधूः पीनोन्नतस्तनी सस्तरमिति स्वस्तरकव्याजेन प्रस्तरं याचिता। तं प्रत्याचक्षाणैव यथोक्तं ब्रूते। कुतोऽत्र ग्रामणीगृहे स्वस्तरकः, कुतो वा प्रस्तरं त्वं। उन्नतौ पयोधरौ मम हृदये नभसि वा पयोधरान् दृष्ट्वा यदि वससि तद् वसेति

तदेतस्य गोपनाय व्यर्थैरेव पदैः प्रयुक्तमिति सन्दिग्धस्याप्यस्य गुणत्वम् ॥

वाक्येऽत्र प्रबन्धे चार्थानां पौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययः ॥
दोषः सोपक्रमो नाम चित्रहेतौ न दुष्यति ॥ १४० ॥

यथा,—पश्चात् पर्य्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥
अत्र पौर्व्वापर्य्यविपर्य्ययादुपक्रमदोषस्य चन्द्रोदयं प्रति रागोद्दीपन-प्रकर्षप्रकाशनत्वाददोषः ॥

यस्मिन् रीतेरनिर्वाहः खिन्नं तदभिधीयते ।
न दोषस्तस्य तु क्वापि यत्र च्छाया न हीयते ॥ १४१ ॥

यथा,—अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपा-
दसरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः ।
गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवे-
र्विरहिवनितावक्त्रौपम्यं बिभर्त्ति निशाकरः ॥
अत्र उपमानानि सामान्यवचनैः समस्यन्ते इति प्रक्रान्तरीतेरनिर्वाहेऽपि समासव्याख्यापरत्वेनैव इवशब्दतंद्धितयोः प्रयोगे प्रत्युत च्छायोत्कर्ष इति गुणत्वम् ॥

लोकातीत इवार्थो यः सोऽतिमात्र इहेष्यते ।
वार्त्तादौ तेन दुष्यन्ति विदग्धा नेतरे जनाः ॥ १४२ ॥
तच्च वार्त्ताभिधानेषु वर्णनास्वपि विद्यते ।
कान्तं जगति तत् कान्तं लौकिकार्थानुयायि यत् ॥ १४३ ॥
लौकिकार्थमतिक्रम्य प्रस्थानं यत् प्रवर्त्तते ।
तदत्युक्तिरिति प्रोक्तं गौड़ानां मनसो मुदे ॥ १४४ ॥

यथा,—देव धिष्ण्यमिवाराध्यमद्यप्रभृति नो गृहम् ।

सुप्तत्पादरजःपातधौतनिःशेषकल्मषम् ॥
अत्रातिमात्राख्ये दोषेऽपि वार्त्ताभिधानेऽभिधेयस्य कान्तिगुणस्याभ्यनुज्ञानाद्गुणत्वम् ।
यथावा,—अल्पं निर्मितमाकाशमनालोच्यैव वेधसा ॥
इदमेवंविधं भावि भवत्याः स्तनजृम्भणम् ।
अत्रातिमात्रत्वेऽपि वर्णनार्थत्वाद्गुणत्वम् ॥ अथानतिमात्रं कीदृग् उच्यते वार्त्तं तावत् ।
यथा,—गृहाणि नाम तान्येव तपोराशिर्भवादृशः ।
संभावयति यान्येवं पावनैः पादपांशुभिः ॥
अथ वर्णनायाम् ।
अनयोरनवद्याङ्गि स्तनयोर्जृम्भमाणयोः ।
अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतान्तरे ॥
यच्चं निष्ठुरार्थं तु यदसीव विगर्हितम् ।
विरुद्धलक्षणाद्यासु तदुक्तिषु न दुष्यति ॥ १४५ ॥
यथा,—हालाहलं विषं भुङ्क्ष्व सखि मा तव विश्वसीः ।
यद्वा न दह्यसे कान्तैः स्वल्पैस्त्वमपि मे मतिः ॥
अत्र पारुष्येऽपि विरुद्धलक्षणया अर्थान्तरस्य लक्षितत्वाद्गुणत्वम् ।
अप्रस्तुतरसं प्राहुः विरसं वस्तु सूरयः ॥
अप्राधान्येन तदिष्टं शिष्टैः स्याद्रसवस्तुनोः ॥ १४६ ॥
यथा,—क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तम्
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥
अत्र करुणे शृङ्गारस्याप्रस्तुतत्वेऽपि शम्भुप्रभाववर्णनाङ्गभूतत्वेन द्वयोरप्यप्राधान्याद्वैरस्येन गुणत्वम् ॥

हीनं यत्रोपमानं स्यादुपमेयं गुणाधिकम् ।
हीनोपमं तदस्याङ्कः कवयः काव्यदुष्टताम् ॥ १४७ ॥

यथा,—ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ॥

अत्रोपमानस्य हीनतायामपि रागातिशयहेतुत्वाद्गुणत्वम् ।

यत्रोपमानमुत्कृष्टमुपमेयं निकृष्यते ।
ज्ञेयं तदधिकौपम्यमस्यापि काव्यदोषता ॥ १४८ ॥

यथा,—कान्त्या चन्द्रमसं धाम्ना सूर्यं धैर्येण चार्णवम् ।
राजन्ननुकरोषि त्वं सौभाग्येनापि मन्मथम् ॥

अस्याधिकौपमेऽपि राज्ञो लोकपालांशत्वेन शिष्टैराहृतत्वाद्गुणत्वम् ॥

उपमानस्य वैषम्याद्भवेदसदृशोपमम् ।
तस्यत्राप्यनुज्ञामिच्छन्ति व्यतिरेकोपमादिषु ॥ १४९ ॥

यथा,—प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभुजा ।
न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव ॥

अस्यासदृशोपमत्वेऽपि व्यतिरेकोपपादकत्वाद्गुणत्वम् ।

यस्त्रोपमानं लोकेषु न प्रसिद्धं तदिष्यते ।
अप्रसिद्धोपमं नाम तत् क्वचिन्नैव दुष्यति ॥ १५० ॥

यथा,—उद्गर्भहूणतरुणीरमणोपमर्द-
भुग्नोन्नतस्तननिवेशनिभं हिमांशोः ।
बिम्बं कठोरबिसकाण्डकडारगौरै-
र्विष्णोः पदं प्रथममग्रकरैर्व्यनक्ति ॥

अस्याप्रसिद्धोपमत्वदूषणत्वेऽपि द्वयोरपि शृङ्गारोद्दीपकत्वसाम्याद्-
गुणत्वम् ॥

निरलङ्कारमित्याहुरलङ्कारोज्झितं वचः ।

अर्थौर्जित्येषु तस्यापि क्वचिन्निर्दोषता मता ॥ १५१ ॥

यथा,—याच्ञां दैन्यपराभवप्रणयिनीं नेच्वाकवः शिक्षिताः
सेवासञ्चलितः कदा रघुकुले मौलौ निबद्धोऽञ्जलिः।
सर्वं तद्विहितं तथाप्युदधिना नैवोपरोधः कृतः
पाणिः संप्रति मे हठात् किमपरं स्प्रष्टुं धनुर्वाञ्छति ॥
अत्र निरलङ्कारत्वेऽपि अर्थौर्जित्याद्गुणत्वम् ॥

असभ्यार्थं यदश्लीलं तदर्थान्तरवाचि वा।
तत्सेवर्ह दृश्यते भूम्ना प्रयोगो नापि दुष्यति ॥ १५२ ॥

यथा,—अद्यापि तत् कनककुण्डलघृष्टगण्ड-
मास्यं स्मरामि विपरीतरताभियोगे।
आन्दोलनश्रमजलस्फुटघर्मबिन्दु-
मुक्ताफलप्रकरविच्छुरितं प्रियायाः ॥
अत्राश्लीलार्थेऽपि कविभिरविगीतत्वाद् गुणत्वम् ॥

देशोऽद्रिवनराष्ट्रादिः कालो रात्रिन्दिवर्त्तवः।
नृत्यगीतप्रभृतयः कलाः कामार्थसंश्रयाः ॥ १५३ ॥
चराचराणां भूतानां प्रवृत्तिर्लोकसंज्ञिता।
हेतुविद्यात्मको न्यायः सस्मृतिः श्रुतिरागमः ॥ १५४ ॥
तेषु तेष्वयथारूढं यदि किञ्चित् प्रवर्त्तते।
कवेः प्रमादाद्देशादिविरोधीत्येतदुच्यते ॥ १५५ ॥
विरोधः सकलोऽप्येव कदाचित् कविकौशलात्।
उत्क्रम्य दोषगणनां गुणवीथीं विगाहते ॥ १५६ ॥

तत्र देशविरुद्धस्य गुणीभावो यथा,—
तस्य राज्ञः प्रभावेण तदुद्यानानि जज्ञिरे।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम् ॥

अत्र देशविरुद्धत्वेऽपि तस्य राज्ञः प्रभावेणेतिकारणोपन्यासाद्-गुणत्वम्॥

कालविरुद्धस्य यथा,—

राज्ञां विनाशपिशुनश्चचार खरमारुतः।
धुन्वन् कदम्बकुसुमैः सह सप्तच्छदोद्गमान्॥

अत्र कालविरुद्धत्वेऽपि राज्ञां विनाशपिशुन इत्यनिष्टसूचकोत्पात-रूपत्वाद् गुणत्वम्॥

लोकविरुद्धस्य यथा,—

ऐन्दवादर्चिषः कामी शिशिरं हव्यवाहनम्।
अबलाविरहक्लेशविह्वलो गणयत्यलम्॥

अत्र लोकविरुद्धत्वेऽपि कामिभिस्तथा संवेद्यमानत्वाद् गुणत्वम्॥

युक्तिविरुद्धस्य यथा,—

स सङ्कोचश्चन्द्रादिव कुमुदराशेरशरणः
स सूर्यात्रात् कोकानां विरह इव लुप्तमतिविधिः।
गुणेऽभ्यस्ते खेदप्रशमनकरेभ्योऽपि अदयम्
खलानामुद्वेगस्तदिदममृतादेव मरणम्॥

अत्र युक्तिविरुद्धत्वेऽपि च्छेकोक्त्या संभाव्यमानोपमया तथाप्रतीते-र्गुणत्वम्॥

औचित्यविरुद्धस्य यथा,—

तेनाथ नाथ दुरुदाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना।
जज्वाल तीक्ष्णविशदाः सहसोद्गिरन्ती
वागर्चिषस्तपनकान्तशिलेव सीता॥

अत्र स्त्रीत्वादौचित्यविरोधेऽपि तत्समयोचितत्वाद् गुणत्वम्॥

वचनविरुद्धस्य यथा,—

परदाराभिलाषो मे कथमार्यस्य युज्यते।

पिबामि तरलं तस्याः कदा नु दशनच्छदम् ॥

अत्र वचनविरोधेऽपि वक्तुस्तथाविधावस्थत्वाद् गुणत्वम ॥

धर्मविरोधस्त्र यथा,—

पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां पत्नी पाञ्चालकन्यका ।
सतीनामग्रणीश्चासीद् दैवो हि विधिरीदृशः ॥

अत्र धर्मविरोधेऽपि दैवो विधिरित्यनेनाभिहितत्वाददोषः ॥

अर्थशास्त्रविरुद्धस्त्र यथा,—

नीतिरापदि यद् गम्यः परस्तन्मानिनो ह्रिये ।
विधुर्विधुन्तुदस्येव पूर्णस्तस्योत्सवाय सः ॥

अत्रापन्नः शत्रुरभियातव्यइति नीतिशास्त्रं मानिनो ह्रियै भवतोऽतिविरुद्धमपि उत्तमपुरुषभाषितत्वान्न दुष्यतीति गुणत्वम् ॥

कामशास्त्रविरुद्धस्त्र यथा,—

दोलातिप्रेरणत्रस्तवधूजनमुखोद्गतम् ।
कामिना लयवैषम्याद् गेयं रागमवर्धयत् ॥

अत्र त्रासतो लयवैषम्येण गेयस्य रागहेतुत्वेऽपि कामिनीमुखोद्गीर्णत्वाद्रागविवर्धनत्वेन गुणत्वम् ॥

इत्थं गुणाश्च दोषाश्च काव्ये दोषगुणाश्च ये ।
आख्यातास्ते स्फुटं संप्रत्यलङ्कारान् प्रचक्ष्महे ॥ १५७ ॥
युवतेरिव रूपमङ्गकाव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।
विहितप्रणयं निरन्तराभिः सदलङ्कारविकल्पनाभिः ॥ १५८ ॥
यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो
वपुरिव यौवनवन्ध्यमङ्गनायाः ।
अपि जनदयितानि दुर्भगत्वं
नियतमलङ्करणानि संश्रयन्ते ॥१५९॥
दीर्घापाङ्गं नयनयुगलं भूषयत्यञ्जनश्री-

स्तुङ्गाभोगौ प्रभवति कुचावर्च्चितुं हारयष्टिः।
मध्ये क्षामे वपुषि लभते श्यामकूर्पासलक्ष्मीः
श्रोणीबिम्बे गुरुणि रशनादामशोभां बिभर्त्ति ॥ १६० ॥

इति महाराजभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणालङ्कारे गुणविवेचनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥

द्वितीयपरिच्छेदः ॥

शब्दार्थोभयसंस्थाभिरलङ्कारान् कवीश्वराः ।
बाह्यानाभ्यन्तरान् बाह्याभ्यन्तरांश्चानुशासति ॥ १ ॥
ये व्युत्पत्त्यादिना शब्दमलङ्कर्तुमिह क्षमाः ।
शब्दालङ्कारसंज्ञास्ते ज्ञेया जात्यादयो बुधैः ॥ २ ॥
जातिर्गती रीतिवृत्तिच्छायामुद्रोक्तियुक्तयः ।
भणितिर्गुम्फना शय्या पठितिर्यमकानि च ॥ ३ ॥
श्लेषानुप्रासचित्राणि वाकोवाक्यं प्रहेलिका ।
गूढप्रश्नोत्तराध्येयश्रव्यप्रेक्ष्याभिनीतयः ॥ ४ ॥
चतुर्विंशतिरित्युक्ताः शब्दालङ्कारजातयः ॥
आद्यासां लक्षणं सम्यक् सोदाहरणमुच्यते ॥ ५ ॥
तत्र संस्कृतमित्यादि भारती जातिरिष्यते ।
सा त्वौचित्यादिभिर्वाचामलङ्काराय जायते ॥ ६ ॥
संस्कृतेनैव केऽप्याहुः प्राकृतेनैव केचन ।
साधारण्यादिभिः केचित् केचन म्लेच्छभाषया ॥ ७ ॥
न म्लेच्छितव्यं यज्ञादौ स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत् ।
संकीर्णं नाभिजातेषु नाप्रबुद्धेषु संस्कृतम् ॥ ८ ॥
देवाद्याः संस्कृतं प्राहुः प्राकृतं किन्नरादयः ।
पैशाचाद्यं पिशाचाद्या मागधं हीनजातयः ॥ ९ ॥
संस्कृतेनैव कोऽप्यर्थः प्राकृतेनैव चापरः ।
शक्यो रचयितुं कश्चिदपभ्रंशेन जायते ॥ १० ॥
पैशाच्या शौरसैन्यान्यो मागधान्यो निबध्यते ।

द्वित्राभिः कोऽपि भाषाभिः सर्व्वाभिरपि कश्चन ॥ ११ ॥
नात्यन्तं संस्कृतेनैव नात्यन्तं देशभाषया ।
कथां गोष्ठीषु कथयल्लोके बहुमतो भवेत् ॥ १२ ॥
शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।
अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥ १३ ॥
ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिहासया ।
गौड़स्त्यजतु वा गाथामन्या वास्तु सरस्वती ॥ १४ ॥
केऽभूवन्नाट्यराजस्य राज्ये प्राकृतभाषिणः ।
काले श्रीसाहसाङ्कस्य के न संस्कृतवादिनः ॥ १५ ॥
गिरः श्रव्या दिव्याः प्रकृतिमधुराः प्राकृतधुराः
सुभव्योऽपभ्रंशः सरसरचनं भूतवचनम् ।
विदग्धानामिष्टे मगधमधुरावासिभणिति-
र्निबद्धा यस्तेषां स इह कविराजो विजयते ॥ १६ ॥
शुद्धा साधारणी मिश्रा संकीर्णा नान्यगामिनी ।
अपभ्रष्टेति साचार्यैश्च जातिः षोढ़ा निगद्यते ॥ १७ ॥

तांस्तूत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतजातिः शुद्धा यथा,—

उन्नमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।
कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥

मध्यमपात्रप्रयोज्या प्राकृतजातिः शुद्धा यथा,

तुज्झ ण आणे हिअअं मम उण मअणो दिआ अ रत्तिं अ
णिक्किव तवेइ वलिअं तुह जुत्तमनोरहाइ अंगाइ ।

हीनपात्रप्रयोज्या मागधिका शुद्धा यथा,—

शद माणुशमंशभालके कुंभशहश्श वशाहि शंचिदे ॥
अणिशं च पिआमि शोणिदे वलिशशदं शमले हुवीअदि ॥

नातुरक्तमपात्रप्रयोज्या पैशाची शुद्धा यथा,–

पनमत पनअप्पकुपितगोलीचलनगालगापड़िविंबं ।
ससहु नद्दतप्पनेसु एआतसतनुधलं लुद्दं ॥

नातिमध्यमपात्रप्रयोज्या शौरसेनी शुद्धा यथा,—

तं सि मए चूअंकुर दिण्णो कामस्स गहिदधणुस्स ।
जुवइमणमोहणसहो पंचभ्भहिओ सरो होहि ॥

नातिहीनपात्रप्रयोज्योऽपभ्रंशः शुद्धो यथा,—

लइ वप्पुल पिअ दुद्धं कत्तो अम्हाण छच्छासि ।
पुत्तहमत्थहत्थो जइ दहि जम्मेवि जम्म आसि ॥

प्रायिकञ्चैतत् तेन कवेरभिप्रायशक्त्यादिभ्यः सर्वा अपि सर्वप्रयोज्या भवन्ति ।

ता इमाः शुद्धाः षड़ेव, साधारण्यादयः पुनरनन्ताः । तासु मध्यमपात्रभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतप्राकृतयोः साधारणी यथा,—

सरले साहसरागं परिहर रम्भोरु मुञ्च संरम्भम् ।
विरसं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥

नात्युत्तमभूमिकास्थोत्तमपात्रप्रयोज्या संस्कृतपैशाची साधारणी यथा,—

चम्पककलिकाकोमलकान्तिकलापाय दीपितानङ्गा ।
इच्छति गजपतिगमना चपलायतलोचना लपितुम् ॥

एवं संस्कृतापभ्रंशादिसाधारण्यः प्राकृतादिभाषान्तरसाधारण्यश्च द्रष्टव्याः ॥ वक्तृविषयौचित्यादिप्रयोज्या मिश्रा यथा,—

जयति जनताभिवाञ्छितफलप्रदः कल्पपादपो गिरिशः ।
जयइ अ तमल्लिअंती गिरितनया पण्हकप्पलआ ॥

एवं भाषान्तराणामपि मिश्रीभावो द्रष्टव्यः ॥

दुर्विदग्धादिपात्रप्रयोज्या संकीर्णा यथा,—

अकटगुमटी चन्दनशीतसुप्ता कलं किल कोइलो
लवइ असुक्कर्योण्यो वायुर्निवारय याइ अ ।
अपि सखि अला रक्ताशोकलतापि मणो सुदे

न कज्ज न कज्जं मानेनाद्य प्रियं प्रति जाङ्कदा।

सोऽयं संस्कृतमहाराष्ट्रापभ्रंशप्रयोगस्तिलतण्डुलवत् संकीर्णा जातिः। एवं प्राकृतापभ्रंशसङ्करोऽपि द्रष्टव्यः। क्रीड़ागोष्ठीविनोदाद्यर्थाऽनन्यगामिन्यसाधारणी यथा,—

भीष्मप्रोक्तानि वाक्यानि विद्वद्भ्रु रमन्ते।

गोत्ते तिविच्छिरिच्छोली तद्ध ढ्हे विचक्खिदा॥

अत्र पूर्व्वार्द्धपदानि संस्कृत एव, उत्तरार्द्धपदानि प्राकृत एव। सेयमसाधारण्यनन्यगामिनी च जातिरुच्यते। भाषान्तराणां पुनरसाधारण्यं नास्ति॥ अपभ्रष्टा यथा,—

मुद्धे गहणाअ गेण्हुड तं धरि मुद्दं णिऐ हत्थे।

णिच्छड सुन्दरि तुह्न उवरि मम सुरअप्पहा अत्थि॥

सेयमपभ्रंशप्रयोगतो ऽपभ्रष्टायत्रविद्भिः श्रोत्रियादैः प्रयुज्यत इत्यपभ्रष्टा जातिः॥ अस्या अपि चानुकरणे साधुत्वमिष्यते।

पदं गद्यञ्च मिश्रञ्च वाक्यं यत् सा गतिः स्मृता।
अर्थौचित्यादिभिः सापि वागलङ्कार इष्यते॥ १८॥
कश्चिद् गद्येन पद्येन कश्चिन्मिश्रेण शक्यते।
कवितुं कश्चन द्वाभ्यां कावेऽर्थः कश्चन त्रिभिः॥ १९॥
यादृग् गद्यविधौ वाणः पद्यबन्धेन तादृशः।
गत्यां गत्यामियं देवी विचित्रा हि सरस्वती॥ २०॥
यथामति यथाशक्ति यथौचित्यं यथारुचि।
कवेः पात्रस्य चैतस्याः प्रयोग उपपद्यते॥ २१॥
द्रुता विलम्बिता मध्या साथ द्रुतविलम्बिता।
द्रुतमध्या च विज्ञेया तथा मध्यविलम्बिता॥ २२॥
सा लघूनां गुरूणाञ्च बाहुल्याल्पत्वमिश्रणैः।
पद्येन गद्येन च मिश्रेण च षट् प्रकारोपजायते॥ २३॥
तत्र द्रुताञ्च जातिञ्च पद्यमाहुरथो पृथक्।

समं चार्द्धसमं चैतत् विषमञ्च प्रचक्षते ॥ २४ ॥
गद्यमुत्कलिकाप्रायं मद्यगन्धीति च द्विधा ।
द्विधैव गद्यपद्यादिभेदान्मिश्रमपीष्यते ॥ २५ ॥
ललितां निष्ठुरं चूर्णमाविद्धञ्चेति यो ऽपरः ।
विशेषः स तु गद्यस्य रीतिष्वत्रो भविष्यति ॥ २६ ॥

तत्र पद्यभेदेषु समवृत्ते द्रुता गतिर्यथा,—
अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसङ्गमभीरु वल्लभम् ।
अरुणकरोद्गम एष वर्त्तते वरतनु सम्प्रवदन्ति कुक्कुटाः ॥
सेयं समवृत्ते लघुसंयुक्ताक्षरभूयस्त्वाद्द्रुता गतिः ॥ समवृत्ते विलम्बिता यथा,—
प्रणम्य हेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः ।
पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यते महोदयः ॥
सेयं स्थाने स्थाने गुर्व्वक्षरयोगाद् विलम्बिता गतिः । तत्रैव मध्या यथा,—
आसीद्दैत्यो हयग्रीवः सुहृद्वेश्मसु यस्य ताः ।
प्रदन्ति स्म बलं बाह्वोः सितच्छत्रस्थिताः श्रियः ॥
सेयं नातिलघुत्वान्मध्या गतिः । द्रुतविलम्बिता यथा,—
अवतु वः सवितुस्तुरगावली स्फुरितमध्यगतारुणनायका ।
समभिलङ्घिततुङ्गपयोधरा मरकतैकलतेव नभःश्रियः ॥
सेयं द्रुतायाश्च विलम्बितायाश्च गतेरन्तरान्तरानुप्रवेशाद् द्रुतविलम्बिता गतिः । द्रुतमध्या यथा,—
अपि तुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरम्
न स रुचिरकलापं बाणलक्षीचकार ।
सपदि गतमनस्कश्चित्रमाल्यानुकीर्णे
रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥

सेयं द्रुतायाश्च मध्यायाश्च गतेरन्तरानुप्रवेशाद् द्रुतमध्या गतिः ।
अथविलम्बिता यथा,—

दुन्दुभयो दिवि दध्वनुरुच्चैश्चञ्चुकराः कपयश्च ववल्गुः ।
सिद्धनिकायकराञ्जविमुक्तं माल्यमथाङ्गदमूर्द्धि प्रपात ॥

सेयं मध्याया विलम्बितायाश्च गते रन्तरानुप्रवेशान्मध्यविलम्बिता गतिः ।
एवमर्द्धसमविषमयोर्मात्राच्छन्दःसु गद्यमिश्रयोर्लघुगुरुत्निश्रवर्णविन्यास-
विशेषभूयस्त्वेन द्रुतादिगतयो गवेषणीयाः ॥
तत्र विषमवृत्तच्छन्दसि द्रुता यथा,—

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनस्त्रिलोचनम् ।
क्लान्तिरहितमभिराधयितुं विधिवत्तपांसि विदधे धनञ्जयः ॥

अर्द्धसमच्छन्दसि विलम्बिता यथा,—

विहितां प्रियया मनःप्रियामथ निश्चित्य गिरं गरीयसीम् ।
उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं नृपमूचे वचनं वृकोदरः ॥

उत्कलिकाप्रायगद्ये द्रुता मध्या च यथा,—

व्यपगतघनपटलममलजलनिधिसदृशमम्बरतलं विलोक्यते ॥
अञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामं शार्वरं तमः स्त्यायते ॥

पद्यगन्धिगद्ये वृत्तगन्धौ मध्या जातिगन्धौ द्रुता यथा,—

पातालतालुतलवासिषु दानवेषु ॥
हरइव जितमन्मथो गुह इवाप्रतिहतशक्तिः ॥ इति

गद्यादौ मिश्रे गद्यपद्ययोर्द्रुतमध्या यथा,—

हन्त पुण्यवानस्मि यदहमतर्कितोपनतदर्शनोल्लसितनयनयानया ।
अविरलमिव दाम्ना पौण्डरीकेण नद्धः
स्नपित इव च दुग्धस्रोतसां निर्झरेण ।
कवलित इव कृत्स्नश्चक्षुषा स्फारितेन
प्रसभममृतवर्षेणेव सान्द्रेण सिक्तः ॥

पद्यादौ मिश्रे द्रुतविलम्बिता यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवना-
दिहायातः संप्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः।
यदालोकस्थाने भवति पुरसुन्मादतरलैः
कटाक्षैर्नारीणां कुवलयितवातायनमिव॥

अत्र बालसुहृदा मकरन्देन सह विद्यामान्वीक्षिकीमधीते स एवं माधवो नाम इति।

वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः।
रीङ् गताविति धातोः सा व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते॥ २७॥
वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा।
लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते॥ २८॥
तत्रासमासा निःशेषश्लेषादिगुणगुम्फिता।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते॥ २९॥
समस्तपञ्चषपदामोजःकान्तिविवर्जिताम्।
मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः॥ ३०॥
समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिगुणान्विताम्।
गौडीयेति विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः॥ ३१॥
अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्यो यावतिष्ठते।
सावन्तिका समस्तैः स्याद्वित्रैस्त्रिचतुरैः पदैः॥ ३२॥
समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया रीतिरिष्यते।
पूर्वरीतेरनिर्व्वाहे खण्डरीतिस्तु मागधी॥ ३३॥

तासु वैदर्भी यथा,—

मनीषिताः सन्ति गृहेषु देवतास्तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः॥

सेयमसमस्तपदा समस्तश्लेषादिगुणवती वैदर्भी रीतिः।

पाञ्चाली यथा,—

गात्राविघातदलिताङ्गदजर्जराणाम्
गण्डस्थलीलुलितकुण्डलताडितानाम् ।
घोभस्फुटन्मुकुटकोटिविघट्टितानाम्
नादोऽभवज् भणभणामुखरो मणीनाम् ॥

सेयमोजःकान्तप्रभावादाश्लिष्टश्लथभावपुराणच्छायामाधुर्यप्रसौकुमार्यप्रवती समस्तपञ्चपदा पाञ्चाली रीतिः ॥

गौडीया यथा,—

यस्यावस्कन्दलीलावलितबलपरिस्पन्दखर्वीकृतोर्वी-
संरम्भोत्तम्भनायोन्नमितभरनमत्कन्धरासन्भिरासीत् ।
शेषो विस्फारपुञ्जस्फुटदथुलफणाफुत्कृताग्निस्फुलिङ्ग-
स्फूर्जत्सन्दोहसन्देहितविकटशिखामण्डलीरत्नखण्डः ॥

सेयमोजःकान्तिमती समस्तोद्भटभूरिपदा च गौडीया रीतिः ॥

आवन्तिका यथा,—

एतानि निःसहतनोरसमञ्जसानि
भूनंत्र मनः मिथुनयन्ति पदानि तस्याः ।
एते च वर्त्म तरवः प्रथयन्ति ताप-
मालिङ्गितोज्भितपरिम्लपितैः प्रवालैः ॥

सेयं समस्तद्वित्रिचतुरपदा वैदर्भीपाञ्चाल्योरन्तरालवर्त्तिन्यावन्तिका नाम रीतिः ॥

लाटीया यथा,—

अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना-
मुदयगिरिवनालीबालमन्दारपुष्पम् ।
विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धु र्विभिन्दन्
कुपितकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि ॥

सेयं समस्तरीतिमिश्रा लाटीया नाम रीतिः ॥

मागधी यथा,—

करिकवलनशिष्टैः शाखिशाखाग्रपत्रै-
रऽणसरण्योऽमी सर्व्वतो भीषयन्ते।
चलितशबरसेनादत्तगोशृङ्गचण्ड-
ध्वनिचकितवराहव्याकुला विन्ध्यपादाः॥

सेयमारभ्धरीतेरनिर्व्वाहात् खण्डरीतिर्मागधी॥

या विकाशेऽथ विक्षेपे सङ्कोचे विस्तरे तथा।
चेतसो वर्त्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा॥ ३४॥
कैशिक्यारभटी चैव भारती सात्वती परा।
मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकैशिकी॥ ३५॥
सुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी तासु कथ्यते।
या तु प्रौढार्थसंदर्भा वृत्तिरारभटीति सा॥ ३६॥
कोमलप्रौढसंदर्भा कोमलार्थाथ भारती।
प्रौढार्था कोमलप्रौढसंदर्भां सात्वतीं विदुः॥ ३७॥
कोमले प्रौढसंदर्भा त्वर्थे मध्यमकैशिकी।
प्रौढार्था कोमले बन्धे मध्यमारभटीष्यते॥ ३८॥

तत्र कैशिकी यथा,—

अशिरुचिषु दलेषु नागवल्ल्या विचकिलदामनि चन्दने च हृद्ये।
कुवलयिनि पुराणसीधुपात्रे तरलदृशामपतन् दृशः प्रिये च॥

सेयमर्थस्य च संदर्भस्य च सौकुमार्य्यात् कैशिकी नाम वृत्तिः॥

आरभटी यथा,—

यो यः शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा।
यो यस्तत् कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥

सेयं प्रौढार्थसंदर्भारभटी नाम वृत्तिः॥

भारती यथा,—

उत्तिष्ठन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विगलितकवरीभारमंसे वहन्त्याः ।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥

सेयमतिसुकुमारार्थे नातिसुकुमारसंदर्भा भारती नाम वृत्तिः ॥

सात्वती यथा,—

वन्द्यौ द्वावपि तावनार्यचरितप्राप्तप्रतापोदयौ
भीमो भीमपराक्रमः स च मुनि र्भास्वत्कुठारायुधः ।
एकेनामृतवद्विदार्य करजैः पीतान्यरक्तिं द्विषा-
मन्येनापि हताहिताख्यसरसि स्नातं क्रुधः शान्तये ॥

सेयं प्रौढार्था नातिप्रौढसंदर्भा सात्वती नाम वृत्तिः ॥

मध्यमकैशिकी यथा,—

किं द्वारि दैवहतके सहकारकेण
संवर्द्धितेन विषपादप एष पापः ।
अस्मिन् मनागपि विकाशविकारभाजि
भीमा भवन्ति मदनज्वरसन्निपाताः ॥

सेयं सुकुमारेऽर्थे प्रौढसंदर्भा मध्यमकैशिकी नाम वृत्तिः ॥

मध्यमारभटी यथा,—

त्वं नागराज बहुमस्य नितम्बभागम्
भोगेन गाढमुपवेष्ट्य मन्दराद्रेः ।
सोढा विपक्षो वृषवाहनयोगलीला-
पर्यङ्कबन्धनविधेस्तव कोऽतिभारः ॥

सेयं प्रौढेऽर्थे सुकुमारसंदर्भा मध्यमारभटी नाम वृत्तिः ॥

अन्योक्तीनामनुकृतिच्छाया सापीह षड्विधा ।
लोकच्छेकार्भकोन्मत्तपोटामत्तोक्तिभेदतः ॥ ३८ ॥

तासु लोकोक्तिच्छाया यथा,—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषम्
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥

सेयं लोचने मीलयित्वेति लोकोक्तेरनुकृतिर्लोकोक्तिच्छाया॥

छेकोक्तिच्छाया यथा,—

यो हि दीर्घापिताक्षस्य विलासललितभ्रुवः।
कान्तामुखस्यावधृतस्तस्मै वृषभाय नमः॥

सेयं वृषभाय नम इति विदग्धोक्तेरनुकृतिश्छेकोक्तिच्छाया॥

अर्भकोक्तिच्छाया यथा,—

किं स स्वर्गतरुः कोऽपि यत्र पुष्पं निशाकरः।
ते वृक्षाः कीदृशा मातर्येषां मुक्ताफलं फलम्॥

सेयमव्युत्पन्नशिशुजनोक्तेरनुकृतिरर्भकोक्तिच्छाया।

उन्मत्तोक्तिच्छाया यथा,—

दृष्टः कथं सुतनु किं कुरुते किमस्मद्-
वार्त्तां स पृच्छति शृणोति निवेद्यमानाम्।
आर्यां किमस्य कथया कथयाशु तावद्
भवागमिष्यति न वा खलु सोऽभिमानी॥

सेयमसमञ्जसाया उन्मत्तोक्तेरनुकृतिरुन्मत्तोक्तिच्छाया॥

पोटोक्तिच्छाया यथा,—

तिलकमसद्याक्षि सोढुं घनसारेणातिसारो दोषो मे।
लघयति च दौर्बल्यं कुङ्कुमरागो मसाङ्गानि॥

सेयमुत्तमपदारोपितनीचयुवत्युक्तेरनुकृतिः पोटोक्तिच्छाया॥

मत्तोक्तिच्छाया यथा,—

पि पि प्रिय स स स्वयं मु मु मुखासवं देहि मे

स त त्यज द्रु द्रु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम्।
इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः
प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत ॥
सेयं स्खलन्त्या मत्तोक्तेरनुकृति र्मत्तोक्तिच्छाया ॥

साभिप्रायस्य वाक्ये यद्वचसो विनिवेशनम्।
मुद्रां तां मुत्प्रदायित्वात् काव्यमुद्राविदो विदुः ॥ ४० ॥
तस्मिन् पदस्य वाक्यस्य विभक्ते र्वचनस्य च।
समुच्चयस्य संख्यायाः षोढा न्यासेन जायते ॥ ४१ ॥

तासु पदमुद्रा यथा,—
निर्माल्यं नयनश्रियः कुवलयं वक्त्रस्य दासः शशी
भ्रूयुग्मस्य सनाभि मन्मथधनुर्ज्योत्स्ना स्मितस्याञ्चलः।
संगीतस्य च मत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्टमेणीदृशः
सर्व्वाङ्गीणमहो विधेः परिणतं विज्ञानचित्रं चिरात् ॥
अत्र निर्माल्यं दासः सनाभ्यञ्चल उच्छिष्टमितिपदानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयेण मुत्प्रदायिनां साभिप्रायनिवेशादियं पदमुद्रा।
वाक्यमुद्रा यथा,—
यत् स्वर्व्वे सलिलात्मनि प्रतिफलद्देवे त्रियामापतौ
पीयूषाकृति पर्य्यवस्यति किल ज्योत्स्नेति तत्वान्तरम्।
तिग्मं धाम चिरं चकास्ति दिवि यत् तत्रास्ति दिव्यः पुमान्
यं विज्ञातवतां त्रुटन्ति निखिला भूयो भवग्रन्थयः ॥
अत्र तत्रास्ति दिव्यः पुमानित्यादे र्वाक्यान्तरस्य पूर्व्ववाक्योपकारित्वेन मुत्प्रदायकस्याभिप्रायपूर्व्वं निवेशादियं वाक्यमुद्रा ॥
विभक्तिमुद्रा यथा,—
श्रियः प्रदुग्धे विपदो रुणद्धि यशांसि सूते मलिनं प्रमार्ष्टि।
संस्कारशौचेन परं पुनीते शुद्धा हि बुद्धिः किल कामधेनुः ॥

अत्र प्रमुग्धे रुणद्धि सूते प्रमार्ष्टि पुनीते इति तिङ्विभक्तीनां दुहि-पचत्रोः सकर्मकयोरुपसंख्यानं रुधादिभ्यः श्नमित्यादिभि विशेषलक्षण-योगैः परस्मैपदात्मनेपदपर्यायेषु निवेशो दृश्यते। श्रियो विपदो यशांसि मलिनं संस्कारशौचेनेति च सुब्विभक्तीनाम् अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङावित्यादिविशेषलक्षणवतीनामविकलविकृतानां मङ्गलामङ्गलार्थपरत्वेन मङ्गलाद्यर्थानामभिप्रायतः प्रयोगो लक्ष्यते तेनेयं विभक्ति-मुद्रा भवति॥

वचनमुद्रा यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते।
तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानाम्
येषां कुलेषु सविता च गुरु वयञ्च॥

अत्र वयमित्यात्मनि बहुवचनेन सविता चेति सवितर्येकवचनेन स-वितुरप्यहं बहुमत इत्यभिप्रायो वक्तुरितीयं वचनमुद्रा॥

समुच्चयमुद्रा यथा,—

जातश्चायं मुखेन्दुस्ते भ्रुकुटिप्रणयी पुरः।
गतश्च वसुदेवस्य कुलं नामावशेषताम्॥

अत्राशंसायां भूतवच्चेति भूतवद्भावस्य हयग्रीवप्रभावातिशयशंसिनः समुच्चयद्वारेण निवेशादियं समुच्चयमुद्रा॥

संदृप्तिमुद्रा यथा,—

मणिरत्नं प्रसेनस्य यच्चानार्येण विष्णुना।
लब्धं येनाद्ययोगेन तेन किं कीर्त्तितेन वः॥

अत्र "कयापि खलु पापानामलमश्रेयसे यतः" ततः किं तेन वः कीर्त्तितेनेति साभिप्रायसंदृप्तिकरणादियं संदृप्तिमुद्रा॥

विधिद्वारेण वा यत्र निषेधेनाथ वा पुनः।

प्रतीयते विशिष्टोऽर्थः सोक्तिरत्राभिधीयते ॥ ४२ ॥

विधेरथ निषेधात् स्यादधिकाराद्विकल्पतः।

नियमात् परिसङ्ख्याया उपाधेः सेह षड्‌विधा ॥ ४३ ॥

तासु विध्युक्ति र्यथा,—

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने

अत्राप्राप्तौ प्रापणवचनं विधिः ॥

निषेधोक्ति र्यथा,—

भर्त्तु र्विप्रकृतापि रोषणतया मास्म प्रतीपं गमः ॥

अत्र प्राप्तौ निवारणं निषेधः ॥

अधिकारोक्ति र्यथा,—

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥

अत्र विधिनिषेधज्ञानाद्विधिनिषेधयोग्यताधिकारः ॥

विकल्पोक्ति र्यथा,—

एको नेता क्षत्रियो वा द्विजो वा एका विद्याध्यात्मिकी वा त्रयी वा।

एका भार्य्या वंशजा वा प्रिया वा एकं मित्रं भूपति र्वा यति र्वा ॥

सोऽयं जातिक्रियागुणद्रव्यावलम्बी चतुर्विधो विकल्पः ॥

नियमोक्ति र्यथा,—

विवादोऽपार्थ एवायं पार्थ एव धनुर्धरः।

यो न केवलमात्मीयैः परैरप्यभिनन्द्यते ॥

सोऽयमयोगान्ययोगात्यन्तायोगव्यवच्छेदलक्षणस्त्रिप्रकारो नियमः ॥

परिसङ्ख्योक्ति र्यथा,—

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः ॥ वामेनाक्ष्णा न पश्यति ॥

काठिन्यमस्याः कुचयोः ॥ किमसद् यन्न रोचते ॥

तदिदं विधिनिषेधाभ्यां शेषाभ्यनुज्ञानं परिसङ्ख्येत्युच्यते ॥

प्रयुज्यमानस्य मिथः शब्दस्यार्थस्य वा पुनः।

योजना क्रियते यासौ युक्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ ४४ ॥
पदञ्चैव पदार्थश्च वाक्यं वाक्यार्थ एव च ।
विषयोऽस्याः प्रकरणं प्रबन्धश्चाभिधीयते ॥ ४५ ॥

तत्र, योगरूढिपर्य्यायाङ्गाङ्गिभावपरम्पराः ।
पदयुक्तेर्निमित्तं स्युर्निरूढाः पदसिद्धये ॥ ४६ ॥
विरुद्धानां पदार्थानां जात्यादीनां परस्परम् ।
योजना येह तां युक्तिं पदार्थविषयां विदुः ॥ ४७ ॥
गर्भः सह निगर्भेण संहतिः ससमुच्चया ।
हेतवो वाक्ययुक्तीनां कियन्तामेवमादयः ॥ ४८ ॥
यत्तदादेरुपादानं क्रियाभ्याससमुच्चयौ ।
क्रियासमभिहारश्च वाक्यार्थान् युञ्जते मिथः ॥ ४९ ॥
पदश्लेषशैलादिवर्णनाभुग्रपपत्तये ।
वाक्यं येह प्रकरणविषया युक्तिरिष्यते ॥ ५० ॥
प्रबन्धविषयाप्येवं युक्तिरुक्ता मनीषिभिः ।
उदाहरणमालासां रूपव्यक्त्यै निदर्श्यते ॥ ५१ ॥

अत्र योगरूढिपरम्परादिनिमित्ता पदयुक्तिर्यथा,—
प्राच्यां निर्जितजम्भजिद्द्विपशिरःसिन्दूरशोभं दिशि
प्रत्याख्यातदयाङ्गनास्यहुतभुग्जेप्रातिः प्रतीच्यर्णवे ।
प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्जल्ककल्कोद्भटम्
भानोः पूर्णनभःकटाहकुहरक्रोड़ं महः पातु वः ॥
अत्र जम्भजिद्द्विप इति योगरूढिपरम्परा, दयाङ्गनास्यहुतभुगिति पर्य्यायपरम्परा, प्रातर्जातमदोन्मिषत्कमलिनीकिञ्जल्ककल्कोद्भटमिति हेतुपरम्परा, नभःकटाहकुहरक्रोड़मित्यङ्गाङ्गिभावपरम्परा च परिस्फुरन्ती दृश्यते ॥
विरुद्धजात्यादियोगनिमित्ता पदार्थयुक्तिर्यथा,—
तन्वागेन्द्रकरोरुदोः करिशिरःपीनस्तनांसं वपुः . . .

स्त्रीपुंसाकृति यत् पितुस्तव मुखे रम्योग्रमीचामहे।
वाराङ्गा इति नर्मणीभवदनः पश्यन् यदास्या मुखम्
नाभिष्टौति हसन्न निन्दति तदा श्लिष्टोऽम्बया पातु वः॥

अत्र स्त्रीपुंसाकृति विरुद्धजातियोजना, नाभिष्टौति न निन्दतीति विरुद्धक्रियायोजना, रम्योग्रमिति विरुद्धगुणयोजना, मुखे मधुरीचामह इति विरुद्धद्रव्ययोजना च लच्यते॥

वाक्यगर्भादिविषया वाक्ययुक्तिर्यथा,—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सा च वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम्॥

अत्र वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यतेति वाक्यगर्भः। तत्रैव पश्यतेति वाक्यान्तरे भावाविष्कारवाचा निगर्भः, किमपरं रामाय तस्मै नम इति वाक्यसंहतिः, यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतमिति वाक्यसमुच्चयः। सेयमेतेषां योजनाद्वाक्यविषया युक्तिर्भवति॥

यत्तदोरुपादाननिमित्ता वाक्यार्थयुक्ति र्यथा,—

तिष्ठ द्वारि भवाङ्गने व्रज बहिः स प्रेति वर्त्म चते
शालामस्य तमङ्गमस्य वलभीमस्येति वेश्मास्वति।
दूतीं संदिश संदिशेति बहुशः संदिश्य सास्ते तथा
तल्पे कल्पमयीव निष्टुरा यथा नान्तं निशा गच्छति॥

अत्र प्रथमपादे क्रियासमुच्चयः द्वितीये क्रियाभ्यासस्तृतीये दूतीं संदिशेति यावत्क्रियासमभिहारः। शेषे तु तथा सास्ते यथा निशान्तं न गच्छति इति यत्तदोरुपादानं वाक्यार्थयुक्तेर्हेतुः प्रतीयते। सेयमुक्तलक्षणा वाक्यार्थयुक्ति र्भवति॥

अश्रद्धेयमव्यक्तादिवर्णनोपपत्तिहेतुः प्रकरणविषया यथा,—

मुदे मुरारेरमरैः सुमेरोरानीय यस्योपचितस्य शृङ्गैः ।
भवन्ति नोद्दामगिरः कवीनामुच्छ्रायसौन्दर्यगुणा मृषोद्याः ॥

प्रबन्धव्यापिवस्तूपपत्तिहेतुस्तु प्रबन्धविषया युक्ति र्भवति यथा,—

धूमज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः क्व मेघः
सन्देशार्थाः क्व पटुकरणैः प्राणिभिः प्रापणीयाः ।
इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे
कामार्त्ता हि प्रकृतिकृपणाश्चेतनाचेतनेषु ॥

भङ्गिप्रकारो भणितिः सम्भवेऽसम्भवे च सा ।
विधिप्रतिषेधतत्राश्चर्यप्रकल्पनासु च कल्प्यते ॥ ५२ ॥

तत्र सम्भवभणिति र्यथा,—

सद्योद्रावितकेतकोदरदलश्रोतःश्रियं बिभ्रती
येयं मौक्तिकदामगुम्फनविधे र्योग्यच्छविः प्रागभूत् ।
उत्सेच्या कलशीभिरञ्जलिपुटैः पेया मृणालाङ्कुरै
र्नातव्या च शशिन्यमुग्धविभवे सा वर्त्तते चन्द्रिका ॥

अत्र ज्योत्स्नायाः सद्योद्रावितकेतकोदरदलश्रोतःसादृश्यादिसम्भवा-
दियं सम्भवभणिति र्विधिरूपा ॥

असम्भवभणिति र्यथा,—

क्व पेयं ज्योत्स्नाम्भो यदत्र विषवल्लीसरणिभि
र्मृणालीतन्तुभ्यः सिचयरचना कुत्र भवति ।
क्व वा पारीमेयो वत बकुलदाम्नां परिमलः
कथं स्वप्नः साक्षात् कुवलयदृशं कल्पयतु ताम् ॥

अत्र ज्योत्स्नादीनां मृणालादिभिः पेयत्वादेरसम्भवादियमसम्भव-
भणितिः ॥

निषेधरूपा विशेषभणिति र्यथा,—

रैवतीदशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ।

वहन् हली मदक्षीवः पानगोष्ठ्यां पुनातु वः ॥

अत्र रेवतीदशनोच्छिष्टयोरपि हलिदृशो र्यत् पूतत्वं मदक्षीवस्यापि हलिनो यत् पावनत्वमसौ विशेष इतीयं विशेषभणिति र्निषेधे विधिरूपा ॥

संवृतिभणिति र्यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥

अत्र प्रसिद्धवर्णनाप्रपञ्चविधेराभरणस्याभरणं इत्यादिवाक्यैः संवरणादियं संवृतिभणिति र्विधौ निषेधरूपा ॥

आश्चर्यभणिति र्यथा,—

ज्योतिर्भ्यस्तदिदं तमः समुदितं जातोऽयमदभ्यः शिखी
पीयूषादिदमुत्थितं विषमयं छायाप्तजन्मातपः।
को नामास्य विधिः प्रशान्तिषु भवेद् वाढं द्रढीयानयम्
ग्रन्थि र्यत् प्रियतोऽपि विप्रियमिदं सख्यः क्षतं सान्त्वनैः ॥

अत्र ज्योतिःप्रभृतिभ्यस्तमःप्रभृतीनामुत्पत्तेराश्चर्यरूपत्वादियमाश्चर्यभणिति र्निषेधविधौ विधिनिषेधरूपा ॥

कल्पनाभणिति र्यथा,—

दृश्यं दृशां सहस्रै र्मनसामयुतैर्विभावनीयं च।
सुकृतशतकोटिभोग्यं किमपि वयः सुभ्रु वः स्वदते ॥

अत्र वयोरामणीयकातिशयस्य दृक्सहस्रादिभिरेवावलोकनीयत्वादियोग्यताकल्पनादियं कल्पनाभणिति र्विधिनिषेधे निषेधविधिरूपा ॥

वाक्ये शब्दार्थयोः सम्यग्रचना गुम्फना स्मृता।
शब्दार्थक्रमपर्यायपदवाक्यक्रता च सा ॥ ५३ ॥

तासु शब्दक्रता यथा,—

रामाभिषेके मदविह्वलायाः कराच्च्युतो हेममटस्तरुण्याः।

सोपानमासाद्य चकार शब्दं ठं ठं ठ ठं ठं ठ ठ ठं ठ ठं ठः ॥

सेयं ठं ठमित्यादे निरर्थकस्य श्लोकपादस्यार्थानुगुणेऽन वाकेन रचितत्वाच्छब्दरचना ॥

अर्थरूता यथा,—

दिक्कालात्मसमैव यस्य विभुता, यस्तत्र विद्योतते,
यत्रामुत्र सुधीभवन्ति किरणा, राशेः स यासाममृत् ।
यस्तत्पित्तम्, उपःसु योऽस्य हविषे, यस्तस्य जीवातवे,
वोढा यद्गुणमेष मन्मथरिपोस्ताः पान्तु वो मूर्तयः ॥

सेयं व्योमादीनामष्टानामपि महेशमूर्त्तिलक्षणानामर्थानामुत्तरोत्तरसङ्कलनया रचितत्वादर्थरचना ॥

क्रमरूता यथा,—

नीलाब्जानां नयनयुगलद्राघिमा दत्तपत्रः
कुम्भाविभौ कुचपरिकरः पूर्व्वपचीचकार ।
भ्रू विभ्रान्तिर्मदनधनुषो विभ्रमाननुवादीद्
वक्त्रज्योत्स्ना शशधरत्वचं दूषयामास यस्याः ॥

अत्र पत्रप्रदानपूर्व्वपचीपन्यासानुवादटूषणोद्भावनानां बुधजनप्रसिद्धक्रमेण रचितत्वादियं क्रमरचना ॥

पर्य्यायरूता यथा,—

कण्डइच्छिविअ जाणइ कुन्तपलत्ताइ कीरसंलविरी ।
पूसअभासं सुअ सणज्झ रे चं पिठवा घाडी ॥

सेयं शुकनामपर्य्यायाणामर्थानुगुणरचितत्वात् पर्य्यायरचना ।

पदरूता यथा,—

लोलद्घ्राङ्गूलवल्लीवलयितबकुलानोकहस्कन्धलोलै-
र्गोलाङ्गूलैर्नदद्भिः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु ।
पण्डेपूद्दण्डपिण्डीतगरतरलनाः प्रापिरे येन वेला-
मालम्ब्योत्तालतालस्फुटितपुटकिनीमन्मथो गन्धवाहाः ॥

अत्र लाङ्गूलवलयितवकुलैर्नदद्भिर्गोलाङ्गूलैः प्रतिरसितजरत्कन्दरामन्दिरेषु षण्डेषु उद्दण्डपिण्डीतगरतरलनाः पुटकिनीबन्धवो गन्धवाहा वेलामालम्ब्य येन प्रापिरे इत्यतोऽधिकानामपुष्टार्थानामपि पदानामनुप्रासाय छन्दःपूरणाय चार्थानुगुण्येन रचितत्वादियं पदरचना ॥

वाक्यरचना यथा,—

पतिश्वश्रुरता ज्येष्ठे पतिदेवरतानुजे ।

इतरेषु तु पाञ्चालंग्रास्निग्धं स्निग्धं त्रिषु ॥

इह महतोऽर्थस्याल्पीयसा ग्रन्थेनाभिधानमिति सूत्रक्रमेणापि ग्रन्थलाघवाय वाक्यार्थो रचित इतीयं वाक्यरचना ॥

अथेत्याङः पदार्थानां घटनायां परस्परम् ।

सा प्रक्रान्तेन कस्मिंश्चिदप्रक्रान्तेन कुत्रचित् ॥ ५४ ॥

अतिक्रान्तेन कुत्रापि पदार्थवर्णयोः क्वचित् ।

वाक्यार्थवाक्ययोः क्वापि प्रकीर्णानाञ्च दृश्यते ॥ ५५ ॥

तासु प्रक्रान्तघटना यथा,—

स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।

ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ॥

सेयं सप्तर्षीणामागमनस्य प्रक्रान्तस्यैव घटनात् प्रक्रान्तघटना ॥

अप्रक्रान्तघटना यथा,—

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

निषादस्य च संवादमृषेः संवरणस्य च ॥

सेयमप्रक्रान्तस्य निषादसंवरणसंवादस्य घटनादप्रक्रान्तघटना ॥

अतिक्रान्तघटना यथा,—

तस्य चक्रुश्चमत्कारं व्यतीतसमया अपि ।

स्मिताद्र्मुकुलोद्भेदाः कदम्बवनराजयः ॥

इयमतिक्रान्तस्यापि कदम्बवनराजीनामाद्र्मुकुलोद्भेदस्य विरचि-

मनश्चमत्कारकारिणो रामस्य स्मृतिद्वारेण घटनादतिक्रान्तघटना ॥

पदघटना यथा,—

छिन्नेनापतता वक्त्रे यस्य खेन हठात् स्रुते।
स्वेति हेति ह्वरेणोक्तं स्वाहासीत् स एष रावणः ॥

इयं स्वेति हेति वर्णाभ्यां स्वाहेति पदस्य घटितत्वात् पदघटना ॥

वाक्यघटना यथा,—

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

इयं पूर्व्वशास्त्रनिबद्धस्योत्तरार्द्धस्य तदर्थाननुयायिनापि प्रस्तुतार्थाविरुद्धेन पूर्व्वार्द्धेनैकवाक्यतयैव घटितत्वाद्वाक्यघटना ॥

प्रकीर्णघटना यथा,—

एक्कहिं अच्छिहि सावणु अस्रुहि भद्दवउ।
माहउ महिअलसत्थरि गण्डत्थले सरउ ॥
अङ्गहि गिम्ह सुहच्छिइ तिलवणे मग्गसिउ।
मुद्धिहि मुहपङ्कअसरि आवासिउ सिसिरु ॥

अत्र श्रावणादीनामयुगपद्भाविल्वेन विप्रकीर्णानां घटनादियं प्रकीर्णघटना ॥ प्रकीर्णशब्दश्चायं शेषवाची तेनान्यासामपि प्रकीर्णघटनानामिहावकाशो भवति। तेन या इमा महाकविप्रबन्धेषु मुख्या गौणी लक्षणा तद्भावापत्तिरुपचरिता लक्षितलक्षणेतिशब्दवृत्तयस्ता अपीह श्रूयन्ते। तत्रादितः षट्स्वाधारवचनेषु मुग्धाया इति सम्बन्धिपदे च मुख्या,शेषयो र्द्वयोराधारवचनयो गौँणी, श्रावणादिषु चतुर्षु मासवचनेषु लक्षणा, षट्स्वपि चाधेयवचनेषु वर्षादिषु लक्षिताभिहितेष्वपि युगपदसम्भवत्सु श्रुतार्थापत्तिलभ्या तद्भावापत्तिः, आवासित इति क्रियापदं चोपचरिता व्यक्तमेव प्रतीयते। लक्षितलक्षणापि चैतास्वेव व्याख्यानत उन्मिषति। तथाह्यावासितशब्दोऽयमभिमतप्रदेशनिवेशितमहापरिच्छदे महाराजादौ निरूढ़ाभिधानशक्तिः। स चोपचारेण श्रावणादिषु

प्रयुज्यमानं तेषामपि मङ्क्तुमभिलष्यत्र महापरिच्छदतां महारम्भत्वञ्च लक्षयन् प्रस्तुताया अपि प्रवृत्तेर्मेघान्तमनुबन्धं लक्षयति। ते च युगपत्प्रयोचनाद्वावनुपपद्यमानस्थितयः स्वशब्दशक्तिभिस्तत्र तत्र निवेश्यमानाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नायां तद्धर्मसम्पदमुपलक्षयन्ति । असावसौ विरहवत्या अपि वियोगवेदनातिशयं लक्षयन्ती कमितरि स्नेहातिशयं लक्षयति । तत्र श्रावणो भाद्रपद इत्युभाभ्यामवयवाभ्यां वर्षर्त्तु र्लक्ष्यते । स च लोचनयोरनुपपद्यमानस्थितिरपि विभक्तिश्रुत्या निवेशितः पयःप्रपत्प्रवाहलक्षणायाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नामविच्छिन्नाश्रुप्रवाहसम्पदमुपलक्षयन् समागमोत्कायाः उत्कण्ठातिशयं लक्षयति । माधव इत्युत्तरावयवेन वसन्तो लक्ष्यते । सोऽपि महीतलस्रस्तरेऽनुपपद्यमानस्थितिः प्राग्वदेव शब्दशक्त्या निवेशितः कुसुमकिशलयमृणालकमलिनीदलादिकायाः स्वधर्मसम्पदः समासन्नां शिशिरोपकरणसामग्रीमुपलक्षयन् कामवत्याः शरीरान्तःसन्तापं लक्षयति। शरदित्यनेन ऋतुविशेषोऽभिधीयते सा गण्डयोरनुपपद्यमानस्थितिः प्रशंसावचनस्यापि स्थलशब्दस्यानुस्मरणशक्त्या समाक्षिप्यमाणः काशकुसुमहंसागमकुमुदसरःप्रसादचन्द्रातपादिकायाः स्वधर्मसम्पदः समासन्नां गण्डयोः पाण्डुतां लक्षयन् मृगेक्षणाया विरहक्षामतामुपलक्षयति। ग्रीष्म इत्यनेनापि ऋतुविशेष एव उच्यते। सोऽप्यङ्गनाङ्गेऽनुपपद्यमानः सूर्यरश्मिकार्कश्यप्रतप्तपांशुतापरुषोष्णानिलत्वदावाग्निकालुष्यादेः स्वधर्मसम्पदः समानानीकभूताभूतपूर्वानङ्गज्वरलिङ्गसम्पदमुपयन्नष्टमीं कामावस्थां लक्षयति । मार्गशीर्ष इत्यनेन तु पूर्वावयवेन हेमन्तो लक्ष्यते । तेन च यथा हेमन्ते तिलवनं लूयते तथा तस्याः सुखासिका साम्प्रतं लूयते इति लक्ष्यते। तेनातिशयिनी मनःपीडोपलक्षिता भवति । का पुनः सुखासिकातिलवनयोः समानधर्मता। येयं स्नेहनिर्भरता नाम । अभिसारिकाणां च प्रायेण तिलवनाजिनीषण्डयोरेव वर्द्धमानप्रसिद्धिः । यदित्थमाहुः ।

अत्तान्तहरमणिज्जं अम्हं गामस्स मण्डणीहूअं ।

मनश्चमत्कारकारिणो रामस्य स्मृतिद्वारेण घटनादतिक्रान्तघटना ॥

पदघटना यथा,—

छिन्नेनापतता वक्त्रौ यस्य खेन हठात् क्षते।
स्वे ति हेति हरेणोक्ते स्वाहासीत् सैव रावणः ॥

इयं स्वे ति हेति वर्णाभ्यां स्वाहेति पदमत्र घटितत्वात् पदघटना ॥

वाक्यघटना यथा,—

हंस प्रयच्छ मे कान्तां गतिरस्यास्त्वया हृता।
विभावितैकदेशेन देयं यदभियुज्यते ॥

इयं पूर्वशास्त्रनिबद्धस्योत्तरार्द्धस्यात्र तदर्थाननुयायिनापि प्रस्तुतार्था-विरुद्धेन पूर्वार्द्धेनैकवाक्यतयैव घटितत्वाद्वाक्यघटना ॥

प्रकीर्णघटना यथा,—

एक्कहिं अच्छिहि सावणु अन्नहि भद्दवउ।
माहउ महिअलसत्थरि गण्डत्थले सरउ ॥
अङ्गहि गिम्ह सुहच्छिइ तिलवणे मग्गसिउ।
मुद्धिहि मुहपङ्कअसरि आवासिउ सिसिरु ॥

अत्र श्रावणादीनामयुगपद्भाविलेन विप्रकीर्णानां घटनादियं प्रकीर्णघटना ॥ प्रकीर्णशब्दश्चायं प्रपञ्चवाची तेनान्यासामपि प्रकीर्णघटनानामिहावकाशो भवति। तेन या इमा महाकविप्रबन्धेषु मुख्या गौणी लक्षणा तद्भावापत्तिरुपचरिता लक्षितलक्षणेतिशब्दवृत्तयस्ता अपीह श्रूयन्ते। तत्रादितः परस्याधारवचनेषु मुखधाया इति सम्बन्धिपदे च मुख्या,शेषयो र्द्वयोराधारवचनयो र्गौणी, श्रावणादिषु चतुर्षु मासवचनेषु लक्षणा, पदस्वपि चाधेयवचनेषु वर्षादिषु क्षचिताभिहितेष्वपि युगपदसम्भवत्सु श्रुतार्थापत्तिलभ्या तद्भावापत्तिः, आवासित इति क्रियापदं चोपचरिता व्यक्तमेव प्रतीयते। लक्षितलक्षणापि चैतास्वेव व्याख्यानत उन्मिषति। तथाह्यावासितशब्दोऽयमभिमतप्रदेशनिवेशितमञ्चापरिच्छदे महाराजादौ निरूढ़ाभिधानशक्तिः। स चोपचारेण श्रावणादिषु

प्रयुज्यमानं तेषामपि महत्त्वमभिलच्य महापरिच्छदतां महारम्भत्वञ्च लक्षयन् प्रस्तुताया अपि प्रवृत्तेर्महान्तमनुबन्धं लक्षयति। ते च युगपल्लोचनादावनुपपद्यमानस्थितयः स्वशब्दशक्तिभिस्तत्र तत्र निवेश्यमानाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नायायां तद्धर्मसम्पदमुपलक्षयन्ति। असावसौ विरहवत्या अपि वियोगवेदनातिशयं लक्षयन्ती कमितरि स्नेहातिशयं लक्षयति। तत्र श्रावणो भाद्रपद इत्युभाभ्यामवयवाभ्यां वर्षर्त्तुर्लक्ष्यते। स च लोचनयोरनुपपद्यमानस्थितिरपि विभक्तिश्रुत्या निवेशितः पयःप्रपतमवाहलक्षणायाः स्वधर्मसम्पदः प्रत्यासन्नामविच्छिन्नाश्रुप्रवाहसम्पदमुपलक्षयन् समागमोत्कायाः उत्कण्ठातिशयं लक्षयति। माधव इत्युत्तरावयवेन वसन्तो लक्ष्यते। सोऽपि महीतलस्रस्तरेऽनुपपद्यमानस्थितिः प्राग्वदेव शब्दशक्त्या निवेशितः कुसुमकिशलयमृणालकमलिनीदलादिकायाः स्वधर्मसम्पदः समासन्नां शिशिरोपकरणसामग्रीमुपलक्षयन् कामवत्याः शरीरान्तःसन्तापं लक्षयति। शरदित्यनेन ऋतुविशेषोऽभिधीयते सा गण्डयोरनुपपद्यमानस्थितिः प्रशंसावचनस्यापि स्थलशब्दस्यानुसरणशक्त्या समाकृष्यमाणः काशकुसुमहंसागमकुमुदसरःप्रसादचन्द्रातपादिकायाः स्वधर्मसम्पदः समासन्नां गण्डयोः पाण्डुतां लक्षयन् मृगेक्षणाया विरहधार्मितामुपलक्षयति। ग्रीष्म इत्यनेनापि ऋतुविशेष एव उच्यते। सोऽप्यङ्गनाङ्गेऽनुपपद्यमानः सूर्यांशुकार्कश्यप्रतप्तपांशुतापरुषोष्णानिलत्वदावाग्निकालुष्यादेः स्वधर्मसम्पदः समानानीकभूताभूतपूर्व्वानङ्गज्वरलिङ्गसम्पदमुपयन्नष्टमीं कामावस्थां लक्षयति। मार्गशीर्ष इत्यनेन तु पूर्व्वावयवेन हेमन्तो लक्ष्यते। तेन च यथा हेमन्ते तिलवनं लूयते तथा तस्याः सुखासिका साम्प्रतं लूयते इति लक्ष्यते। तेनातिशयिनी मनःपीडोपलक्षिता भवति। का पुनः सुखासिकातिलवनयोः समानधर्मता। येयं स्नेहनिर्भरता नाम। अभिसारिकाणां च प्रायेण तिलवनाजिनीपण्डयोरेव बहुमानप्रसिद्धिः। यदित्थमाहुः।

अत्तान्तहरमणिज्जं अम्हं गामस्स मण्डणीहूअं।

लुअ तिलवाड़िसरिच्छं सिसिरेण कअणिसिणिसण्डं ॥

अत्र एवायमुत्तरवाक्ये कमलसरःशब्देनाब्जिनीखण्डमपि निर्दिशति ॥

तद्‌ यथा,—

मुह्मिहि मुहपङ्कअसरि आवासिउ सिसिरु ॥

तत्र शिशिर इत्यनेन ऋतुविशेषेण मुग्धामुखेऽपि पद्मसरसीव शब्दशक्त्याभिनिवेशितेन कमलवनोपप्लवादेः स्वधर्मसम्पदो लोकप्रतीतायाः प्रत्यासन्ना मुग्धामुखाम्बुरुहलोचनोत्पलश्वसितकुसुमदशनकेशरादेश्छायापरिम्लानि र्लक्ष्यमाणा विप्रलम्भानुभावप्रकर्षमुपलक्षयति । शिशिरलक्ष्मीवर्णनप्रस्तावाच्च मुखमङ्गं शरीरस्य सर्व्वं वा मुखमुच्यत इति स्थानप्राधान्यलक्षणया सर्व्वर्त्तुभ्यः शिशिर एवेह प्रधानमित्यपि लक्षितं भवति ॥

काकुस्वरपदच्छेदभेदाभिनयकान्तिभिः ।
पाठो योऽर्थविशेषाय पठितिः सेह षड्विधा ॥ ५६ ॥

तत्र काक्वा यथा,—

यदि मे वल्लभा दूती तदाहमपि वल्लभा ।
यदि तस्या' प्रिया वाचस्तन्ममापि प्रियप्रियाः ॥

अत्रैकया काक्वा विधिरन्यया तु निषेधः प्रतीयते ॥

स्वरेण यथा,—

मुग्धे त्वं कुपितेत्यपास्तमशनं त्यक्ता कथा योषिताम्
दूरादेव मयोज्झिताः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः ।
रागं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सत्यं तद्विरहाद्‌ भवन्ति दयिते सर्व्वा ममान्धा दिशः ॥

अत्र दृष्टे इत्यत्र प्लुतस्वरकरणात्‌ कुपितकान्ताप्रसादनपरमपीदं वाक्यमुत्कुपितदृष्टिप्रसादनपरतां प्रतिपद्यते ॥

पदच्छेदेन यथा,—

सर्व्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्व्वाङ्गसुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन् मया विरहिता त्वया ॥

अत्र मया विरहितेतेत्रतावति पदच्छेदे पुरूरवसस्त्वयेतेत्रतावति तु पर्य्यन्तस्य वाक्यभेदो भवति ॥

पदभेदेन यथा,—

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यो गङ्गां विदधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यञ्च नामामराः ।
सोऽव्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्व्व दोमाधवः ॥

अत्र येन ध्वस्तमनोभयेनेत्यादे र्येन ध्वस्तमनोऽभवेनेत्यादेश्च पदभेदादुमाधवो माधव इत्यर्थद्वयं प्रतीयते। तयोश्च द्वयोरपि प्राधान्येनोपादानादङ्गाङ्गिभावेन प्रकृताप्रकृतरूपतया चानवस्थानात् परस्परमसम्बन्धेनायं श्लेषः ॥ पदभेदेन तु पाठे पर्य्यायतोऽर्थद्वयप्रतीतेरियं श्लेषोपसर्जनात् पदभेदपठितिः ॥

अभिनयेन यथा,—

एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिं ।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेत्तेहिं दिअहेहिं ॥

अत्र यस्मात् स्तनीत्यादीनां तथाभूतहस्ताभिनयैः सह पठनात् तथाविधार्थविशेषो गम्यते ॥

अपदेशोऽप्यभिनयविशेष एव यथा,—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्री र्नेत एवार्हति क्षयम् ।

इत्यत्रांसानमपदिश्य मूले॥

कान्त्या यथा,—

यस्यारिजातं नृपतेरपश्यदवलम्बनम्।
ययौ निर्भरशस्त्रौघै रपश्यदवलं वनम् ॥

अत्रावलम्बनमवलं वनमिति पदे पदद्वये वा द्वितीयचतुर्थस्थानयो र्यौ वकारौ तयोरन्तःस्थपवर्गाभ्यां पवर्गान्तःस्थाभ्यां वा कान्तिमति पाठेऽर्थ-

भेदो जायते ॥

अपरे पुनः पठितिमन्यथा कथयन्ति ॥

पदपादार्द्धभाषाणामन्यथाकरणेन यः ।
पाठः पूर्व्वोक्तसूक्तस्य पठितिं तां प्रचक्षते ॥ ५७ ॥

तत्र पदान्यथाकरणं द्विधा प्रकृतितो विभक्तितश्च ॥

तत्र प्रकृतितो यथा,—

असकलहसितत्वात् क्षालितानीव कान्त्या
मुकुलितनयनत्वाद्व्यक्तकर्णोत्पलानि ।
पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणाम्
त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥

अत्र त्वयीत्यस्य स्थाने यदा मयीति पठ्यते तदैतत्प्रार्थनावाक्यमपि अनुमतिवाक्यं भवति ॥

विभक्तितो यथा,—

सह भृत्यगणं सबान्धवं सहमित्रं ससुतं सहानुजम् ।
स्वबलेन निहन्ति संयुगे न चिरात् पाण्डुसुतः सुयोधनम् ॥

अत्र यदा पाण्डुसुतः सुयोधनमित्यस्य स्थाने पाण्डुसुतं सुयोधनं इति पठ्यते तदैतदमङ्गलार्थमपि सुयोधने मङ्गलार्थं भवति ॥

पादान्यथाकरणेन यथा,—

एकान्ते विजने रात्रावन्तर्वेश्मनि साहसे ।
न्यासापह्नवने चैव दिव्या सम्भवति क्रिया ॥

अत्र यदा तृतीयपादस्थाने तनुङ्गी यदि लभ्येतेति पाठो भवति तदैतत् परीक्षोपयिकमपि कामौपयिकं भवति ॥

अर्द्धान्यथाकरणेन यथा,—

तत्तावदेव शशिनः स्फुरितं गरीयो
यावन्न तिग्मरुचिमण्डलमभ्युदेति ।

अभ्युद्यते सकलधामनिधौ तु तस्मिन्
इन्दोः सिताभ्रशकलस्य च को विशेषः ॥

अत्र यदा मध्यमपादयोः स्थाने "यावन्न ताः किमपि गौरतरा हसन्ति ताभिः पुनर्विहसिताननपङ्कजाभिः" इति पठ्यते तदैतद्वीरार्योक्तिरूपमपि शृङ्गारोक्तिरूपं संपद्यते ॥

पादत्रयान्यथाकरणेन यथा,—

त्यागेन युक्ता दिवमुत्पतन्ति तत्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति ।
न त्यागिनां दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्व्वव्यसनानि हन्ति ॥

अत्र यदा तुरीयपादमेवादाय पादत्रयान्यथाकरणेन वक्ष्यमाणः पाठो भवति तदैतत्त्यागप्रशंसार्थमपि त्यागनिन्दार्थं जायते ॥

तद् यथा,—

त्यागो हि सर्व्वव्यसनानि हन्तीत्यलीकमेतद् भुवि संप्रतीतम् ।
जातानि सर्व्वव्यसनानि तस्यास्त्यागेन मे मुग्धविलोचनायाः ॥

भाषान्यथाकरणेन यथा,—

किं ताद्देण णरेन्दसेहरसिहालीढग्गपादेण मे
किं वा मे ससुरेण वासवसहासीहासणद्धासिणा ।
ते देसा गिरिणो अ ते वणमही स च्चेअ मे वल्लहा
कोसल्लातणअस्स जत्थ चरणो वन्दे अ णन्दामि अ ॥

अत्र यदि भाषान्तरेण पठ्यते तदैतच्छौरसेनीभाषया सीतावाक्यं संस्कृतभाषया सुमन्त्रेण दशरथाय निवेदितं भवति ॥

तद् यथा,—

किं तातेन नरेन्द्रशेखरशिखालीढाग्रपादेन मे
किं वा मे श्वशुरेण वासवसभासिंहासनार्द्धासिना ।
ते देशा गिरयश्च ते वनमही सा चैव मे वल्लभा
कौशल्यातनयस्य यत्र चरणौ वन्दे च नन्दामि च ॥

सेयमेवंप्रकारा पठितिः ॥

विभिन्नार्थैकरूपाया या वृत्तिर्वर्णसंहतेः ।
अव्यपेतव्यपेतात्मा यमकं तन्निगद्यते ॥ ५८ ॥
तदव्यपेतयमकं व्यपेतयमकं तथा ।
स्थानास्थानविभागाभ्यां पादभेदाच्च भिद्यते ॥ ५९ ॥
तत्र पादादिमध्यान्ताः स्थानं तेषूपकल्प्यते ।
यदव्यपेतमन्यद्वा तत् स्थानयमकं विदुः ॥ ६० ॥
चतुस्त्रिद्व्येकपादेषु यमकानां विकल्पना ।
आदिमध्यान्तमध्यान्तमध्याद्याद्यन्तसर्वतः ॥ ६१ ॥
अत्यन्तं बहवस्तेषां भेदाः संभेदयोनयः ।
सुकरा दुष्कराश्चैव दृश्यन्ते तत्र केचन ॥ ६२ ॥

तत्र चतुष्पादयमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा,—

राजीवराजीवशलोलभृङ्गं मुष्णन्तमुष्णं ततिभिस्तरूणाम् ।
कान्तालकान्ता ललनाः सुराणां रक्षोभिरक्षोभितमुद्वहन्तम् ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

दधतमाकरिभिः करिभिः क्षतैः समवतारसमैरसमैस्तटैः ।
विविधकामहिता महिताम्भसः स्फुटसरोजवना जवना नदीः ॥

तदेवान्तयमकं यथा,—

व्यथितसिन्धुमनीरशनैः शनैरमरलोकवधूजघनैर्घनैः ।
फणभृतामभितो विततं ततं दयितरम्यलतावकुलैः कुलैः ॥

आदिमध्ययमकं यथा,—

घना घनाभस्य महो महीयसः सुरासुराणां दयितस्य तस्य च
धराधराकारगृहा गृहार्थिनो बभूव भूमेर्नगरी गरीयसी ॥

आद्यन्तयमकं यथा,—

हृतं हृतं बह्निसमागतं गतं महीमहीनद्युतिरोचितं चितम् ।
समं समन्तादपगोपुरं पुरं परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

उदयि ते दयिते जघनं घनं स्तनवती नवतीर्थतनु स्तनुः ।
सुमनसामनसा सदृशौ दृशौ द्युकुरुमे कुरु मे ऽभिमुखं मुखम् ॥

आदिमध्यान्तयमकं यथा,—

सीमासीमानभूमिः फणिबलवलनोद्भाविराजीविराजी
हारी हारीसवह्निः परिसरसरणावस्तमालिस्तमालिः ।
देवादेवाप्तरत्नः क्षतभवभवतोऽग्रे न दीनो नदीनो
मुक्तामुक्ताच्छरत्नः सितरुचिरुचिरोल्लासमुद्रः समुद्रः ॥

त्रिपादयमकेष्वव्यपेतयमकं यथा,—

विशदा विशदामत्तसारसे सारसे जले ।
कुरुते कुरुते नेयं हंसी मामन्तकामिषम् ॥

नास्य प्रचुरः प्रयोग इति शेषभेदा नोदाह्रियन्ते ॥

द्विपादयमकेष्वव्यपेतमादियमकं यथा,—

करोति सहकारस्य कलिकोत्कलिकोत्तरम् ।
मन्मनो मन्मनोऽप्येष मत्तकोकिलनिःस्वनः ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

तुलयति स्म विलोचनतारकाः कुरवकस्तवकव्यतिषङ्गिणि ।
गुणवदाश्रयलब्धगुणोदये मलिनिमालिनि माधवयोषिताम् ॥

अन्तयमकं यथा,—

खण्डिताशंसया तेषां पराङ्मुखतया तया ।
आविवेश सभा केतुक्षतोच्चैर्वानरं नरम् ॥

एवमादिमध्यादीन्यपि द्रष्टव्यानि । एकपादयमकेष्वव्यपेतमाद्यन्तयोरनु-
स्वीति नोदाह्रियन्ते ॥

रूढयमकन्तु चतुर्थपाद एवोल्लिखति यथा,—

विलुलितालकसंहतिरामृशन् मृगदृशां श्रमवारि ललाटजम् ।
तनुतरङ्गततीः सरसां दलन् कुवलयं वलयन् मरुदाववौ ॥

एवमाद्यन्तत्राधिक्येऽप्यव्यपेतमुदाहार्यं यथा,—

वियद्वियद्दृष्टिपरम्परं परं घनाघनाली रसिता सितासिता ।
सरःसरस्त्रः सरसारसारसाः सभा सभा रात्रिरतारतारता ॥

आवृत्तेरेकरूपतायामपि तत्रादियमकं यथा,—

याम यामत्रयाधीनायामया मरणं निशा ।
यामयाम धिया ऽस्वर्त्याया मया मथितैव सा ॥

तदेव मध्यमकं यथा,—

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।
अमायतेयतेऽप्यभूत् सुखाय तेऽयते क्षयम् ॥

तदेवान्तयमकं यथा,—

भवादृशा नाथ न जानते नते रसं विरुद्धे खलु सन्नतेनते ।
य एव दीनाः शिरसा नतेन ते चरन्त्यलं दैन्यरसेन तेन ते ॥

तदेतत् सर्वमव्यवहितावृत्तेरव्यपेतयमकं भवति ।

अथ चतुर्षु पादेषु व्यपेतमादियमकं यथा,—

काञ्चिमतोलीमनु कामिनीनां काञ्चिद्वनलीवनमासरिक्षा ।
काञ्चिमभत्याभरणोज्झितानां काञ्चिन्नुनोते सुरतश्रमार्त्तिम् ॥

तदेव मध्ययमकं यथा,—

मदमदारुण उथित उच्छिखो मधुमदारुणघूर्णमुखच्छविः ।
तरुणिदारुण एष दिशः समं मम च्छ्रदारुणदाभवनानलः ॥

अन्तयमकं यथा,—

तव प्रिया सच्चरिता प्रमत्तया विभूषणं धार्यमिहांशुमत्तया ।
रसोत्सवामोदविशेषमत्तया न मे फलं किं वनकान्तिमत्तया ॥

आदिमध्ययमकं यथा,—

घनगिरीन्द्रविलङ्घनशालिना घनगता वनगङ्गतिलोचना ।
जनमता ददृशे जनकात्मजा तरुमृगेण तरुस्थलशायिनी ॥

आद्यन्तयमकं यथा,—

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः कलयन्त्यनुवणमनेकलयम् ।
भ्रमयन्नुपैति सुहुरभ्रमयं पवनश्च धूतनवनीपवनः ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

मितमवददुदारं तां हनूमान् मुदारम्
रघुवृषभसकाशं यामि देवि प्रकाशम् ।
तव विदितविषादो दृष्टतत्स्वामिपादः
श्रियमनिशमवन्तं पर्व्वतं माल्यवन्तम् ॥

आदिमध्यान्तयमकं यथा,—

समं स सैन्येन समन्ततः समं पुरन्दरश्रीः पुरमुच्चगोपुरम् ।
मदालसां तां प्रमदां सुसम्मदां ययौ निधायाक्षययौवनां ययौ ॥

त्रिपादयमकेषु व्यपेतमादियमकं यथा,—

करेण ते रणेष्वन्तकरेण द्विषतां हताः ।
करेणवः क्षरद्रक्ता भान्ति सन्ध्याघना इव ॥

अस्यापि नातिप्रचुरः प्रयोग इति शेषभेदा नोदाह्रियन्ते ॥

द्विपादयमकेषु व्यपेतामादियमकं यथा,—

मुदा रमणमन्वीतमुदारमणिभूषणाः ।
मदभ्रमदृशः कर्त्तुमदभ्रजघनाः क्षमाः ॥

मध्ययमकं पुनरत्युक्तमेवेति परिह्रियते ॥

अन्त्यमकं यथा,—

इह मुहुर्मुदितैः कलभैरवः प्रतिदिशं क्रियते कलभैरवः ।
स्फुरति चानुवनं चमरीचयः कनकरत्नभुवां च मरीचयः ॥

एकपादयमकमिह शुद्धं न सम्भवति । तस्य स्थाने द्विपादयमकमेवो-
च्छ्रिहते ॥

तदादियमकं यथा,—

मधुरेणदृशां मानं मधुरेण सुगन्धिना ।
सहकारोद्गमेनैव कथाशेषं करिष्यति ॥

द्वृत्तापि मध्ययमकमनुष्टुभि नेति परिह्रियते ॥

अन्तयमकं यथा,—

यस्याङ्करतिगम्भीरजलदप्रतिमं गलम्।
स वः करोतु निःसङ्गमुदयं प्रति मङ्गलम्॥

एवमावृत्ताधिक्ये ऽपि यथा,—

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा विलसितं ह्रसितं स्मरभासितम्।
न समदाः प्रमदा हतसंमदाः पुरहितं विहितं न समीहितम्॥

आवृत्तेरकरूपतायामपि तत्रादियमकं यथा,—

सारयन्तमुरसा रमयन्ती सारभूतमुरुसारधरा तम्।
सारसानुकृतसारसकाञ्चिः सा रसायनमसारमवैति ॥

मध्यान्तयमकं यथा,—

लीलास्मितेन शुचिना मृदुनोदितेन
व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन।
व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन
सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥

आद्यन्तयमकमादिमध्यान्तयमकञ्चे हास्थानयमकत्वप्रसङ्गान्न सङ्गच्छेते।

आदिमध्यान्तयमकानि तु प्रथममेवोदाहृतानि ॥

आवृत्तेरकरूपतायामावृत्त्याधिक्ये च मध्ययमकं यथा,—

सभासु राजन्नसुराहतैर्मुखैर्महीसुराणां वसुराजितैः स्तुताः।
न भासुरा यान्ति सुरान् न ते गुणाः
प्रजासु रागात्मसुराश्रितां गताः ॥

तदेतत् सर्वमपि व्यवहितावृत्तेर्व्यपेतमादियमकं भवति ॥

नादौ न मध्ये नान्ते यत् सन्धौ वा यत् प्रकाशते।
अव्यपेतव्यपेतं तदस्थानयमकं विदुः॥ ५८ ॥
पादे श्लोके च तत् प्रायः पादसन्धौ च बध्यते।

स्वभेदे चान्यभेदे च स्थूलं सूक्ष्मं च सूरिभिः॥ ५९॥

तत्र पादे स्थूलमव्यपेतं यथा,—

वीना वन्द्रवे तत् कूटे समरति सुतरणि समरति सुतरणि॥

चित्तं वातेन क्रोडेऽस्मिन् सुरमणिगुणरुचि सुरमणि गुणरुचि॥

अत्र स्थूलेनैवावृत्तिद्वयेन श्लोकपादयो वर्णाप्तत्वादादिमध्यन्तता न सम्भवतीत्यस्थानयमकमिदं स्थूलाव्यपेतमुच्यते॥

पादएव सूक्ष्ममव्यपेतं यथा,—

स्वस्थः शैले पश्यास्तेऽसौ ररररतिरतिततुततु मतिमनि॥

लोको यद्वद्दे तत्रानीकं गुरु गुरुमयि मयि तरितरि सति सति॥

अत्र पुनः सूक्ष्मेणावृत्तत्रष्टकेन श्लोकपादौ व्याप्ताविति त्रस्थानयमकमिदं सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते॥

श्लोके स्थूलमव्यपेतं यथा,—

नगजा न गजा दयिता दयिता विगतं विगतं ललितं ललितं।

प्रमदा प्रमदा महतामहतामरणं मरणं समयात् समयात्॥

अत्रावृत्तत्रष्टकेन श्लोकोऽपि व्याप्त इतत्रस्थानयमकमिदं श्लोके स्थूल मव्यपेतमुच्यते॥

श्लोक एव सूक्ष्ममव्यपेतं यथा,—

विविधधववना नागगर्द्धर्द्धनाना-

विविततगगना नाम भञ्जञ्जनाना।

कुरुभ्रभ्रललना नाववन्वन्तुनाना

सम ह्हि ह्हि ततनाना नन स्वस्वनाना॥

अत्र सूक्ष्मतराभिरष्टाविंशत्यावृत्तिभिः श्लोको व्याप्त इतत्रस्थानयमकमिदं श्लोके सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते॥

पादसन्धावन्यभेदोच्छेदेन स्थूलं यथा,—

उपोढरागाप्यवला मदेन सा मदेनसा मन्युरसेन योजिता।

न योजितात्मानमनङ्गतापितां गतापि तापाय ममास नेयतं॥

अत्रान्तादिसन्दंशादव्यपेतं प्रवर्त्तते। व्यपेतन्तु पादसन्धिषु निर्वर्त्तत इत्यस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः सन्धिस्थूलाव्यपेतमुच्यते॥

अन्यभेदानुच्छेदेन सूक्ष्मं यथा,—

मतान्धनानारमतामकामतामतापलब्धाग्रिमतानुलोमता।
मतावयत्युत्तमताविलोमतामताश्यतश्चे समता न वामता॥

अत्र यत्पेतानुच्छेदेनैव पादसन्धिष्वव्यपेतमुत्पद्यत इत्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेः सन्धिसूक्ष्माव्यपेतमुच्यते॥

स्वभेदे पूर्वभेदानुच्छेदेन स्थूलं यथा,—

सतमाः सतमालो यः पारापारायतः सद्दावोऽद्दावः।
लोकालोकानुकृति सत्त्वः सत्त्वयमनभ्रकूटैः कूटैः॥

अत्र विषमपादयोः समपादावन्तेऽवतिष्ठमानावादियमकाद्यन्तयमकयोरादिमध्यान्तयमकतामापादयतः। पारमारेति सत्त्वः सत्त्व इत्यावृत्ती स्वत्ते एवादिमध्ययमकव्यपदेशञ्च लभेते इत्यस्थान यमकमिदं स्वभेदे पूर्वभेदानुच्छेदि स्थूलाव्यपेतमुच्यते॥

तदेव स्वान्यभेदोच्छेदि सूक्ष्मं यथा,—

सनाकवनितं नितम्बरुचिरं चिरं सुनिनदैर्नदैर्वृतममुम्।
मता फणवतो वतो रसपरापरास्तवसुधा सुधाऽधिवसति॥

अत्र पादान्तादिषु व्यपेतं यदा मध्येष्वव्यपेतं तदुभयमपि पादान्तादिसंहितायामव्यपेतमभिन्नजातीयं जायते। न च प्राचीनां मध्ययमकतां जहातीत्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मावृत्तेरन्यतो भेदेन स्वभेदानुच्छेदि सूक्ष्माव्यपेतमुच्यते॥ तदुभयमप्येवंविध एव छन्दसि द्रष्टव्यम्॥

पादे स्थूलव्यपेतं यथा,—

अखिद्यतासन्नमुदग्रतापं रविं दधानेऽप्यरविन्दभाले।
भृङ्गावलि र्यत्र तटे निपीतरसा ममत्तामरसा न मत्ता॥

अत्र मा भूदव्यपेतमसङ्ग इत्येकमेवाक्षरं विहाय स्थूलावृत्तिद्वयेन श्लोकपादयो र्व्याप्तत्वादादिमध्यान्तता न सम्भवतीत्यस्थानयमकमिदं स्थूल-

व्यपेतमुच्यते ॥

पाद एव सूक्ष्मं यथा,—

करेणुः प्रस्थितोऽनेको रेणु र्घण्टाः सहस्रशः ।
करेणुः शीकरो जज्ञे रेणु तेन शमं ययौ ॥

अत्र विषमपादयोः करेणुः करेणुरित्यादावावृत्तं समपादयोस्तु रेणुः रेणुरिति । तत्त स्थापेक्षया न मध्यमन्यापेक्षया नादिरित्यस्थानयमकमिदं सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥

श्लोके स्थूलव्यपेतं यथा,—

जयन्ति ते सदादेहं नमस्यन्ति जयन्ति ते ।
भवान्यतो नमस्यन्ति सदादेहं भवान्यतः ॥

अत्र स्थूलव्यपेतावृत्तिचतुष्टयेन श्लोकोऽपि व्याप्त इत्यादिमध्यान्ताभावादस्थानयमकमिदं स्थूलव्यपेतमुच्यते ॥

स्थूल एव सूक्ष्मव्यपेतं यथा,—

यामानीता नीतायामा लोकाधीरा ऽधीरालोका ।
सेनासन्ना सन्नासेनासारं हत्वाह त्वा सारम् ॥

अत्र यद्यपि यामायामेत्यादौ व्यपेतमाद्यन्तयमकं, नीतानीतेत्यादौ च मध्ययमकमव्यपेतं विद्यते, तथापि मण्डूकप्लुतिन्यायेन गतप्रत्यागते यैतेश्च नैतदुल्लिखति । अपि तु श्लोकोऽपि द्वाभ्यां द्वाभ्यामक्षराभ्यां सूक्ष्मावृत्त्या व्याप्त इव लक्ष्यते । तेनास्थानयमकमिदमादिमध्यान्तानामभावात् सूक्ष्मावृत्तेः सूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥

पादसन्धौ स्थूलव्यपेतं यथा,—

हठपीतमहाराष्ट्रीदशनच्छदपाटला ।
पाटलाकलिकानेकै रेकैका लिलिहे ऽलिभिः ॥

अत्रापि प्राग्वदेव यतिविच्छेदात् पूर्वोत्तरार्द्धयोरसंहितायां पाटलापाटलेत्यावृत्तेर्नाव्यपेतयमकत्वम् । न चैतत् पादयोरादावन्ते च श्रूयते यकमपि त्वेकस्यादावन्यस्य चान्त इत्यस्थानयमकमिदं स्थूलावृत्तेः

स्थूलव्यपेतमुच्यते । न चैतद्वाच्यमुपोद्दरागेतगादौ काञ्चियमकेऽप्ययं न्याय इति तत्रैव तथाभूतलक्षणत्वात् । काञ्चियमक एवाव्यपेतास्थानयमकभेदे सूक्ष्मव्यपेतं यथा,—

धराधराकारधरा धराभुजां भुजा महीं पातुमहीनविक्रमाः ।
क्रमात् सहन्ते सहसा हतारयो रयोद्धरा मानधुरा च लम्बिनः ॥

अत्रान्तपादे धुराधुरेति सूक्ष्मव्यपेतं वर्त्तते ॥

स्वभेदान्यभेदयोः स्थूलं सूक्ष्मञ्च यथा,—

सालं वहन्ती सुरतापनीयं साऽलं तडिद्भासुरतापनीयम् ।
रक्षोभरक्षोभरसत्रिकूटा लङ्का कलङ्काकलिकाद्रिकूटा ॥

अत्र सालं सालमिति स्वभेदे सुरतापनीयं सुरतापनीयमिति स्थूलः रक्षोभरक्षोभेति लङ्का कलङ्केत्यन्यभेदे कूटाकूटेति सूक्ष्मश्च व्यपेते भेदो दृश्यते तदिदमस्थानयमकं स्थूलसूक्ष्मव्यपेतमुच्यते ॥

यत् सूक्ष्मभागं बह्वावृत्ति तदपि स्थूलसूक्ष्ममेव । यथा,—

मधुरया मधुबोधितमाधवी मधुसमृद्धिसमेधितमेधया ।
मधुकराङ्गनया मुहुरुन्मदध्वनिभृता निभृताक्षरमुज्जगे ॥

स्थानस्थानविभागोऽयमव्यपेतव्यपेतयोः ।
क्रमेणोक्तस्तयोरेव पादभेदोऽथ कथ्यते ॥ ६५ ॥

तत्राव्यपेतभेदेषु प्रथमपादयोरावृत्तिर्यथा,—

न मन्दया वर्जितमानसात्मया नमन् दयावर्जितमानसात्मया ।
उरस्युपास्तीर्णपयोधरद्वयं मया समालिङ्ग्यत जीवितेश्वरः ॥

अत्रैव द्वितीयतृतीययोर्यथा,—

दृश्यस्त्वयायं पुरतः पयस्वानानाकलाली रुचिरेण नेता ।
नानाकलालीरुचिरेणनेत्रा देवी यदस्मादजनि स्वयं श्रीः ॥

एवं तृतीयचतुर्थयोरपि यथा,—

स्मरानलो मानविवर्द्धितो यः स निर्वृतिं ते किमपाकरोति ।

समन्ततस्तामरसेचणे न समं ततस्तामरसेचणेन ॥

व्यपेतभेदेषु प्रथमतृतीययो र्यथा,—

सभा सुराणामबला विभूषिता गुणैस्तवारोहि मृणालनिर्मलैः ।
स भासुराणामबला विभूषिता विहारयन्निर्विश सम्पदः पुराम् ॥

तत्रैव प्रथमचतुर्थयो र्यथा,—

कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका स्तनद्वयी च त्वदृते न हन्त्यतः ।
न याति भूतं गणने भवन्मुखे कलङ्कमुक्तं तनुमध्यनामिका ॥

एवं द्वितीयचतुर्थयोरपि यथा,—

या बिभर्त्ति कलवल्लकीगुणस्वानमानमतिकालिमालया ।
नात्र कान्तमुपगीतया तया स्वानमानमतिकालिमालया ॥

श्लोकाभ्यासः समुद्गः स्यात्तत्र भेदास्त्रयो मताः ।
व्यपेतश्चाव्यपेतश्च उभयात्मा च सूरिभिः ॥ ६६ ॥

तेषु व्यपेतो यथा,—

अनेकपादभ्रमदभ्रशालं मानेत्र हृग्राभीरुपततिक्रूटम् ।
अनेकपादभ्रमदभ्रशालं मानेत्र हृगा भीरु पत त्रिकुटम् ॥

अव्यपेतो यथा,—

घनं विदार्यार्जुनबाणपूगं घनं विदार्यार्जुनबाणपूगम् ।
ससार बाणो युगलोचनस्य सं सारबाणोऽयुगलोचनस्य ॥

व्यपेताव्यपेतो यथा,—

कलापिनां चारुतयोपयान्ति हन्दानि लापोढघनागमानाम् ।
हन्दानिलापोढघनागमानां कलापिनां चारुतयोऽपयान्ति ॥

पादत्रयाभ्यासस्तु नातिसुन्दर इति तद्भेदा नोदाह्रियन्ते ॥

एकाकारचतुष्पादं महायमकमुच्यते ।
श्लोकाभ्यासश्च तत्राद्यं पुनरभ्यासमर्हति ॥ ६७ ॥

तत्राव्यपेतभेदे प्रथमं महायमकं यथा,—

सभासमाना सहसा परागात् सभासमाना सहसापरागात् ।
सभासमाना सहसापरागात् सभासमाना सहसापरागात् ॥

व्यपेतभेदे द्वितीयं महायमकं यथा,—

प्रवणमदभ्रमदचलद्विपराजितमूढविमलमद्भिततरङ्गम् ।
विरसं सद्गातिमिश्रितमचुरतधाम प्रतीतशिखिचरितवनम् ॥

अव्यपेतभेदे आद्यस्य पुनरभ्यासो यथा,—

समानयास मानया समानयासमानया ।
समानया समानया समान या समानया ॥

एकरूपेण वाक्येन द्वयोर्भणनमर्थयोः ।
तन्त्रेण यत् स शब्दज्ञैः श्लेष इत्यभिशब्दितः ॥ ६८ ॥
प्रकृतिप्रत्यययोस्तौ द्वौ विभक्तिवचनाश्रयौ ॥
पदभाषोद्भवौ चेति शब्दश्लेषा भवन्ति षट् ॥ ६९ ॥

तेषु प्रकृतिश्लेषो यथा,—

आत्मनश्च परेषाञ्च प्रतापस्तव कीर्त्तिनुत् ।
भयसङ्कपते बाङ्कं द्विषाञ्च सुहृदाञ्च ते ॥

अत्र कीर्त्तिनुदित्यत्र नौतिनुदत्योर्भयसदित्यत्र करोतिस्यन्तेत्राय प्रकृत्योः क्विपि तुल्यं रूपमिति प्रकृतिश्लेषोऽयम् ॥

लिङ्गश्लेषोपि प्रकृतिश्लेष एव स यथा,—

कुवलयदलद्युतिरसौ दृशा च वपुषा च कं न दर्शयते ।
अधरीकृतप्रवालश्रियाङ्घ्रिणाधरेण च नतभ्रूः ॥

अत्र दृग्वपुषोराखचरणयोश्च कुवलयद्युतेत्यधरीकृतप्रवालश्रियेति च लिङ्गभेदेपि तुल्यरूपे विशेषणे इति लिङ्गश्लेषोऽयं ॥

प्रत्ययश्लेषः सोङ्गदो निरङ्गदश्च तयोराद्यो यथा,—

तस्या विनापि हारेण निसर्गादेव हारिणौ ।
जनयामासतुः कस्य विस्मयं न पयोधरौ ॥

अत्र हारिणाविति इनिणिनिप्रत्यययोरेकरूपत्वाद्विनापि हारेणेतिव मत्वर्थीयोद्भेदात् सोद्भेदः प्रत्ययश्लेषोऽयं ॥ द्वितीयो यथा,—

त्वदुद्धृता मयस्यानरूढव्रणकिणाकृतिः ।
विभाति हरिणीभूता शशिनो लाञ्छनच्छविः ॥

अत्र हरिणीभूतेति च्व्यौ च्वि च तुल्यरूपतायां तदुद्भेदो नास्तीत्यनुद्भेदः प्रत्ययश्लेषोऽयम् । विभक्तिश्लेषो द्विधा भिन्नजातीययोरभिन्नजातीययोश्च । तयोराद्यो यथा,—

विषं निजगले येन बभ्रे च भुजगप्रभुः ।
देहे येनाङ्गजो दध्रे जाया च स जयत्यजः ॥

अत्र येन विषं निजगले भुजगराजश्च निजगले बभ्रे अङ्गजो देहे जाया च देहे दध्रे इति लिङात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनस्यैकत्वेनान्तरेकरूपत्वाद्विभिन्नार्थत्वाद्भिन्नजातीयसुप्तिङ्विभक्तिश्लेषोऽयम् ॥
द्वितीयो यथा,—

त्वमेव धातुः पूर्व्योऽसि त्वमेव प्रत्ययः परः ।
अनाख्यातं न ते किञ्चिन्नाथ केनोपमीयसे ॥

अत्र धातुरिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तस्य चैकरूपत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्चाभिन्नजातीयसुब्विभक्तिश्लेषोऽयम् । वचनश्लेषो द्विधा सोद्भेदो निरुद्भेदश्च । तयोः सोद्भेदो यथा,—

प्राजप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजस्तमाः ।
मुक्तात्मानः शिवं नेमिरन्येऽपि ददतां जिनाः ॥

अत्र नेमिरित्यन्येऽपीति एकवचनबहुवचनाभ्यां ददतामित्यत्र लिङ्भ्यां प्राजप्रभावः प्रभव इत्यादिषु च सुबन्तैकवचनबहुवचनयोरुद्भेद इत्ययं सोद्भेदो नाम वचनश्लेषः ॥
निरुद्भेदो यथा,—

तनुत्वरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च ।
अभवन्निरतरा तस्या वलयः कान्तिहृये ॥

अत्राभवन्निति वलय इति पदयोस्तिङन्तसुबन्तयोरेकवचनबहुवचने अनुद्भिन्ने एव श्लिष्यते इत्ययं निरुद्भेदो नाम वचनश्लेषः॥

पदश्लेषो यथा,—

अरिभेदः पलाशश्च बाहुः कल्पद्रुमश्च ते।
बालेवोद्यानमालेयं सालकाननशोभिनी॥

अत्र प्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानां पृथगभिधानादभिधानमालोक्तानि प्रातिपदिकान्येव पदशब्देनोच्यन्ते। तेन पूर्वार्द्धे यत्र भेदो मांसादस्ते बाहुरित्यर्थेनारिभेदपलाशाख्यवृक्षनाम्नोति श्लिष्यते॥ उत्तरार्द्धे सालानां काननेन शोभते इत्येवंशीलेयमुद्यानमालेत्यर्थेन सालकेन आननेन शोभत इत्येवंशीला बालेत्युपमानार्थः श्लिष्यते स एव पदश्लेषो नाम शब्दश्लेषः॥

वर्णश्लेषोऽपि पदश्लेष एव। स यथा,—

त्वमेव देव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम्।
त्वञ्चामरमरुद्भूमिरेकोलोकत्रयात्मकः॥

अत्र त्वमेव पातालमित्यकारः पाश्चात्ये, त्वं च अमरमरुद्भूमिरिति चकारः पौरस्त्येऽक्षरे श्लिष्टः पातालश्चामरेति च पदं रचयति॥ सोऽयं पदश्लेष एव वर्णश्लेष उच्यते॥

भाषाश्लेषो यथा,—

कुरु लालसभूलेहे महिमोहहरे तुहारिविच्छिन्ने।
हरिणारिसारदेहे धरे वरं हर उमे भावम्॥

अत्र, "आननीताजरुद्राणीं कान्ताञ्च पुरतः स्थिताम्। रणेच्छुः कश्चिदाचष्टे दिव्यभाषतया गिरा॥" अत्र रुद्राणीपक्षे हे उमे हरे भवे वरं श्रेष्ठं भावं कुरु किम्भूते लालसभूलेहे लालसभूः कामस्तं लेढि यस्मिन् तथा महिम्ना प्रभावेण ऊहं वितर्कमपहरति यस्मिन् महिमोहहरे महेश्वरसन्निधौ हि सर्वज्ञानाभिभव इति श्रूयते। अतएव तोहन्ति अर्दयन्ति ये अरयस्तैर्विच्छिन्ने विरहिते। अपर-

मञ्जरीणां विच्छेदकारणमाह। हरिणारिसारदेहे हरिणारिः सिंह-स्तस्य सारो बलं स देहे यस्य तस्मिन् वरे परिणतरीति। उमाया एव वा इमानि सम्बोधनविशेषणानि। कान्तापचे तु हे कान्ते तव योऽयं हरिनार्यन्ता श्रियाः सार उत्कृष्टो देहस्तत्र यद्वरं श्रेष्ठं विलोचनाननस्तनजघनादि तन्मे भावमभिलाषं हरतु कामं पूरयत्वित्यर्थः। किम्भूते देहे, कुटिलालसभ्रूलेखे मदीमोहगृहे हारिणि विच्छिन्ने च तनुमध्यत्वादिभिरिति॥

यथा वा,—

रुचिरं जितारिहेतिं जननमितं सामकायमकलङ्कम्।
सन्तममितञ्च मानय कमलासनमभिविराजन्तम्॥
भूतसंस्कृतभाषाभ्यां द्विर्नमस्कृत्य माधवम्।
जगाम समरं कोऽपि कस्य श्रेयसि तत्सयः॥

तत्र भूतभाषायां यथा, रुचिरं मनोहरं जितारिहेतिं भग्नसपत्नायुधं जनैर्नमितं श्यामकायमकलङ्कं शान्तं शान्तरूपं अमितं अनन्तं च समुच्चये कमलासनं ब्रह्माणं अभिलक्षीकृत्य विराजन्तं शोभमानं मानय पूजयेति॥ संस्कृतभाषायां यथा। रुचिभिः रञ्जिता अरिहेतयः चक्रदीप्तयः येन तं, जननैः दशभिरवतारैर्मितं परिच्छिन्नं, सामानि कायति गायति यः स सामकायः तं, न विद्यते कला यस्य सोऽकलस्तं, कं सन्तं ब्रह्माणं सन्तम्, अं विष्णुं इतं गतं, अभि विराजं तं गच्छन्तमभि तं प्रसिद्धं कमलासनं श्रिया संसक्तं मा नय मां प्रापयेति॥

आवृत्तिर्या तु वर्णानां नातिदूरान्तरस्थिता।
अलङ्कारस्स विद्वद्भिरनुप्रासः प्रदर्श्यते॥ ७०॥
श्रुतिभिर्वृत्तिभिर्वर्णैः पदैर्नामद्विरुक्तिभिः।
लाटानामुक्तिभिश्चायं षट्प्रकारः प्रकाश्यते॥ ७१॥
प्रायेण श्रुत्यनुप्रासस्त्वनुप्रासनायकः।

सनाथेव हि वैदर्भी भाति तेन विचित्रिता ॥ ७१ ॥
निवेशयति वाग्देवी प्रतिभानवशः कवेः ।
पुरो येऽमुमनुप्रासं ससमाधिनि चेतसि ॥ ७२ ॥

स त्रिधा ग्राम्यो नागर उपनागरश्च । तेषु ग्राम्यश्चतुर्धा मसृणो वर्ण-मसृणो वर्णोत्कटो वर्णानुत्कटश्च ॥ तेषां मसृणो यथा,—

एष राजा यदा लक्ष्मीं प्राप्तवान् ब्राह्मणप्रियः ।
तदा प्रभृति धर्मस्य लोके ऽस्मिन्नुत्सवो ऽभवत् ॥

अत्र स्थानतः समानश्रुतीनां मूर्द्धन्यतालव्यदन्त्यौष्ठ्यकण्ठ्यवर्णानां प्रथमतृतीयपादयो निरन्तरा द्वितीयचतुर्थपादयोश्च सान्तरा पट इव स्रग्दामेव वा वर्णप्रदानान्मसृणैवावृत्तिः ॥ सोऽयं श्रुत्यनुप्रासो मसृण इत्युच्यते ॥

वर्णमसृणो यथा,—

स्थिता क्षणं पक्ष्मसु ताड़िताधराः पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दवः ॥

अत्र दन्त्यमूर्द्धन्यावोष्ठ्यौ तलयो वैश्ये न दन्त्यपक्षकं मूर्द्धन्य इत्यादिक्रमेण यद्यपि पूर्ववत् स्थानतः समानश्रुतितया मसृणैवावृत्तिः तथापि चित्रपट इव माल्यग्रथन इव वा, योऽयं क्षणं पक्ष्मसु ताड़िताधराः पयोधरो वली स्खलिताः प्रपेदिरे चिरेण नाभिं प्रथमोदविन्दव इति नानावर्णात्मकः सूत्रान्तरेष्विव पुष्पान्तरेष्विव वा, स्थानभेदेन मसृण एव निवेशः । तेनैष श्रुत्यनुप्रासो वर्णमसृण इत्युच्यते ॥

वर्णोत्कटो यथा,—

विसृज्य सा हारमहार्यनिश्चया विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचन्दना ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥

अत्र सर्वं पूर्ववत् ॥ किन्तु तृतीयपादे बबन्धबालारुणबभ्रुवल्कलमिति वर्णाधिक्ययोगः ॥ सोऽयं वर्णोत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः ॥

वर्णानुत्कटो यथा,—

तत: प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ॥

अत्र दन्त्यवर्णप्रायतया अतिमसृणत्वे शिलातलेष्विति दन्त्यवर्णाभ्यामेव वर्णस्तोमो दत्तः । सोऽयं वर्णानुत्कटो नाम श्रुत्यनुप्रासः । तेऽमी चत्वारोऽप्यतिप्रसिद्धतया ग्राम्या उच्यन्ते । ग्राम्यवैपरीत्येन नातिप्रसिद्धो नागरः । यथोच्यते,—

एकत्वबुद्धिर्भेदेऽपि तत्त्वेऽप्येकत्वनिह्नवः ।
यत्र वर्णेषु तं प्राहुरनुप्रासस्य जीवितम् ॥ ७४ ॥

तत्र भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या समानस्थानयोर्यथा,—

हरेर्लङ्घितघर्म्मांशुर्व्योम्नि दीर्घेण रंहसा ।
बलिबन्धनघोरोऽङ्घ्रिरंहःसङ्घं निहन्तु वः ॥

अत्र हकारस्य तुल्यस्थानेन घकारेण सह भेदेऽप्येकत्वबुद्धेस्तुल्यश्रुतित्वमिति भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासोऽयम् ॥

तथैवासमस्थानयोर्यथा,—

उच्छलन्मत्स्यपुच्छाग्रदण्डपाताहताम्भसि ।
जगद्धानमम्भोधावुन्ममज्ज ममज्ज च ॥

अत्र उच्छलन्मत्स्यपुच्छाग्रेत्यत्र छकारयोरपि दन्त्यचकारत्वादपि तुल्यश्रुतित्वमिति असमानस्थानत्वेन भेदेऽप्येकत्वबुद्ध्या नागरानुप्रासोऽयम् ॥ तत्त्वेऽप्येकत्वनिह्नवेन डकारवकारयकाराणां यथा,—

क्रोडे मा डिम्भमादाय चपिड पीडय सहसा ।
कर्णे प्रच्छि पयस्ताया सुता यद्यनुयाचते ॥

अत्र डकारादीनामीषत्स्पृष्टतादिभिरेकत्वेऽपि भेदाभास इति तत्त्वेऽप्येकत्वनिह्नवेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

तथैव छकारवकारसकाराणां यथा,—

नवोढ़े त्वं कुचाढ्यापि नोपगूढ़ाय ढौकसे ।
वहन् बाहुलते क्षीणो वरः पुलकलङ्घिते ॥

अत्र ढकारादीनामीषत्स्पृष्टतादिभिरेकत्वेऽपि भेदावभास इति तन्नैपेत्रकत्वनिह्नवेन नागरानुप्रासोऽयम् ॥

उभयगुणयोगान्मात्यप्रसिद्ध उपनागरः । यथोच्यते,—

डलयोरैक्यमित्यादिवाक्यैर्यस्यात्रानुमीयते ।
समानश्रुतितान्योन्यं सोऽनुप्रासः प्रशस्यते ॥ ७५ ॥

स डलयोरैक्येन यथा,—

शयने यस्य शेषाहिः समीडे वड़वानलः ।
महासाहसिनामग्र्यं तमीडे जड़शायिनम् ॥

सेयमुपनागरः श्रुत्यनुप्रासः ॥

नणयोरैक्येन यथा,—

बाणैः पुङ्खेषु सैन्येषु त्वया देव रणाङ्गणे ।
हतशेषाः श्रयन्तीमे शून्यारण्यानि विद्विषः ॥

अत्र पुङ्खेषु सैन्येषु शून्यारण्यानि इति नकारणकारयोः स्वल्पश्रुतित्वमैकत्वं मा भासत इति उपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

रलयोरैक्येन यथा,—

विभिन्नवर्णा गरुड़ाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥

अत्र करीरनीलैरिति रेफलकारयोरैक्येन तुल्यश्रुत्या चतुर्थ्वपि पादेष्वनुप्रासनिर्वहणमितुपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

दन्त्यतालव्यानामैक्येन यथा,—

विद्यास्यन्दो वाग्विदां यः प्रसन्नः पुण्यां याथ देवतां तां नमाम ।
यां प्रह्वाणश्चिन्तयन्तो विशोकाः सा नो देयात् सूनृतास्सूनृतानि ॥

अत्र दन्त्यतालव्यानामैक्येन तुल्यश्रुतितेतुपनागरोऽयं श्रुत्यनुप्रासः ॥

सर्व्वेऽपि चानुप्रासाः प्रायेण विसदृशवर्णान्तरिता एव स्वदन्ते। इत्यो-
ष्ठ्यकण्ठ्यादीनामिहानुप्रवेशो भवति ॥

यथा ज्योत्स्ना चन्द्रमसं यथा लावण्यमङ्गनाम्॥
अनुप्रासस्तथा काव्यमलङ्कर्तुमयं क्षमः॥ ७६॥
अनुप्रासः कविगिरां पदवर्णमयोऽपि यः।
सोऽप्यनेन स्तवकितः श्रियं कामपि पुष्यति॥ ७७॥
मुक्तरावर्त्तमानेषु यः स्ववर्गेषु वर्त्तते।
काव्यव्यापी स संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते॥ ७८॥
कार्णाटी कौन्तली कौङ्की कौङ्कणी वानवासिका।
द्राविडी माथुरी मात्स्यी मागधी ताम्रलिप्तिका॥ ७९॥
औड्री पौण्ड्रीति विद्वद्भिः सा द्वादशविधेष्यते।
अथ लक्षणमेतासां सोदाहरणमुच्यते॥ ८०॥

तासु कवर्गानुप्रासवती कार्णाटी यथा,—

कान्ते कुटिलमालोक्य कर्णकण्डूयनेन किम्।
कामं कथय कल्याणि किङ्करः करवाणि किम्॥

चवर्गानुप्रासवती कौन्तली यथा,—

ज्वलज्जटिलदीपाग्निरञ्जनोच्चयचारवः।
चम्पकेषु चकोराक्षि चञ्चरीकाश्चकासति॥

टवर्गानुप्रासवती कौङ्की यथा,—

कुम्भकूटाट्टकुट्टाककुटिलोत्कटपाणिरट्।
हरिः करटिपेटेन न द्रष्टुमपि चेष्टते॥

तवर्गानुप्रासवती कौङ्कणी यथा—

मधु मधूनि गान्धर्वमन्दिरे मदिरेक्षणा।
इन्दुरेन्दीवरं दाम काममानन्दयन्ति नः॥

पवर्गानुप्रासवती वानवासिका यथा,—

प्रिया प्रगल्भा ताम्बूलं परिक्षुन्त् कुसुमपत्तनम्।
प्रपत्काः पञ्चबाणस्य पञ्चमः पञ्चमध्वनिः॥

अन्तःस्थानुप्रासवती द्राविडी यथा,—

प्रियालवलीमालतमालैलावनावली।
भाति पल्लवच्छिन्नालक्षावलनुपाङ्गा वधूरिव॥

ऊष्मानुप्रासवती माथुरी यथा,—

पुष्णाती पुष्पधनुषं मुष्णती प्रोषपविप्लुषः।
पिबन्ती निर्निमेषेण चक्षुषा मानुषी न सा॥

द्वित्रिवर्गानुप्रासवती मात्स्यी यथा,—

कोकिलालापवाचालो मामेति मलयानिलः।
उच्छलच्छीकराच्छाच्छनिर्झराम्भःकणोक्षितः॥

द्वाभ्यां विदर्भितैकवर्ग्या मागधी यथा,—

घर्घोर्घं नो नृसिंहस्य घनाघनघनध्वनिः।
हन्याद् घुरघुराघोरः सुदीर्घो घोरघर्घरः॥

स्वान्तरसंयोगिकवर्गा ताम्रलिप्तिका यथा,—

ग्रिङ्गानमञ्जुमञ्जीरारावाहकाञ्चनकाञ्चयः।
कङ्कणाङ्कभुजा भान्ति जितानङ्ग नवाङ्गनाः॥

सरूपसंयोगग्रथितौण्ड्री यथा,—

सन्तापसम्वोल्लासी चित्तच्छत्तहरो नृणाम्॥
कल्लोलोज्ज्वलसच्छायानदीषु मलयानिलः॥

असरूपसंयोगग्रथिता पौण्ड्री यथा,—

अस्तमस्तकपर्यस्तसमस्तार्कांशुसंस्तरा।
पीनस्तनस्थिता ताम्रकम्रवस्त्रेव वारुणी॥

अकठोराक्षरादाम्नं नातिनिर्वर्णपिता।
अभिविल्यम्य सत् कर्तुं दत्तानुप्रासमीप्सता॥ ८१॥

क्वचिदस्ति क्वचिन्नास्ति क्वचिदस्ति च नास्ति च ।
वर्णानुप्रास एषा तु सर्वतोऽस्तीति भिद्यते ॥ ८२ ॥

अनेन पुनरन्यथा वृत्तिं व्याचष्टे ॥

स्पर्शादीनामसम्बन्धः सम्बन्धो वापि यो मिथः ।
स्फुटादिबन्धसंसिद्धै सेह वृत्ति निंगद्यते ॥ ८३ ॥
वाक्यव्यापी च संदर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते ।
सौकुमार्यक्रमप्रौढ़िमध्यमत्वं च तद्गुणाः ॥ ८४ ॥
गम्भीरौजस्विनी प्रौढ़ा मधुरा निष्ठुरा श्लथा ।
कठोरा कोमला मिश्रा परुषा ललिता मिता ॥ ८५ ॥
इति द्वादशधा भिन्ना कविभिः परिपठ्यते ॥
कारणं पुनरुत्पत्तेस्त एवासां विजानते ॥ ८६ ॥

तासु गम्भीरा यथा,—

अप्फन्दन्तेण घरं मद्दिं च सडिउल्लमाविअदिसेण ।
बुन्दहिगम्भीररवं बुन्दहिअं अंबुवाहेण ॥

सैषा प्रायस्तवर्गपवर्गयोस्तृतीयचतुर्थानां पकारफकारयोश्च स्वसंयोगबिन्दुयोगाभ्यां जायते ॥

ओजस्विनी यथा,—

थणाअ सीभराअभाअसिलाअलणिसण्णराइअजलअं ।
सज्झं ओज्झरपहसिददरिमुहणिम्महिअवउलमहुरामोअं ॥

सेयं मूर्द्धन्यानां प्रथमचतुर्थपञ्चमद्वित्वे सदावृत्त्या च प्रायो जायते ॥

प्रौढ़ा यथा,—

स्रवा पुंवत् पातमुच्चै र्भृगुभ्यो मूर्ध्नि ग्राव्णां जर्जरा निर्झरौघाः ।
कुर्वन्ति द्यामुत्पतन्तः स्मरार्त्तं स्वर्लोकस्त्रीगात्रनिर्वाणमत्र ॥

सैषा प्रायेण मूर्द्धन्यानामन्तःस्थानां संयोगात् पूर्वगुणत्वेन जायते ॥

मधुरा यथा,—

किञ्जल्कसङ्गी भिज्ञानभङ्गलाञ्छितपक्ष्मकः ।
अयं मधुरुपैति त्वां चण्डि पङ्कजदन्तुरः ॥

सैषा प्रायोऽनुस्वारपुरोवर्त्तिस्पर्शतया जायते ॥

निष्ठुरा यथा,—

स्वाङ्गप्लुष्टाद्रिजन्मानं नेत्रार्च्चिः प्लुष्टमन्मथम् ।
स्तौमि त्र्यक्षं त्रुटत्पञ्चेषुदैत्यश्रेण्यार्च्चिताङ्घ्रिकम् ॥

सैषा प्रायःसंयोगभूयस्त्वेनोत्पद्यते ॥

श्लथा यथा,—

दयितजनविरहविगलितनयनोदकपीतहरिणमदतिलकम् ।
मदनमपगतमृगमदमधिकरर्थि वहति लोलदृशः ॥

सेयं प्रायो व्यञ्जनानामसंयोगेन जन्यते ॥

कठोरा यथा,—

निसर्गनिर्गतानर्घघर्घरध्वनिहास्तिकम् ।
चक्रे चक्रं युधि क्रामन्नर्कः कर्कशार्कवत् ॥

सैषा प्रायःकण्ठ्यरेफादिसंयोगादुत्पद्यते ॥

कोमला यथा,—

दारुणरणे रणन्तं करिदारणकारणं समायान्तं ।
रमणहते रणरणको पश्यति सहसोजनो दिव्यः ॥

सेयं रेफणकारादसंयुक्तकोमलवर्णविरचनया निष्पद्यते ॥

मिश्रा यथा,—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम् ।
तदादाय करैरिन्दुर्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

सैषा प्रायःकठोराणामोष्ठ्यकण्ठ्यमूर्द्धन्यानां बाहुल्यादिभिरुपलभ्यते ॥

परुषा यथा,—

जङ्के भिङ्कादिङ्कादोऽसौ कङ्काराङ्कादिलङ्कदः ।
मसरा मत्या गत्यां त्वमर्च्चपार्श्वः सरम्मरत् ॥

सैषा प्रायेणोष्मणामन्तःस्थादिसंयोगैरवस्थाप्यते ॥

ललिता यथा,—

द्राविडीनां भ्रुवं लीलारोचिभ्रमभ्रूलते मुखे।
थ्रासजत्र राजत्रभारं स्वं सुखं स्वपिति मन्मथः ॥

सैषा प्रायेण दन्त्यौष्ठ्यतालव्यानां मध्येऽन्तःस्थादिसंयोगैः स्थाप्यते ॥

अमिता यथा,—

बकुलकलिकाललामनि कलकण्ठीकलकलाकुले काले।
कलया कलावतोऽपि हि कलयति कलिकास्त्रतां मदनः ॥

सेयममितयोरेव ककारलकारबन्धयोरनुप्रासेन प्रसूयते ॥

इति द्वादशधा वृत्तिः कैश्चिद् या कथितेह सा।
न गुणेभ्यो न वृत्तिभ्यः पृथक्त्वेनावभासते ॥ ८७ ॥
श्रुत्यनुप्रासवर्णानुप्रासयोरपि दुष्कराः।
क्वचिद्भेदाः पृथक्तुमस्मात्तेनेह नेष्यते ॥ ८८ ॥
यथाम्रातकपुष्पादिः स्रगादे वर्ण्य उच्यते।
वर्णावृत्तिस्तथा वाचां वर्णानुप्रास उच्यते ॥ ८९ ॥
स तु स्तवकवान् स्थाने गर्भो विरतसंहतः।
गृहीतमुक्तः क्रमवान् विपर्यस्तोऽथ संपुटम् ॥ ९० ॥

मिथुनं वेणिका चित्रो विचित्रश्चेति वर्ण्यते।
वर्णावृत्तिः प्रयोगेभ्यस्तेभ्यस्तेभ्यो मनीषिभिः ९१ ॥

तेषु स्थाने स्थानेऽनुप्रासविन्यासतः स्तवकवान् यथा,—

यस्यावासीकृतहिमगिरे गुञ्जतां कुञ्जराणा-
मावित्सक्ते वनगजमदामाणघोरायितानि।
दर्पोत्फुल्लस्फुरणविकटाकाण्डकण्डूलगण्ड-
स्वेच्छाकायव्यथितसरलानोकहस्कन्धगन्धः ॥

अत्र गुञ्जतां कुञ्जराणामित्यादे वर्णस्तवकस्तत्र स्थाने स्थाने विन्यासादयं

वर्णानुप्रासः स्तवकवानित्युच्यते ॥

नियतविवक्षितस्थानविशेषः स्थानी यथा,—

बाले मालेयमुच्चैर्न भवति गगनव्यापिनी नीरदानाम्
किं त्वं पक्ष्मान्तराले मलिनयसि मुधा वक्त्रमश्रुप्रवाहैः ।
एषा प्रोद्वृत्तमत्तद्विपकटकषणक्षुण्णविन्ध्योपलाभा
दावाग्नेर्व्योमलग्ना मलिनयति दिशां मण्डलं धूमलेखा ॥

अत्र पादत्रयमतिभागस्थानेषु बाले मालेयमित्यादिनियमेन वृत्तिः सोऽयं वर्णानुप्रासः स्थानीत्युच्यते ।

आवृत्तं वर्णान्तरयोगे गर्भो यथा,—

कालं कपालमालाङ्कमेकमन्धकसूदनम् ।
वन्दे वरदमीशानं शासनं पुष्पधन्वनः ॥

अत्र कालं कपालमालेत्यङ्कमेकमिति वन्दे वरदमीशानं शासनमित्यादिषु पकारवकारमकाररेफककारगर्भाधानादयं वर्णानुप्रासो गर्भ इत्युच्यते ॥

स्थाने स्थाने विकाससङ्कोचाभ्यां विरलसंहतौ यथा,—

न मालतीदाम विमर्द्दयोग्यं न प्रेम नवं च सहतेऽपराधान् ।
म्लानापि न म्लायति केसरस्रग् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित् ॥

अत्र प्रथमपादे मालतीदामेत्यादिभि विकासः । द्वितीयपादे प्रेमेत्यत्र-कारद्वयात् सङ्कोचः ॥ तृतीयपादे म्लानापि न म्लायतीत्यत्राभ्यां केसरस्रगितीत्यत्राभ्याञ्च विकासः ॥ चतुर्थेनेति सङ्कोचः । सोऽयं वर्णानुप्रासो विरलसंहत इत्युच्यते । चक्रवालवद्दानोपादानाभ्यां गृहीतमुक्तो यथा,—

लोलल्लवङ्गलवलीवलया निकुञ्ज-
कूजत् कपिञ्जलकुलायकुलावनद्धाः ।
आघूर्णिरे कनकचम्पकराजिकान्ता
येनापरान्तविजये जलधेरुपान्ताः ॥

अत्र चक्रवालक्रमः सुव्यक्त एव । सोऽयं वर्णानुप्रासो गृहीतमुक्त इत्युच्यते ।

क्रमेण द्वित्राणां त्रिचतुराणां वर्णानामसंयोगस्वराणामावृत्तिः क्रमवान् यथा,—

नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधू र्विधातृप्रतिमेन तेन।
चकार सा मत्तचकोरनेत्रा लज्जावती लाजविमोकमग्नौ॥

अत्र गुर्वी गुरुणा प्रयुक्तेति वधू र्विधातृ इति चकार चकोरेति लज्जावती लाजेति विमोकमग्नौ इति द्वयोस्त्रयाणाञ्चास्वरसंयोगवर्णानां क्रमेणावृत्तिः। सोऽयं वर्णानुप्रासः क्रमवानित्युच्यते॥

क्रमवतां विपर्ययोपन्यासाद्विपर्ययो यथा,—

प्रणवः प्रवणो यत्र प्रथमः प्रमथेषु यः।
रणवान् वारणमुखः स वः पातु विनायकः॥

अत्र व्युत्क्रमो व्यक्त एव सोऽयं वर्णानुप्रासो विपर्यय इत्युच्यते।

स्वाद्यवर्णवर्त्तिना स्वरेण सह पादमध्यान्तयोरनुप्रासः संपुटं। यथा,—

स्थिरापायः कायः प्रणयिषु सुखं स्थैर्यविमुखम्
महारोगा भोगाः कुवलयदृशः सर्पसदृशः।
गृहावेशः क्लेशः प्रकृतिचपला श्रीरपि खला
यमः स्वैरी वैरी तदपि न हितं कर्म्म विहितम्॥

तदेतल्लक्षणेनैव व्याख्यातम्। सोऽयं वर्णानुप्रासः संपुटमित्युच्यते॥

अन्तःपादमुपसंहारोपक्रमयो र्विवर्चितस्वरानुप्रासो मिथुनं यथा,—

त्यज मनसि सदाहे हे स्मर स्थानमस्मिन्
ननु किरसि शरीरे रे किमिन्दो मयूखान्।
अयि परिहर वायो योगमङ्गे मदीये
प्रणयिनि समवेते ते भवन्तः सखायः॥

तदेतन्निगदेनैव व्याख्यातं। सोऽयं वर्णानुप्रासो मिथुनमित्युच्यते॥

आवाक्यपरिसमाप्ते र्वर्णानुप्रासनिर्वाहो वेणिका यथा,—

विद्राणे रुद्रवृन्दे सवितरि तरले वज्रिणि ध्वस्तवज्रे
जाताशङ्के शशाङ्के विरमति मरुति त्यक्तवैरे कुवेरे।

वैकुण्ठे कुण्ठिताक्षे मद्दियमसिरुच पैवयोपप्ननिघ्नम्
निर्विघ्नं निघ्नती वः प्रमयतु दुरितं भूरिभावा भवानी ॥
तदेतन्नातिदुर्बोधं । सोऽयं वर्णानुप्रासो वैपिथ्ये तु प्रचरते ॥
उक्तलक्षणेभ्योऽन्यश्चित्रः । यथा,—

नीते निर्व्याजदीर्घामघवति मघवद्दत्मनिद्रानिदाने
निद्रां द्रागेव देवद्विषि मुषितरुचः संस्मरन्त्याः स्वभावम् ।
देव्या दृग्भ्रस्तितच्छत्रक्षय इव गलिता राप्रयो रक्तमाया
रक्षन्तु त्वां विशूलघातिकुहरभुवो लोहिताम्भःसमुद्राः ॥

एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः । एकवर्णाद्युक्ते वृत्त्यनुप्रासस्य वर्णान्तरवैचित्र्येण
विचित्रो यथा,—

चञ्चत्काञ्चनकाञ्चयो लयचलञ्चोलाञ्चले वञ्चिता-
श्चारीसञ्चरणैकचाक्चरणाः सिञ्चन्ति चित्तं मम ।
लीलाचञ्चुरचञ्चरीकरुचिभिश्चूलालकैश्चर्चिताः
किञ्चिच्चन्दनचन्द्रचम्पकरुचो चौयर्त्री मृगीलोचनाः ॥

अन्ये पुनरन्यथा चित्रविचित्रयोर्लक्षणं व्याचक्षते । तत्र यमकच्छायानु-
कारी चित्रः, ससवर्णानुप्रासवान् विचित्र इति ॥
तत्र चित्रो यथा,—

सर्व्वाशारुधि दग्धवीरुधि सदा सारङ्गबद्धक्रुधि
क्षामक्ष्मारुहि मन्दमुन्मधुलिहि स्वच्छन्दकन्दद्रुहि ।
शुष्यत्स्रोतसि तप्तभूरिरजसि ज्वालायमानाम्भसि
ज्येष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजन् जीवसि ॥

विचित्रो यथा,—

उद्यद्बर्हिषि दर्दुरारवपुषि प्रक्षीणपान्थायुषि
खद्योतद्विपि,षि चन्द्ररुङ्मुषि सखे हंसद्विषि प्रावृषि ।
मा मुञ्चोच्चकुचान्तसन्ततगलद्बाष्पाकुलां बालिकाम्
काले कालकरालनीलजलदव्यालुप्तभास्वत्त्विषि ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रास इति यः सतलक्षणः।
सोऽयं द्वादशधा भेदैः प्रविभज्य प्रदर्शितः॥ ८२॥
समग्रमसमग्रं वा यस्मिन्नावर्त्तते पदम्।
पदाश्रयेण स प्रायः पदानुप्रास उच्यते॥ ८३॥
विसर्गविन्दुसंयोगस्वरस्थानाविवक्षया।
अनिर्वाहाच्च स प्रायो यमकेभ्यो विभिद्यते॥ ८४॥
मसृणो दन्तुरः श्लक्ष्णः संपुटं संपुटावली।
खिन्नः स्तवकवान् स्थानी मिथुनं मिथुनावली॥ ८५॥
गृहीतमुक्तनामान्यस्ततोऽन्यः पुनरुक्तिमान्।
इति द्वादशभेदोऽयं मनीषिभिरिहेष्यते॥ ८६॥

तेषु मसृणो यथा,—

स रणे वारणास्यस्य दमनेऽशनिसम्भवे।
चकार वलयाकारं भुजं भुजगभीषणम्॥

सोऽयमसंयुक्तवर्णावृत्तेः पदानुप्रासो मसृण इत्युच्यते॥

दन्तुरो यथा,—

स नैषधस्याधिपतेः सुतायामुत्पादयामास निषिद्धशत्रुः।
अनूनसारं निषधान्नगेन्द्रात् पुत्रं यमाहुर्निषधाख्यमेव॥

अत्र निषिद्धशत्रुरिति पदे संयोगाधिकेऽत्र दन्तुरता। सोऽयं पदानुप्रासो दन्तुर इत्युच्यते॥

श्लक्ष्णो यथा,—

अपेहि कान्ते वैदेहि देहि प्रतिवचो मम।
अरविन्दाक्षि दाक्षिण्यमलङ्कारो हि योषिताम्॥

अत्र स्वरेण सहावृत्तेः श्लक्ष्णता। सोऽयं पदानुप्रासः श्लक्ष्ण इत्युच्यते॥

संपुटं यथा,—

सदर्प इव कन्दर्पस्तरला मादृशां मतिः।
असार इव संसारः कुरुष्व मदनुग्रहम्॥

अत्रैवमव्दस्यापदत्वेनाध्यवधायकत्वादनुप्रासोऽयं संपुटमित्युच्यते ॥

संपुटावली यथा,—

करोति किं किरातोऽपि समाक्षिप्य शिलीमुखान् ।
शिलीमुखान् समाक्षिप्य किङ्किरातः करोति यत् ॥

अत्र करोतीत्येकं संपुटं, किं किरातः किङ्किरात इति द्वितीयं, समाक्षिप्य समाक्षिप्येति तृतीयं, शिलीमुखान् शिलीमुखानिति चतुर्थम् । सोऽयं पदानुप्रासः संपुटावलीत्युच्यते ॥

खिन्नो यथा,—

कुलजातिसमाकुलीकृतानां सुखदुःखाश्रयमूढचेतनानाम् ।
अभवविभवलाभलोलुभानां भव भवबन्धविभेदनाय भूयः ॥

अत्र रीतेरनिर्वाहात् खिन्नता । सोऽयं पदानुप्रासः खिन्न इत्युच्यते ॥

स्तवकवान् यथा,—

भासयत्यपि भासादौ कविवर्गे जगत्त्रयीम् ।
के न यान्ति निबध्नारः कालिदासस्य दासताम् ॥

सोऽयं वर्णानुप्रासवत् पदानुप्रासोऽपि स्थाने स्थाने निवेशात् स्तवकवानित्युच्यते ॥

स्थानी यथा,—

मर जोण्हा उण्हा गरलसरिसो चन्दणरसो
खदक्खारो हारो मलअपवणा देहतवणा ।
मुणाली वाणाली जलदि अ जलद्दा तणुलदा
वरिट्ठा जं दिट्ठा कमलवअणा सा सुणअणा ॥

सोऽयं पदानुप्रासः स्थाननियमात् स्थानीत्युच्यते ॥

मिथुनं यथा,—

पुरः पारापारा तटभुवि विहारः पुरवरम्
ततः सिन्धुः सिन्धुः फणिपतिवनं पावनमतः ।
तदग्रे हृद्यो गिरिरिति गिरेस्तस्य पुरतो

विशाला शालाभि र्ललितललनाभि र्विजयते ॥

तदेतत् प्रतिपादं द्वयो र्द्वयोः पदानुप्रासयो र्विन्यासान्मिथुनम् ॥

मिथुनावली यथा,—

शिरसि शरभः क्रोडे क्रोडः करी करटे रटन्
उरसि च रुरु र्मर्मण्येणः शिखी मुखरो मुखे।
कपिरपि हृदि क्रोदी दूराद्धरि र्द्विपजिह्वगो
धनुषि लघुता लघ्वेत्र पूर्वो जयोऽस्य यशस्विनः ॥

सेयं द्वयो र्द्वयोः पदानुप्रासयो र्निरन्तरमावृत्ति र्मिथुनावलीत्युच्यते ॥

गृहीतमुक्तो यथा,—

पुन्नागनागकेशरकेशरपरिवासवासनासुरभिः।
सुरभि र्मधुरमधुप्रियषट्चरणाचरणवान् मासः ॥

सोऽयं चक्रवालवत् पदानुप्रासो गृहीतमुक्त इत्युच्यते ॥

पुनरुक्तिमान् यथा,—

धूमाइ धूमकलुषे जलइ जलन्तासत्तजीआवन्धे।
पडिरअपडिउअदिसेरसइरसन्तसि सिहरे धणुम्मि णहअलं ॥

अत धूमादीनां पुन र्वचनात् पदानुप्रासोऽयं पुनरुक्तिमानित्युच्यते ॥

वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च।
पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता ॥ ९७ ॥
लाटानुप्रासवर्गस्य यावती वच्यते गतिः।
पदानुप्रासवर्गोऽपि तावत्येव प्रपश्यते ॥ ९८ ॥
स्वभावतश्च गौण्या च वीप्साभीक्ष्ण्यादिभिश्च सा।
नाम्नां द्विरुक्तिभि र्वाक्येत्र तदनुप्रास उच्यते ॥ ९९ ॥

सा स्वभावतो यथा,—

कुर्वन्तोऽमी कलकलं मारुतेन चलाचलाः।
प्राप्त गुलुगुलायन्तो गजा इव घनाघनाः ॥

अत्र कलकलमित्यादिषु स्वाभाविकी पुनरुक्तिरुपदिश्यते ॥

गीप्सा यथा,—

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रस्तथाम्बुजमम्बुजम्
रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।
इति न भजते वस्तु प्रायः परस्परसङ्करं
तदियमबला कान्तिं धत्ते कुतः सकलात्मिकाम् ॥

अत्रामृतममृतमित्यादिष्वभेदेऽपि भेदोपचारेण विशेषणविशेष्यभावः सामान्यविशेषभावाद्भवन् पुनरुक्तिवद्भासते ॥ वीप्सा यथा,—

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
देशे देशे न विद्वांसश्चन्दनं न वने वने ॥

सेयं द्रव्यवीप्सायां द्विरुक्तिः ॥ एवं गुणजातिक्रियावीप्सायामपि द्रष्टव्यं ॥

प्रकारे गुणवचनस्येत्यादिरपि वीप्साप्रकार एव । यथा,—

मानिनीजनविलोचनपातानुष्णवाष्पकलुषान् प्रतिगृह्णन् ।
मन्दमन्दमुदितः प्रययौ खं भीतभीत इव शीतमयूखः ॥

आभीक्ष्ण्ये यथा,—

स्मारं स्मारं मृगदृशा दत्तमाननपङ्कजम् ।
मया मुकुलिताक्षेण पायं पायमतृप्यत ॥

सोऽयमाभीक्ष्ण्ये णमुल् स चानुप्रयुज्यते इति पुनरुक्तिः ।

क्रियापदाभीक्ष्ण्याद्विरुक्तौ तु पुनरुक्तेरपि पुनरुक्तिर्यथा,—

जयति जयति देवः श्यामकण्ठः पिनाकी
जयति जयति देवी लोकमाता भवानी ।
जयति जयति धन्यः सोऽपि भक्तस्तयोर्यः
किमपरमिह धन्यं वर्ण्यते भावदेव ॥

आदिग्रहणेन निमूलसमूलादयः परिगृह्यन्ते । तेषु निमूलादि यथा,—

निमूलकाषं कषति स्वान्तमन्तः स्मरज्वरे ।
लाजस्फोटं स्फुटन्त्यासु हृदये हारयष्टयः ॥

सम्भ्रमेण यथा,—

अस्त्रीन्यस्त्रीन्यजिनमजिनं भस्म भस्मेन्दुरिन्दु-
र्गङ्गा गङ्गोरग उरग इत्याकुलाः सम्भ्रमेण।
भूषावेषोपकरणगणप्रापणव्यापृतानाम्
इत्यारम्भप्रणयिनि शिवे पान्तु वाचो गणानाम् ॥

हर्षावेशविस्मयादयोऽपि सम्भ्रमस्योपाधयो भवन्ति। तेषु हर्षसम्भ्रमेण यथा,—

ददृशुः कौतुकोत्तालास्तस्तामरावतीम्।
फाल्गुनः फाल्गुन इति प्रुवत्यो नाकयोषितः ॥

आवेगसम्भ्रमेण यथा,—

कञ्चुकं कञ्चुकं मुञ्च हारं हारं परित्यज।
हा हा दहति दावाग्निर्वस्त्रं वस्त्रमपाकुरु ॥

अत्र मुञ्च परित्यज दहति अपाकुरु इति क्रियापदेष्वावेगसम्भ्रमाभावान्न द्विरुक्तिः। तथाहि अरण्यानीप्रवेशे विजिगीषुद्विषो योषिद्दावाग्निसम्भ्रमावेगात् कयापेत्रवमुच्यते ॥ तत्र प्रथमं कञ्चुक एवावेगसम्भ्रमः। स हि आगते दावाग्नावुत्तारयितुमशक्यः। ततस्तदासन्नक्लेशो हारे, अनन्तरं प्रत्यासत्तिदावाग्निदीप्ते वाससीति ॥

विस्मयसम्भ्रमेण यथा,—

अहो रूपमहोरूपमहो सुखमहो सुखम्।
अहो मध्यमहो मध्यमस्याः सारङ्गचक्षुषः ॥

एतेषु समस्तेष्वपि सम्भ्रमेषु यावद्बोधमिति द्विरुक्तिः ॥

एवं त्रिरुक्तिरपि द्रष्टव्या,—

जय जय जय श्रीमन् भोज प्रभाति विभावरी
वद वद वद श्रुतं विद्वन्निदं ह्यवधीयते।
शृणु शृणु शृणु त्वद्वत् सूर्योऽनुरज्यति मण्डलम्
नहि नहि नहि क्ष्मामार्त्तण्ड वर्णेन विरज्यते ॥

क्रियासमभिहारश्च क्रियाभ्यासश्च यः पुरा ।
सूक्तावुदाहृतः सोऽपि नामानुप्रास उच्यते ॥ १०० ॥
जायते न च दोषाय कार्येऽलङ्कारसङ्करः ।
विभूषयति हारोऽपि स्तनौ ग्रीवां मृगीदृशाम् ॥ १०१ ॥
अर्थाभेदे पदावृत्तिः प्रवृत्त्या भिन्नयेह या ।
स सूरिभिरनुप्रासो लाटीय इति भीयते ॥ १०२ ॥
स चाव्यवहितो व्यस्तः समस्त उभयः पुनः ।
उभयश्चक्रवालश्च गर्भश्चेत्यभिधीयते ॥ १०३ ॥
यस्तु व्यवहितो नाम नेयत्ता तस्य शक्यते ।
कर्त्तुमेकादिगणना पदवृत्त्यादिभङ्गिभिः ॥ १०४ ॥

तेष्वव्यवहितभेदेषु व्यस्तो यथा,—

उच्छ्हिस्स जसेण जसं धीरं धीरेण गरुइआ वि गरुअं ।
रामो ठिइए अविठिइं भणइ रवेण अ रवं समुप्फुडन्तो ॥

अत्राव्ययानां द्योतकत्वादिवादिभि र्व्यवधानं नाश्रीयते ॥ न चेवादेः शाकल्येऽपि पृथक् पदत्वं मास्ति । यदेवमिदमिहोदाहरणं युज्यते ॥

त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव ।
त्वन्मूर्त्ति रिव मूर्त्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि ॥ इति ।

अस्त्वेवैतत् । किन्तु यथा, "अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्र" इत्यादिकमभेदेऽपि भेदोपचारान्नामद्विरुक्तिस्तथेयमित्युपेयते ॥

समस्तो यथा,—

अपहसितान्यकिशलयकिशलयशोभं विलोकयाशोकम् ।
सखि विजिता पुरसुमनःसुमनः सुभगश्च मधुतिलकम् ॥

अत्र किशलय किशलय इति, सुमनः सुमन इति च समस्तानामेवाव्यवधानादयं लाटीयानुप्रासोऽव्यवहितसमस्तः पूर्वः पुनरव्यवहितव्यस्त इत्युपपद्यते। उभयस्तु द्विधा प्रथमः समस्तोऽपरो व्यस्तः प्रथमो

व्यस्तो ऽपरः समस्त इति च।

तयोः प्रथमो यथा,—

जितलाटाङ्गनावक्त्रं वक्त्रं तस्या मृगीदृशः।
कस्य न क्षोभजनकं जनकं पुष्पधन्वनः॥

तदिदं लक्षणेनैव व्याख्यातम्। द्वितीयो यथा,—

नलिनी नलिनीनाथकरसन्ततिसङ्गमात्।
विकचा विकचास्यानां कान्तानां हरति श्रियम्॥

अस्यापि लक्षणेनैवोक्तोऽर्थः। स्वापेक्षया व्यस्तोऽन्यापेक्षया समस्तो द्वितीयो व्यस्तः समस्त इति स द्वितीयोभयशब्दवाच्यः। सोऽपि द्विधा प्रतिपादमन्तादौ गर्भे इवानुप्रासविन्यासात्। तयोः प्रथमश्चक्रवालं यथा,—

जयति क्षुण्णतिमिरस्तिमिरान्भिकवल्लभः।
वल्लभीकृतपूर्वाशः पूर्वाशातिलको रविः॥

अत्र तिमिरवल्लभ पूर्वाशे ति शब्दास्तिमिरादिशब्दापेक्षया व्यस्ताः, यथास्वं पूर्वोत्तरपदापेक्षया च समस्ताः, पादान्तादौ विनिवेशिता इति यथोक्तलक्षणानुगमाल्लाटीयानुप्रासोऽयमव्यवहितो व्यस्तसमस्तश्चक्रवालमित्युच्यते॥ एतेन पादमध्येऽनुप्रासविन्यासाद् गर्भोऽपि व्याख्यातः। यथा,—

समाधवा माधवदत्तदृष्टिः सकौतुका कौतुकमन्दिरे स्तात्।
सविभ्रमा विभ्रमदायिनी वः सपङ्कजा पङ्कजलोचना श्रीः॥

व्यवहितभेदेषु व्यस्तो यथा,—

प्रकाशो यशसा देवः प्रकाशो महसा रविः।
दुःसहो विद्विषां स्वामी दुःसहस्तमसाञ्च सः॥

तदेतन्नातिदुर्बोधमिति न व्याक्रियते। सोऽयमेकगुणो व्यस्तश्च लाटीयानुप्रासो व्यवहित इत्युच्यते॥

व्यस्त एवानेकगुणो यथा,—

किञ्चिद्वच्मि न वच्मि वच्मि यदि वा किं वच्मि वच्मीदृशम्

दृश्यन्ते न भवादृशेषु यतिषु स्वेषामदोषे दमाः।
ते किं सन्ति न सन्ति सन्ति यदि वा के सन्ति सन्तीदृशाः।
सर्व्वस्वेषु गुणे गृहीतहृदयो लोकः कुतो वर्त्तते॥

अत्र वच्मीति सन्तीतिश्रतयोरनेकगुणां दृत्ति॥

समस्त एकगुणो यथा,—

चन्द्रानन चन्द्रदिनं मृगलोचन मृगशिरश्च नक्षत्रम्।
तिथिरतिथिर्मियदश्मी परतस्त्वं कादशी मद्गरात्॥

ननिह तिथिरित्यसमस्तम्। न केवलमसमस्तं भिन्नार्थतया लाटीयानुप्रासोऽपि न संगच्छते। संगच्छते च केनचित् पदानुप्रासेन च लाटीयानुप्रासो वा नामानुप्रासो वा पदानुप्रासाद् भिद्यत इति॥

समस्तोऽनेकगुणो यथा,—

ब्रह्माण्डच्छत्रदण्डः शतधृतिभुवनाम्भोरुहो नालदण्डः
क्षोणीनौकूपदण्डः क्षरदमरनदीपट्टिकाकेतुदण्डः।
ज्योतिश्चक्राक्षदण्डस्त्रिभुवनभवनस्तम्भदण्डोऽङ्घ्रिदण्डः
श्रेयस्त्रैविक्रमस्ते वितरतु विबुधद्वेषिणां कालदण्डः॥

अत्रानेकशो दण्ड इत्यस्यावृत्तिः। आभ्यां व्यस्तसमस्तभेदोऽपि व्याख्यातः॥

यथा,—

दशरश्मिशतोपमद्युतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम्।
दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्बुधाः॥

अत्रानेकधा दशशब्द आवर्त्तते। अव्यवहितेऽपि द्वैगुण्यादेर्न विरोधः॥

यथा,—

पक्षायन्ते नदीनां सितकुसुमधराः शक्रसङ्काशकाशाः
काशाभा भान्ति तासां नवपुलिनचराः श्रीनदीहंसहंसाः।
हंसाभाम्भोदमुक्तः शरदमलरुचि र्मेदिनीचन्द्रचन्द्र-
चन्द्राङ्कः शारदस्ते जयकृदुपनतो विद्विषां कालकालः॥

व्यवहिताव्यवहितभेदेऽपि दृश्यते यथा,—

यदनुप्रासलेशोऽपि हन्त तत्र निषेध्यते ॥ १०६ ॥
कुण्डलादिवियुक्तापि कान्ता किमपि शोभते ।
कुङ्कुमेनाङ्गरागश्चेत् सर्वाङ्गीनः प्रयुज्यते ॥ १०७ ॥
श्रुतिवर्णानुप्रासावेकविधौ कुन्तलेषु गौड़ेषु ।
पदयो निरनुप्रासो द्वेधा त्रेधा च लाटेषु ॥ १०८ ॥
वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।
नियमस्तद्बुधैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥ १०९ ॥

वर्णशब्देन चात्र स्वराणां पृथङ्निर्देशाद् व्यञ्जनान्येव गृह्यन्ते । तत्र वर्णचित्रेषु चतुर्व्यञ्जनं यथा,—

जजौजोजाजिजिज्जाजी तं ततोऽतितताततुत् ।
भाभोऽभीभाभिभूभाभूरारारिररिरीररः ॥

त्रिव्यञ्जनं यथा,—

देवानां नन्दनो देवो नोदनो वेदनिन्दिनाम् ।
दिवं दुदाव नादेन दाने दानवनन्दिनः ॥

द्विव्यञ्जनं यथा,—

भूरिभिर्भारिभिर्भीराभूभारैरभिरेभिरे ।
भेरीरेभिभिरभ्राभैरभीरुभिरिभैरिभाः ॥

एकव्यञ्जनं यथा,—

न नोननुन्नो नुन्नोनो ना ऽना नानानना ननु ।
नुन्नोऽनुन्नो ननुन्नेनो ना ऽनेनानुन्ननुन्ननुत् ॥

क्रमस्थसर्वव्यञ्जनं यथा,—

कः खगौघङचिच्छौजा झाञ्ज्ञोऽटौठीडडण्ढणः ।
तथोदधीन् पफर्बाभीर्मयोऽरिल्वाशिषां सहः ॥

छन्दोऽपरव्यञ्जनं यथा,—

सरतुसुरारातिभयाय जाग्रतो जगतत्रलं स्तोतृजनस्य जायताम् ।

स्मितं स्मरारे गिरिजास्यनीरजे समेतनेत्रत्रितयस्य भूतये ॥

षड्जादिस्वरव्यञ्जनं यथा,—

सा ममारिधमनीनिधानिनी सामधामधनिधामसाधिनी।
मानिनी सगरिमा ऽपपापपा सापगा सससमागमाऽसमा ॥

मुरजाक्षरव्यञ्जनं यथा,—

खरगरकालितकण्ठं मथितगदं मकरकेतुमरणकरम्।
तडिदिति ससमुरडहरं हरमन्तहरं दधे घोरम्॥

चतुःस्थानचित्रेषु निष्कण्ठ्यं यथा,—

भूरिभूतिं पृथुप्रीतिसुखमूर्त्तिं पुरस्थितिम्।
विरिञ्चिं सूचितविधीः शुचिभि र्नुतिभि र्धिनु ॥

निस्तालव्यं यथा,—

स्फुरत्कुण्डलरत्नौघो मघवद्धनुकर्बुरः।
मेघनादोऽथ संग्रामे प्रावृट्कालवदाबभौ ॥

निर्दन्त्यं यथा,—

पापमापहारी रणकर्मघोरखड्गखण्डीरमिश्रो मम चक्रपाणिः।
भूयाच्छ्रियापश्चमयेक्ष्यमाणो मोक्षाय सुख्यामरपूगपूज्यः ॥

निरौष्ठ्यं यथा,—

नयनानन्दजनने नक्षत्रगणशालिनि।
अघने गगने दृष्टिरङ्गने दीयतां सकृत् ॥

निर्मूर्द्धन्यं यथा,—

शलभा इव धावन्तः सायकास्तस्य भूभुजः।
निपेतुः सायकच्छिन्नास्ते न संयुगसीमनि ॥

त्रिस्थानचित्रेषु निरौष्ठ्यदन्त्यं यथा,—

जीयाज्जगज्जन्त्रगरिष्ठचारश्चकार्चिषा कृष्णकडारकायः।
हरि र्हिरण्याक्षशरीरहारी खगेश्वरः श्रीश्रयणीयशयः ॥

निरौष्ठ्यमूर्द्धन्यं यथा,—

अलिनीलालकलतं कं न हन्ति घनस्तनि ।
आननं नलिनच्छायनयनं शशिकान्ति ते ॥

द्विस्थानचित्रेषु दन्त्यकण्ठ्यैर्यथा,—

अनङ्गलङ्घनालग्ननानातङ्का सदङ्गना ।
सदानघ सदानन्द नताङ्गासङ्गसङ्गतात् ॥

एकस्थानचित्रेषु कण्ठ्यैर्यथा,—

अगा गां गाङ्गकाकाकगाहकाघककाकहा ।
अहाहाङ्क खगाङ्कागकङ्कागखगकाकक ॥

स्वरचित्रेषु ह्रस्वैकस्वरं यथा,—

उरुगुं द्युगुरुं युत्सु चुक्रुशुस्तुष्टुवुः पुरु ।
लुलुभुः पुपुषुर्मुत्सु मुमुहुर्नु मुहुर्मुहुः ॥

दीर्घैकस्वरं यथा,—

सैधैरैनैरैमैरैन्द्रैरैजैरैलैजैनैः सैद्धैः ।
मैत्रैर्नैकैर्धैर्यैर्वैरैदैः स्वैः स्वैरैर्दैवैस्सैः सैः ॥

ह्रस्वद्विस्वरं यथा,—

क्षितिस्थितिमितिक्षिप्तिविधिविन्निधिसिद्धिलिट् ।
मम त्वरस नमश्च हर स्मरहर स्मर ॥

दीर्घद्विस्वरं यथा,—

श्रीदीप्ती ह्रीकीर्ती धीनीती गीःप्रीती ।
एधेते द्वे द्वे ते ये नेमे देवेशे ॥

त्रिस्वरेषु ह्रस्वस्वरं यथा,—

क्षितिविजितिस्थितिविहितिव्रतरतयः परगतयः ।
उरु रुरुधुर्गुरु दुधुवुः स्वमरिकुलं युधि कुरवः ॥

चतुःस्वरेषु दीर्घस्वरं यथा,—

आम्नायानामाहान्त्या वाग् गीतीरीतीः प्रीती भीतीः ।
भोगो रोगो मोदो मोहो ध्येये वेच्छेत् क्षेमे देशे ॥

प्रतिव्यञ्जनविन्यस्तस्वरं यथा,—

तापेनोग्रोऽस्तु देहे नो हेये विह्नोभिनिन्दिना।
जायाग्रे हि शुचिप्रेष्ठा हितोऽचेपोऽमृतोचिषी॥

नदेवापास्तसमस्तस्वरं यथा,—

तमनंगस्तदहन हयवल्लभनन्दन।
जय ग्रहगणप्रष्ठ हतचय मतचण॥

आकारचितेष्वष्टदलं यथा,—

या श्रिता पावनतया यातनच्छिदनी च या।
याचनीया धिया माया या माया संस्तुता श्रिया॥

अत्र, कर्णिकायां न्यसेदेकं द्वे द्वे दिक्षु विदिक्षु च।
प्रवेशनिर्गमौ दिक्षु कुर्यादष्टदलाम्बुजे॥ ११३॥

द्वितीयमष्टदलं यथा,—

चर स्फारवर चारवरकार गरज्वर।
चलस्काल वलचालबल कालगल ज्वल॥

अष्टधा कर्णिकावर्णः पत्रेष्वष्टौ तथापरे।
तेषां सन्धिषु चाप्यष्टावत्र पत्रसरोरुहे॥ ११४॥

तृतीयमष्टपत्रं यथा,—

न प्रणीय नवे भावे नमत्काम नतव्रत।
नमामि माननमन न तुलातु नयं न यम्॥

अत्र, प्राक्कर्णिकां पुनः पर्णं पर्णाग्रं पर्णकर्णिके।
प्रतिपत्रं व्रजेद्गीमानिह त्वष्टदलाम्बुजे॥ ११५॥

एवं चतुष्पत्रषोडशपत्रे अपि द्रष्टव्ये। तयोश्चतुष्पत्रं यथा,—

सासवा त्वा सुमनसा सा नमत्पीवरोरसा।
सारसोमैति सहसा साहसहं सुवाससा॥

कर्णिकातो नयेद्वृत्तं पत्राकाराक्षरावलीम्।
प्रवेशयेत् कर्णिकायां पद्ममेतत् चतुर्दलम्॥ ११६ ॥

षोड़शपत्रं यथा,—

नमस्ते मद्गिमप्रेम नमस्यामतिमद्गम।
धामसोम नमत्काम धामभीम समक्षम॥

गोमूत्रिकाक्रमेण स्युर्वर्णाः सर्वे समाः समाः।
मध्ये मवर्णविन्यासात् पद्मोऽयं षोड़शच्छदः॥ ११७ ॥

अष्टपत्रमेव कविनामाङ्कं यथा,—

रातावद्याधिराजश्रा विसररसविद् वत्राजवाक् च्छापकारा
राका पद्माभशेषा नयननयनखा ख्खा खव्यमारा।
रामा व्यस्तस्थिरत्वा तुहिननन्दितुः श्रीः करचारधारा
राधा रचास्तु मह्यं शिवममवशिव्यालविद्यावसारा॥

निविष्टाष्टदलन्यासमिदं पादाङ्घ्रिभक्तिभिः।
अस्पृष्टकर्णिकं कोणैः कविनामाङ्कमम्बुजम्॥ ११८ ॥

तत्राङ्को राजशेखरकमलः। एतेन चक्रमपि व्याख्यातं यथा,—

स त्वं मानविशिष्टमाजिरभसादालम्ब्य भव्यः पुरो
लब्धाघचयशुद्धिरुद्धरतरश्रीवत्सभूमि मुदा।
मुक्ता काममपास्तभीः परमृगव्याधः स नादं हरे-
रेकौघैः समकालमभ्रसुदयी रोपैस्तदा तस्तरे॥

पुरः पुरो लिखेत् पादानत्र त्रीन् षड़रीस्तान्।
तुर्यन्तु भ्रमयेन्नेमौ नामाङ्कचक्रसंविधिः॥ ११९ ॥

एवं चतुरङ्गमपि यथा,—

ग्रुष्टं वहसुराश्चिसारविषमलग्न गजयातिस्थिर
भट्टोद्भर्मरजः पदं गवि गता चोणेन चद्वदसुवा।

तथ्यं चिन्तितगुप्तिरस्तविधिदिग् मैन्द्रस्य नक्तं शुचा
चारो ऽमांशुरदभ्रसुभ्रतनु मे रम्यो भवानीरुचा ॥

अत्राङ्कः शुभ्रतरवाधा बद्धचितिचक्रं राजगुरुणेदं सादरमवादि। गतिचित्रेषु गतप्रत्यागतं यथा,—

वारणागगभीरा सा साराभीगगणारवा।
कारितारिवधा सेना नासेधावरितारिका ॥

अत्राद्युक्पादयोर्गति र्युक्पादयोः प्रत्यागतिः। तदर्धागतं यथा,—

निमितासिरतोऽभीकोनैत्रजते ऽमरणा रुचा।
चारुणा रमते जनेत्र कोभीतो रसितामिनि ॥

अत्र प्रतिगत्यागतिभ्यां स एव श्लोकः।

श्लोकान्तरम्। यथा,—

वाहना ऽजनि मानासे साराजावनमा ततः।
मत्तसारगराजेभे भारीहावज्जनध्वनि ॥

अत्र प्रातिलोम्येनापरः श्लोको भवति यथा,—

निध्वनज्जवहारीभा भेजे रागरसात्तमः।
ततमानवजारासा सेना मानिजनाहवा ॥

आर्धान्तरगतं यथा,—

इह रे बहला लासे बाला राङ्कमलीमसा।
सालका रसलीला सा तुङ्गालालि कलारत ॥

अत्र प्रातिलोम्येनापरः प्राकृतश्लोको भवति ॥

तरला कलिला गातुं सालाली सरकालसा।
सामली मङ्करालावा बेलाला हव रेहइ ॥

संदर्थानुगतं यथा,—

विदिते दिवि केऽनीके सं यान्तं निजिताजिनि।
विगदं गवि रोद्धारो योद्धा यो नतिमेति न ॥

अत्र प्रातिलोम्येन स एव पदार्थः ॥ तुरङ्गपदं यथा,—

बाला सुकालबाला सा कान्तिजालकलालिता ।
सखा सुतवती सारा दर्पिका वतगर्ह्निता ॥

क्रमात् पादचतुष्कोऽत्र पङ्क्तिषु परिलेखिते ।
तुरङ्गपदपातेन श्लोकोऽन्य उपजायते ॥ १२० ॥

यथा,—

बाला ललिततीव्रखा सुकला रागदर्पिका ।
सुदन्तिका वर्ह्निता वा सा सालातललासका ॥

श्लोकार्द्धभ्रमं नाम श्लोकार्द्धभ्रमणं यदि ।
तदिष्टं सर्वतोभद्रं सर्वतो भ्रमणं यदि ॥ १२१ ॥

तयोरर्द्धभ्रमं यथा,—

ससत्वरतिदे नित्यं सदरामर्षनाशिनि ।
त्वराधिककसंनादे रमकत्वमकर्षति ॥

सर्वतोभद्रं यथा,—

देवाकानिनि कावादे वाहिकाखखकाहि वा ।
काकारेभभरे काका निखभव्यव्यभखनि ॥

बन्धचित्रेषु द्विचतुष्कचक्रबन्धो यथा,—

जय देव नतेन्द्रादे लम्बोदर विनायक ।
जगद्देधनचन्द्राभालङ्कितदन्त सिभापते ॥

इह शिखरसन्धिमालां विन्यस्यादर्द्धं समाश्रितैर्वर्णैः ।
द्विचतुष्कं चक्रबन्धे नेमिविधौ चापरं भ्रमयेत् ॥ १२२ ॥

द्विशृङ्गाटकबन्धो यथा,—

करासन्नवशर्धं खगौरवस्य कलारसम् ।
सन्धाय वलयाशङ्कामगौरीं मे वनात्मक ॥

शृङ्गाद् ग्रन्थिं पुनः शृङ्गं ग्रन्थेः शृङ्गं व्रजेदिति ।

छिन्नशृङ्गाटकबन्धेऽस्मिन्नेमिः प्रेपाद्यरैर्भवेत् ॥ १२३ ॥

अत्राङ्को राजशेखरस्य ॥

विविडितिबन्धो यथा,—

सा सती जयतादव सरन्ती यमितानुसा ।
सारं परं स च जयी यमिताऽस्यन्दनैनसा ॥

शिखरादन्यतरस्मात् प्रतिपर्व भ्रमति रेखयाद्यर्धम् ।
नेमौ तदितरमर्द्धं विविडितचक्राभिधे बन्धे ॥ १२४ ॥

गत्यन्तबन्धो यथा,—

नमस्ते जगतां नाथ सदानवकुलक्षय ।
समस्तेऽज सतां नाथ सुदामवन लक्षय ॥

चतुर्ष्वपि च पादेषु पङ्क्तिशो लिखितेष्विह ।
आदेरादेस्तु रन्ध्रस्य पादैः पादः समाप्यते ॥ १२५ ॥

व्योमबन्धो यथा,—

कमलावलिहारिविकाशविशेषपदं जनकाङ्क्ष
ननगामिकरं दिविशारमनारमणं अरितानाम् ।
तमसां बलहानिविलासवरोऽनवरं जनकान्त
न नमामि चिरं सवितारमनादिमदं जगतां न ॥

अष्टादशशिखरचरीं गोमूत्रिकया चतुष्पदीं पश्येत् ।
यत्राद्यन्ते द्दष्टां स ज्ञेयो व्योमबन्ध इति ॥ १२६ ॥

मुरजबन्धो यथा,—

सा सेना गमनारम्भे रसेनासीदनारता ।
तारनादजना मत्तधीरनागमनामया ॥

अत्र पादचतुष्केऽपि क्रमशः परिलेखिते ।

श्लोकपादक्रमेण स्याद्रेखासु मुरजत्रयी ॥ १२७ ॥

एकाक्षरमुरजबन्धो यथा,—

सुरानन त्वां म न हानन्ष्टये पुनः स्मुवेऽनघघनप्लवाननम्।
मनसत्रनूनथ्यसनप्रधूननं सकाननस्याननदीननंदनम् ॥

श्लोकस्यैतस्य पादेषु लिखितेषु चतुर्ष्वपि।
त्रिमृदङ्गकरौ स्याच्चतुरेकाक्षरावली ॥ १२८ ॥

मुरजप्रस्तारो यथा,—

तालसारप्रभा राका तारकापतिदंश्रिता।
मारधामा रमाधीता वलयामास सागरम् ॥

क्रमेणैवास्य पादेषु प्रस्तृतेषु चतुर्ष्वपि।
तुर्यत्रान् मुरजमार्गेण श्लोकोऽयमुपजायते ॥ १२९ ॥
धरकारप्रदं धीरं तारधामाऽसमाश्रिता।
सा लतामालयाऽमाऽप साराभाऽतिरसागता ॥

उदाहरणमात्रञ्चैतत्। तेन गतिचित्रादिगोमूत्रिकादयोऽन्येऽपि चित्रप्रकारा भवन्ति ॥

गतिरुच्चावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं चित्रवेदिनः ॥ १३० ॥

तेषु पादगोमूत्रिका यथा,—

काङ्क्षन् पुलोमतनयास्तनताड़ितानि
वक्षःस्थलोत्थितरयास्तनपीड़ितानि।
पायाद्पापभयतो नमुचिप्रहारी
मायामपास्य भवतोऽब्ज सुचा प्रसारी ॥

सेयमयुग्मतः पादगोमूत्रिका। युग्मतो यथा,—

देवः शशाङ्कशकलाभरणः पिणाकी देयं शशैकविकलेभरणः सनागः।

चित्तं महासुरजनेन शुभं विधत्तां चित्तं महासुरजनानतभङ्गधन्वा॥

अर्द्धश्लोकगोमूत्रिका यथा,—

चूडाप्रोतेन्दुभागद्युतिदलिततमस्कान्दलीचक्रवालो
देवो देयाद्दुदारां प्रममरजनतानन्दनोऽनन्यधामा ।
क्रीडाधूतेशभासा दुरसदनतनिमच्छेदनी च भ्रुवा नो
देहे देवी दुरीरं दममरतनतानन्दिनोमान्यधामा ॥

श्लोकगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा,—

पायाद्दचन्द्रधारी सकलसुरशिरोलीढपादारविन्दो
देव्या रुद्धाङ्गभागः पुरदनुजदवः सत्प्रानसंविन्निधानम् ।
कन्दर्पक्षोददक्षः सरससुरबधूमण्डलीगीतगर्वो
दैत्याधीशान्धकेनानतचरणनखः शङ्करो भव्यभाव्यः ॥

द्वितीयो यथा,—

देयान्नश्चण्डधामा सलिलहरकरो रूढकन्दारविन्दो
देहे रुग्भङ्गरागः सुरमनुजदमस्तप्रागसम्पन्निधानम् ।
मन्दं दिक्क्षोभदक्षोः सदसदरबधूखण्डनागौरगव्यो
दैनेत्र श्रीबन्धहानावततरसनयः शंपरो दिव्यसेव्यः ॥

विपरीतगोमूत्रिकायां प्रथमः श्लोको यथा,—

विनायकं दानसुगन्धिवक्त्रं स्मिताननं मन्दचरं कथासु ।
नमामि विघ्नावलिहारिसारं सतीसुतं शङ्करवल्लभं च ॥

विपरीतश्लोको यथा,—

चलल्लतारब्धशमं सुभासं संसारहारं बहुविभ्रमान्यम् ।
सुधाकरं चन्द्रमसं नतोऽस्मि सवर्णगर्भं नवकम्बुनाभम् ॥

भिन्नच्छन्दोगोमूत्रिकायां प्रथमश्लोको यथा,—

नमत चन्द्रकलामयमण्डनं नगसुताभुजसङ्गतकन्धरम् ।
हरमभाग्यरदं स्ववशादरं शमितरावणशासनविक्रमम् ॥

द्वितीयो यथा,—

कामदं चण्डकर्म्मं मदामर्दिनं नागदन्ताग्रभयंत्र गदाकर्बुरम्।
धीरशोभाभरव्यञ्जकं साधुरं नौमि नारायणस्यासमं विभ्रमम्॥

संस्कृतप्राकृतगोमूत्रिकायां संस्कृतश्लोको यथा,—

स्कन्दो वन्दर्द्धि मिष्टा वितरतु सरलो दारितारातिवर्गं
सस्यन्दोऽमन्दसञ्ज्ञो भवभयकलने सङ्गरे केलिकारी।
सन्दोहोल्लासलासी जन इह बलिहा चण्डताभूरखर्वो
देवैजोराजदोहे महिमनि निरतो विक्रमाडम्बरेण॥

प्राकृतश्लोको यथा,—

चन्दो कन्दप्पमित्तं विहरणसहलो हारितारापवन्धो
सच्छन्दो वन्दणिज्जो कुवलयदलनो सङ्गरे मेलिकारी।
कन्दोट्ठोल्लासलासी जअइ सिवसिहामण्डलीभूदखण्डो
देत्ता जोण्हा जलोहे विहिमणिअरद्दं विब्भमाणं बलेण॥

समसंस्कृतप्राकृतेन पादगोमूत्रिका यथा,—

बाला विलासावलिहारिहासा लोलामला भावसहा सहावा।
देहं हरन्ती सहसा सुरामा गेहं चरन्ती सहसा विरामा॥

अर्द्धगोमूत्रिकाप्रस्तारो यथा,—

नमो दिवसपूराय सुतामरसभासिने।
नतभव्यादिदाराय सुसारलयभाविने॥

अत्र गोमूत्रिकाश्लोकोऽयमुत्तिष्ठति,—

नतदिव्यासदाराय सुसामलसभासिने।
नमो भवदिपूराय सुतारश्यभाविने॥

गोमूत्रिकाधेनु र्यथा,—

मम स्फुरतु चिह्नतः सततचिन्तरघा मतिः
समस्तरविचित्रितस्तुतरुचिः स्मरघ्नेमहत्।
समर्द्धितचिन्तितः सतविवितरत्यामयो
नमस्कारणचिह्नितः स्मितरुचि र्हरः सामरः॥

चतुर्णामपि पादानां क्रमेण व्युत्क्रमेण च।
द्रयं गोमूत्रिकाधेनु वैपरीत्यवशेन च ॥ १३१ ॥

शतधेनु यथा,—

वन्द्या देवी पर्वतपुत्री नितंत्र मधुमधुरकमलवदना पुरन्ध्र्यधिदेवता
देवैः स्तुत्या किन्नरगेया भक्त्या वरचरितमहिषमथनी जगन्नयनाधिका।
सिद्धैर्ध्येया केशरियाना काम्या रणचतुररसिकहृदया त्रिलोचनवल्लभा
धीरैः पूज्या दर्पणमाथि नूनं गुणनिलयलटभललिता सतीषु धुरन्धरा ॥

यतिविच्छेदिनी ह्येषा श्लोकधेनुरनुत्तमा।
छन्दोभेदाच्छतमियं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३२ ॥

सहस्रधेनु यथा,—

नखमुखपाणिकण्ठचिकुरैर्गतिभिः सहसास्मितेन ललितेषुदृशा
मणिशशिपद्मकम्बुचमराः करिणः सुतनोः सुधावहसिता हरिणः।
फणिगणसिद्धसाध्यदयिता न समाः सकलास्त्वया च खभुवम्कलिता-
स्तव चलरूपदर्पविजिता नितरां विबुधाधिरायचरितैश्चतुरैः ॥

पदविच्छेदिनी ह्येषा श्लोकधेनुरनुत्तमा।
छन्दोभेदाद्दृसहस्रीं प्रसूते श्लोकतर्णकान् ॥ १३३ ॥

अयुतधेनु यथा,—

श्रिये जयसि जृम्भसे स्रजसि जायसे लायसे
स्रुपे मृषसि मृष्यसे क्षपसि पीयसे प्रीयसे।
सुपे मृडसि होडसे कुडसि गल्भसे क्षीवसे
क्रुपे हरसि रज्यसे रजसि राजसे भ्राजसे ॥

एषा तु पदविच्छेदिन्येव धेनुः क्रियापदैः।
सम्बोधनाग्रगै दृष्टास्माभि श्लोकायुतप्रसूः ॥ १३४ ॥

लघधेनुर्यथा,—

दुर्गे भद्रे सुभद्रेऽदिति सुरभि दिते चण्डिके गौरि पद्मे
नितेत्र रुद्रेत्र वरेण्ये कलि कमलिकले कालिके चण्डि चण्डे ।
धनेत्र पुण्ये शरण्ये शुचि प्रवरि शिवे भैरवे रात्रि सन्ध्येत्र
छाये माये मनोज्ञेऽवनि जननि जये मङ्गले देहि शं नः ॥

सम्बोधनैरियं धेनुः कृता सैकक्रियापदैः ।
लघ्वनुयं सहस्राणि षष्टिं श्लोकान् प्रसूयते ॥ १३५ ॥
एषान्तरपदभेदेन सम्भ्रमादिद्विरुक्तिभिः ।
यावद्बोधं पुनः सूते प्रयुतं श्लोकतर्णकान् ॥ १३६ ॥

कोटिधेनुर्यथा,—

स्थूलं दत्से सूक्ष्मं धत्से
भुवि भवसि नभसि रमसे रमे दिवि मोदसे
छिन्त्से वाढं भिन्त्से गाढं
त्वयि भिषसि धनुषि मनुषे जये पुरि जृम्भसे ।
स्वल्पं श्रेपे कल्पं प्रेपे
चिति चरसि यशसि यतसे चले सुधि गल्भसे
प्रापे वामं खर्पे कामं
हृदि विशसि वचसि सचसे रुचे दृशि दीप्यसे ॥

सम्बोधनैर्द्वितीयान्तैः सप्तम्यन्तैः क्रियापदैः ।
श्लोककोटीरियं तिस्रः सार्द्धा धेनुः प्रसूयते ॥ १३७ ॥
यदा तु सम्भ्रमादिभ्यो भवन्त्यस्या द्विरुक्तयः ।
स्थूलादीनां तदा चैषा दशकोटीः प्रसूयते ॥ १३८ ॥

कामधेनुर्यथा,—

या गौः श्रीः स्त्री धीः स्त्री ह्री भीं जूं मूंस्तु स्तु धूं: म्रूंभूं:
खुक् खग् युग् भुग्र क् भुक् तृट् द्विट् युत् क्षुत् चिद्विग्मुग्दिग् द्रुः।
च्छक् हग् वा मा मृत् खड्गा मा युत् च्युत् काऽस्मा-हा द्यौं गौं:
सा सा या मा मे धा वे धा मे ना मा ते त्वं मे नौः॥

पदग्रहाद् यथाकामं कामधेनुरियं तु नः।
पराड्डानां पराड्डानि प्रसूते श्लोकतर्णकान्॥ १४०॥
एकाद्यक्षरादिच्छन्दोभि र्गतिबन्धादिभेदतः।
उक्तानुक्तानि चित्राणि सर्वाण्येया प्रसूयते॥ १४१॥
सकृदुच्चारणे यास्या गच्छत्येका विनाडिका।
तत् षष्ट्या नाडिका ताभिः षष्ट्याहोरात्रमृच्छति। १४२॥
प्रणवादिनमोऽन्ताभिः पदान्यसत्रा जयन्ति ये।
सर्वभाषासु वाक् तेषामविच्छिन्ना प्रवर्त्तते॥ १४३॥
सिद्धैर्मन्त्रपदैः सेयं शास्त्राण्यालोच्य निर्मिता।
जपतां जुह्वतां देवी सर्व्वान् कामान् प्रयच्छति॥ १४४॥
स्थितेनागन्तुकं कृन्यादौचित्येन विभाजयेत्।
तद्भेदास्ते भवन्त्यत्र वमनेष्वपि हि योजयेत्॥ १४५॥
दुष्करत्वात् कठोरत्वाद् बोधत्वाद् विनाऽवधेः।
दिङ्मात्रं दर्शितं चित्रे प्रेषमूह्यं महात्मभिः॥ १४६॥
उक्तिप्रत्युक्तिमद् वाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः।
द्वयो र्वक्त्रोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि सङ्गमे॥ १४७॥
ऋजूक्तिरथ वक्रोक्ति र्वैयात्योक्तिस्तथैव च।
गूढप्रश्नोत्तरोक्ती च चित्रोक्तिश्चेति तद्भिदा॥ १४८॥

तासु ऋजूक्ति र्द्विधा ग्राम्योपनागरिका च।
तत्र ग्राम्या यथा,—

जन्तौ मणुस्सु रचुकुद्गन्तुं उरक्ष उको विहंसण छोमि।

मन्दोसि एवं चुले मेलासितो विकिसमु कु. वाणदं उज्जु अ कखु कहाहि।

वाणउ उज्जु माइ गेहिल्लउ घसवि
को मलहणउ वारिज्जंतु रमट्ठाइ।
करइ वलिवंडउ च वकइ मंच्छलु अहिमुहं
हि तहणिहिं अच्छासइ उक्करु॥

सेयमुभयतोऽपि ऋजुनैव मार्गेणोक्तिमतुरुक्तयोः समा मइत्तिरिति।
सेयमृजूक्ति नाम वाकोवाक्यम्।
सैवोपनागरिका यथा,—

बाले नाथ विमुञ्च मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतम्
खेदोऽस्मासु न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि।
तत् किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो रुद्यते
नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते॥

सेयमेकतः काक्का कुटिलेऽतिविषमेयमृजूक्ति नाम वाकोवाक्यम्।
वक्रोक्ति द्विधा, निर्व्यूढ़ा अनिर्व्यूढ़ा च। तयो निर्व्यूढ़ा यथा,—

किं गौरि मां प्रति रुषा, ननु गौरहं किम्
कुप्यामि कां प्रति, मयीत्यनुमानतोऽहम्।
जानामि सत्य मनु मानत एव सत्य-
मित्थं गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति॥

सेयमावाक्यपरिसमाप्ते र्निर्वाहान्निर्व्यूढ़ेति वक्रोक्ति र्वाकोवाक्यम्।
अनिर्व्यूढ़ा यथा,—

केयं मूर्ध्न्यन्धकारे, तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्ते,
कान्ताप्यन्यैव कामिन्ननु भवति मया दृष्टमेतावदेव।
नाहं द्वन्द्वं करोमि व्यपनय शिरस स्तूर्णमेनामिदानी-
मेवं मोक्तो भवान्या प्रतिवचनजड़ः पातु वो मन्मथारिः॥

सेयमनिर्वाहादनिर्व्यूढेतिवक्रोक्ति र्नाम वाकोवाक्यम्। ते इमे उभे अपि स्फुपवक्रोक्ती भवतः॥ सैवात्योक्ति द्विधा स्वाभाविकी नैमि-

त्त्रिकी चेति । तयोः स्वाभाविकी यथा,—

नादेयं किमिदं जलं, घटगतं नादेयमेवोच्यते,

सत्यं नाम पिवामि, कल्पपत्पः पीतेन नाम्नाभवन् ।

किं वर्णा अपि सन्ति नाम्नि, रचितं किं तैरलं त्वं कुतो,

यस्मादेव भवान्, भगिन्यसि ततस्ते नैव मां बाधसे ॥

अत्र स्वैरिण्याः सहजाद् वैयात्यात् स्वाभाविकीयं वैयात्योक्ति नाम वाकोवाक्यम् ॥

नैमित्तिकी यथा,—

कुशलं राधे, सुखितोऽसि कंस, कंसः क नु क सा राधा ।

इति पारीमतिवचने विलक्षहासो हरि र्जयति ॥

अत्र गोत्रस्खलिते विपक्षनाम्नैव वैयात्येनोत्तरं दत्तमिति नैमित्तिकीयं वैयात्योक्ति र्वाकोवाक्यम् ॥

गूढोक्ति र्द्विधा मुख्या गौणी च । तयो र्मुख्या यथा,—

केशव यमुनातीरे व्याहृतवानुषसि हंसिकां कोऽद्य ।

कान्ताविरहभयातुरहृदयः प्रायः प्रिये ऽहं सः ॥

अत्र प्रियेऽहंस इत्यत्रावर्णलोपे प्रिये अहं स इत्यर्थस्य मुख्ययैव वृत्त्या गूढत्वादियं मुख्या गूढोक्ति र्नाम वाकोवाक्यम् ॥

गौण्या यथा,—

निरर्थकं जन्म गतं नलिन्या यया न दृष्टं तुहिनांशुबिम्बम् ।

उत्पत्तिरिन्दोरपि निष्फलैव दृष्टा विनिद्रा नलिनी न येन ॥

तावेमौ पूर्वोत्तरार्द्धयोरन्योन्योक्त्या गूढकामलेखावितीयं गौणी गूढोक्ति र्नाम वाकोवाक्यम् ॥

प्रश्नोत्तरोक्ति र्द्विधा, अभिधीयमानच्छाया प्रतीयमानच्छाया च । तयोराद्या यथा,—

क प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे

प्राणाधिको वसति यत्र जनः प्रियो मे ।

एकाकिनी वद बिभेषि कथं न बाले
ननूस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः॥

सेयं छन्नतप्रष्टव्यस्यैव स्पष्टमभिधयैव अभिधानादभिधीयमानछया नाम प्रश्नोक्ति र्वाकोवाक्यम्॥

द्वितीया यथा,—

कियन्मात्रं जलं विप्र जानुदघ्नं नराधिप।
तथापीयमवस्था ते न हि सर्वे भवादृशाः॥

सेयं शब्दविद्यावैशारद्यस्य छद्मस्य प्रतीयमानत्वात् प्रतीयमानछया नाम प्रश्नोक्ति र्वाकोवाक्यम्॥

चित्रोक्ति र्द्विधा चित्रा विचित्रा च। तयोराद्या यथा,—

लभ्यन्ते यदि वाञ्छितानि यमुनाभागीरथीसङ्गमे
देव प्रेष्यजनस्तदेष भवतो भर्त्तव्यतां वाञ्छति।
ननु सन्मरणेन किं नु मरणं कायान्मनोविच्युतिं-
र्दीर्घं जीव मनस्त्वदङ्घ्रिकमले कायोऽत्र नस्तिष्ठति।

तदिदं सङ्कल्पितोक्तिप्रत्युक्तिभ्यां जीवतोऽपि जन्मान्तरफलावाप्तिसाधनेनाश्चर्यस्य हेतुरिति चित्रा नाम चित्रोक्ति र्वाकोवाक्यम्।

द्वितीया यथा,—

कोऽयं भामिनि, भूषणं किमव ते, शोषः कथं, कुङ्कुमात्,
कूर्पासान्तरितः प्रिये विनिमयः, पश्यापरं कास्ति मे।
पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलको मृद्नन् मृडान्याः स्तनौ
हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्दुरवतात् दूयते हसन् वो हरः॥

अत्र उक्तिप्रत्युक्त्योरनन्तरं स्तनमर्दनवैचित्र्यादिना परिसमाप्तेर्विचित्रोक्तिसंज्ञमिदं वाकोवाक्यम्।

प्रहेलिका सकृत् प्रश्नः सापि षोढा च्युताक्षरा।
दत्ताक्षरोभयं मुष्टि र्बिन्दुमत्यर्थवत्यपि॥ १४८॥

क्रीड़ागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे।
परव्यामोहने चापि सोपयोगाः प्रहेलिकाः॥ १५०॥

तासु च्युतताचरा यथा,—

पयोधरभराक्रान्ता संनमन्ती पदे पदे।
पदमेकं न का याति यदि हारेण वर्जिता॥

अत्र विहङ्गिका काहारेण वर्जिता न यातीति वक्तव्येऽत्र हारेण वर्जितेत्युक्तम्। अतः केत्यक्षरस्य च्युतत्वात् च्युतताचरेयम्॥

दत्ताचरा यथा,—

कान्तयानुगतः कोऽयं पीनस्कन्धो मदोद्धतः।
मृगाणां पृष्ठतो याति शंवरो रूढयौवनः॥

अत्र शवर इति शंवर इत्यनुस्वाराक्षरस्य दत्तत्वाद्दत्ताचरेयम्॥

च्युतदत्ताचरा यथा,—

विदग्धः सरसो रागी नितम्बोपरिसंस्थितः।
तनुङ्ग्यालिङ्गितः कण्ठे कलं कूजति को विटः॥

अत्र विट इत्यस्मिन् पदे विकारे च्युते घकारे दत्ते घटः कूजति इति द्वितीयोऽर्थो भवतीति सेयं च्युतदत्ताचरा॥

अक्षरमुष्टि यथा,—

अतिः अतिः अन्म अलं प्रीद्य रद्य जद्य फद्य।
मेला मेला मेलं मेलं फस फस फस फस॥

इयमक्षराणां मुष्टिरित्यक्षरमुष्टिका। अत्र पादप्रथमचतुष्पङ्क्तिलिखितायां चतुर्भिर्मुरजबन्धैः श्लोक उपतिष्ठति। स यथा,—

अद्य मे सफला प्रीतिरद्य मे सफला रतिः।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं फलम्॥

बिन्दुमती यथा,—

तवाववादः मत्यब्धि पताकाः प्रतिसङ्गरम्।

फलं मत्यद्भुतोमायं यथासि न तु न क्वचित् ॥

इत्यनेन श्लोकेनोक्तार्थस्य यथास्थितस्वरानुस्वारविसर्जनीयसंयोगस्य श्लोकान्तरस्य विन्दुभिरेव सूचनाक्रम इति विन्दुमती। तद् यथा,—

०००ा ०००ा ०ा०ा ०॑००॑ ०॑००॑ ००ः।
०ा००॑ ०ा००॑ ि०िः ००॑० ०० ०ो०॑०ः॥

निर्भेदः, उद्धावुद्धावाचा सं युगे संयुगे जयः।
साहसे साहसे सिद्धिः सर्वत्र तव कीर्त्तयः॥

अर्थप्रहेलिका यथा,—

उत्तप्तकाञ्चनाभासं संदष्टदशनच्छदम्।
सरसं चुम्बसे दृष्टे दंष्ट्रैरपि किमुज्ज्वलम्॥

सेयमपि सूचितस्यैव पक्वाम्रफलमित्यस्य इत्यर्थपदप्रयोगेणावगतेरर्थप्रहेलिका।

क्रियाकारकसम्बन्धपादाभिप्रायवस्तुभिः।
गोपितैः षड्विधं प्राहुर्गूढं गूढार्थवेदिनः॥ १५१॥

तेषु क्रियागुप्तं यथा,—

स्तन जघनभराभिराममन्दं गमनमिदं मदिरारुणेक्षणायाः।
कथमिह सहसा विलोकयन्तो मदनशरज्वरजर्जरा युवानः॥

अत्र जघनभराभिराममन्दं मदिरारुणेक्षणाया गमनं विलोकयन्तो हे युवानः कथमिव यूयं मदनशरज्वरजर्जरा न स्तेति क्रियापदस्य स्तन-शब्देन जघनसान्निध्याद् गोपितेन क्रियागूढमिदम्।

कारकगुप्तं यथा,—

पिबतस्ते शरावेण वारि कह्लारशीतलम्॥
केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये विनिवेशितौ॥

अत्र शरावितिकर्मकारकस्य गूढत्वात् कारकगूढमिदम्।

सम्बन्धगूढं यथा,—

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि।
अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे॥

अत न मे आगोरसाभिज्ञं चेत इति सम्बन्धिपदस्य मयेति तृतीयान्तया गोपितत्वादिदं सम्बन्धगूढम्।

पादगूढं यथा,—

दूरवियद्गामिनी तारसंरावविहतश्रुतिः।
हैमीपुमाला शुशुभे——

अत पूर्वार्द्धस्थिते द्वितीयप्रथमसप्तमपञ्चमैकादशनवमतयोदशयोऽक्षरैश्चतुर्थपादो गूढ उत्थाप्यः। यथा, विद्युतामिव संहतिरितीदं पादगूढम्।

अभिप्रायगूढं यथा,—

जइ देअरेण भणिआ खग्गान्धे त्तण राउलं वच्च।
ता किं सेचअ वक्कए हसि जाण वलोइअं सअणम्॥

अत निरीक्षितमनेनात्र पुरुषायितलक्षणपादलाक्षादिकं तेन नियुङ्क्ते मां न कर्मणीतत्रभिप्रायेण बध्वाः शयनावलोकनमित्यभिप्रायगूढम्।

वस्तुगूढं यथा,—

पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने।
यदि दास्यसि नेच्छामि न दास्यसि पिवाम्यहम्॥

अत दास्यसीति दासीलक्षणस्य वस्तुनो गूढत्वादिदं वस्तुगूढम्।

यस्तु पर्यनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते पदैः॥
विदग्धगोष्ठ्यां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः॥ १५२॥
अन्तः प्रश्नवहिःप्रश्नवहिरन्तःसमाह्वयैः।
जातिपृष्टोत्तराभिख्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम्॥ १५३॥

तेष्वन्तः प्रश्नं यथा,—

काचमक्षि गुहा वक्ति प्रश्नेऽस्मिन् किमुत्तरम्।
कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत् सखे॥

फलं मत्यद्भुतोपायं यशांसि न तु न फलित् ॥

इत्यनेन श्लोकेनोक्तार्थस्य यथास्थितस्वरानुस्वारविसर्जनीयसंयोगस्य श्लोकान्तरस्य बिन्दुभिरेव सूचनात्मकम् इति बिन्दुमती । तद् यथा,—

०ुं००ा ०ु००ा ०ा०ा ०ं०ुं०ं ०ं०ुं०ं ००ः।
०ा००ं ०ा००ं ०ि०िः ००ं० ०० ०ी०ं०ः ॥

निर्भेदः, उदधावुदधावाप्ता संयुगे संयुगे जयः ।
साहसे साहसे सिद्धिः सर्वत्र तव कीर्त्तयः ॥

अर्थप्रहेलिका यथा,—

उत्तप्तकाञ्चनाभासं संदष्टद्मनच्छदम् ।
सरसं चुम्बते छृष्टैर्दृष्टैरपि किमुज्ज्वलम् ॥

सेयमपि सूचितस्यैव पक्वाम्रफलमित्यस्य इत्यर्थपदप्रयोगेणावगतेरर्थप्रहेलिका ।

क्रियाकारकसम्बन्धैः पादाभिप्रायवस्तुभिः ।
गोपितैः षड्विधं प्राहुर्गूढं गूढार्थवेदिनः ॥ १५१ ॥

तेषु क्रियागुप्तं यथा,—

स्त न जघनभराभिराममन्दं गमनमिदं मदिराक्षणेघ्णायाः ।
कथमिह सहसा विलोकयन्तो मदनशरज्वरजर्जरा युवानः ॥

अत्र जघनभराभिराममन्दं मदिराक्षघ्णाया गमनं विलोकयन्तो हे युवानः कथमिव यूयं मदनशरज्वरजर्जरा न स्तेति क्रियापदस्य स्तनशब्देन जघनसान्निध्याद्गोपितेन क्रियागूढमिदम् ।

कारकगुप्तं यथा,—

पिबतस्ते शरावेण वारि कह्लारशीतलम् ॥
केनेमौ दुर्विदग्धेन हृदये सिन्निवेशितौ ॥

अत्र शरावितिः कर्मकारकस्य गूढत्वात् कारकगूढमिदम् ।

सम्बन्धगूढं यथा,—

न मयागोरसाभिज्ञं चेतः कस्मात् प्रकुप्यसि।
अस्थानरुदितैरेभिरलमालोहितेक्षणे॥

अत्र न मे आगोरसाभिज्ञं चेत इति सम्बन्धिपदस्य मयेति तृतीयान्तत्वेन गोपितत्वादिदं सम्बन्धगूढम्।

पादगूढं यथा,—

दुर्त्रवियद्गामिनी तारसंरावविहतश्रुतिः।
हैमीषुमाला शुशुभे——

अत्र पूर्वार्द्धस्थिते द्वितीयप्रथमसप्तमपञ्चमैकादशनवमत्रयोदशपोडशाक्षरैश्चतुर्थपादो गूढ उन्नाप्यः। यथा, विद्युतामिव संहतिरितीदं पादगूढम्।

अभिप्रायगूढं यथा,—

जइ देअरेण भणिआ खग्गान्धे ण्हाण राउलं वच्च।
ता किं सेचअ वज्झए ण्हवि ऊण वलोइअं सअणम्॥

अत्र निरोचितमनेनात्र पुरुषायितलक्ष्मपादलाचादिकं तेन नियुङ्क्ते मां न कर्मणीत्यभिप्रायेण बध्वाः शयनावलोकनमित्यभिप्रायगूढम्।

वस्तुगूढं यथा,—

पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने।
यदि दास्यसि नेच्छामि न दास्यसि पिबाम्यहम्॥

अत्र दास्यसीति दासीलक्षणस्य वस्तुनो गूढत्वादिदं वस्तुगूढम्।

यस्तु पर्यनुयोगस्य निर्भेदः क्रियते पदैः॥
विदग्धगोष्ठ्यां वाक्यैर्वा तं हि प्रश्नोत्तरं विदुः॥ १५२॥
अन्तः प्रश्नबहिःप्रश्नबहिरन्तःसमाह्वयैः।
जातिपृष्टोत्तराभिख्यैः प्रश्नैस्तदपि षड्विधम्॥ १५३॥

तेष्वन्तःप्रश्नं यथा,—

काहमस्मि गुहा वक्ति प्रश्नोऽस्मिन् किमुत्तरम्।
कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत् सखे॥

अत्र कदर्थयसीति पदं कथमुक्तं रेफयकारयुक्तं दर्पयसीति सत्रात्। असौ वाक्यान्तरे प्रश्नोत्तरस्योक्तत्वाद् अन्तः प्रश्नमिदं।

वहिः प्रश्नं यथा,—

> भद्र मानवकाख्याहि कीदृशः खलु ते पिता।
> वेलान्दोलितकल्लोलः कीदृशश्च महोदधिः॥

अत्र मज्जन् मकर इत्यस्य उत्तरस्य प्रश्नाद्वहिरुक्तत्वाद् वहिःप्रश्नमिदम्।

वहिरन्तः प्रश्नं यथा,—

> सुभद्रां क उपायंस्त प्रश्नेऽस्मिन् य उत्तरः।
> स कीदृक् कपिमाचष्टे व्योम्नि पर्णस्थितिः कुतः॥

अत्र वायुत इत्युत्तरेण प्रश्नाद्वहिरुक्तेन वायुतो नरो वानरो भवतीति सुभद्रोपयन्तापुच्यते। तेन तत् वहिरन्तःप्रश्नं भवति।

जातिप्रश्नं यथा,—

> कीदृशा भूमिभागेन राजा श्रान्तोऽनुमीयते।
> प्राङ्गणं कुरुतेत्युक्ताः किमाहुस्सदनिच्छवः॥

"हेमवारकरञ्जिना नाजिरं करवामहे" इत्युत्तराभ्यां गतप्रत्यागताभ्यां प्रश्नोत्तरजातिरभिधीयते जातिप्रश्नमिदम्।

दृष्टप्रश्नं यथा,—

> को सो जोअणवाउ को दण्डणं दुवे सहस्साइं॥
> का काली का मधुरा किं शुकदृयुकाननच्छायम्॥

अत्र य एव प्रश्नाः, कः स योजनपादः को दण्डानां द्वे सहस्रे इत्यादयः, त एव क्रोशो योजनपादः कोदण्डानां द्वे सहस्रे इत्यादीन्युत्तराणि भवन्ति। एवं काकाली कामधुरा किं शुकदृयुकाननच्छायमित्युत्तरं किमभिहितमपेयस्य प्रष्टव्यमिति दृष्टप्रश्नम्॥

उत्तरप्रश्नं यथा,—

> किं वसन्तसमये वनभूयः दृष्टवान् स पृथुलोमविलेखः।
> उत्तरञ्च किमवापतुरेतौ काननादतिमिरादपि काली।

अत्र प्रश्नस्य हे काननाद् हे तिमिराद् पिकालीत्येतदपि कालीत्येतदेव उत्तरप्रश्नमिदम्॥

यद्विधौ च निषेधे च व्युत्पत्तेरेव कारणम्।
तदध्येयं विदुस्तेन लोकयात्रा प्रवर्त्तते॥ १५४॥
काव्यं शास्त्रेतिहासौ च काव्यशास्त्रं तथैव च।
काव्येतिहासः शास्त्रेतिहासस्तदपि षड्विधम्॥ १५५॥

तेषु काव्यं यथा,—

यदि स्मरामि तां तन्वीं जीविताशा कुतो मम।
अथ विस्मृत्य जीवामि जीवितव्यसनेन किम्॥

तदिदं उक्तिप्राधान्यात् काव्यमित्युच्यते॥

शास्त्रं यथा,—

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्याः
पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ।
श्लिष्टाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-
स्तामुद्वहेद् यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत्॥

अत्र स्निग्धत्वादेः शब्दप्राधान्यमिति शासनाच्छास्त्रमिदम्।

इतिहासो यथा,—

हिरण्यकशिपुर्दैत्यो यां यां स्मितावलोकयत्।
भयाद् भ्रान्तैः सुरैश्चक्रे तस्यै तस्यै दिशे नमः॥

सोऽयमतीतार्थप्राधान्यादितिहासः॥

काव्यशास्त्रं यथा,—

नान्दीपदानि रतनाटकविघ्नशान्त्या-
वाचाचराणि परमाण्यथ वा स्मरस्य।
दष्टेऽधरे प्रणयिना विधुताग्रपाणि-
सीत्कारशुष्करुदितानि जयन्ति नार्याः॥

अत्र कादम्बरीकथात्मकं काव्यमभिहितम् इतीदं काव्यशास्त्रम् ॥

काव्येतिहासो यथा,—

स सञ्चरिष्णुर्भुवनान्तरेषु यां यदृच्छयाशिश्रियदाश्रयः श्रियाम् ।
अकारि तस्मै मुकुटोपलस्खलत्करैस्त्रिसन्ध्यं त्रिदशैर्दिशे नमः ॥

अत्र प्रागुक्तस्यैवेतिहासार्थस्यात्र काव्येनाभिधानात् काव्येतिहासोऽयम् ॥

शास्त्रेतिहासो यथा,—

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।
यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ॥

अत्र धर्मार्थकाममोक्षाणामितिहासे निवेशितत्वात् अयं शास्त्रेतिहासः ॥

श्रव्यं तत् काव्यमाहुर्यन्नेक्ष्यते नाभिधीयते ।
श्रोत्रयोरेव सुखदं भवेत् तदपि षड्विधम् ॥ १५६ ॥
आशीर्नान्दी नमस्कारो वस्तुनिर्देश इत्यपि ।
आक्षिप्तिका ध्रुवा चेति शेषो ध्येयं भविष्यति ॥ १५७ ॥

तत्राशीर्यथा,—

भूयाद्वः श्रेयसे देवः पार्वतीदयितो हरः ॥
पातु वः परमं ज्योतिरवाङ्मनसगोचरः ॥

अत्राशंसायां लिङ् लोट् च । तदिदं वाक्यद्वयमाशीः ॥

नान्दी यथा,—

भद्दं भोदु सरस्सईअ कइणो णन्दन्तु वासाइणो
अण्णाणं पि परं पअट्टउ वरा वाणी छइल्लप्पिआ ।
वच्छोमी तह मागही फुरउ णो सा किं च पञ्चालिआ
रीदीओ विलिहन्तु कव्वकुसला जोण्हं चओरा विअ ॥

सेयं रङ्गमङ्गलान्तस्सूचनं नान्दी ।

नमस्कृतिर्यथा,—

जयति प्रभुः शम्भुर्वन्देमहि महेश्वरम् ॥

इदं गुरुभ्यः पूर्वेभ्यो नमोवाकं प्रशास्महे ॥
सेयं स्तुति र्नमस्क्रिया नमस्कृतिरेव भवति ॥
वस्तुनिर्देशो यथा,—

असुग्रहामजटाभारभ्रान्तगङ्गाम्बु शेखरः।
आदिदेवो हरो नाम सृष्टिसंहारकारणम् ॥

सोऽयं कथाशरीरव्यापिनो वस्तुनो नायकस्य निर्देशो वस्तुनिर्देशः ॥
आचिप्तिका यथा,—

पअमीलिअमहिमासुरदेहेहिं
भुअणभअलुआवससिलेहेहिं।
सुरसुहदेत्तवलिअधवलच्छिहिं
जअइ सहासं वअणु मङ्गलच्छिंहिं ॥

सेयमभिधित्सितरागविशेषप्रयोगमात्रफलं वचनमाचिप्तिका।
ध्रुवा यथा,—

मअवहणिमित्तणिग्गअमइंदसुसं गुहं णिएऊण।
लद्धावसरो गहिउण मोन्तिआइं गओ वाहो।

सेयं पात्रप्रवेशरसानुसन्धानादिप्रयोजना ध्रुवा।

यदाङ्गिकैकनिर्वर्त्यमुज्झित वाचिकादिभिः।
नर्त्तकैरभिधीयेत प्रेक्षणाचेडिकादि तत् ॥ १५८ ॥
तल्लास्यं ताण्डवं चैव छलिकं शम्पया सह।
हल्लीसकं च रासञ्च षट्प्रकारं प्रचक्षते ॥ १५९ ॥

तेषु लास्यं यथा,—

उच्चिउवालियिअ पंथहिं जंतउ।
पेक्खमि हत्थ होइ जइ लोअणवन्तउ ॥

तदिदं शृङ्गाररसप्रधानत्वात् लास्यम् ॥
ताण्डवं यथा,—

सुअवच्छवहूअर णिसुणिअ दारुणरोसविसट्टपच्चरच्छिरारुणु ।
जलिउ जाणइ णह रिवसंतावणुअणलसरिच्छ जे होइ महारुणु ॥

इदं वीररसप्रधानत्वात् ताण्डवम् ।

छलिकं यथा,—

णिसुणिउ पच्छा तुरअरउ भुणिउ हिंसि हसन्ति ।
णिअकन्त डाढ़जुअलेहिं पुण पुणु ध ध उसन्ति ॥

इदन्तु शृङ्गारवीरप्रधानत्वाच्छलिकम् ॥

सम्पा यथा,—

वीहेमि हरिमुहि अउ होहि मं गले लेहि सइ ।
कन्दइ रिट्ठासुरमारिउ कण्ठवलिउ ण पइ ॥

तदिदं छलिकमेव किन्नरविषयं सम्पा ।

हल्लीसकं यथा,—

चन्दणधूसरअं आउलिअलोअणअं
हासपरंमुहअं णीसासकिलामिअअं ।
हुम्मणदुम्मणअं संकामिअमण्डणअं
माणिणिआणणअं किं तुज्झ कअट्ठिअअं ॥

मण्डलेन तु यत् स्त्रीणां नृत्यं हल्लीसकन्तु तत् ।
तत्र नेता भवेदेको गोपस्त्रीणां हरिर्यथा ॥ १६० ॥

हल्लीसकमिदम् ॥

रासोयथा,—

अइ हुम्मणदुम्मणआ अज्ज कि णो पुच्छामि तुमं ।
ण जिविज्जइ जेण विलासो पलिहिज्जइ की स जणो

तदिदं हल्लीसकमेव तालबन्धविशेषयुक्तं रास इत्युच्यते ।

अङ्गवाक्सत्वजाहार्यजाः सामान्यचित्र इत्यमी ।
षडत्वाभिनयास्तद्दभिनेयं वचो विदुः ॥ १६१ ॥

तेष्वाङ्गिकाभिनयवद् यथा,—

दोर्दण्डाः क्व इभाङ्कदाः क्व च शिरानद्धौ भुजौ द्वाविमौ
वक्त्राणि क्व नु कान्तिमन्ति यदिमत् क्वेदं ममेदं मुखम्।
याचन्ताः क्व जितार्णवध्वनिधनाः क्वायं वचःसंयमो
हेलाकम्पितभूधरः क्व चरणन्यासः क्व मन्दा गतिः॥

अत्राङ्गिकाभिनयानां प्रतिपादितत्वाद् इदमाङ्गिकाभिनयम्॥

वाचिकाभिनयवद् यथा,—

दुर्वारां मदनशरव्यथां वहन्त्या तन्वङ्ग्या यदभिहितं पुरःसखीनाम्।
तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति॥

अत्र वाचिकाभिनयानां प्रतिपादनादिदं वाचिकाभिनयम्॥

सात्विकाभिनयवद् यथा,—

वारं वारं तिरयति दृशोरुद्गमो वाष्पपूरः
तत्संकल्पोपहितजडिमस्तम्भमभ्येति गात्रम्।
सद्यः स्विद्यन्नयमविरतोत्कम्पलोलाङ्गुलीकः
पाणिर्लेखाविधिषु न तरां वर्त्तते किं करोमि॥

अत्र वाष्पजाड्यस्तम्भस्वेदकम्पानां प्रतिपादितत्वादिदं सात्विकाभिनयम्॥

आहार्याभिनयवद् यथा,—

चूडाचुम्बितकङ्कपत्त्रमभितस्तूणीद्वयं पृष्ठतो
भस्मस्तोमपवित्रलाञ्छनमुरो धत्ते त्वचं रौरवीम्।
मौर्व्या मेखलया नियन्त्रितमधोवासश्च माञ्जिष्ठकम्
पाणौ कार्म्मुकमक्षसूत्रवलये दण्डोऽपरः पैप्पलः॥

अत्राहार्याभिनयानां प्रतिपादितत्वादिदमाहार्याभिनयम्।

सामान्याभिनयवद् यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम्।

आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम् ॥
अत्र चतुर्णामभिनयानां प्रयोगादिदं साम्यान्याभिनयम् ॥
चित्राभिनयवद् यथा,—
व्यतिकर इव भीमस्तामसो वैद्युतश्च
क्षणमुपहतचक्षुर्वृत्तिरुद्धय भ्रान्तः ।
कथमिह न वयस्यस्तत् किमेतत् किमन्यत्
प्रभवति हि महिम्ना स्वेन योगेश्वरीयम् ॥
अत्र हस्ताध्यायपदाध्याययोः कथितत्वाच्चित्राभिनयमिदम् ॥

चतस्रो विंशतिश्चैताः शब्दालङ्कारजातयः ।
शब्दसन्दर्भमात्रेण हृदयं हर्त्तुमीशते ॥ १६२ ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचिते सरस्वतीकण्ठभरणे
शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥

अलमर्थमलङ्कर्त्तुं यद् व्युत्पत्त्यादिवर्त्मना ।
ज्ञेया जात्यादयः प्राज्ञैस्तेऽर्थालङ्कारसंज्ञया ॥ १ ॥
जाति विभावना हेतुरहेतुः सूक्ष्ममुत्तरम् ।
विरोधः सम्भवोऽन्योन्यं परिवृत्ति र्निदर्शना ॥ २ ॥
भेदः समाहितं भ्रान्ति र्वितर्को मीलितं स्मृतिः ।
भावः प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रमाणानि च जैमिनेः ॥ ३ ॥
तेषु, नानावस्थासु जायन्ते यानि रूपाणि वस्तुनः ।
स्वेभ्यः स्वेभ्यो निसर्गेभ्यस्तानि जातिं प्रचक्षते ॥ ४ ॥
अर्थव्यक्तेरियं भेदमियता प्रतिपद्यते ।
जायमानमियं वक्ति रूपं सा सार्वकालिकम् ॥ ५ ॥

स्वरूपमाश्रयो हेतुरिति तद्भेदहेतवः।
ते संस्थानादयस्तेषु सा विशेषेण शोभते ॥ ६ ॥
तत्र स्वरूपसंस्थानमवस्थानं तथैव च।
वेशो व्यापार इत्याद्यैः प्रभेदै र्बहुधा स्थितम् ॥ ७ ॥
मुग्धाङ्गनार्भकस्तिर्यङ् नीचपात्राणि चाश्रयः।
देशः कालश्च शक्तिश्च साधनानि च हेतवः ॥ ८ ॥

तेषु संस्थानं यथा,—

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम्।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं प्रहर्त्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥

अत्र धनुर्धरैरेवमङ्गानि सम्यग् बुद्धिपूर्वकं स्थापनीयानीति संस्थानमिदं जातिभेदः ॥

अवस्थानभेदेन यथा,—

पादावष्टम्भनम्रीकृतमहिषतनोरुल्लसद्बाहुमूलम्
शूलं प्रोल्लासयन्त्याः सरलितवपुषो मध्यभागस्य देव्याः।
विश्लिष्टस्पष्टदृष्टोन्नतविरलवलिव्यक्तगौरान्तराला-
स्तिस्रो वः पान्तु लेखाः क्रमवशविकसत्कञ्चुकप्रान्तमुक्ताः ॥

अत्र स्त्रियाः शूलप्रोल्लासनादौ व्यापारे बुद्धिकारितमपि शरीरावस्थानमीदृशं जायते इतीदमवस्थानं नाम जातिभेदः ॥

वेशो यथा,—

छणपिट्ठधूसरत्थणि मज्झमअअम्बच्छि कुवलआहरणे।
कण्ण कअ चुअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥

अत्र वसन्तोत्सवे ग्रामतरुणीनामयं वेशो जनमनःप्रमोदाय जायते इति वेशो नामायं जातिभेदः ॥

व्यापारो यथा,—

अग्रे गतेन वसतिं परिगृह्य रम्या-
मापात्य सैनिकनिराकरणाकुलेन।

यान्तोऽन्यतः पु सकृतस्वरमाशु दूरा-

दुद्बाङ्गनाभुजविरे मुक्तराशवर्ग्याः ॥

अत्र ताहग्व्यापारे व्याहृतानामीदृशमेव स्वरूपं जायत इति व्यापार नामायं जातिभेदः ॥

आश्रयेषु मुग्धयुवति यथा,—

सहिआहि भण्णमाणा थणए लग्गं कुसुम्भ उप्फन्ति ।

मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवआइं ॥

अत्र मुग्धवध्वाश्रितक्रियास्वरूपभणनादियं मुग्धाङ्गनाश्रिता जातिः ॥

अर्भकाश्रिता यथा,—

आक्रोशन्नाह्वयन्नन्यानाधावन् मण्डलं रदन् ॥

गाः कालयति दण्डेन डिम्भः शस्यावतारिणीः ।

अत्रार्भकाश्रितव्यापारस्वरूपोक्तेरियमर्भकाश्रिता जातिः ॥

तिर्यग्गाश्रया यथा,—

लीढव्यस्तविपाण्डुरायतनखयोराकीर्णदीर्घं मुखम्

विन्यस्याग्रिमयो युगे चरणयोः सद्यो विभिन्नद्विपः ।

एतस्मिन्मदगन्धवासितसटः सावज्ञतिर्यग्वलत्-

स्कन्धान्ताहतिधूतलोलमधुपः कुञ्जेषु शेते हरिः ॥

अत्र सिंहस्वरूपभणनादियं तिर्यग्गाश्रया जातिः ॥

नीचाश्रया यथा,—

भद्रं ते सदृशं यदध्वगशतैः कीर्त्तिस्तवोद्‌घुष्यते

स्थाने रूपमनुत्तमं सुकृतिना दानेन कर्णो जितः ।

इत्यालोच्य चिरं दृशा करुणया शीतातुरेण स्तुतः

पान्थेनैकपलालमुष्टिरुचिना गर्वायते हालिकः ॥

अत्र हीनपात्रहालिकस्वरूपोक्तेरियं नीचाश्रया जातिः ॥

अथ हेतवः ॥ तेषु देशो यथा,—

इमास्ता विन्ध्याद्रेः शुकहरितवंशीवनघना

भुवः क्रीडालोलद्विरदरदनारुग्नतरवः।
लताकुञ्जे यासामुपनदि रतक्लान्तशबरी-
कपोलस्वेदाम्भःपरिचयतुदो वान्ति मरुतः॥

अत्र विन्ध्याद्रेरीदृशेषु प्रदेशेषु इत्थम्भूता वायवो वान्तीति हेतुत्वेनोक्तत्वात् देशस्य देशहेतु र्जातिरियम्॥

कालहेतु र्यथा,—

कम्पन्ते कपयो भृशं जलकृशं गोऽजाविकं ग्लायति
श्वा चुल्लीकुहरोदरं क्षणमपि क्षिप्तोऽपि नैवोज्झति।
शीतार्त्तिव्यसनातुरः पुनरयं दीनो जनः कूर्म्मवत्
स्वान्यङ्गानि शरीर एव हि निजे निह्नोतुमाकाङ्क्षति॥

अत्र हेमन्तहेतुकतिर्य्यग्ग्राम्याश्रयव्यापारस्वरूपोक्तेरियं कालहेतु र्नाम जातिः॥ शक्ति र्यथा,—

बध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्व्वन् मनसि निर्वृतिम्।
नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते॥

अत्र रोमाञ्चबन्धादिषु प्रियास्पर्शप्रवृत्ते र्निमित्तस्योक्तत्वादियं शक्तिहेतु र्नाम जातिः॥

साधनहेतु र्यथा,—

उपनिहितहलीषासार्गलद्वारमारात्
परिचकितपुरन्ध्रीसारिताभ्यर्णभाण्डम्।
पवनरयतिरश्ची र्वारिधाराः प्रतीच्छन्
विशति बलितश्टङ्गः पामरागारमुक्षा॥

अत्र जायमानक्रियाहेतुभूतयोः कर्त्तृकर्म्मणोः साधनयोः स्वरूपवर्णनादयं साधनहेतु र्नाम जातिभेदः॥

प्रसिद्धहेतुव्यावृत्त्या यत् किञ्चित् कारणान्तरम्।
यत्र स्वाभाविकं वापि विभाव्यं सा विभावना॥ ९॥
शुद्धा चित्रा विचित्रा च त्रिविधा सा निगद्यते।

शुद्धा यत्रैकमुद्दिश्य हेतुरेको निवर्त्तते ॥ १० ॥
अनेको यत्र सा चित्रा विचित्रा यत्र तां प्रति ।
तयान्यया या गौभङ्गया विशेषः कश्चिदुच्यते ॥ ११ ॥

तत्र कारणान्तरविभावनायां शुद्धा यथा,—

अपीतक्षीबकादम्बमसंमृष्टामलाम्बरम् ।
अप्रसादितसूक्ष्माम्बु जगदासीन्मनोहरम् ॥

अत्रैकं कादम्बादिकमुद्दिश्य क्षीबतादेः पीतत्वादिरेकैकः प्रसिद्धहेतु र्व्यावर्त्त्यते, हेत्वन्तरञ्च शरत्प्रभावो विभाव्यते । सेयं शुद्धा नाम कारणविभावनायां विभावना ।

स्वाभाविकत्वविभावनायां शुद्धा यथा,—

अनञ्जितासिता दृष्टिर्भ्रूरनावर्जिता नता ।
अरञ्जितारुणश्चायमधरस्तव सुन्दरि ॥

अत्रैकैकं दृष्ट्यादिकमुद्दिश्यासितत्वादेरञ्जितत्वादिरेकैको हेतु र्व्यावर्त्त्यते, स्वाभाविकत्वञ्चासितत्वादिदृष्ट्यादे र्विभाव्यते । सेयं शुद्धा नाम स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना ॥

कारणान्तरविभावनायां चित्रा यथा,—

असम्भृतं मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात् परं साऽथ वयः प्रपेदे ॥

अत्रैकमेव यथोलक्षणं पदार्थमुद्दिश्याप्यनेको मण्डनादेः प्रसिद्धो हेतुः संभृतत्वादि र्व्यावर्त्त्यते, कारणान्तरञ्च स्तनोद्भेदाद्यपचयलावण्यलक्ष्मीलाभादि र्विभाव्यते । सेयं चित्रा नाम कारणान्तरविभावना ॥

सैव स्वाभविकत्वविभावनायां यथा,—

णमह अविट्ठिअतुङ्गं अविसारिअविच्छिअं अणोणअगहिरं ।
अप्पलहुअपरिसरायं अणाअपरमत्थपाअडं महुमहणं ॥

अत्रैकमेव मधुमथनमुद्दिश्यानेकस्तुङ्गत्वादेः प्रवृद्धत्वादिः प्रसिद्धो हेतु र्व्यावर्त्त्यते, स्वाभाविकत्वञ्च तं प्रतेयपां विभाव्यते । सेयं चित्रा नाम

स्वाभाविकत्वविभावनायां विभावना।
सैव गौभङ्ग्या यथा,—

वक्त्रं निसर्गसुरभि वपुरव्याजसुन्दरम्।
अकारणरिपुस्तस्या निर्निमित्तं सुहृन्न मे॥

अत्रोत्तरयो विरहसमागमादिकारणान्तरविभावनयोः स्वाभाविकीभ्यां प्राग्विभावनाभ्यां यथासङ्ख्यं विशेष उक्तः। सेयं विभावनयैव विभावनायां विशेषोक्तेस्तथैव गौभङ्ग्या विचित्रा नाम विभावना भवति॥
सैवान्यथा गौभङ्ग्या यथा,—

वनेचराणां वनितासखानां दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्यामतैलपूराः सुरतप्रदीपाः॥

अत्रातैलपूराः सुरतप्रदीपा इति स्वाभाविकत्वविभावनायां शेषपदार्थैरविभावनारूपे विशेष उक्तः। सेयमन्यथा गौभङ्ग्या विचित्रा नाम विभावना भवति॥

क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः।
अभावश्चित्रहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते॥ १२॥
यः प्रवृत्तिं निवृत्तिश्च प्रयुक्तिं चान्तरा विशन्।
उदासीनोऽपि वा कुर्यात् कारकं तत् प्रचक्षते॥ १३॥

तेषु प्रवर्त्तकः क्रियाविष्टो यथा,—

अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः।
उत्पादयति सर्वस्य प्रीतिं मलयमारुतः॥

सोऽयं यथोक्तो मलयमारुतः प्रीत्युत्पादनक्रियासमावेशात् प्रवर्त्तको नाम कारकहेतुभेदः।
स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

तस्य राज्ञः प्रभावेन तदुद्यानानि जज्ञिरे।
आर्द्रांशुकप्रवालानामास्पदं सुरशाखिनाम्॥

अत्र भावः क्रियायामनिविशमान एव हेतौ तृतीयां प्रयोजयति न कर्त्त-रीति क्रियायामनाविष्टोऽयं कारकहेतुभेदः ॥

निवर्त्तकक्रियाविष्टो यथा,—

चन्दनारण्यमाधूय स्पृष्ट्वा मलयनिर्झरान् ।
पथिकानां प्रमाथाय पवनोऽयमुपस्थितः ॥

अत्रैवंविधस्य पवनस्य पथिकप्रमाथसाधनक्रियायां कर्तृत्वेनावेशान्निवर्त्तको नामायमाविष्टक्रियः कारकहेतुभेदः ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

प्रजागरात् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्नसमागमः ।
बाष्पस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥

अत्र समागमनिवृत्तावनिविशमानः प्रजागरः तृतीयार्थे पञ्चमीं प्रयोजयति । बाष्पः पुन र्दानक्रियावेशाद्दर्शनक्रियायामनाविशत् कर्मसम्बन्धात् तामप्रधानभावेन षोपगृह्णाति । इत्यनाविष्टक्रियो नाम निवर्त्तकोऽयं कारकहेतुभेदः ।

प्रयोजकः क्रियाविष्टो यथा,—

तस्मिन् जीवति दुर्द्धर्षे हतमप्यहतं बलम् ।
हनूमत्युज्झितप्राणे जीवन्तोऽपि मृता वयम् ॥

अत्र बलप्रभृतिजीवनमरणक्रिययोः सप्तमीवाच्यनैमित्तिकाधिकरणकारकभावेन हनूमानाविशन् प्रयोजको भवतीति क्रियाविष्टोऽयं प्रयोजको नाम कारकहेतुभेदः ॥

स एव क्रियानाविष्टो यथा,—

मानयोग्यां करोमीति प्रियस्थाने स्थितां सखीमम् ।
बाला भ्रूभङ्गजिह्माक्षी पश्यति स्फुरिताधरा ॥

अत्र मानाभ्यासक्रियाया भ्रूभङ्गजिह्माक्षिप्रेक्षणादिरूपाया आत्मनेऽयवात्मनः समावेशो न भवतीति क्रियानाविष्टोऽयमिति शब्दाभिधेयप्रयोजको

नाम कारकहेतुभेदः ॥

द्वितीया च तृतीया च चतुर्थी सप्तमी च यम्।
क्रियानाविष्टमाचष्टे लक्षणं नायकश्च सः ॥ १४ ॥

स द्वितीयावाचको यथा,—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः ।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥

अत्र क्रियानाविष्टतयैव इन्दुमत्यां महीपतीनां शृङ्गारचेष्टा भवन्त्यो लक्ष्यन्ते। सोऽयं लक्षणहेतुः प्रतिना योगे द्वितीयामुत्पादयति ।
तृतीयावाचकमित्थम्भूतलक्षणं यथा,—

कण्ठेकालः करस्थेन कपालेनेन्दुशेखरः ।
जटाभिः स्निग्धताम्राभिराविरासीद् वृषध्वजः ॥

अत्र कण्ठेकाल इत्यादीनि क्रियायामनिविशमानान्येव वृषध्वजं विज्ञापयन्ति, यथा जटाभिस्तापस इति ।
तृतीयावाचक एव अङ्गविकारलक्षणं यथा,—

स बाल आसीद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।
युवा कराक्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशयं सम्प्रति तेजसा रविः ॥

अत्र वपुषा चतुर्भुजो मुखेन त्रिलोचनस्तेजसा रविरित्यङ्गविकारैरङ्गिनो विकृति र्लक्ष्यते, यथाक्ष्णा काण इति ॥
चतुर्थीवाचकमुत्पातलक्षणं यथा,—

गोनासाय नियोजितागदरजाः सर्पाय बद्धौषधिः ।
कण्ठस्थाय विषाय वीर्यमहते पाणौ मणीन् बिभ्रती ।
भर्त्तुं र्भूतगणाय गोत्रजरतीनिर्दिष्टमन्त्राक्षरा
रक्षत्वद्रिसुता विवाहसमये प्रीता च भीता च वः ॥

अत्र गौर्य्या विवाहमङ्गलानौचित्येनोत्पातरूपैरगदरजोनियोगादिभि र्भगवद्गता गोनासादयो ज्ञाप्यन्ते । यथा वाताय कपिला विद्यु-

दिति । ततश्चोत्पातेन ज्ञाप्यमान इति सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् तादर्थ्य इव लक्ष्यवाचिनश्चतुर्थी न लक्षणवाचिनः । तृतीयाविषयापहारः एकयैव विभक्त्या उभयगतस्यापि सम्बन्धस्य राज्ञः पुरुष इतिवदुक्तत्वात् तृतीयापि न भवति ॥

सप्तमीवाच्यं भावलक्षणं यथा,—

इति शासति सेनान्यां गच्छतस्ताननेकधा ।
निषिध्य हसता किञ्चित् तस्थे तत्रान्धकारिणा ॥

अत्र सेनान्यः पलायमानगणानुशासनक्रिययान्धकारे स्वप्रकाशनक्रिया लक्ष्यते । यथा गोषु दुह्यमानासु गत इति । उपलक्षणञ्चैतत् । तेनान्यदपि भावलक्षणं शस्त्राद्यभिधेयमुपलक्ष्यते यथात्रैव हसता तस्थे इति ।

यथा वा,

यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।
जातवेदोमुखान् मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ॥

इत्यनादरोपाधिके भावलक्षणे षष्ठ्यपि भवतीति ।

अभावः प्रागभावादिभेदैनेह चतुर्विधः ।
घटाभावादिभेदात्तु तस्य संख्या न विद्यते ॥ १५ ॥

तेषु प्रागभावो यथा,—

अनभ्यासेन विद्यानामसंसर्गेण धीमताम् ।
अनिग्रहेण चाक्षाणां व्यसनं जायते नृणाम् ॥

अत्र विद्यानभ्यासादेः प्रागभावस्य व्यसनादिकारणत्वं ॥

प्रध्वंसाभावो यथा,—

गतः कामकथोन्मादो गलितो यौवनज्वरः ।
क्षतो मोहश्च्युता तृष्णा कृतं पुण्याश्रमे मनः ॥

अत्र कामकथोन्मादगमनादेः प्रध्वंसाभावस्य पुण्याश्रमानुसन्धानकारणत्वम् ॥

इतरेतराभावो यथा,—

वनान्यमूनि न गृहाण्येता नद्यो न योषितः।
मृगा इमे न दायादास्तन्मे नन्दति मानसम्॥

अत्र वनानि अमूनि न गृहाणीत्यादिरितरेतराभावस्तत्र मनःप्रमोदकारणत्वम्॥

अत्यन्ताभावो यथा,—

अत्यन्तमसदार्याणामनालोचितचेष्टितम्।
अतस्तेषु विवर्द्धन्ते निर्विबन्धा विभूतयः॥

अत्रानालोचितचेष्टितस्यात्यन्ताभावो विभूतीनां निर्विघ्नवृद्धिहेतुः।
एतेनाभावाभावोऽपि व्याख्यातः॥

तत्र प्रागभावाभावो यथा,—

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी।
देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः॥

अत्र वस्तुन उत्पादः प्रागभावाभाव उच्यते। तेनेह सहकारमञ्जरीणामुद्भेदस्तत्र पथिकनारीणां मरणे कारणत्वम्॥

प्रध्वंसाभावाभावो यथा,—

पीनश्रोणि गभीरनाभि निभृतं मध्ये भृशोच्चस्तनम्
पायाद्वः परिरब्धमब्धिदुहितुः कान्तेन कान्तं वपुः।
स्वावासानुपघातनिर्वृतमनास्तत्कालमीलद्दृशे
यस्मै सोऽच्युतनाभिपद्मवसतिर्वेधाः शिवं ध्यायति॥

अत्र यथोक्तेन वपुषा योऽयमालिङ्गनेऽपि विधिनिवासनाभिपद्मानुपघातः, स इह वस्तुनोऽवस्थानमेव प्रध्वंसाभावाभाव उच्यते। स चेहाच्युतनाभिपङ्कजनिवासिनो विधेर्मनोनिर्वाणकारणं भवति।

विदूरकार्यः सहजः कार्यानन्तरजस्तथा।
युक्तो न युक्त इत्येवमसङ्ख्या विहहेतवः॥ १६॥

तेऽमी प्रयोगमार्गेषु गौणवृत्तिव्यपाश्रयाः।
कार्यत्राः काव्येषु वैचित्र्यं यथा ते कर्तुमीशते ॥ १७ ॥

तेषु विदूरकार्यत्रो यथा,—

अनन्नुवानेन युगोपमानमलब्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन।
अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासीद्रचावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

सोऽयं बाल्य एव नवयौवनकार्यप्रकरणात् विदूरकार्यो नाम चित्र-हेतुः ॥

सहजो यथा,—

सममेव समाक्रान्तं द्वयं द्विरदगामिना।
तेन सिंहासनं पित्र्यमखिलञ्चारिमण्डलम् ॥

अत्र राजत्राभिषेकरिपुमण्डलाक्रमणयो र्हेतुहेतुमद्भावेन सत्यपि पौर्वापर्ये चिप्रकारित्वात्तुल्यमेव कार्यप्रकारणभावो विवचितः। तेन सहजो नामायं चित्रहेतुः ॥

कार्यत्रानन्तरजो यथा,—

पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम्।
प्रागेव हरिणाचीणामुदीर्णो रागसागरः ॥

अत्र चन्द्रोदयलक्षणाद्धेतोः पूर्वकालमेव रागसागर उदीर्ण इति कार्यस्य उदयलाभः। स इह गुणवृत्त्याश्रयणेन हेतावतिशयं पुष्णतीत्ययं कार्यत्रानन्तरजो नाम चित्रहेतुः ॥

युक्तो यथा,—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता।
दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्द्धकुङ्कुमम् ॥

अत्र दिग्वधूमुखेषु ते गुणानुरागः कुङ्कुमं यशस्तु चन्दनमित्ययं युक्तो नाम गौणवृत्तिव्यपाश्रयचित्रहेतुः ॥

अयुक्तो यथा,—

न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते।
त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्यति॥

अत्र मुखेन्दोः पद्मनिमीलादि न युज्यते इति नयुक्तो नाम चित्रहेतुः॥

एवं भव्दस्य प्रकारवाचित्वात् व्यधिकरणादयः प्रयुज्यन्ते यथा—

सा बाला वयमप्रगल्भवचसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम्।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयम्
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम्॥

अत्राभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यप्रकारणयोः प्रतीयते इत्ययं व्यधिकरणो नाम चित्रहेतुः॥

वस्तुनो वा स्वभावेन शक्तेर्वा हानिहेतुना।
असतालीयकार्यः स्यादहेतुर्व्याहतस्तु यः॥ १८॥

तत्रासतकार्यो वस्तुस्वभावेन यथा,—

न विरचिता ललाटतटलास्यकरी भ्रुकुटि-
र्न परुषमुक्तं तेन मधुरस्मितमन्तरितम्।
न तव निशुम्भसम्भ्रमवशादपि दारुणया
भगवति चेष्टया कलुषितं वदनाम्बुरुहम्॥

अत्र निशुम्भसम्भ्रमस्य हेतोरनुत्पादितभ्रुकुट्यादिदारुणचेष्टाद्वारेण भगवतीमुखाम्बुरुह कालुष्यस्य करणे यदसामर्थ्यं तत्र तन्मुखाख्यस्य वस्तुनः स्वभावो निमित्तमिति स्वभावादनुत्पादितकार्योऽयमहेतुः॥

स एव शक्तेर्हानिहेतुना यथा,—

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः॥

अत्रानुरागवत्त्वतत्पुरःसरत्वयोः समागमहेत्वोः सामर्थ्यविघाते दैवगतिः कारणमिति शक्तेर्हानिहेतुनायमकृतस्वकार्यो नामाहेतुः॥

वस्तुनः स्वभावेन व्याहतो यथा,—

नीवीबन्धोच्छ्वसनशिथिलं यत्र यक्षाङ्गनानाम्
क्षौमं रागादनिभृतकरेष्वाक्षिपत्सु प्रियेषु।
अर्चिस्तुङ्गानभिमुखगतान् प्राप्य रत्नप्रदीपान्
ह्रीमूढानां भवति विफलप्रेरणा चूर्णमुष्टिः॥

अत्र रत्नप्रदीपनिर्वापणे चूर्णमुष्टेरपरितन्त्रस्वरूपस्यापि विघाते रत्नप्रदीपाख्यवस्तुस्वभावः कारणमित्ययं वस्तु स्वभावेन व्याहतो नामाहेतुभूतः।

स एव शक्तेर्हानिहेतुना यथा,—

शम्भोरुद्धतनृत्यकर्मणि करे कङ्कालमाद्यं हरेः
संघट्टस्फुटितेन्दुमण्डलगलत्पीयूषसञ्जीवितम्।
सत्काञ्जप्रणते सुरद्विपि नवे दृष्ट्वा विलासं श्रियः
कुर्व्यत्कोपकषायितेन मनसा मिथश्च्युत्प्रुतिः पातु वः॥

अत्र कोपकषायितमनसस्तस्योत्प्रुतिकरणसमर्थस्यापीश्वरकरग्रहणाभिप्रायापदाधीयमानः प्रतीतो व्याघातः। ततोऽयं शक्तेर्हानिहेतुना व्याहतो नामाहेतुभेदः॥

यस्तु कारणमालेति हेतुसन्तान उच्यते।
पृथक् पृथगसामर्थ्यात् सोऽप्यहेतो र्न भिद्यते॥ १९॥
एकोऽभिधीयमानेषु हेतुत्वेषु भवेत्तयोः।
प्रतीयमानेष्वपरः कारणत्वेषु जायते॥ २०॥

तयोराद्यो यथा,—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवाश्च सम्पदः॥

अत्र जितेन्द्रियत्वादीनामुत्तरोत्तरं प्रति हेतुभूतानामपि सम्पदुत्पत्तौ पूर्वपूर्वसव्यपेक्षायां समुदितानामेव कारणत्वं साधनादिपदैरभि-

धीयत इति सोऽयमभिधीयमानहेतुत्वं कारणमालेतत्रहेतुभेदः ॥
द्वितीयो यथा,—

पीणत्तणदुग्गेज्जं जस्स भुरआअन्त णिट्ठुरपरिगाहिअं,
रिट्ठस्स विसमवलिअकंठं दुक्खेण जीवीअं वो लीणं ॥

अत्र जीवितदुःखातिकमणे कण्ठस्य वलनं वलनस्य निष्ठुरग्रहणं निष्ठुरग्रहणस्यापि पीनत्वं दुर्विगाह्यत्वे हेतुरिति प्रतीयमानकारणत्वं कारणमालेत्यहेतुभेदः ॥

इङ्गिताकारलक्ष्योऽर्थः सूक्ष्मः सूक्ष्मगुणात्तु सः।
सूक्ष्मः पूतश्चतः सूक्ष्मो ऽपूतश्च इति भिद्यते ॥ २१ ॥
वाच्यः प्रतीयमानश्च सूक्ष्मोऽत्र द्विविधो मतः।
इङ्गिताकारलक्ष्यत्वं लक्ष्यसामान्यमेतयोः ॥ २२ ॥

तत्रेङ्गितलक्ष्यमभिधीयमानसूक्ष्मं यथा,—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूत्यः।
प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥

अत्र स्वयंवरमिलितानां राज्ञां राजपुत्रीं प्रति प्राप्तिलक्षणस्य मनोरथस्याभिधीयमानस्य शृङ्गारचेष्टात्मकेनेङ्गितेन व्यक्तत्वादयमिङ्गितलक्ष्योऽभिधीयमानः सूक्ष्मभेदः ॥
तदेवाकारलक्ष्यं यथा,—

सा यूनि तस्मिन्नभिलाषबन्धं शशाक शालीनतया न वक्तुम्।
रोमाञ्चलक्षेण स गात्रयष्टिं भित्वा निरक्रामदरालकेश्याः ॥

अत्राभिलाषबन्धो रोमाञ्चलक्षेण गात्रयष्टिं भित्वा निरक्रामदित्यनेनाभिधीयमान आकारलक्ष्यः सूक्ष्मभेदोऽभिहितः ॥
तदेवोभयलक्ष्यं यथा,—

तदर्पितदृशस्तस्या गीतगोष्ठ्यामवर्द्धत।
उद्दामरागपिशुना च्छाया कापि मुखाम्बुजे ॥

अत्र सदर्पितहृष्य इतीङ्गितं, छाया कापि मुखाम्बुज इत्याकारः। ताभ्यामुद्दामरागपिशुनेत्यनेनाभिधीयमानस्याननरागस्य सूक्ष्मरूपतयालक्ष्यमाणत्वादयमभिधीयमानोभयलक्ष्यः सूक्ष्मभेदः॥

प्रतीयमानमिङ्गितलक्ष्यं यथा,—

वाणिरत्ता पडिवअणं ण देइ रूएइ कम्मे कम्मि।
अज्जा वज्जेण विणा पडुय्यमाने नईकच्छे॥

अत्र प्रतिवचनादानपरिजनप्रकोपाभ्यां प्रदीप्यमाने नदीकच्छ इति हेतुना प्रत्याय्यमानः सङ्केतकुञ्जाङ्गदाहोद्भववधूमनस्तापो वाक्यार्थत्वेन लक्षित इत्ययमिङ्गितलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः॥

प्रतीयमानमेवाकारलक्ष्यं यथा,—

सामाइ सामलीए अद्धच्छिपलोअमुहसोहा।
जम्बूदलकअकणावअंसे भमिरे हलिअउत्ते॥

अत्रार्द्धाक्षिप्रलोकनमुखश्यामताभ्यामाकाराभ्यां जम्बूदलकल्पितावतंस इत्यनेन प्रत्याय्यमानः सङ्केतगमनभ्रंशसम्भवः श्यामाया मनस्तापो लक्ष्यते इत्ययमाकारलक्ष्यः प्रतीयमानः सूक्ष्मभेदः॥

तदेवोभयलक्ष्यं यथा,—

प्रयच्छतोच्चैः कुसुमानि मानिनी विपक्षगोत्रं दयितेन लम्भिता।
न किञ्चिदूचे चरणेन केवलं लिलेख बाष्पाकुललोचना भुवम्॥

अत्र चरणेन भूमिलिखनमिङ्गितं इयं बाष्पाकुलत्वमाकारस्ताभ्यां गोत्रस्खलनोद्भवो मानिन्या मनस्तापः प्रतीयमानो लक्ष्यते इत्ययं प्रतीयमानमिङ्गिताकारलक्ष्यःसूक्ष्मभेदः॥

पदार्थानान्तु यः सारस्तदुत्तरमिहोच्यते।
सधर्मधर्मिरूपाभ्यां व्यतिरेकाच्च भिद्यते॥ २१॥

तेषु धर्मस्वरूपं यथा,—

दानं वित्ताद्दृतं वाचः कीर्त्तिधर्म्मौ तथायुषः।

परोपकरणं कायादसारात् सारमुद्धरेत्॥

अत्र दानसत्यकीर्त्त्यादीनां वित्तादिधर्मवस्तुधर्माणां सारभूतानामुद्धारादयं धर्मरूपः सारः॥

धर्मिरूपो यथा,—

मधुविकचसितोत्पलावतंसं शशिकरपल्लवितस्य हर्म्यपृष्ठं।
मदनजनितविभ्रमा च कान्ता सुखमिदमर्थवतां विभूतयोऽन्याः॥

अत्र मधुप्रभृतीनां विभूतिभ्यः सारभूतानामुद्धरणादयं धर्मिरूपः सारः॥

अथ व्यतिरेकेण धर्मरूपो यथा,—

पोढमहिलाण जं जं सुसिक्खिअं तं रए सुहावेइ।
जं जं असिक्खिअं णववहूण तं तं रइं देइ॥

अत्र प्रौढ़ानां सुशिचितं सुरतकर्म्म अप्रौढ़स्त्रीणां पुनरशिचितं सुखयतीति कर्म्मान्तरलक्षणेभ्यो धर्मेभ्यः सुशिचिताशिचितरतकर्मलक्षणा धर्माः स्त्रीधर्मात्व्यतिरेकेण प्रतिपद्यते इति धर्मव्यतिरेकरूपोऽयं सारः॥

व्यतिरेकेण धर्मिरूपो यथा,—

राजेन्द्र सारं वसुधा वसुधायां पत्तनं पुरे सौधम्।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनानङ्गसर्व्वस्वम्॥

अत्र वसुधादयो धर्मिण उत्तरोत्तरक्रमेण पूर्वतः पूर्वतो व्यतिरिच्यन्त इत्ययं धर्मिव्यतिरेकः सारः। एतेन धर्मधर्मिस्वरूपोऽपि व्याख्यातः।

स द्विधा सामान्यतो विशेषतश्च। तत्र सामान्यतो यथा,—

गीतशीतांशुताम्बूलकर्पूरवनितादिभिः।
असारोऽप्येष संसारः सारवानिव लक्ष्यते॥

अत्र गीतादीनां जगतः सारभूतानामविशेषेणैव सर्वेषामुपादानाद्धेतुहतीयान्ततया च संसारसारवत्त्वेऽङ्गभावादयं सामान्यतो धर्मधर्मिरूपः सारः।

विशेषतो यथा,—

अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।
मूर्द्धि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥

अत्र गङ्गाप्रपातसप्तर्षिपादोदकयो र्विशेषेण सारभूतयोरुपमानाद्विम-
वतः पूतत्वे चाङ्गभूतत्वादयं विशेषतो धर्मधर्मिरूपः सारः ॥

विरोधस्तु पदार्थानां परस्परमसङ्गतिः ।
असङ्गतिः प्रत्यनीकमधिकं विषमश्च सः ॥ २४ ॥

तेषु विरोधः शुद्धो ग्रथितश्च । तयोराद्यो यथा,—

क्व युवतिमार्दवं क्व च महाहवदारुणता
क्व च वलयी करः क्व करिदन्तजमुष्टिरसिः ।
क्व च नवयौवनं क्व कुसुमायुधनिःस्पृहता
तव ललनाविचेष्टितविरुद्धमहो ललितम् ॥

अत्र युवतिमार्दवादीनां महाहवदारुणतादीनाञ्च शुद्धानामेव परस्पर-
सङ्गतत्वादयं शुद्धविरोधः ।

द्वितीयो यथा,—

दिग्वासा यदि तत् किमस्य धनुषा शस्त्रस्य किं भस्मना
भस्माथास्य किमङ्गना यदि च सा कामं परिद्वेष्टि किम् ।
इत्यन्योन्यविरुद्धचेष्टितमिदं पश्यन्निजस्वामिनो
भृङ्गी सान्द्रशिरावनद्धपरुषं धत्तेऽस्थिशेषं वपुः ॥

अत्र दिग्वासस्त्वादीनामुत्तरोत्तरग्रथनादन्योन्यासङ्गतादयं ग्रथितना-
मा विरोधभेदः ।

असङ्गति र्यथा,—

सा उ पुडिं गोट्ठ उङ्गिणो कवीकवि विसगंठि ।
भिडियस्से स्निउ सो मरइ जस्म ण लगाइ कंठि ॥

अस्यायं विषग्रन्थि र्यस्य कण्ठे न लगति स म्रियत इतीग्रतयोः परस्परस-
ङ्गतेरयमसङ्गति र्नाम विरोधभेदः ॥

प्रत्यनीकं यथा,—

उत्कण्ठा सन्तापो रणरणको जागरस्तनोस्तनुता।
फलमिदमहो मयाप्तं सुखाय मृगलोचनां दृष्ट्वा॥

अत्र मृगलोचनादर्शनस्य किल निर्वृतिः फलं मया तु तां दृष्ट्वा अन्तस्तापादिकं प्राप्तमिति प्रतत्रनीकफलत्वादयं प्रत्यनीकाख्यो विरोधः॥

अधिको यथा,—

एको दाशरथिः कामं यातुधानाः सहस्रशः।
ते तु यावन्त एवाजौ तावद्धा ददृशे स तैः॥

अत्रैकस्य दाशरथेरनेकसङ्ख्यै र्यातुधानै र्यत् समरकर्म तत्र तैरसत्र तावद्धा, दृश्यमानत्वे नैकसङ्ख्याविरुद्धमाधिक्यं गम्यते इत्ययमधिकाख्यो विरोधः।

विषमं यथा,—

दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः।
चकार यस्याध्वरधूमसञ्चयो मलीमसः शुक्लतरं भवद्यशः॥

अत्र मलीमसाध्वरधूमसञ्चयेन यद् यशसः शुक्लीकरणं तद् यादृशादेव जायते तत्तादृगेव भवतीति प्रसिद्धे वैषम्यात् परस्परमसङ्गतेरयं विषमाख्यो विरोधः॥

प्रभूतकरणालोकात् सत्रादेवमिति सम्भवः।
स विधौ वा निषेधे वा द्वये वा न द्वयेऽपि वा॥ २५॥

एषु विधिविषयो यथा,—

त्वय्यादातुं जलमवनते शार्ङ्गिणो वर्णचौरे
तस्याः सिन्धोः पृथुमपि तनुं दूरभावात् प्रवाहम्।
प्रेक्षिष्यन्ते गगणगतयो नूनमावर्ज्य दृष्टी-
रेकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्॥

अत्र त्वयि जलमादातुमवनते सति तस्याः सरितः प्रवाहो मध्यनिविष्टे

इन्द्रनीलमणिमुक्तागुण इव गगणगतिर्भ्रचखीयो भविष्यतीति विधेः संभाव्यमानत्वादयं विधिविषयः सम्भवः॥

निषेधविषयो यथा,—

> परस्त्र भूयान् विवरेऽभियोगः प्रसह्य संरक्षणमात्मरन्ध्रे।
> भीष्मेऽप्यसम्भाव्यमिदं गुरौ वा न संभवत्येव वनेचरेषु॥

अत्रेदं भीष्मद्रोणयोरसम्भाव्यमानं धनुर्वेदकौशलमस्मिन् वनेचरे न सम्भवतीति निषेधविषयः सम्भवः॥

विधिनिषेधविषयो यथा,—

> उत्पश्यामि द्रुतमपि सखे मत्प्रियार्थं यियासोः
> कालक्षेपं ककुभसुरभौ पर्वते पर्वते ते।
> शुक्लापाङ्गैः सजलनयनैः स्वागतीकृत्य केकाः
> प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्॥

अत्र द्रुतमपि यियासोः कालक्षेपं तवोत्पश्यामि इति विधिरूपं, कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येदिति निषेधरूपस्तदेवं विधिनिषेधयोरसम्भाव्यमानत्वादयमुभयविषयः सम्भवः॥

अनुभवविषयो यथा,—

> तसत्राः पातु सुरगज इव व्योम्नि पूर्वार्द्धलम्बी
> त्वच्छेदच्छस्फटिकविशदं तर्कयेस्तिर्यगम्भः।
> संसर्पन्त्याः सद्रसि भवतः स्रोतसि च्छायया सा
> स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेनाभिरामा॥

अत्र यदि त्वमेवं कुर्यास्तदेवं स्यादिति विधिनिषेधयोरनवगतेरयमनुभवविषयः सम्भवः। एतेन विधिनिषेधयोर्विकल्पविषयोऽपि व्याख्यातः॥ यथा,—

> यदि भवति मुखानां वाक्पटूनां सहस्रम्
> निरुपममवधानं जीवितं चातिदीर्घम्।
> कमलमुखि तथापि क्ष्मापतेस्तस्य कर्तुम्

सकलगुणविचारः प्रथते वा नयेति ॥

सन्देहलिङ्गदेनैव व्याख्यातम्।

द्रोणस्य सम्भवः खार्यन्तं शते पञ्चाशतो यथा।
तथान्येऽ सम्भवं प्राहुः सोऽनुमानान्न भिद्यते ॥ २६ ॥

भिद्यते तु, पद्यनिश्चयः स्यात् यथा,—

सद्यापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यम्
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम्।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः
मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥

अत्र यथा खार्यन्तं द्रोणः शते पञ्चाशदिति नियमः नैवं। विप्रलम्भे अलकानामकल्पनमनञ्जनमक्ष्णो मधुनो वा प्रतत्यादेशः, सुहृज्जलाभारम्भे वा नयनस्पन्दानि सम्भाव्यन्ते च प्रभूतकारणालोकादित्ययोऽपि विधिरूप एव सम्भवः।

अन्योन्यमुपकारो यस्तदन्योन्यं त्रिधा च तत्।
वाच्यं प्रतीयमानञ्च तृतीयमुभयात्मकम् ॥ २७ ॥
अन्योन्यचूड़िकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यमेकता।
अन्योन्यालङ्कृतेरन्याश्रयमेतद्दिहेष्यते ॥ २८ ॥

तेष्वभिधीयमानमन्योन्यमिह यथा,—

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

अत्रान्योन्यशोभाजननेनेत्यादिना उपकार्योपकारकभावस्य द्वयोरप्यभिहितत्वादभिधीयमानमिदमन्योन्यम्।

प्रतीयमानं यथा,—

उद्धच्छो पिअइ जलं जह जह विरलङ्गुली चिरं पहिओ।
पाआवालिआवि तह तह धारं तणुअं पि तणुएइ ॥

अत्र पथिकप्रपापालिकयोर्मिथोऽनुरागे यदेकस्त्र विरलाङ्गुलिना करेण पानीयपानमन्यस्त्रा: सुतरां वारिधारानन्तरकरणं तेन परस्परमुपकार्योपकारकभावात् प्रतीयमानमिदमन्योन्यम् ॥

प्रतीयमानाभिधीयमानं यथा,—

गोलाविसमोआरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ।
अणुअम्पाणिद्दोसं तेणवि सा गाढ़मुपऊढ़ा ॥

अत्र गोदावरीविषमावतारव्याजेन तया तस्योरसि आत्मा क्षिप्त: तेनापि अनुकम्पानिर्दोषा सा गूढ़मुपगूढ़ेत्यभिधीयमान: परस्परानुरागादुपकार्योपकारकभाव: प्रतीयत इत्युभयात्मकमिदमन्योन्यम्।

अन्योन्यचूड़िका यथा,—

शशिना च निशा निशया च शशी शशिना निशया च यथा गगनम्।
भवता च सभा सभया च भवान् सभया भवता च तथा भुवनम् ॥

अत्र निशाशशिनो: सभाभवतोश्च परस्परमुपकार्य्योपकारकभावे वर्त्तमानयोर्यदिदं गगनं जगतीञ्च प्रति द्वयोरुपकारकत्वं चूड़िकेवोपर्य्युपरि लभ्यते सेयमन्योन्यचूड़िका।

अन्योन्यभ्रान्ति यथा,—

जम्बूनां कुसुमोत्करे नवमधुन्यारब्धपानोत्सवा:
कीरा: पक्कफलाशया मधुकरीश्चुम्बन्ति मुञ्चन्ति च ।
एतेषामपि नीलकिंशुकदलैरेभि: समानत्विषाम्
पुष्पभ्रान्तिभिरापतन्ति सहसा चञ्चूषु भृङ्गाङ्गना: ॥

अत्र जम्बूकुञ्जस्थितमधुकरीषु शुकशकुन्तानां या पक्कजम्बूफलभ्रान्तिर्या च मधुकरीणां शुकचञ्चूषु किंशुककुसुमभ्रान्ति: सेयमन्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यादुत्थयैव।

अन्योन्यात्मकता यथा,—

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभि: शुभैश्च सप्तच्छदपांशुपाण्डुभि:।
परस्परेण च्छुरितामलच्छवी तदेकवर्णाविव तौ बभूवतु: ॥

अत्र श्यामपाण्डुतयोः परस्परव्यतिरेकेणैकवर्णकरणादन्योन्यमेकता नाम भ्रान्तिभेदोऽन्योन्याद्दृष्टयैव ।

व्यत्ययो वस्तुनो यस्तु यो वा विनिमयो मिथः ।
परिवृत्तिरिति प्रोक्ता सा काव्यालङ्कारलक्षणे ॥ २९ ॥
सा त्रिधा व्यत्ययवती तथा विनिमयात्मिका ।
तृतीया चोभयवती निर्दिष्टा काव्यसूरिभिः ॥ ३० ॥

त्रिधापि चासौ मुख्यामुख्यभेदाद् द्विधाभूय षोढा संपद्यते ।
तासु व्यत्ययवती मुख्या यथा,—

कुमुदवनमपश्रि श्रीमदम्भोजपण्डम्
त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।
उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तम्
हतविधिललितानां ह्रा विचित्रो विपाकः ॥

अत्र यत् कुमुदवनादीनामपश्रीकत्वादिकं यच्चाम्भोजषण्डादीनां श्रीमत्त्वादिकं मुख्यमेव मातरुपलभ्यते सेयं व्यत्ययवती मुख्या नाम परिवृत्तिः ।
व्यत्ययवत्यमुख्या यथा,—

जो सोअ अहरराउ रत्तिं उव्वासिओ पिअअमेण ।
सोच्चिअ दीसइ गोसे सवत्तिणअणेसु संकन्तो ॥

अत्र प्रियतमेन रात्रावुद्वासितस्याधररागस्य येयं सपत्नीलोचनेषु संक्रान्तिः मातरमुख्या तेनेयममुख्या व्यत्ययवती परिवृत्तिः ।
विनिमयवती मुख्या यथा,—

प्रश्च्योतन्मदसुरभीणि निम्नगायाः
क्रीडन्तो गजपतयः पयांसि कृत्वा ।
किञ्जल्कव्यवहितताम्रदानलेखै-
रुत्तेरुः सरसिजगन्धिभिः कपोलैः ॥

अत्र करिकपोलमदामोदस्याम्भोजरजःपरिमलस्य च सरित्सलिलद्विप-

कपोलपाल्योर्मुख्यत्वेनैव परस्परोपकारकरणादियं विनिमयवती मुख्या नाम परिवृत्तिः।

विनिमयवत्यमुख्या यथा,—

तस्य च प्रवयसो जटायुषः स्वर्गिणः किमिह शोच्यते ऽधुना।
येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः॥

अत्र जर्जरकलेवरं दत्त्वा शशिकिरणशुभ्रं यशः क्रीतमित्यमुख्ययैव वृत्त्या विनिमयोक्तेरमुख्येयं विनिमयवती परिवृत्तिः।

उभयवती मुख्या यथा,—

लोचनाधरकृताहृतरागा वासिताननविशेषितगन्धा।
वारुणी परगुणात्मगुणानां व्यत्ययं विनिमयञ्च वितेने॥

अत्र वारुण्या यदधराद्रागोऽपहृतस्ततश्चक्षुषोर्निक्षिप्तः तेनेयं व्यत्ययवती यच्च मुखामोदवासितया स्वामोदेन मुखामोदो विशेषितस्तेन विनिमयवती तदियमुभययापि मुख्यवृत्त्यैवोक्तेति मुख्येयमुभयवती परिवृत्तिः।

उभयवत्यमुख्या यथा,—

किं चित्रं यदि देवेन भूभृतः करदीकृताः।
देवोऽपि दापितः किं तैर्न पुनः पृष्ठतः करम्॥

अत्र भूभृतामकरदानां यत् करप्रदानं जिगीषोश्च यत् पृष्ठे हस्तनिक्षेपः स एव द्रव्यगुणादीनां स्थानादिपरिवृत्तौ व्यत्ययः। यच्च देवेन भूभृतः करदीकृताः देवोऽपि तैः पृष्ठतः करं दापित इति सोऽयं दानप्रतिपादनलक्षणो विनिमयः। एतदुभयमपीह श्लिष्टपदाभिधेयत्वादमुख्यवृत्त्यैवोच्यमानमुपलभ्यते इत्युभयवतीयममुख्या परिवृत्तिः।

दृष्टान्तः प्रोक्तसिद्ध्यै यः सिद्धेऽर्थे तन्निदर्शनम्।
पूर्वोत्तरसमत्वं तद्दृशु यथाश्च कथ्यते॥ ३१॥

तेषु पूर्वमृजु यथा,—

उद्यन्नेव सविता पद्मेष्वर्पयति श्रियम्।
विभावयति भूतीनां फलं सुहृदनुग्रहः॥

अत्र ऋजुक्त्यैव पूर्वं दृष्टान्तः, पश्चाद्दार्ष्टान्तिकं प्रदर्शितमितीदमृजुपूर्वस्य निदर्शनं सूर्यदृष्टान्तेन विभूतीनां सुहृदनुग्रहः फलमिति विभावयति।

तदेव वक्रं यथा,—

या ण उद्दोय विजलि जण च्छयवद्दो जलइ जस्स वाडम्मि।
णङ्ग ते परिहरिअव्वविसमदसासंठिआ पुरिसा॥

अत्रापि पूर्वं दृष्टान्तः पश्चाद्दार्ष्टान्तिकं किन्तु यथा पूर्वत्रोद्दीयमान सविता सुहृत्पद्मेषु श्रियमर्पयतीति तुल्येतिवृत्तता ऋजुक्त्या शब्देनैवाभिधीयते नैवमत्र। किं तर्हि ज्वलनेतिवृत्तेन तुल्यं तत्तु सत्पुरुषाणामितिवृत्तशब्दयुक्तिचातुर्यात् प्रतीयते तदिदं पूर्वस्य वक्रस्य निदर्शनम्।

उत्तर मृजु यथा,—

छिग्रग्र तिरच्छीयइ ससुहयच्छागइ अकडक्ख।
पडिग्र एक्कज्जे गोरडीणं च उइ उवच्छ॥

अत्र ऋजुक्त्या शब्दत एवाभिधीयमानसाधर्म्यं दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालं दृष्टान्तोऽभिहितः तदिदमुत्तरमृजुनिदर्शनम्।

तदेव वक्रं यथा,—

उपरि घनं घनपटलं दूरे दयिता किमेतदापतितम्।
हिमवति दिव्यौषधयः कोपाविष्टः फणी शिरसि॥

अत्रापि दार्ष्टान्तिकमभिधायोत्तरकालमेव दृष्टान्तो निहितस्तदिदमुत्तरमृजुनिदर्शनम्। किन्तु यथा पूर्वं स्मन् हृदये तिर्यग्गितादिभिः शब्द एव ऋजुक्त्या साधर्म्याभिधानं नैवमत्र तथा अपितु किमेतदापतितमिति उक्तिचातुर्येण विपर्ययेण च लिङ्गसङ्ख्या यथासङ्ख्यानां तदेतदुत्तरवक्रस्य निदर्शनम्।

सममृजु यथा,—

याति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा ध्वान्तराजी पराभवम्।
सद्यो राजविरुद्धानां दर्शयन्ती दुरन्तताम्॥

अत्र राजविरुद्धानामिति श्लिष्टपदेन दर्शयन्तीति वर्त्तमानकाललक्षणात् सद्य इति सन्निहितेन समकालमेव दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः शब्दत ऋजूक्त्यै वोक्तत्वादिदमृजु समञ्च निदर्शनम्।

तदेव वक्रं यथा;—

ण ऊण वरकोअण्डदण्डए पुत्तिमाणुसेवि एमेअ।
गुणवज्जिए ण जाअइ वंसुप्पस्से वि टङ्कारो॥

अत्र न केवलं कोदण्डदण्डके मानुषेऽप्येवमेव इतीतरयोगवह्वक्रतया युगपदभिधानं गुणवर्जितवंशोत्पन्नेऽपि टङ्कारो न जायत इति श्लिष्टपदत्वेऽपि व्यतिरेकमुखेन गुणवत्तया चाभिधानाद्धनुषीव मानुषेऽपि गुणवतैव महान् शब्दो भवतीति वक्रोक्त्या साधर्म्यावगतिः। तदिदमशब्दत्वादिभिः पूर्वाद् भिद्यमानं समं वक्रञ्च निदर्शनम्।

शब्दोपात्ते प्रतीते वा सादृश्ये वस्तुनोर्द्वयोः।
भेदाभिधानं भेदश्च व्यतिरेकश्च कथ्यते॥ ३२॥
स्वजातिव्यक्त्युपाधिभ्यामेकोभयभिदा च सः।
सादृश्याद् वैसादृश्याच्च भिन्नः षोढ़ाभिजायते॥ ३३॥

तत्र शब्दोपात्तसादृश्ये स्वजातिव्यतिरेको यथा,—
अरत्नालोकसंहार्यमवार्यं सूर्यरश्मिभिः।
दृष्टिरोधकरं यूनां यौवनप्रभवं तमः॥

अत्र यौवनप्रभवस्य तमसस्तमोजात्या सह दृष्टिरोधकरमिति सादृश्यमुक्त्वा अरत्नालोकसंहार्यं मवार्यं सूर्यरश्मिभिरिति व्यतिरेको विहितः। सोऽयं स्वजातिव्यतिरेकः।

प्रतीयमानसादृश्ये स्वव्यक्तिव्यतिरेको यथा,—

अणुणेहि सुचरिअ सअहिं पणुदिणवट्ठि अमाण।

अप्पण विणड मज्ज मिय हज प्पाणेण समाण ॥

अत्र प्रतीयमानोपमानसादृश्योपचरितभेदादात्मव्यक्तैरन्यैरन्यैश्च सुचरितशतैः स्वव्यक्तित एव भेदोऽभिहितः सोऽयं स्वव्यक्तिव्यतिरेकः।

शब्दोपात्तसादृश्य एको व्यतिरेको यथा,—

प्रेयानेव पृथस्तथापि सततं भूतिस्तथापि स्थिरा
दुर्गाया भवतापि भूधरभुवः सम्यग् गृहीतः करः॥
निर्व्याजं परमेश्वरत्वमियता नोपासि वक्तुं जनै-
र्लीलोल्लासितवाहिनीप्रमथने यन्नो विषादी भवान्॥

अत्र प्रियपृथुत्वादिभिरभिहितसादृश्ययोरुपमानोपमेययोरुपमेयस्यैव यथोक्तसादृश्यविषये विषादित्वमुक्तमित्येकव्यतिरेकोऽयम्।

स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

सकलङ्केन जडेन च साम्यं दोषाकरेण ते कीदृक्।
अभुजङ्गः समनयनः कथमुपमेयो हरेणासि।

अत्र प्रतीयमानसादृश्यस्य पूर्वार्द्धे चन्द्रोपमानस्य सकलङ्कत्वादिरुत्तरार्द्धेन वर्णनीयोपमेयस्याभुजङ्गत्वादिरेकस्यैव भेदकः स्वधर्मोऽभिहितः सोऽयमप्येकव्यतिरेक एव॥

शब्दोपात्तसादृश्ये उभयव्यतिरेको यथा,—

अभिन्नवेलौ गम्भीरावम्बुराशिर्भवानपि।
असावञ्जनसङ्काशस्त्वञ्च चामीकरद्युतिः॥

अत्र द्वयोरप्यभिधीयमानसादृश्यमुपन्यस्योभयोरपि पृथक् पृथग् भेदकः स्वधर्मोऽभिहितः सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्यथा,—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च द्वयोरप्यनयोर्भिदा।
कमलं जलसंरोहि त्वन्मुखं त्वदुपाश्रयम्॥

तदेतस्मिन्नदेनैव व्याख्यातम्। सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरुभयव्यतिरेकः।

अभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेको यथा,—

त्वन्मुखं पुण्डरीकञ्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी ।
भ्रमद्भ्रमरमम्भोजलोलदृष्टिमुखं तु ते ॥

अत्र मुखाम्भोजयोः फुल्ले सुरभिगन्धिनी इति पदाभ्यामभिधीयमानसादृश्ययोः सदृशमेव । भ्रमद्भ्रमरत्वं लोलदृष्टित्वञ्च भेदकमुपन्यस्तमिति सोऽयं शब्दोपात्तसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्यथा,—

चन्द्रोऽयमम्बरोत्तंसो हंसोऽयं तोयभूषणम् ।
नभो नक्षत्रमालीदमिदमुत्कुमुदं पयः ॥

अत्र पूर्व्वार्द्धे चन्द्रहंसयोः प्रतीयमानसादृश्ययोरम्बरोत्तंसत्वतोयभूषणत्वे उत्तरार्द्धेन तु नभःपयसोर्नक्षत्रमालित्वोत्कुमुदत्वे सदृशे एव भेदके सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोः सदृशव्यतिरेकः ।

अभिहितसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेको यथा,—

शशाक दृष्टिं मेघानामुत्सङ्गे तस्य भूभृतः ।
विरराम न रामस्य धारासन्ततिरश्रुणः ॥

अत्र भूभृदित्यनेन साक्षादुपात्तसादृश्ययो रामम्माल्यवतोर्यो ऽयमुत्सङ्गे समस्ताश्रुधारापातो यश्च मेघदृष्टेरभावस्तदिदमुभयोरसदृशमेव भेदकं सोऽयमभिधीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेकः ।

स एव प्रतीयमानसादृश्ययो र्यथा,—

भ्रूविलासमसृष्टमदरागं मृगेक्षणम् ।
इदन्तु नयनद्वन्द्वं तव तद्गुणभूषितम् ॥

अत्र कान्तामृगेक्षणयोः प्रतीयमानसादृश्ययोर्भ्रूविलासमदरागौ तद्भावौ च विसदृशौ भेदकाविति सोऽयं प्रतीयमानसादृश्ययोरसदृशव्यतिरेकः ।

सदृशासदृशव्यतिरेकाभ्यामेव तदुभयव्यतिरेको यथा,—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाब्जं बभौ सरः ।

परं पर्य्यश्रुवदनौ म्लायतु भ्रातरावुभौ ॥

अत्र नभःसरसोः प्रतीयमानसादृश्ययो निर्मलेन्दुत्वं विकचाब्जत्वं च प्रागुक्तेव सदृशे भेदके। ताभ्यां च मुखचन्द्रमुखकमलाभ्यां मनोहराह्लादकत्वाभ्यां च प्रतीयमानसादृश्ययोरेव रामलक्षणयो र्येयं मुखपर्य्यश्रुता तनौ च म्लानिः निर्मिलेन्दुताविराजमानत्वयो र्विकचाब्जत्वशोभमानत्वयोश्च सा विसदृशीति सोऽयं सदृशासदृशभेदकत्वकृतभेद एव तदुभयव्यतिरेकः। एतेनैव व्यतिरेकादिसम्भेदोऽपि व्याख्यातः। यथा,—

मिथ्या देव भुजेन तेऽल्पविभवः कल्पद्रुमः स्पर्द्धते
नह्येष त्वं भुवनत्रयाभयमहासत्त्रो कृपाणोऽस्ति ।
तुल्यस्तत्र भवान् प्रयागविटपी यस्मिन्नदेकार्णवे
कायान्तर्विनिवेश्य विश्वमखिलं शाखासु शेते हरिः ॥

अत्र वर्णनीयबाहुकल्पद्रुमयोरभिमतफलदायित्वादिभिः प्रतीतसादृश्ययोर्भुवनत्रयाभयप्रदायी वर्णनीयबाहौ कृपाणो भेदक इति एकव्यतिरेकः। तथा वर्णनीयबाहोः प्रयागवटस्य च प्राग्वदेव प्रतीयमानसादृश्ययोरेकस्य भुवनत्रयाभयमहासत्त्रो कृपाणः स शाखासु शेते अन्यत्र तु महाप्रलयैकस्कार्यान्तर्निवेशिताखिलविश्वो वैकुण्ठः। ताविमौ तयोः सदृशावेव भेदकौ हरिकृपाणयोर्वा श्यामतादिभिः प्रतीयमानसादृश्ययोरिमावेव धर्म्मौ भेदकौ सोऽयमेवंप्रकारो व्यतिरेकसङ्कर उन्नेयः। स्वजातिव्यतिरेके प्रतीयमानसादृश्यस्वव्यक्तिव्यतिरेके चाभिधीयमानसादृश्यं यद्युदाहरणं दृश्यते सम्भवति वा तदा तदप्युदाहार्य्यम्।

कार्य्यारम्भे सहायाप्ति र्दैवाद्दैवकृतेह या ।
आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्वोभयी वा तत् समाहितम् ॥ ३४ ॥

तत्राकस्मिकी दैवकृता यथा,—

मानमस्या निराकर्त्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्वा दैवकृता यथा,—

सा कौमुदी नयनयोर्भवतः सुजन्मा
तस्या भवानपि मनोरथबन्धबन्धुः।
तत्सङ्गमं प्रति सखे न हि संशयोऽस्ति
यस्मिन् विधिश्च मदनश्च कृताभियोगः॥

अत्र माधवस्य योऽयं मालतीं प्रति समागमाभिलाषः तत्रेयं मालतया आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्वा च तथा प्रवृत्तिः सोभयत्रापि दैवकृता च सहायास्तिः समाहितभेदः।

आकस्मिकी बुद्धिपूर्व्वा चादैवकृता यथा,—

दृष्टिं वन्दनमालिका स्तनयुगं लावण्यपूर्णौ घटौ
शुभ्राणां प्रकरः स्मितं सुमनसां वक्त्रप्रभा दर्पणः।
रोमाञ्चोद्गम एव सर्षपकणाः पाणी पुनः पल्लवौ
स्वाङ्गैरेव गृहे प्रियस्य विहितस्तन्व्याकृतं मङ्गलम्॥

अत्र गच्छतः प्रियस्येयं वन्दनमालिकादिमङ्गलक्रिया मनःपरितोषहेतुस्तस्यास्तन्वङ्ग्या इङ्गिताकारैरेव यन्निवर्त्तनं सोऽयमाकस्मिकः स्वबुद्धिपूर्व्वकश्च तत्सहकारिकारणत्वाददैवकृतश्च समाहितभेदः।

भ्रान्तिर्विपर्ययज्ञानं द्विधा सापि प्रयुज्यते।
अतत्त्वे तत्त्वरूपा च तत्त्वे चातत्त्वरूपिणी॥ ३५॥
अतत्त्वे तत्त्वरूपा या त्रिविधा सापि पठ्यते।
अबाधिता बाधिता च तथा कारणबाधिता॥ ३६॥

तत्रातत्त्वे तत्त्वरूपाऽबाधिता यथा,—

मोहविरमे सरोसं थोरत्थणमण्डले सुरवहूणाम्।
जेण करिकुम्भसम्भावणाइ दिट्ठी परिट्ठविआ॥

अत्र सुरवधूस्तनमण्डले करिकुम्भत्वेन गृहीते तत्त्वरूपे यन्निश्चयेन तत्त्वारोपणं नचानन्तरं बाधकोपन्यासकृतस्तेनेयमबाधिता अतत्त्वे तत्त्वरूपा

भ्रान्तिः।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा बाधिता यथा,—

हसिअं सहत्थतालं सुक्खवडं उवगएहि।
पहिएहि पत्तप्फलसारिच्छे उड्डीणे पूसवन्दम्मि॥

अत्र यत्र फलितोऽयं न्यग्रोध इत्यतत्त्वरूपे तत्त्वबुद्धावुत्पन्नायां य उत्तरकालमपत्रतानिष्फलताप्रत्ययस्तेनेयमतत्त्वे तत्त्वरूपाख्या बाधिता भ्रान्तिः।

अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता यथा,—

कनककलशस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम्।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिपन्
जयति जनितव्रीडाहासः प्रियाहसितो हरिः॥

अत्र श्यामायामात्मद्युतावसितसिचयप्रान्तबुद्धिरतत्त्वे तत्त्वरूपा प्रियाहसितेन च कारणेन बाधिता। सैषा अतत्त्वे तत्त्वरूपा कारणबाधिता भ्रान्तिः।

अतत्त्वरूपा तत्त्वे या सापि द्वैविध्यसिद्धये।
हानोपादानयोर्हेतुरपेक्षायाश्च जायते॥ ३७॥

तत्र तत्त्वेऽतत्त्वरूपा हानहेतुर्यथा,—

सो मुद्धमिओ मअतण्हिआहिं तह दूणो हआसाहि।
जह सब्भावमईवि णईण परम्मुहो जाओ॥

अत्र पारमार्थिकीष्वपि नदीषु मृगतृष्णाप्रतारितः सन् यत्र मृगः पयः पातुं प्रतिपद्यते प्रत्युत त्यजति तेनेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपा हानहेतुर्भ्रान्तिः। तत्त्वे अतत्त्वरूपोपादानहेतुर्यथा,—

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्त्ततेऽन्यथा।
अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः॥

अत्राङ्गीकृततत्तारूपोर्वशीपरिष्वङ्गसुखनिमीलिताक्षस्य पुरूरवसः प्रापा-

न्ताविर्भूतसत्यरूपायामपि तस्यां येयं पूर्वानुभूतैवं विधाने कविप्रलम्भस-म्भावनया नयनयोरनुन्मीलनबुद्धिः सेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपादानहेतु-र्भ्रान्तिः।

तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतुर्यथा,—

चिक्रंसया कृत्रिमपत्त्रिपंक्तेः कपोतपालीषु निकेतनानाम्।
मार्जारमप्यायतनिश्चलाङ्गं यस्यां जनः कृत्रिममेव मेने॥

अत्र तद्रूपेऽपि मार्जारे कृत्रिमोऽयमिति बुद्धौ जातायां तस्यां प्रयोजनत्वेन यदुपेक्षणं सेयं तत्त्वेऽप्यतत्त्वरूपोपेक्षाहेतुर्भ्रान्तिः।

भ्रान्तिमान् भ्रान्तिमाला च भ्रान्तेरतिशयश्च यः।
भ्रान्त्यनध्यवसायश्च भ्रान्तिरेवेति मे मतम्॥ ३८॥

तत्र भ्रान्तिमान् यथा,—

कपाले मार्जारी पय इति करान् लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी संकलयति।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति दयितापत्रं शुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विभ्रमयति॥

अत्रेन्दुमरीचिषु पयःप्रभृतिभ्रान्तिभूस्त्वाय भ्रान्तिमान् नाम भ्रान्तेरेव भेदः।

भ्रान्तिमाला यथा,—

नीलेन्दीवरशङ्कया नयनयोर्बन्धूकबुद्ध्याधरे
पाणौ पद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्या तथा गण्डयोः।
लीयन्ते कबरीषु बान्धवजनव्यामोहजातस्पृहा
दुर्वारा मधुपाः कियन्ति तरुणि स्थानानि रक्षिष्यसि॥

अत्र युवत्यवयवेषु नयनादिषु मधुव्रतानां येयं नीलोत्पलादिबुद्धिः सेयं मालाक्रमेणोपजायमाना भ्रान्तिमाला भ्रान्तेरेव भेदः। भ्रान्त्यतिशयो द्विधा वितर्कहेतुर्विपर्ययहेतुश्च। तयोः पूर्वमुपमाभ्रान्तिमाचक्षते द्वितो-

यन्तु भ्रान्त्यतिशयमेव। तत्रोपमाभ्रान्तिर्यथा,—

> स्तनोष्ठरागैर्नयनोदबिन्दुभिर्निमग्ननाभेर्निपतद्भिरङ्कितम्।
> च्युतं रुषा भिन्नगतेरसंशयं शुकोदरश्याममिदं स्तनांशुकम्॥

अत्र शाद्वलेऽपि समुत्पन्नस्तनांशुकभ्रमस्य पुरूरवसो योऽयं सादृश्यातिशयहितो वितर्कः सेयमुपमाभ्रान्तिः।

भ्रान्त्यतिशयो यथा,—

> दिश्याद्धूर्जटिजूटकोटिसरिति ज्योत्स्नालवोल्लासिनी
> शाशाङ्की कलिका जलभ्रमिवशाद् द्रागदृष्टनष्टा मुदम्।
> यां चञ्चच्छफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन् फणालीं मुहु-
> र्मुह्यन् लक्ष्यमहि र्जिह्यरतितमामाकुञ्चनमाञ्चनैः॥

तत्र गङ्गाम्भःप्रतिफलितां रजनिकरकलामालोकयतो वासुकेर्येयं शफरीभ्रमेण मुकुलीकुर्वन् फणालीं शफरीयमित्यध्यासिता विपर्ययबुद्धिः सोऽयं भ्रान्त्यतिशयो नाम भ्रान्तेरेव भेदः।

भ्रान्त्यनध्यवसायोऽपि द्विधा सालम्बनो निरालम्बनश्च। तयोः सालम्बनो यथा,—

> विरहिणिहिअअकअम्बं तहिं णिसाअइ
> तरुखण्डिआइज्जइ अलिणिवहेहिं चिन्ते ण चूअवणे।
> अहतामुविमअरन्दे हिणो रंदाणि अइ
> जइ ण कलम्ब ण अम्ब ण जम्बू जाणिअइ॥

अत्र न कदम्बो नाम्रो न जम्बूरिति ज्ञायते इति त्रयाणामेवावलम्बनभूतत्वात् सालम्बनो नामायं भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तिभेदः।

निरालम्बनो यथा,—

> स्वर्गौ रस्याम्भस्युपरि विपरीतौ कमलयो-
> रुदूढं रक्तांशस्थलमथ दुरूहं किमपि यत्।
> ततः कुम्भौ पश्चात् विसकिसलये कन्दलमये
> तदिन्दारविन्दीवरमधुकराः किं पुनरिदम्॥

अत्रौर्वादिषु युवत्यवयवेषु उत्पन्नरम्भास्तम्भभ्रान्तेर्योऽयमतत्समुदाये किमिदमित्यालम्बनं विना सतोऽनध्यवसायः स एष निरालम्बनो नाम भ्रान्त्यनध्यवसायो भ्रान्तेरेव भेदः।

ऊहो वितर्कः सन्देहनिर्णयान्तरधिष्ठितः।
द्विधासौ निर्णयान्तश्चानिर्णयान्तश्च कीर्त्त्यते ॥ ३८ ॥
तत्त्वानुपात्यतत्त्वानुपाती यश्चोभयात्मकः।
स निर्णयान्त इतरो मिथ्यामिथ्योभयात्मकः ॥ ३९ ॥

तेषु निर्णयान्तस्तत्त्वानुपाती यथा,—

मैनाकः किमयं रुणद्धि गगने मन्मार्गमव्याहतं
शक्तिस्तस्य कुतः स वज्रपतनाद् भीतो महेन्द्रादपि।
तार्क्ष्यः सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां रावणम्
आ ज्ञातं स जटायुरेष जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ॥

अत्र निरूपितलक्षणो वितर्को जटायुरेष इति तत्त्वानुपाती निर्णयान्तो वितर्कः।

स एवातत्त्वानुपाती यथा,—

"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकनिधिः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः।
वेदाभ्यासजड़ः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोरममिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥

अत्र किमिदं रूपं निर्मातुं यथोक्तः पुराणो मुनिः प्रभवेदतश्चन्द्रादिष्वन्यतमेन प्रजापतिना भवितव्यमित्यतत्त्वानुपातित्वादतत्त्वानुपात्ययं निर्णयान्तो वितर्कः।

स एवोभयात्मको यथा,—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा-
द्रूपोच्चयेन रचिता मनसा कृता तु।

क्षीरस्वच्छतरपरा प्रतिभाति सा मे
धातु विभुत्वमधुरिन्त्र मधुच तस्याः ॥

सोऽयं तत्त्वानुपातित्वाच्चोभयात्मा निर्णयान्तो वितर्कः।

अनिर्णयान्तो मिथ्याख्पो यथा,—

अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किं स्विदित्युन्मुखीभि-
र्दृष्टोत्साहश्चकितचकितं मुग्धसिद्धाङ्गनाभिः।
स्थानादस्मात् सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खम्
दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

अत्र किमिदमद्रेः शृङ्गं पवनो हरतीति मेघं प्रति कल्पनाया मिथ्या त्वादस्तुनश्चानिर्णयादनिर्णयान्तो मिथ्याख्पो वितर्कः।

स एवामिथ्याख्पो यथा,—

अयमसौ भगवानुत पाण्डवः स्थितमवाङ् मुनिना शशिमौलिना।
समधिरूढ़मनेन नु जिष्णुना स्विदिति वेगवशान्मुमुहे गणैः ॥

अत्र भगवत्पार्थयोरमिथ्याख्पत्वेन वेगवत्त्वादिकस्यानिर्णयान्तोऽमिथ्याख्पो वितर्कः।

अनिर्णयान्त उभयात्मा यथा,—

मायास्विदेषा मतिविभ्रमो वा ध्वस्तं नु मे वीर्यमुताहमन्यः।
गाण्डीवमुक्ता हि यथा पुरा मे पराक्रमन्ते न शराः किराते ॥

अत्र मायादीनां विकल्पनामिथ्याख्पत्वान्मम शराः किराते न वप्रियन्त इत्यस्यामिथ्याख्पत्वादनिर्णयान्तत्वाच्चायमनिर्णयान्त उभयख्पो वितर्कः।

वस्त्वन्तरतिरस्कारो वस्तुना मीलितं स्मृतं।
पिहितापिहिते चैव तद्गुणातद्गुणौ च तत् ॥ ४० ॥

अत्र मीलितमभिधीयमानगुणेन प्रतीयमानगुणेन च वस्तुना सम्भवति। तयोराद्यं यथा,—

एत्तो वि ण सच्चविओगो से पत्थ रत्तमइआरुणच्छाओ ॥
मज्जणतंवेसु मओ तह मअतंवेसु लोअणेसु अमरिसो ॥

अत्र मज्जनताम्रयोर्लोचनयोर्मदरागः मदाताम्रयोः कोपानुरागः साक्षादभिधीयमानेनैव गुणेन तिरस्क्रियमाणो निदर्शित इत्यभिधीयमानेन वस्तुनैतन्मीलितम्।

प्रतीयमानेन यथा,—

पियदंसणेण सुहरसमउलियाइं जरिमेण होन्ति णअणाइं।
ता केणकसुरइअं लक्खिज्जइ कुवलअं तिस्सा ॥

अत्र प्रियदर्शनसुखेन मुकुलितयोरेव लोचनयोस्तस्याः कर्णकुवलयं लक्ष्यते नत्वमुकुलितयोरिति वस्तुना वस्त्वन्तरतिरस्कारः प्रतीयमानगुणतयोपपादित इति प्रतीयमानगुणेन वस्तुना मीलितमिदम्।

पिहितं यथा,—

पाअडिअणेहसभावविब्भमं तीअ जह तुमं दिट्ठो।
संवरणवावडाए अण्णो विजणो तह च्चेअ ॥

अत्र प्रकटितस्नेहविभ्रमं तया त्वमवलोकितः नैतदन्यजनो जानात्विति सर्वत्र स्निग्धदृष्टिपातेन पिहितमथैतन्मीलितभेद एव।

अपिहितं यथा,—

दिट्ठाइ जं ण दिट्ठो आलविआए वि जण आलविओ।
उवआरो जण कओ तंच्चिअ कलिअं छइल्लेहिं ॥

अत्र दृष्ट्या यन्न दृष्टः, सम्भाषितया यन्न सम्भाषितः न चाभ्यागतोपचारो विहितस्तेन तदनुरागः परं न पिहितः प्रत्युत च्छादनेन छेकानां प्रकटित इत्यपिहिताख्योऽयं मीलितभेदः।

तद्गुणो यथा,—

गोरङ्गउ तरुणीअण जोण्हाइ अहिसरइ
सिअणेवच्छपडिच्छउअवसहवट्टरइ।
तच्छाअहिं पुण चल्लिअउ सामलगत्त

पीलवैसग्रहतिञ्चि मग्गणुमंसिग्रञ्चि ॥

अत्र गौराङ्गस्तरुणीजनः सितनेपथ्यो ज्योत्स्नायां श्यामस्तु नीलनैपथ्यस्तमसः छायासु गच्छतीति तद्गुणाख्यं मीलितमिदम् ।

अतद्गुणो यथा,—

कर्कन्धूफलमुच्चिनोति शवरी मुक्ताफलाकाङ्क्षिणी
कुद्दालूकदम्बकस्य पुरतः काकोऽपि हंसायते ।
कीर्त्त्या ते धवलीकृते त्रिभुवने क्ष्मापाललक्ष्मीः पुरः
कृष्णं वीक्ष्य बलोऽयमित्युपचितव्रीडं शनैर्जल्पति ॥

अत्र कर्कन्धूफलानामपगतनिजगुणत्वात् तद्गुणाख्यं मीलितमिदम्

सदृशादृष्टचिन्तादेरनुभूतार्थवेदनम् ।
स्मरणं प्रत्यभिज्ञानस्वप्नावपि न तद्बहिः ॥ ४१ ॥

तत्र सदृशार्थं यथा,—

अदृश्यन्त पुरस्तेन खेलाः खञ्जनपङ्क्तयः ।
अस्मर्यन्त विनिःश्वस्य प्रियानयनविभ्रमाः ॥

अत्र खञ्जनपङ्क्तिदर्शनात् तत्सदृशप्रियानयनविभ्रमस्मरणात् तत्सदृशदर्शनजं स्मरणमिदम् ।

अदृष्टाद् यथा,—

मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना मम वियुक्तमिदं तमसा मनः ।
मनसिजेन सखे प्रहरिष्यता धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥

अत्र मुनिसुताप्रणयस्मृतिरोधिना तमसा मे मनो वियुक्तमित्यदृष्टकृतं स्मरणमिदम् ।

चिन्तया यथा,—

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरिताम्
विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।
बहोर्दृष्टं कालादपरमिव जातं वनमिदम्

निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति ॥

अत्र प्रत्यक्षेष्वपि स्रोतस्तरुविपिनादिषु स्मरणस्य चिन्ताजन्यत्वादिदं चिन्तोद्भूतं स्मरणम्।

परप्रयत्नाद् यथा,—

दर्शनपथमायाता साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन।
स्मृतिकारिणा त्वया पुनरपि चित्रीकृता कान्ता।

अत्र परकृतात् प्रयत्नविशेषाच्चिन्तायाः प्रवृत्तत्वादिदमपि स्मरणमेव।

स्वप्नाद् यथा,—

जाने स्वप्नविधौ ममाद्य चुलुकोत्सेकेन पुरस्तादभूत्
प्रह्वप्रे परिवेषमण्डलमिव जम्रोत्थामसन्नं महः।
तस्मान्तर्नखनिस्तुषीकृतशरच्चन्द्रप्रभैरङ्गकै-
र्दृष्टा काप्यबला बलात्कृतवती सा मन्मयं मन्मथम् ॥

अत्र स्वप्नस्य चिन्ताजन्यत्वात् स्वप्नस्मृतिरपि स्मरणमेव।

प्रत्यभिज्ञानं यथा,—

गृहीतो यः पूर्वं परिणयविधौ कङ्कणधरः
सुधामूर्त्तेः पादैरमृतशिशिरैर्यः परिचितः।
स एवायं तस्यास्तदितरकरौपम्यसुभगो
मया लब्धः पाणिर्ललितलवलीकन्दलनिभः ॥

अत्र गृहीतो यः पूर्वं स एवायं तस्याः पाणिरिति प्रत्यभिज्ञानमपि स्मरणमेव।

अभिप्रायानुकूल्येन प्रवृत्तिर्भाव उच्यते।
सोद्भेदोऽथ निरुद्भेदश्चैकतश्चाभितश्च सः ॥ ४२ ॥

तत्रैकतः सोद्भेदो यथा,—

गेण्ह पलोएह इमं विअसिअवअणा पिअस्स अप्पेइ।
घरिणी सुअस्स पढमुब्भिण्णदन्तजुअलं किअं वोरं ॥

अत्र सुतस्य दन्तोन्नमादस्तुपभोगयोश्चास्तीति गृहिण्या एवमभिप्राय: प्रकर्षविकाशिनयनतयोह्रियते न पुन: पतुरविरतेरकृत: सोऽङ्केदोऽयंभाव:।

अभिहित: सोङ्केदो यथा,—

सालोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्सा घेऊण ।
णेच्छन्तस्सवि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥

अत्र सालोक एव सूर्येऽत्र गृहपतेर्गृहागमनं गृहिण्याश्च यत् पादधावनं तदावाभ्यामद्य वेश्मनो न निर्गन्तव्यमिति भाव: स च द्वयोरपि हासेनाभिहित: उद्भिद्यत इत्यभिहित: सोङ्केदोऽयं भाव: ।

एकतो निरुङ्केदो यथा,—

सालिवणगोविआए उल्लोवन्तो अपूसविदाइं ।
सव्वङ्गसुन्दरीएवि पहिआ अच्छीइ पेच्छन्ति ॥

अत्रातिसौन्दर्येऽत्रण देवीभ्रान्त्या शालिवनगोपिकामालोकयतां पथिकानां तदक्षिनिरीक्षणे अयमभिप्राय: शालिवनतिरस्कारेण देवमानुषयोर्विशेषभूत: पक्ष्मणामेव भूमिस्पर्शो भूम्यस्पर्शो वा न लक्ष्यते इति तदक्षिणी एव पश्याम: यदीयं निमिषति तदा मानुषीयं यदि न निमिषति तदा देवीयमिति सर्वाङ्गसुन्दर्यत्रा अपि पथिकानामेव जायमानो नेह केनचित् कर्मणोद्भिद्यत इत्येकतो निरुङ्केदश्चायं भाव: ।

अभितो निरुङ्केदो यथा,—

गोलाअउहिअं पेच्छि जं ण गहवइसुअं हलिअसोण्हा ।
आढत्ता उत्तरिउं दुक्खुत्ताराइ पअवीए ॥

अत्रागच्छन्तीं हालिकस्नुषां दृष्ट्वा गृहपतिसूनोर्गोदावरीतटे यदवस्थानं यच्च तमवलोक्य तस्या दुरुत्तरमार्गेणावतरणारम्भस्तदयं तयोरभिप्राय: हस्तावलम्बदानेनावयोरङ्गसङ्गम: सम्पद्यतामिति स चाभित: द्वयोरपि जायमानो नेह केनचित् कर्मणोद्भिद्यत इत्यभितो निरुङ्केदश्चायं भाव: ।

हृद्यं सूक्ष्मञ्च भिद्येत न हि भावात् कथञ्चन।
हृद्योदाहरणं तत्र तैरिदं प्रतिपाद्यते ॥ ४३ ॥

हिअए रोसुग्घिण्णं पाअप्पहरं सिरेण पत्थन्तो।
णह उद्ध्योमाणं सिणीअयोरंसुअं देसं ॥

अत्र हृदये उद्घूर्णपादप्रहारं यदयं शिरसा प्रार्थितवान् यच्च तयासौ न ताड़ितस्तत्र हृदये वल्लभा वसतीति भावः। स च प्रार्थनारोदनाभ्यामुन्नियमानः सोद्भेदो भावः हृद्य इत्युच्यते।

निरुद्भेदस्तु यो भावः स सूक्ष्मस्तै र्निगद्यते।
इङ्गिताकारलक्ष्यात् स सूक्ष्मात् स्याद् भूमिकान्तरम् ॥ ४४ ॥

यथा,—कदासौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णे वक्तुमक्षमम्।
अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीमिलत् ॥

अत्र वक्तुमक्षमतायामिङ्गिताकारयोरप्रतीयमानत्वाद्भावगतेर्भूमिकान्तरमिदं भवति।

पद्मसंमीलनाद्यात्र सूचितो निशि सङ्गमः।
आश्वासयितुमिच्छन्त्या प्रियमङ्गजपीड़ितम् ॥

अत्रानुकार्यप्रानुकरणे अपि भूमिकान्तरिते एव भवत इति सोऽयं निरुद्भेदो भाव एव सूक्ष्म इत्युच्यते।

प्रत्यक्षमक्षजं ज्ञानं मानसञ्चाभिधीयते।
स्वानुभूतिभवञ्चैवमुपचारेण कथ्यते ॥ ४५ ॥

तत्राक्षजं द्विधा युगपदेकशश्च तयोर्युगपद्यथा,—

कान्तकान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नवालसहकारसुगन्धौ।
स्वादुनि प्रणिहितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥

अत्र मदिराश्रयाणां मुखप्रतिबिम्बसौगन्ध्यस्वादुताश्व्यत्वशैत्यानां दृग्घ्राणरसनश्रवणत्वगिन्द्रियप्रत्यक्षता प्रतीयते।

एकशो यथा,—

मन्दमन्दविगलत्त्रपमीषच्चक्षुरुल्लसितपक्ष्म दधत्या।
वीक्ष्यते स्म भनकैर्नववध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव॥

तदेतच्चाक्षुषम्। एवं श्रावणादीन्यप्युदाहरणीयानि।

मानसमपि द्विधा सुखादिविषयमनुभूतार्थविषयञ्च तयोः सुखादिविषयं यथा,—

अशोकविस्मयमपि स्मृतपूर्वरक्तमुद्भूतनूतनभयज्वरजर्जरं नः।
एकवणलुटितसंघटितप्रमोदमानन्दशोकशबलत्वमुपैति चेतः॥

एतन्निगदेनैव व्याख्यातम्। अनुभूतार्थविषयं यथा,—

पिहिते वासागारे तमसि सूचीमुखाग्रसंभेद्ये।
मयि च निमीलितनयने तथापि कान्तामुखं व्यक्तम्।

इदमपि नातिदुर्बोधमिति न व्याख्यातम्।

स्वानुभूतिभवं द्विधा मिथ्यात्मकममिथ्यात्मकञ्च तयोर्मिथ्यात्मकं यथा,—

अथ दीर्घतरं तमः प्रवेक्ष्यन् सहसा रुग्णरयः स संभ्रमेण।
निपतन्तमिवोष्णरश्मिमुर्व्यां वलयीभूततरं धराञ्च मेने॥

तदिदमिन्द्रियेषु मनसि चानवतिष्ठमानमात्मन्येवावतिष्ठते।

अमिथ्यात्मकं यथा,—

मनः प्रत्यक्चित्ते सविधमवधायात्तमरुतः
प्रहृष्यद्रोमाणः प्रमदसलिलोत्सङ्गितदृशः।
यदालोक्याह्लादं ह्रद इव निमज्ज्यामृतमये
दधत्यन्तस्तत्त्वं किमपि यमिनस्तत् किल भवान्॥

अस्यात्मविषयता व्यक्तैव योगिभिरङ्गीयते।

लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनो ज्ञानमनुमानं तदुच्यते।
पूर्ववच्छेषवच्चैव दृष्टं सामान्यतश्च यत्॥ ४६॥
फलसामर्थ्यभेदेन द्विधैतद् भिद्यते पृथक्।
उदाहरणमेवैषां रूपव्यक्तिर्भविष्यति॥ ४७॥

तेषु यत्र कारणं दृष्ट्वा कार्य्यमनुमीयते तत् पूर्ववत् यथा,—

अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः ।

अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥

अत्र वर्षर्त्तोः कारणभूतात् कार्य्यभूतविरहिणीनां मरणमनुमीयते तेनैतत् पूर्वं कारणमिहास्तीति पूर्ववदुच्यते ।

यत्र कार्य्यं दृष्ट्वा कारणमनुमीयते तच्छेषवत् यथा,—

सावज्ञमागमिष्यन्नूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः ।

कथमन्यथा ललाटे यावकरसतिलकपङ्क्तिरियम् ॥

अत्र यावकरसतिलकपङ्क्तेः कार्य्यभूतायाः कारणभूतं पादपतनमनुमीयते तेनैतच्छेषः कार्य्यमिहास्तीति शेषवदुच्यते ।

यत्र न कार्य्यं न कारणं केवलमविनाभावमात्रं प्रतीयते तत् सामान्यतोदृष्टं यथा,—

गज्जन्ते खे मेहा पुल्ला णीवा पणच्चिआ मोरा ।

णट्ठो चन्दुज्जोओ वासारत्तो हलायत्तो ॥

अत्र वर्षर्त्तुरविनाभूतैर्मेघगर्ज्जितादिभिः सामान्येनैवानुमीयते इति सामान्यतोदृष्टमिदम् । तान्येतानि भावसाधनेऽनुमानशब्दे फलपक्षे उदाहरणानि भवन्ति । यदा पुनः करणसाधनोऽनुमानशब्दः तदानुमीयते अनेनेत्यनुमानशब्देन यथोक्तं लिङ्गमुच्यते । यदाह ।

अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धञ्च तदन्विते ।

तदभावे च यन्नास्ति तल्लिङ्गमनुमापकम् ॥ ४८ ॥

तत् पूर्ववति यथा,—

अज्ज सहि वकुला विरिञ्चहिहिसि गोत्तस्स मत्थए छारम् ।

अद्धन्तदन्तदिट्ठेण सामिवलिएण हसिएण ।

अत्रैवंप्रकारया वक्रोक्त्या एवंविधेन हसितेनोपलक्षिता त्वमग्रतो गोत्रं दूषयिष्यसीति कारणतो यत्र कार्य्यानुमानं तदिदं सामग्रीपक्षे पूर्वव-

दितुमचयते।

शेषवत् यथा,—

दीसइ ण चूअमउलं अत्ता ण अ वाइ मलअगन्धवहो।
एत्तं वसन्तमासं सहि जं उक्कण्ठिअं चेअं॥

अत्रोत्कण्ठालक्षणेन कार्येण वसन्तः कारणभूतोऽनुमीयत इति सामग्री-
पक्षे इदं शेषवदितुमचयते।

सामान्यतोदृष्टं यथा,—

आविर्भवन्ती प्रथमं प्रियायाः सोच्छ्वासमन्तःकरणं करोति।
सन्तापदग्धस्य शिखण्डियूनो दृष्टेः पुरस्तादचिरप्रभेव॥

सेयं विद्युदिव दृष्टिं कामन्दक्यपि प्रथमत उपलभ्यमाना अविनाभावेन
मालत्या गमनं गमयतीति सामग्रीपक्षे सामान्यतो दृष्टमेतत्।

यदाप्तवचनं तद्धि ज्ञेयमागमसंज्ञया।
उत्तमं मध्यमञ्चाथ जघन्यञ्चेति तत्त्रिधा॥ ४८॥

तत्रोत्तमं द्विधा विधिरूपं निषेधरूपञ्च तयोर्विधिरूपं यथा,–

दमं दानं दयां शिक्षेः स्तनयित्नु र्वदत्यसौ।
ददद इति वाग्देवी दयध्वं दत्त दाम्यत॥

अत्र च एषा दैवी वागनुवदति यत् स्तनयित्नु र्ददद इति द
दाम्यतेति तदेतत् त्रयं शिक्षेत दमं दानं दयामिति श्रुतेस्तदेतत्
विधिरूपमाप्तवचनम्।

निषेधरूपं यथा,—

निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः।
न केवलं यो महतोऽपभाषते शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक्॥

अत्रोत्तरार्धोक्तनिषेधानुवादवर्धितब्रह्मत्पत्तेर्यस्याया योऽयमपवदमान-
वटुनिवारणोपदेशः तस्य महान्तो नापभाषितव्या इति वाक्यार्थतात्-
पर्यत्रादयं निषेधरूप आगमः। तदेतदुभयमप्यवश्यानुष्ठेयत्वादुत्तमम्।

प्रथमं द्विधा निर्दिष्टवक्तृकमनिर्दिष्टवक्तृकञ्च। तयोराद्यं यथा,—

कल्याणी बत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे।
एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि॥

अत्र जीवन्नरः पश्यति भद्रमिति अयमेवार्थो निर्दिष्टवक्तृकः। तदेतत् सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात् प्राणेषणायां पतितव्यमिति विधिरूपमाप्तवचनम्।

द्वितीयं यथा,—

अक्षे वसति पिशाचः पिचुमन्दे दिनपतिर्वटे यक्षः।
विश्राम्यति पद्मे श्रीस्तिष्ठति गौरी मधूकतरौ।

तदिदमनिर्दिष्टवक्तृकमनादिलोकप्रसिद्धिपरम्परायातमैतिह्यं। अत्रापि सर्ववाक्यानां विधिनिषेधयोः पर्यवसानात् तस्मादक्षं न सेवेत, पिचुमन्दं न निक्रन्तेत, वटं न छिन्द्यात्, पद्मं न मूर्ध्नि बिभृयात्, मधूकं न पदा स्पृशेत् इत्यध्याहारो भवति। सोऽयं निषेधरूप आगमः। उभयमप्येतन्नावश्यानुष्ठेयमिति प्रथमम्।

जघन्यं द्विधा काम्यं निषिद्धञ्च। तयोः काम्यं यथा,—

मुञ्चइ आसुणअसाअसाहिअं पाणणायणविदूर्णं।
तेस्सं पलिअत्यणीएं विकुणेइ पिणुए यणए॥

तदेतत् पूर्ववत् विधिरूपं काम्यमाप्तवचनम्।

निषिद्धं यथा,—

वयं बाल्ये बालांस्तरुणिमनि यूनः परिणता-
वपीच्छामो वृद्धान् परिणयविधानस्थितिरियम्।
त्वयारब्धं जन्म क्षपयितुमकाण्डेन विधिना
न नो गोत्रे पुत्रि क्वचिदपि सतीलाञ्छनमभूत्॥

तदेतन्निषेधरूपं निषिद्धमेवाप्तवचनं उभयमपि चैतदलङ्कारिभिः संमृजेत इत्यादिदोषान्नानुष्ठेयमिति जघन्यम्॥

सदृशात् सदृशज्ञानमुपमानं द्विधेह तत्।

तत्रादेकमनुभूतेऽर्थेऽननुभूते द्वितीयकम् ॥ ५० ॥

तयोरनुभूतार्थविषयं यथा,—

सव्यं प्राणप्रवणमथवन्मुक्तमाहत्य वच-
स्तत्संघट्टाद्विघटितबृहत्खण्डमुच्चण्डरोचिः।
एवं वेगात् कुलिशमकरोद्व्योम विद्युल्लतसहस्रै-
र्भर्त्तुर्यं ज्वलनकपिशास्ते च रोमाट्टहासाः॥

अत्र रामकरास्फालनभग्नधूर्जटिधनुर्विमुक्तज्योतिश्छटासहस्रसंकुलमाकाशं पश्यतो रावणदूतस्येयं स्वयं दृष्टेषु प्रभुवक्षःस्थलविदीर्णवज्रशकलविस्फूर्जथुषु तद्रोमाट्टहासेषु वियद्व्यापिषु तत्सादृश्यबुद्धिः। तदिदमनुभूतविषयं नामोपमानं मीमांसका वर्णयन्ति।

अननुभूतविषयं यथा,—

तां रोहिणीं विजानीहि ज्योतिषामत्र मण्डले।
समूहस्तारकाणां यः शकटाकारमाश्रितः॥

अत्र यथाविधः शकटाकारस्तथाविधो रोहिणीतारकासमूहाकार इत्येवमवधारितातोपदेशस्य तदाकारतारकचक्रदर्शनादिदं तद्रोहिणीशकटमितीति येयं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तदिदमननुभूतविषयमुपमानं नैयायिकाः समुन्नयन्ति।

तथाभूतार्थविज्ञानजनकत्वेन हेतुना।
नाट्यादभिनयालेख्यमुद्राबिम्बादयः पृथक् ॥ ५१ ॥

तेष्वभिनयो यथा,—

वरबिवरणिग्गअदलो एरण्डो साहइव्व तरुणा।
या एत्थ घरे हलिअवहू एद्दहमेत्तत्थणी वसइ।

अत्र पयोधरातिपरिणाहद्योतकोत्तानप्रसारिताङ्गुलिपाणिाभिनयसंनिभैरण्डदलसन्निवेशदर्शनात् स्वयमदृष्टेऽपि हालिकवधूस्तनपरिणाहे पूर्वानुभू-

तैवंविधस्तानेधरिणाद्दसम्बन्धप्रतिपत्तिः तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमेवाभिनयद्वतुरतमं चत्रतैं ।

आलेख्यं यथा,—

तवालेख्ये कौतूहलतरलतन्वीविरचिते
विधायैका चक्रं रचयति सुपर्णासुतमधः ।
अथास्विद्यत्पाणि त्वरितमपमृज्यैतदपरा
करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टाच्च लिखति ॥

अत्र यदानुभूतनायकसन्दर्शनायाः स्वरूपालेख्यप्रदर्शनाद् एवम्भूतः स इति वितानमुत्पद्यते गोपनार्थञ्च तथाभूतयोरेव देवकुलादिदृष्टविष्णुकामयोः प्रतीति र्भवति तदेतदनुभूतार्थविषयं भवति । यदा पुनरननुभूतनायकादिसंदर्शनाया इत्थमाप्तोपदेशः एवंभूतः सुपर्णकेतुश्चक्रपाणि र्विष्णु र्भवति एवम्भूतो मकरध्वजः पुष्पचापः कामो भवति । योद्दशाविमौ तादृशश्च स ते मनोरथभूमिः केवलमस्य गरुडादयो न विद्यन्ते तदा तदुत्तरकालमालेख्यागततदाकारदर्शनात् सोऽयं मम प्रेयानिति मद्विधया कयापि लिखितो भविष्यतीति तद्गोपयाभ्यां विष्णुचिह्नाभ्यामिति गरुडञ्चक्रोऽधः प्रदर्शहस्तयोः केतुहस्तयो र्निवेशयति । अपरा प्रतिविधित्सु र्गोपायन्ती प्रकाशयन्ती च प्रत्यासन्नोपमानं सन्नायाकारमाचिख्यासुः करे पौष्पं चापं मकरमुपरिष्टाच्च लिखति । अत्राकृतौ पदार्थे या इमास्तयोर्लोकानां सोऽयमिति विष्णुरिति काम इति च संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तयः । तदिदमनुभूतार्थविषयमुपमानमालेख्यमाख्यायते ।

मुद्रा यथा,—

सचकितमिव विस्मयाकुलाभिः
शुचिसिकतास्वतिमानुपाणि ताभिः ।
क्षितिषु ददृशिरे पदानि जिष्णो-
रुपहितकेतुरथाङ्गलाञ्छनानि ॥

अत्र चक्रध्वजाङ्कितजिष्णुपादमुद्रादर्शनात् येयममानुषी पादमुद्रा भवतीति संस्कारसंस्थितसम्बन्धप्रतिपत्तिः। तदिदमननुभूतार्थविषयमुपमानमेव मुद्रेत्युच्यते। यदपि चादृष्टेऽपि जिष्णुपदे मृगीदृशामीदृशः स इत्यनुमानज्ञानं तदप्युपमानार्थनिबन्धनमेव।

अपि चास्त्यनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः।
पदेन यत्र कुब्जेन कुब्जः पादोऽनुमीयते॥

प्रतिबिम्बं यथा,—

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः।
वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया॥

यदा तावदेव सम्बन्धग्रहः कीदृशं स्वं मुखं यादृशमादर्शे प्रतिबिम्बं तदालोकनाददृष्टेऽपि स्वमुखे येयमीदृशं मे मुखमिति प्रतिपत्तिः। तदिदमननुभूतार्थविषयम्। यदा पुनरित्थमाप्तोपदेशाद् यादृशं वस्तु तादृशमादर्शादौ प्रतिबिम्बं तदापि प्रियप्रतिबिम्बालोकनादिदं तन्मम प्रियप्रतिबिम्बमितीयं संस्कारसंस्थितसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तदप्यननुभूतार्थविषयम्। यदा तु चित्रादिष्वनुभूतस्वमुखदर्शनायाः प्रतिबिम्बदर्शनादनेन सदृशं मे मुखमिति प्रतिपत्तिर्दृष्टप्रियतमाकारायाश्च प्रतिबिम्बाकारदर्शनादेतदाकारो मम प्रेयानिति प्रतिपत्तिः प्रतिबिम्बसन्निधौ प्रतिबिम्बोदयो दृष्टस्तदिह सन्निहितेन तेन भवितव्यमिति यो व्रीडाविकारभूतस्तदानुभूतविषयमेतदुपमानं प्रतिबिम्बमित्याचक्षते।

प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो य स्तथा नोपपद्यते।
अर्थान्तरस्य गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम्॥ ५२॥
सर्वप्रमाणपूर्वत्वादेकशोऽनेकशश्च सा।
प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैः षोढा निगद्यते॥ ५३॥

तासु प्रत्यक्षपूर्विका एकशो यथा,—

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि।
अन्यथानुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः॥

अत्र स्तनभरनितम्बयो र्मध्यं नोपलभ्यते स्तनभारावस्थानञ्च दृश्यते तत्र येयं पयोधरस्थितिः सान्यथानुपपद्यमानाधारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधयति सेयं प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिरेकश एवेह विवक्षिता। इदमपि स्त्रैव वक्ष्यो भवति यत्तदर्थापत्तिलब्धं मध्यं तदपि धारणशक्तिमन्तरेण तत् कर्मासमर्थमिति तस्यापि शक्तिः कल्प्यते। सेयमर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः। यश्चायमर्थापत्तिविकल्पस्य मध्यस्योपलम्भाभावः सोऽपि प्रकारान्तरेणासम्भवत्कान्तिकार्यत्रयो स्तत्कथं ब्रूते साचेयमभावपूर्विकाऽनुपपत्ति र्भवति। न चैतदिह शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते।

प्रत्यक्षादिपूर्विकानेकशो यथा,—

एतदालोक्य लोलाक्षि रूपमप्रतिमं तव।
कल्पयामः कलातत्त्वगुरुतामादिवेधसः॥

अत्रेदं रूपमप्रतिमं तवेति प्रत्यक्षपूर्वता अभावपूर्वता च व्यक्तमेव प्रतीयते तेनेयमनेकशः। अत्रापि येयं रूपस्याप्रतिमतान्यथानुपपद्यमाना कलातत्त्वगुरुविनिर्मितत्वमात्मनोऽवस्थापयति सोर्वश्यहल्यादिरूपोपमानज्ञानपूर्विका या तत्कर्त्तुरर्थापत्तिकल्पिता कलातत्त्वगुरुता सापि तथाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति उपमानपूर्विकार्थापत्तिपूर्विका चेयमर्थापत्तिः सापि तत्कर्त्तु र्वेधसः कलातत्त्वगुरुता तथाभूतशक्त्याधारता वा साप्यनुमानत आगमतो वा तस्य कल्प्यत इत्यनुमानपूर्विका चेयमर्थापत्तिः। न चैतच्चतुष्टयमिहापि शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते। एकशोऽनुमानपूर्विका यथा,—

कपोलपुलकेनास्याः सूचितो मदनज्वरः।
मनो निरन्तरासक्तं सख्यः कथयति प्रिये॥

तत्र योऽयं कपोलपुलकेनानुमीयमानो मनोभवज्वरः स मनसः प्रिये

अत्र चक्रध्वजाङ्कितजिष्णुपादमुद्रादर्शनात् येयममानुषी पादमुद्रा भवतीति संस्कारसंश्लिष्टसम्बन्धप्रतिपत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयमुपमानमेव सुद्रेतुरचयते । यदपि चादृष्टेऽपि जिष्णुपदे मृगीदृशामीदृशः स इत्यनुमानज्ञानं तदप्युपमानार्थनिबन्धनमेव ।

अपि चासत्रनुमानेऽपि सादृश्यं लिङ्गलिङ्गिनोः ।

पदेन यत्र कुञ्जेन कुञ्जः पादोऽनुमीयते ॥

प्रतिबिम्बं यथा,—

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।

वीक्ष्य बिम्बमनुबिम्बमात्मनः कानि कान्यपि चकार लज्जया ॥

यदा तावदेव सम्बन्धग्रहः कीदृशं स्वं मुखं यादृशमादर्शे प्रतिबिम्बं तदालोकनाददृष्टेऽपि स्वमुखे येयमीदृशं मे मुखमिति प्रतिपत्तिः । तदिदमननुभूतार्थविषयम् । यदा पुनरित्थमाप्तोपदेशाद् यादृशं वस्तु तादृशमादर्शादौ प्रतिबिम्बं तदापि प्रियप्रतिबिम्बालोकनादिदं तन्मम प्रियप्रतिबिम्बमितीयं संस्कारसंश्लिष्टसम्बन्धप्रतिपत्तिस्तदप्यननुभूतार्थविषयम् । यदा तु चित्रादिष्वनुभूतस्वमुखदर्शनायाः प्रतिबिम्बदर्शनादनेन सदृशं मे मुखमिति प्रतिपत्तिर्दृष्टप्रियतमाकारायाश्च प्रतिबिम्बाकारदर्शनादेतदाकारो मम प्रेयानिति प्रतिपत्तिः प्रतिबिम्बसन्निधौ प्रतिबिम्बोदयो दृष्टस्तदिह सन्निहितेन तेन भवितव्यमिति यो व्रीडाविकारभूतस्तदाननुभूतविषयमेतदुपमानं प्रतिबिम्बमित्याचक्षते ।

प्रत्यक्षादिप्रतीतोऽर्थो य स्तथा नोपपद्यते ।

अर्थान्तरस्य गमयत्यर्थापत्तिं वदन्ति ताम् ॥ ५२ ॥

सर्वप्रमाणपूर्वत्वादेकशोऽनेकशश्च सा ।

प्रत्यक्षपूर्विकेत्यादिभेदैः षोढा निगद्यते ॥ ५३ ॥

तासु प्रत्यक्षपूर्विका एकशो यथा,—

निर्णेतुं शक्यमस्तीति मध्यं तव नितम्बिनि।
अन्यथाऽनुपपत्त्यैव पयोधरभरस्थितेः॥

अत्र स्तनभरनितम्बयोर्मध्यं नोपलभ्यते स्तनभारावस्थानञ्च दृश्यते तत्र येयं पयोधरस्थितिः साऽन्यथाऽनुपपद्यमानाधारकं मध्यमनुपलभ्यमानं बोधयति सेयं प्रत्यक्षपूर्विकार्थापत्तिरेकश एवेह विवक्षिता। इयमपि द्व्येवं बहुशो भवति यत्तदर्थापत्तिलब्धं मध्यं तदपि धारणशक्तिमन्तरेण तत् कर्मासमर्थमिति तस्यापि शक्तिः कल्प्यते। सेयमर्थापत्तिपूर्विकार्थापत्तिः। यश्चायमर्थापत्तिविकल्पस्य मध्यस्योपलम्भाभावः सोऽपि प्रकारान्तरेणासम्भवत्कान्तिकार्श्यरयो कत्कर्षं ब्रूते साचेयमभावपूर्विकाऽनुपपत्तिर्भवति। न चैतदिह शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते।

प्रत्यक्षादिपूर्विकानेकशो यथा,—

एतदालोक्य लोलाक्षि रूपमप्रतिमं तव।
कल्पयामः कलातत्त्वगुरुतामादिवेधसः॥

अत्रेदं रूपमप्रतिमं तवेति प्रत्यक्षपूर्वता अभावपूर्वता च व्यक्तमेव प्रतीयते तेनेयमनेकशः। अत्रापि येयं रूपस्याप्रतिमतान्यथानुपपद्यमाना कलातत्त्वगुरुविनिर्मितत्वमात्मनोऽवस्थापयति सौवर्ण्यइत्यादिरूपोपमानज्ञानपूर्विका या तत्कर्तुरर्थापत्तिकल्पिता कलातत्त्वगुरुता सापि तथाविधशक्तिकल्पनापूर्विकेति उपमानपूर्विकार्थापत्तिपूर्विका चेयमर्थापत्तिः सापि तत्कर्तुर्वेधसः कलातत्त्वगुरुता तथाभूतशक्त्याधारता वा साप्यनुमानत आगमतो वा तस्य कल्प्यत इत्यनुमानपूर्विका चेयमर्थापत्तिः। न चैतच्चतुष्टयमिहापि शाब्दमपि तु वाक्यार्थसामर्थ्याद् गम्यते। एकशोऽनुमानपूर्विका यथा,—

कपोलपुलकेनास्याः सूचितो मदनज्वरः।
मनो निरन्तरासक्तं सख्यः कथयन्ति प्रिये॥

तत्र योऽयं कपोलपुलकेनानुमीयमानो मनोभवज्वरः स मनसः प्रिये

निरन्तरासक्तिमन्तरेणानुपपन्न इत्यनुमानपूर्विकेयमर्थापत्तिः । अनेकश्च उपमानादिपूर्विका यथा,—

त्वद्दास्येन्दू समौ दृष्ट्वा यदिदं कल्पयामहे ।
अन्योन्यगामि लावण्यमनयोरेव केवलम् ॥

अत्र त्वद्दास्येन्दू समौ दृष्ट्वेत्युपमानपूर्वकता अर्थापत्तेः प्रत्यक्षपूर्वता च शब्दत एव प्रतीयते । या च मिथः सादृश्यानुपपत्तिलभ्या लावण्यान्योन्यगामिता सापि तथाविधं विधातारमन्तरेण न संगच्छत इत्यादीन्यपि पूर्ववद्वाक्यार्थसामर्थ्यप्रमोऽवगन्तव्यम् ।

एकशोऽभावपूर्विका यथा,—

एतदासन्नं विना हास्यं निवेदयति सुभ्रुवः ।
प्रियापराधदण्डानां मनो भाजनतां गतम् ॥

अत्र सुभ्रुव इत्यनेन विलासवत्याः समस्तप्रशस्तलक्षणयोगो लक्ष्यते । तथाविधायाश्च वक्त्रे विलासहासस्याभावोऽनुपपद्यमानः शोकव्यतिरिक्तमात्मकारणं कल्पयतीति अभावपूर्विकेयमर्थापत्तिः ।

अनेकशोऽर्थापत्त्यादिपूर्विका यथा,—

दृष्ट्वा विभ्रमिणीमेतां विद्मो लीलागृहं स्मरम् ।
स्मरश्च मृगशावाक्ष्या मनसस्त्रस्याः कृतास्पदम् ॥

अत्र विभ्रमिणीति प्रशंसायां मत्वर्थीयस्तेन विभ्रमाणामुत्कर्षो लक्ष्यते । ते चान्योपदेशादसम्भवन्तो सम्भवमुपाध्यायं बोधयन्ति । तस्याग्रतः पार्श्वतो वानुपलभ्यमानस्य तन्मनस्यवस्थानं लक्ष्यते । सेयमाद्यप्रत्यक्षपूर्विका द्वितीया चार्थापत्तिपूर्विकार्थापत्ति र्भवति । अयमेव च मनोभू र्मनसि कामिनीनां सम्भवतीति आप्तोपदेशादागमपूर्विकापि भवति ।

असत्ता या पदार्थानामभावः सोऽभिधीयते ।
प्रागभावादिभेदेन स षड्विध इहेष्यते ॥ ५४ ॥

तेषु प्रागभावो यथा,—

सग्गं अपारिजाअं कोत्थुहलच्छीविरहिअं महुमहस्स उरं।
सुमरामि महणपुरओ अमुद्धअंदं च हरजडाभारं॥

प्रध्वंसाभावो यथा,—

धृतिरस्तमिता गतिश्चुता विरतं गेयमृतुर्निरुत्सवः।
गतमाभरणप्रयोजनं परिशून्यं शयनीयमद्य मे॥

इतरेतराभावो यथा,—

कर्णोत्पलं न चक्षुर्मे न चक्षुः श्रवणोत्पलम्।
इति जानन्नपि जनो मन्यते नेत्रदीर्घताम्॥

अत्यन्ताभावो यथा,—

जं जस्स होइ सारं तं सो देइत्ति किमत्थ अच्छरिअं।
अणहो हंपि हदि सांतइदो हर्गा सवत्तीणं॥

अन्ये पुनरन्यथात्यन्ताभावमाचक्षते यथा,—

प्रसीद सद्यो मुञ्चेमं चण्डि मानं मनोगतम्।
दृष्टमात्रेऽपि ते तत्र रोषः खकुसुमायते॥

सामर्थ्याभावो यथा,—

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातले॥

त एते षडपि निगदेनैव व्याख्याताः। अभावाभावोऽप्यभाव एव। तत्र प्रागभावप्रध्वंसो यथा,—

उद्यानसहकाराणामनुद्भिन्ना न मञ्जरी।
देयः पथिकनारीणां सतिलः सलिलाञ्जलिः॥

प्रध्वंसप्रागभावो यथा,—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नाम्ना यदि यत्प्रभो जनः।

प्रध्वंसप्रध्वंसो यथा,—

निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीव(वि)त एव जीवति।

प्रध्वंसप्रागभावप्रध्वंसो यथा,—

नामिलितमस्ति किञ्चित् काञ्चीदेशस्य सर्वथा नाथ।
प्रसरतु करलावायं प्रकृतिस्थे मध्यदेशेऽपि॥

प्रध्वंसप्रध्वंसस्य प्रध्वंसो यथा,—

एषा प्रवासं कथमप्यतीत्य याता पुनः संशयमन्यथैव।
को नाम पाकाभिमुखस्य जन्तोर्द्वाराणि दैवस्य पिधातुमीष्टे॥

इतरेतराभावाभावो यथा,—

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं कृत्यवस्तुनि नियुङ्क्ष्व कामतः।
तत् प्रयोजनधनं धनञ्जयादन्य एष इति मां च मावगाः॥

अत्यन्ताभावस्य सामर्थ्याभावस्य च प्रध्वंसाभावो यथा,—

अनाप्तपुण्योपचयैर्दुरापा फलस्य निर्द्धूतरजाः सवित्री।
तुल्या भवद्दर्शनसम्पदेषा वृष्टेर्दिवो वीतवलाहकायाः॥

एते नातिदुर्बोधा इति न व्याख्याताः।

अर्थालङ्कृतयोऽप्येताश्चतुर्विंशतिसङ्ख्यया।
कथिताः काव्यवित्तानां चित्तप्रह्लादहेतवे॥ ५५॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमद्भोजराजविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे अर्थालङ्कारनिर्णयो नाम तृतीयः परिच्छेदः॥

शब्देभ्यो यः पदार्थेभ्य उपमादिः प्रतीयते।
विशिष्टोऽर्थः कवीनां स उभयालङ्क्रिया मता॥ १॥
उपमा रूपकं साम्यं संशयोक्तिरपह्नुतिः।
समाध्युक्तिः समासोक्तिरुत्प्रेक्षाऽप्रस्तुतस्तुतिः॥ २॥
तुल्ययोगितोल्लेखः ससदोक्तिः समुच्चयः।
आक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः सविशेषा परिष्कृतिः॥ ३॥

दीपकक्रमपर्यायातिशयस्त्रे प्रभाविकाः।
संसृष्टिरिति निर्दिष्टास्ता श्चतुर्विंशति र्बुधैः॥ ४॥

तत्र,—प्रसिद्धे रनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः।
भूयोऽवयवसामान्ययोगः सेहोपमा मता॥ ५॥
एकाभिधीयमाने स्यात् तुल्ये धर्म्मे पदार्थयोः।
प्रतीयमानेऽप्यपरा द्विविधापि च सा त्रिधा॥ ६॥
पदवाक्यप्रपञ्चाख्यै र्विशेषै रुपपद्यते।
पृथगष्टविधत्वेन ताश्चतुर्विंशतिः पुनः॥ ७॥
समासात् प्रत्ययाच्चैव द्विविधा स्यात् पदोपमा।
या समासोपमा तत्र चतुर्धा साभिपद्यते॥ ८॥
इवार्थान्तर्गतैरेका सामान्यान्तर्गतैः परा।
अन्तर्भूतोभयार्थान्या सान्या सर्वसमासभाक्॥ ९॥

तास्वन्तर्भूतेवार्था यथा,—

सुखमिन्दुसुन्दरं ते बिसकिसलयकोमले भुजालतिके।
जघनस्थली च सुन्दरि तवशैलशिलाविशालेयम्॥

अत्रेन्दुरिव सुन्दरमिन्दुसुन्दरमितीवार्थः, उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासेनैवोक्तः। एवं बिसकिसलये इव कोमले, शैलशिलेव विशालेति। सेयमन्तर्गतेवार्था नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः।

अन्तर्भूतसामान्या यथा,—

चन्द्रसरिसं मुह से अमअसरिच्छो अ मुहरसो।
विम्बोसकअग्गाहरच्छसुज्जलचुम्बणं सरिसं सा।

अत्र चन्द्रेण सदृशं चन्द्रसदृशं मुखं, अमृतेन सदृशोऽमृतसदृशो मुखरस इति समासे सुन्दरमधुरादिसामान्यशब्दप्रयोगो न श्रूयते प्रतीयते च सदृशादे र्यौगिकादिति सामान्यधर्मस्तत्र सौन्दर्यमाधुर्यादेः उपमानप्रसिद्धस्य उपमेये समासेनैव प्रतिपादितत्वादियमन्तर्भूतसामान्यानाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः।

अन्तर्भूतोभयार्था यथा,—

कमलकरा रम्भोरु कुवलयणअणा मिअंकवअणा सा।
कह णु णवचंपअंगी मुणालवङ्कमि आतव इव॥

अत्र कमलमिव ताम्रौ रम्भेव पीवरौ कुवलयमिव श्यामे मृगाङ्क इव प्रेक्षणीयं नवचम्पकमिव गौरं मृणालमिव कोमलौ करावुरू नयने वदनमङ्गं यस्याः सा तयोक्तेत्यन्यपदार्थेन समासेनैव द्योतकसामान्ययो-रुक्तत्वादियमन्तर्भूतवसामान्या नाम समासोपमासु पदोपमाभक्तिः।

सर्वसमासा यथा,—

शरदिन्दुसुन्दरमुखी कुवलयदलदीर्घलोचना सा मे।
दहति मनः कथमनिशं रम्भागर्भाभिरामोरुः॥

अत्रोपमानोपमेयधर्माणामिन्दुसुन्दरादिशब्दैरिवार्थस्य समासेनैवा-भिधानं सर्वं समासे स्यादिति सर्वसमासोपमेयं समासोपमासु पदो-पमाभक्तिः।

या प्रत्ययोपमेत्युक्ता काव्यविद्भिः पदोपमा।
चतुर्धा भिद्यते सापि प्रत्ययार्थप्रभेदतः॥ १०॥
प्रत्ययो ह्युपमेये स्यादुपमानेऽपि कश्चन।
तत् सामान्ये भवेत् कश्चिदिवार्थे कश्चिदिष्यते॥ ११॥
तेषां वशात्तदुपमा भवेत्तद्व्यपदेशभाक्।
उदाहरणमेवास्या रूपव्यक्तौ निदर्श्यते॥ १२॥

तत्र प्रत्ययस्योपमेयस्यार्थे यथा,—

हंसो ध्वाङ्क्षविरावी स्यादुष्ट्रक्रोशी च कोकिलः।
खरनादी मयूरोऽपि त्वञ्चेद्वदसि वाग्मिनि॥

अत्र कर्त्र्युपमान इत्यनेन यदोपमाने उपपदे ध्वाङ्क्ष इव विरौतीति सामानाधिकरण्येन कर्तर्येव प्रत्ययः तदोपमेयस्यार्थो भवति। एव-मुष्ट्रक्रोशी खरनादीत्यनयोरपि द्रष्टव्यम्। सेयमुपमेयार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः।

प्रत्ययस्त्रोपमानार्थे यथा,—

पूर्णेन्दुकल्पवदना मृणालीदेश्यदोर्लता।
चक्रदेशीयजघना सा स्वर्गेऽपि न दृश्यते॥

अत्र पूर्णेन्दुरिव पूर्णेन्दुरित्यादिकयोपचारवृत्त्या यद्यपि पूर्णेन्दु-प्रभृतय उपमानशब्दा अपुत्रपमेयेषु वदनादिषु वर्त्तन्ते तेभ्यश्च यद्यपि स्वार्थे एव स्वार्थिकाः कल्पबादयो भवन्ति तथापि ते शब्दशक्तिस्वा-भाव्याद् गुणभूतमुपमानार्थमात्रं ब्रुवते। यथा शुक्लादिभ्यस्तरबादयः तथा स्वयञ्च शुक्लोऽयमनयोः शुक्लतर इत्युक्ते शौक्लस्यैव प्रकर्षो गम्यते न शौक्लवतः सेयमुपमानार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदो-पमाभक्तिः।

सामान्यार्थप्रत्ययेन यथा,—

स्वर्गायति सुधारश्मि मन्मथोऽतिमृतायते।
मृतस्य कान्ताविरहे स्वर्गोऽपि नरकीयति॥

अत्रोपमानादाचारादिभिः स्वर्गादिभ्यः क्यजादय आचारलक्षणक्रिया-विशेष उत्पद्यमाना उपमानोपमेययोः सामान्य एवोत्पद्यन्त इति सेयं सामान्यार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः।

इवार्थप्रत्ययेन यथा,—

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।
एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्॥

अत्र तेन तुल्यक्रिया चेद्वतिरित्यनेन चन्द्रशब्दाच्चन्द्रेण तुल्यं दृश्य त इतीवार्थे एव प्रत्ययो नतु तुल्यक्रियार्थे अन्यथा दृश्यत इति इवार्थे इव तुल्यक्रियाप्रयोगोऽपि न स्यात्। तदप्रयोगेऽपि च गौरिव गवयं इत्यादौ वतिः प्रसज्येत। सेयमिवार्थप्रत्यया नाम प्रत्ययोपमासु पदोपमाभक्तिः।

वाक्योपमा तु या तत्र द्वैविध्यं सापि गच्छति।
एका पदार्थयोः साम्ये परा वाक्यार्थयो र्मिथः॥ १३॥

आद्या पूर्णा च लुप्ता च लुप्तपूर्णा तथैव च।
पूर्णलुप्तेति चाख्याता कविमुख्यैश्चतुर्विधा॥ १४॥

तत्र, पूर्णा सामान्यधर्मस्य प्रयोगे द्योतकस्य च।
उपमानस्य च भवेदुपमेयस्य चैव हि॥ १५॥

यथा, कमलमिव चारुवदनं मृणालमिव कोमलं भुजायुगलम्।
अलिमालेव सुनीला तथैव मदिरेक्षणे कबरी॥

अत्र कमलमृणालालिमालादीनामुपमानद्योतकतुल्यधर्मोपमेयवाचकानां चतुर्णामपि पदानां पृथक् पृथक् प्रयोगे पदार्थयोः सादृश्याभिधीयमानत्वादियं पूर्णा नाम पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

लोपे सामान्यधर्मस्य द्योतकस्य च योपमा।
प्रतीयमानसादृश्ये द्वयो र्लुप्तेति तां विदुः॥ १६॥

यथा, न पद्मं मुखमेवेदं न भृङ्गौ चक्षुषी इमे।
न केसराणि कान्ताया इमाला दन्तपङ्क्तयः॥

अत्र कान्तामुखादावुपमेये पद्मादिविपर्ययज्ञानप्रत्याख्यानेन इवादीनामभावेऽपि कान्त्यादिलुप्तधर्मप्रतीतौ लुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

लोपे सामान्यधर्मस्य लुप्तपूर्णेति गद्यते।

यथा, राजीवमिव ते वक्त्रं नेत्रे नीलोत्पले इव।
रम्भास्तम्भाविवोरू च करिकुम्भाविव स्तनौ॥

अत्र सामान्यधर्मे लुप्ते प्रतीयमानसादृश्यत्वेन पदार्थयोरुपमानोपमेयभावस्य परिपूर्णत्वे लुप्तपूर्णा नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

द्योतकस्य तु लोपे या पूर्णा लुप्तेति सा स्मृता॥ १७॥

यथा, त्वन्मुखं पुण्डरीकश्च फुल्ले सुरभिगन्धिनी।
कोमलापाटलौ तन्वि पल्लवश्चाधरश्च ते॥

अत्र तन्मेव सदृशयोरनभिधानात् सादृश्यस्य पुनरुपमानोपमेयभाव-

विवक्षा तेन स्वपतोऽन्यत्वे सतीतरेतरयोगेनोपमानोपमेययोरेकशेषेण च तद्विशेषणयोः समुदायेनाभिधानादिवादिमन्तरेणापि उपमानादीनां चतुर्णामपि पूर्णत्वे सत्यर्थात्वादिवादिलुप्यत इति पूर्णलुप्ता नामेयं पदार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

यापि वाक्यार्थयोः सापि चतुर्धैकेवशब्दिका।
नैकेवशब्दिकेवादिशून्या वैधर्म्यवत्यपि॥ १८॥

तास्वेकेवशब्दा यथा,—

पाण्डुरोऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन।
आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः॥

अत्र हिमवत्पाण्डुरयोर्निर्झरहारयोर्बालातपहरिचन्दनयोश्च परस्परमुपमानोपमेयविवक्षायां विशेषणविशेष्यभावपरिकल्पनेन वाक्यार्थयोर्द्वयोरपि कल्पितत्वादेकेनैव इवशब्देन तयोः परस्परमुपमानोपमेयभावोऽभिहितः इतीयमेकेवशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

अनेकेवशब्दा यथा,—

दिने दिने सा परिवर्धमाना लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान् ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि॥

अत्र क्रियापदस्यात्रवाक्यार्थद्वयैकतापत्तिहेतोः सकर्मकत्वात् कर्त्तुः कर्मणश्चोपमानात् पृथगिवशब्दप्रयोग इति सेयमभिधीयमानसादृश्याऽनेकेवशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

अनिवादिशब्दा यथा,—

दिवो जागर्त्ति रक्षायै पुलोमारिर्भुवो भवान्।
असुरास्तेन हन्यन्ते सावलेपा नृपा स्त्वया॥

अत्र पुलोमारिवर्णनीययोर्द्यावाभूम्योरसुराणामवलिप्तपार्थिवानाञ्च तुल्यक्रियासमावेशादिवादिमन्तरेणापि वाक्यार्थानां परस्परमुपमानोपमेयभावोऽवगम्यते इतीयमनिवादिशब्दा नाम वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

वैधर्म्यवती यथा,—

6, 52 प्रहितः प्रधनाय माधवानहमाकारयितुं महीभृता।
न परेषु महौजसश्छलादपकुर्वन्ति मलिम्लुचा इव॥

अत्र सत्यप्युपमाने सत्यप्युपमेये सत्यपि चेवशब्दे महौजसां मलिम्लुचानाञ्च योऽयं छलापकरणं नाम वस्तुधर्मः स उपमान एव न नियम्यत इति वैधर्म्यवती नामेयं वाक्यार्थोपमासु वाक्योपमाभक्तिः।

यत्रोक्तिभङ्ग्या वाक्यार्थसादृश्यमवगम्यते।
वाक्यार्थयोर्विस्तरतः सा प्रपञ्चोपमेष्यते॥ १९॥
सा तु प्रकृतरूपा स्याद्रूपेण विकृता तथा।
तयोः प्रकृतरूपा सा विज्ञेया च चतुर्विधा॥ २०॥
समात् समस्तोपमा तद्वदेकदेशोपमा परा।
मालोपमा तृतीया स्यात्तुर्या रसनोपमा॥ २१॥

तासु समस्तोपमा यथा,—

अलिवलयैरलकैरिव कुसुमस्तवकैः स्तनैरिव वसन्ते।
भान्ति लता ललना इव पाणिभिरिव किशलयैरधिकम्॥

अत्र वसन्तलक्ष्मीपरिसंस्कृतानां लतानां ललनानाञ्च प्रतीयमानसादृश्यानामुपमानोपमेयभावविवक्षायां येयमलिवलयादिभिरलकादीनां प्रतीयमानसादृश्यानामेव पृथक् पृथगिवशब्दप्रयोगवतीति विस्तरेणावयविनोऽवयवानाञ्चेति सामस्त्येन वाक्यार्थयोरौपम्योक्तिभङ्गिः सेयं समस्तोपमा नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमा भक्तिः।

एकदेशोपमा यथा,—

कमलदलैरधरैरिव दशनैरिव केशरैर्विराजन्ते।
अलिवलयैरलकैरिव कमलै र्वदनैरिव नलिन्यः॥

अत्र नलिनीनां विलासिनीनाञ्च परस्परमुपमानोपमेयभावे वक्तव्ये विलासिनीलक्षणमुपमानार्थमेवावयवान्तराणि च यानि स्तनादुपमेयानि तानि परित्यज्य कमलमेवैकं तदवयवैर्दलादिभिः सहाधरा-

दिभिरुपमानैः पृथक् पृथगिव प्रयोगाद्विस्तरेणोपमितं तेनेयमेकदेशोपमा नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः।

मालोपमा यथा,—

सोहव्व लक्खणमुहं वणमालव्व विअड्डाइ विरहस्स उरं।

कित्तिव्व पवणतणव्वा राघवलाइसे विलपाइ दिट्ठ॥

अत्र रामदृष्टे र्लक्ष्मणमुखादिविनिवेशिन्याः शोभादुत्रयमानमालया प्रतीयमानसादृश्यया विस्तरेणोपमिते मालोपमा नामेयं प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः।

रसनोपमा यथा,—

चन्द्रायते शुक्लरुचाय हंसो हंसायते चारुगतेन कान्ता।

कान्तायते स्पर्शसुखेन वारि वारीयते स्वच्छतया विहायः॥

अत्र चन्द्रादीनां शौक्ल्यादिभिरभिधीयमानसादृश्ये येयं रसनाक्रमेण पश्चाद्वलनया विस्तरवती हेतुमती च प्रतत्रयोपमापङ्क्तिः तयैवैकवाक्यताकरणेन शरद्रमणीयतोपवर्णनमिति सेयं रसनोपमा नाम प्रकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः।

इतीमास्ताश्चतस्रोऽपि रूपेण प्रकृतेन याः।

उपमानाश्चतस्रोऽन्या विकृतेन प्रचक्ष्महे॥ २२॥

विपर्यासोपमा तासु प्रथमाथोभयोपमा।

अथोत्पाद्योपमा नाम तुरीयानन्वयोपमा॥ २३॥

तासु विपर्यासोपमा यथा,—

यत्त्वन्नेत्रसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्दीवरम्

मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी।

येऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गता

स्तत् सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते॥

अत्र नेत्रादीनामुपमेयत्वमिन्दीवरादीनामुपमानत्वमिति प्रसिद्धौ येयमत्यनुरागान्नेत्रादिष्वाधिक्यबुद्धि र्नीतप्रनुरागादिन्दीवरादिषु तदनु-

कान्त्युद्दिश्यैव रासेण विरचिता अभिधीयमानसादृश्यानाममीषां परस्परमुपमानोपमेयभावः प्रसिद्धे विपर्यासेन कल्पित इति सेयं विपर्यासोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः। उभयोपमा यथा,—

तवाननमिवाम्भोजमम्भोजमिव ते मुखम्।
निलीनां नलिनीं षण्डे कथं नु त्वां लभेमहि॥

अत्राप्यत्यन्तसादृश्यात् एकस्मिन् पक्षे प्रसिद्धे विपर्यास इति सेयं प्रतीयमानसादृश्योभयोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः। उत्पाद्योपमा यथा,—

उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम्।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः॥

अत्रोपमानार्थमुत्पाद्योपमेयेन प्रतीयमानमभिधीयमानञ्च सादृश्यमभिहितमिति सेयमुत्पाद्योपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः। अनन्वयोपमा यथा,—

त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव।
त्वन्मूर्त्तिरिव मूर्त्तिस्ते त्वमिव त्वं कृशोदरि॥

अत्र त्वमेवेदृशी नान्या तत्सदृशीत्यनन्वये सति उपमानोपमेयभावविवक्षयैकस्यापि वस्तुनोऽभेदमुपकल्प्य प्रतीयमानसादृश्यमौपम्येनाभिहितमिति सेयमनन्वयोपमा नाम विकृतरूपोपमासु प्रपञ्चोपमाभक्तिः।

यदोपमानशब्दानां गौणवृत्तिव्यपाश्रयात्।
उपमेये भवेद्वृत्तिस्तदा तद्रूपकं विदुः॥ २४॥
शब्दार्थोभयभूयिष्ठभेदात्त्रेधा तदुच्यते।
शब्दभूयिष्ठमेतेषु प्रकृतं विकृतं तथा॥ २५॥
अर्थभूयिष्ठमप्याङ्गः प्राधान्येनाङ्गिनो द्विधा।
द्विधैवोभयभूयिष्ठं शुद्धसंकीर्णभेदतः॥ २६॥
चतुर्धा प्रकृतं तेषु शब्दभूयिष्ठमुच्यते।
समस्तं व्यस्तमुभयं सविशेषणमित्यपि॥ २७॥

तेषु समस्तं यथा,—

पाणिपद्मानि भूपानां सङ्कोचयितुमीशते।
तत्पादनखचन्द्राणामर्चिषः कुन्दनिर्मलाः॥

अत्रोपमितव्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासे पद्मानीव पद्मानि चन्द्रा इव चन्द्रा इत्यभेदोपचारेणात्यन्तसादृश्यात् पाणीनां नखानाञ्च पद्मचन्द्रादिभिरभिधाने सामान्येवादिशब्दाप्रयोगादुपमानार्थस्तिरोभूत इति सोऽयं गौणशब्दव्यपाश्रयः समासहेतुकः समस्तरूपं नाम प्रस्तरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः।

व्यस्तं यथा,—

अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् कुसुमानि नखार्चिषः।
बाहू लते वसन्तश्रीस्त्वं नः प्रत्यक्षचारिणी॥

अत्रापि पूर्ववत् पल्लवकुसुमलतावसन्तश्रीशब्दानां गुणवृत्त्याश्रयेणाङ्गुलीनखार्चिर्बाहुवर्णनीयनायिकाभिः सह सामानाधिकरण्यात् सामान्येवादिशब्दाप्रयोगाच्च तिरोभूतेऽप्युपमानार्थे समासो न कृत इत्यसमस्तरूपं नाम प्रस्तरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः।

समस्तव्यस्तं यथा,—

स्मितं सुखेन्दोर्ज्योत्स्ना ते प्रभाम्बु कुचकुम्भयोः।
दोर्लतापल्लवे पाणौ पुष्पं सखि नखार्चिषः॥

अत्र सुखेन्दोः स्मितमेव ज्योत्स्ना कुचकुम्भयोः प्रभैवाम्बु दोर्लतयोः पल्लवभूते पाणौ नखार्चिष एव पुष्पमिति समस्तानामसमस्तानाञ्च गौणशब्दानामुपमातिरस्कारेण दर्शितत्वादिदं समस्तव्यस्तं नाम प्रस्तारूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः।

सविशेषणं यथा,—

हरिपादः शिरोलग्नजह्नुकन्याजलांशुकः।
जयत्यसुरनिःशङ्कसुरानन्दोत्सवध्वजः॥

अत्र यथोक्तविशेषणविशिष्टो यो हरिपादः यश्च हरिहतासुरेभ्यो निःश-

ष्टानां सुराणामानन्दोत्सवध्वजस्तयोः सविशेषणयोरेव प्रतीयमान-साहृश्ययोः परस्परमुपमानोपमेयभाव इति सविशेषणं नाम प्रकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः। तदेतच्चतुष्टयमपि प्रकृतसमासादिशब्दैर्निर्वह-तीति प्रकृतमुच्यते।

चतुरो विकृतस्यापि प्रभेदान् प्रतिजानते।

परम्परा च रशना माला रूपकरूपकम्। २८।

तेषु परम्परा यथा,—

ववसाअरइपओसो रोसगइन्ददिढसिंखलापडिबन्धो।

कह कह वि दासरहिणो जअकेसरिपञ्जरो गओ घणसमओ॥

अत्र दाशरथिसम्बन्धिनो व्यवसायस्य रविणा रोषस्य गजेन्द्रेण ज-यस्य केशरिणा सहोपमानोपमेयभावकल्पनया यदेकं रूपणम् अथैतत्-सम्बन्धितया प्रदोषश्रृङ्खलाप्रतिबन्धपञ्जराणां द्वितीयं ततस्त्रयाणाम-पि घनसमयेन तृतीयं तेनेयं रूपकपरम्परा नाम विकृतरूपकेषु शब्द-भूयिष्ठरूपकभेदः।

रशना यथा,—

किशलयकरैर्लतानां करकमलैर्मृगदृशां जगज्जयति।

नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः॥

अत्र किशलयकरैः करकमलैः कमलमुखैर्मुखेन्दुभिरिति रशनाक्रमेण शब्दानां संदर्भे उपलभ्यमानसादृश्यानां मनोभुवो जगद्विजये लतादि-सम्बन्धात् करणभावमगमयतीति रशना नामैतद् विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः।

माला यथा,—

स्वामी दुर्नयवारणव्यतिकरे शौर्योपदेशे गुरु-

र्विस्रम्भे हृदयं नियोगसमये दासो भये चाश्रयः।

दाता सप्तसमुद्रसीमरशनादामाङ्किताया: चितेः

सर्वाकारकरो रुदन्नरुन्तद् को वा न कर्णो मम॥

अत्र स्वाम्यादीनां मालाक्रमेण निरूपितत्वात् मालारूपकं नाम विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः ॥

रूपकरूपकं यथा,—

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन् भ्रूलता नर्त्तकी तव ।
लीलानाट्यामृतं दृष्टौ सखि यूनां निषिञ्चति ॥

अत्र मुखमेव पङ्कजं तदेव रङ्गः भ्रूरेव लता सैव नर्त्तकी लीलैव नाट्यं तदेवामृतमिति रूपितानामपि रूपणेन समासेन रूपकरूपकं नामायं विकृतरूपकेषु शब्दभूयिष्ठरूपकभेदः। तदेतद्वस्तुद्वयमपि परम्परादिभि र्विकृतसमासादिशब्दे र्निबद्धमिति विकृतमुच्यते ।

समस्तञ्चासमस्तञ्च युक्तञ्चायुक्तमेव च ।
चतुर्धाङ्गिप्रधानं स्यादर्थभूयिष्ठरूपकम् ॥ २८ ॥

तेषु समस्तं यथा,—

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेशरम् ।
ध्रियते मूर्द्धि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥

अत्र समस्तोपमायामिव पादाख्यः पङ्कजाख्यश्चावयवी परस्परमुपमानोपमेयभूतः प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यै रङ्गुलिश्रेणिनखदीधितिभि र्दलश्रेणिकेशरैश्च सह सामस्त्येन रूपितस्तद्योग्यस्थानविन्यासेन चार्थस्य प्राधान्यमभिहितमिति समस्तं नाम रूपकमिदमङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः। न चैतद्वाचत्रं पाणिपद्मानि भूपानामित्यादेरुदाहरणादिदं न भिद्यते इति । तत्र हि वाक्ये नखार्चिषां क्रियासमावेशेन प्राधान्यमवगम्यते न नखचन्द्राणां तस्य न रूपकं। पाणिपद्मानीत्यस्य तु यद्यपि सङ्कोचक्रियायामस्ति समावेशस्तथापि न तानि वर्णनीयत्वेन उपन्यस्तानि अपि तु जिगीषुभाववर्णनाङ्गतया। अतः समावेशमात्रभणनान्न तत्र पाणिपद्मानां नापि नखचन्द्राणामर्थप्राधान्यमपि तु शब्दप्राधान्यमेव। इह तु चरणपङ्कजताम्राङ्गुलिदलश्रेण्यादिविशेषणविशिष्टस्य भूपालमौलि-

विनिवेशनेन प्राधान्यं प्रतीयत इति उभयमपि निरवद्यम् ।

असमस्तं यथा,—

> अकस्मादेव ते चण्डि स्फुरिताधरपल्लवम् ।
> मुखं मुक्तारुचो धत्ते घर्माम्भःकणमञ्जरीः ॥

अत्रापि एकदेशोपमाक्रमेण अधरपल्लवस्येदान् कणमञ्जरीणां सहजाद्यर्थावयवानामभिधानादुपमानावयविनश्चानभिधानादिदमसमस्तं नाम रूपकमङ्गिप्रधानेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि च मुख्यवस्तुनः स्फुरिताधरपल्लवमिति विशेषणविशिष्टस्य घर्माम्भःकणमञ्जरीधारणक्रियासमावेशः प्राधान्यं स्थापयति ।

युक्तं यथा,—

> स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गमिदं मुखम् ।
> न कस्य नन्दनं सुभ्रु सुरभिश्वसितानिलम् ॥

अत्र स्मितपुष्पोज्ज्वलं लोलनेत्रभृङ्गं सुरभिश्वसितानिलं ते मुखं न कस्य नन्दनमिति पुष्पभृङ्गादीनां परस्परं युक्तरूपपत्तेर्युक्तं नामायमङ्गाङ्गिप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठो रूपकभेदः । अत्र यद्यपि नन्दनमिव नन्दनमिति गौणवृत्तिव्यपाश्रयः शब्द एव समस्तविशेषणैः परिष्क्रियते तथापि नन्दयतीति नन्दनमिति शब्दभिहितक्रियासमावेशे मुखाख्यस्यैव वस्तुनः प्राधान्यमवगम्यते, तस्य त्वपक्रियत इत्यर्थप्रधानमेवैतत् ।

अयुक्तं यथा,—

> इदमार्द्रस्मितज्योत्स्नं स्निग्धनेत्रोत्पलं मुखम् ।
> जगमत्वेन्दुरस्माकं कथं तापाय कल्पते ॥

अत्र ज्योत्स्नोत्पलयोरयोगाज्जगन्नेत्रेन्दोश्च मुखस्य सन्तापकारणमिदमयुक्तं नामाङ्गिप्रधानरूपकभेदेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापिपूर्ववन्मुखाख्यस्य वस्तुनो विशेषणैः परिष्करणमिति तस्यैव प्राधान्यमवगम्यते ।

> भेदानङ्गप्रधानस्त्र चतुरोऽवयवाश्रयान् ।

सहजाहार्यतद्योगतद्वैधर्म्यैः प्रपद्यते ॥ ३० ॥

तेषु सहजावयवं यथा,—

पप्फुरिअउट्ठदलअं तक्खणविगलिअरुहिरमङ्कविच्छरम् ।
उक्खुडिअकण्ठणालं पडिअं फुडदसणकेसरं मुहकमलम् ॥

अत्रौष्ठादीनां दलादीनाञ्च मुखाम्भोजावयवानां स्फुरितविगलितोत्खण्डितस्फुटविशेषणविशिष्टानां परस्परमुपमानोपमेयभावरूपितानां मुखपक्षे कमलपक्षे च सहजत्वं गम्यत इति सहजावयवो नामायमङ्गप्रधानरूपकैश्वर्यभूयिष्ठरूपकभेदः। नैतद्वाचंत्र ताम्राङ्गुलिदलस्थे णीत्यादेरर्थप्रधानभेदादिदं न भिद्यते। तत्र हि भूपालमौलिधारणक्रियासमावेशेनावयविनः प्राधान्यं विवक्षितमिह तु पतनक्रियायामवयवानाम्। अतएव ते तत्र स्फुरितादिविशेषणै र्विशिष्यन्ते।

आहार्यावयवं यथा,—

तो कुम्भअण्णपडिवअणदण्डपडिघट्टिआमरिसघोरविसो ।
गलिअसुअणिम्मोओ जाओ भीसणअरो दसाणणभुअओ ॥

अत्र कुम्भकर्णप्रतिवचनममर्षोऽशुकमिति दशाननपक्षे दण्डो घोरविषं निर्मोक इति भुजगपक्षे ये अवयवास्तेषामाहार्यत्वादिदमाहार्यावयवं नाम रूपकमङ्गप्रधानरूपकैश्वर्यभूयिष्ठरूपकभेदः। अत्रापि कुम्भकर्णसम्बन्धपरिघट्टितगलितविशिष्टानामवयवानामेव दशाननभुजगभीषणतरीकरणक्रियायां प्राधान्यमवगम्यते।

उभयावयवं यथा,—

यस्या बीजमहङ्कृति र्गुरुतरो मूलं ममेति ग्रहो
नित्यत्वस्मृतिरङ्कुरः सुतसुहृद्भृत्यादयः पल्लवाः ।
स्कन्धो दारपरिग्रहः परिभवः पुष्पं फलं दुर्गतिः
सा मे त्वच्चरणार्हणापरशुना तृष्णालता लूयताम् ॥

अत्र बीजं मूलमङ्कुरः पुष्पं फलमिति लतापक्षे सहजाः तृष्णापक्षे पुनरहङ्कृत्यादयः आहार्यावयवा इति तदिदं सहजाहार्याणामवयवानां

परस्परमुपमानोपमेयभावरूपणेनोभयावयवं नाम रूपकमिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि चाहङ्कारस्यमन्ताप्नौव्यवहरणमुतादिदारपरिग्रहपराभवदुर्गतीनामवयवानामेव बीजादिरूपेण रूपितानां भगवदाराधनकुठारेण तृष्णालता लूयतामिति प्रार्थनक्रियया समावेशेन प्राधान्यमवगम्यते ।

विषमावयवं यथा,—

मदरक्तकपोलेन मन्मथस्त्वन्मुखेन्दुना ।
नर्तितभ्रूलतेनालं मर्दितुं भुवनत्रयम् ॥

अत्रेन्दुना मुखावयवी रूपितः भ्रुवौ च तदवयवौ लतात्वयविभ्यां मदरक्तौ तु कपोलौ न केनापोति सर्वतो वैषम्याद्विषमावयवं नाम रूपकमिदमङ्गप्रधानरूपकेष्वर्थभूयिष्ठरूपकभेदः । अत्रापि मदरक्तनर्तितयोः कपोलभ्रुवोरेव मन्मथस्य जगत्त्रितयमर्दनक्रियायां प्राधान्यं साधकतमत्वमवगम्यते ।

आधारवन्निराधारं केवलं व्यतिरेकि च ।
इति शब्दार्थभूयिष्ठं शुद्धमाहुश्चतुर्विधम् ॥ ३१ ॥

तेष्वाधारवद् यथा—

सोहइ विसुद्धकिरणो गअणसमुद्दस्स रअणिवेलालग्गो ।
तारामोत्तापअरो फुडविहडिअमेहसिप्पिसम्पुडविमुक्को ॥

अत्र समुद्रत्वेन रूपितं गगनमाधारं परिकल्प्य रजनिमेघतारकौघानां वेलाशुक्तिमुक्ताफलप्रकाराणां च प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्यानां शब्दप्राधान्यतोऽर्थप्राधान्यतश्च रूपणं कृतमिति आधारवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः ।

निराधारं यथा,—

वणराइकेसहत्था कुसुमाउहसुरहिसंचरन्तधअवडा ।
ससिअरमुहुत्तमेहा तमपडिहत्था विणेन्ति धूमुप्पीडा ॥

अत्र धूमोत्पीडानां वनराजिकेशहस्तत्वेन कुसुमायुधसुरभिसञ्चरद्-

नपटत्वेन भ्रमिकरमुक्तत्तेमेषत्वेन समःप्रतिष्ठत्वेन च रूपितानां निराधाराणामेव शब्दप्राधान्यमर्थप्राधान्यञ्चावधार्यते इति निराधारं नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषु शब्दार्थभूयिष्ठरूपकभेदः।

केवलं यथा,—

देहितभ्रु गलद्धर्मजलमालोहितेक्षणम्।
विहृणोति मदावस्थामिदं वदनपङ्कजम्॥

अत्रावयविन एव केवलस्य वदनपङ्कजमिवेति रूपणादस्य शब्दप्राधान्यं देहितभ्रुप्रभृतिविशेषणोपादानाच्चार्थप्राधान्यमेव लक्ष्यते तेन केवलं नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः।

व्यतिरेकवद् यथा,—

अनाघ्रातं पुष्पं किसलयमलूनं कररुहै-
रनाविद्धं रत्नं मधु नवमनास्वादितरसम्।
अखण्डं पुण्यानां फलमिव च तद्रूपमनघम्
न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः॥

अत्र पुष्पकिसलयरत्नमधुपुण्यफलानामनाघ्रातमित्यादिविशेषणापादित-व्यतिरेकाणां प्रतीयमानसादृश्येन शकुन्तलारूपेण रूपणादर्थतः शब्दतश्च प्राधान्यमवधार्यत इति व्यतिरेकवन्नाम रूपकमिदं शुद्धरूपकेषूभय-भूयिष्ठरूपकभेदः।

अथ सङ्कीर्णभेदानां चतुष्टयमिहोच्यते।
स्यात् सावयवसङ्कीर्णं तथा नावयवाह्वयम्॥ ३२॥
तथैवोभयसङ्कीर्णं श्लेषोपहितमित्यपि।
सैषा रूपकभेदानां विंशतिश्चतुरुत्तरा॥ ३३॥

तेषु सावयवसङ्कीर्णं यथा,—

रइअरकेसरणिवहं सोहइ धवलदलसहस्सपरिगअम्।
मह्महणाहिपङ्कअं व णहअलम्॥

अत्र पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलं शोभत इत्युपमानोपमेय-

भावेनावयविनोरभेदमात्रविवक्षायामुपमेयं न रूपकम्। रविकरधवलाभ्रदलसङ्घयोः कीमरनिकरदलसङ्घयोश्च प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्ययोश्च सत्त्वाच्छायावयवभूतयोरभेदोपचारेण रूपणमिति सावयवरूपेणोपमायाः संकीर्णत्वादिदं सावयवसङ्कीर्णं नाम सङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः।

निरवयवसङ्कीर्णं यथा,—

दीहो दिअहभुअङ्गो रइबिम्बफणामणिप्पहं विअसन्तो।
अवरसमुद्दमुवगओ मुञ्चन्तो कंचुअं व्व मणिवहं॥

अत्र दिवसावयविनो भुजङ्गावयविनश्चाभिधीयमानप्रतीयमानदैर्घ्यदारुणादिधर्मयोरभेदोपचारेण रूपणमवयवानां चतुर्णां रविबिम्बातपफणामणिनिर्मोकाणां सत्त्वामप्यभेदोपचारयोग्यतायां द्वयोरिवशब्दप्रयोगेनोपमायां द्वयोस्तत्ररूपणेऽपि असामानाधिकरण्यान्नावयवावयविभावो विभाव्यते इति निरवयवसोपमायां सङ्कीर्णत्वान्निरवयवसङ्कीर्णं नाम सङ्कीर्णरूपकेषु उभयभूयिष्ठरूपकभेदः।

उभयसङ्कीर्णं यथा,—

धुअमेहमहुअराओ घणसमआअड्ढिओ ण अ विसुक्काओ।
णहपाअवसाहाओ णिअअट्ठाणं व पडिगआ दिसाओ॥

अत्र पादपरूपेण रूपितस्य नभसो यदेतद्दिशां शाखारूपेण रूपणं मेघानाञ्च मधुकरमकरेण तदुभयमप्यन्यपदार्थषष्ठीसमासयोरभिधीयमानेन सावयवं निरवयवञ्चेति उत्प्रेक्षया च सङ्कीर्यमाणमुभयसङ्कीर्णरूपकव्यपदेशं लभते सोऽयं सङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकभेदः।

श्लेषोपहितं यथा,—

पीणपओहरलग्गं दिसाणपणसन्तजलअसमअविइण्णं।
सोहग्गपढमइण्हं पधाअइ सरसणहपअं व इन्दहणुम्॥

अत्र सरसनखपदाकारमैन्द्रधनुः उत्प्रेक्षासादृश्यादभेदोपचारेण रूपणे योऽयं सरसे नभसि पदमसेऽति युगपत्सत्या श्लिष्टरूपेण

सद्विशेषणप्रकारः यस्य शोभायाः प्रथममग्रं चिह्नं सौभाग्यस्य च प्रथमं चिह्नं पीनपयोधरे मेघे स्तने वा लग्नमित्यादिविशेषणविशेष्यभावः। तेनेदं श्लेषेणोपधीयत इति श्लेषोपहितं नाम सङ्कीर्णरूपकेषूभयभूयिष्ठरूपकं भेदः।

द्वयोर्यत्रोक्तिचातुर्यादौपम्यार्थोऽवगम्यते।
उपमारूपकान्यत्वे साम्यमित्यामनन्ति तत्॥ ३४॥
तदानन्त्येन भेदानामसङ्क्रं तस्य वृत्तयः।
दृष्टान्तोक्तिः प्रपञ्चोक्तिः प्रतिवस्तूक्तिरेव च॥ ३५॥
तत्रवादेः प्रयोगेन दृष्टान्तोक्तिं प्रचक्षते।
इवादेरप्रयोगेण प्रपञ्चोक्तिं मनीषिणः॥ ३६॥
वस्तु किञ्चिदुपन्यस्य न्यसनात्तत्सधर्मणः।
साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिवस्तूक्तिरुच्यते॥ ३७॥
तत्र क्रियाजातिगुणद्रव्ययोगादिहेतुके।
साम्येऽत्र पूर्वादिभेदेन दृष्टान्तोक्तिर्विधीयते॥ ३८॥

सा क्रियायोगनिमित्तसाम्या दृष्टान्तोक्तिः सामान्यतः पूर्वा यथा,—

स्थितः स्थितामुच्चलितः प्रयातां निषेदुषीमासनबन्धधीरः।
जलाभिलाषी जलमाददानां छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्॥

अत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनाविष्टलिङ्गत्वादवस्थाभिधेयत्वाच्च स्थित इत्यादिषु न लिङ्गभेददोषः। अभिधीयमानस्यानादिक्रियायोगजनितं साम्यं समस्तमूर्तिमत् साधारणञ्च पूर्वमेव छायादृष्टान्तः सेयं क्रियायोगनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः। सैव क्रियागुणयोगनिमित्ता विशेषतः पूर्वा यथा,—

सअलुज्जोइअवसुहे समत्थजीअलोअवित्थरन्तपआवे।
ठाइ ण चिरं रविम्मि व विहाणपडिदा वि मइलदा सप्पुरिसे॥

अत्र जगदुद्योतनक्रियाप्रतापगुणयोगहेतुसाम्यमसाधारणञ्च सूर्यदृष्टान्त इति विशेषतः क्रियागुणयोगनिमित्तेयं पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्य-

भेदः । गुणयोगनिमित्तसाम्या सामान्येन उत्तरा यथा,—

रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम् ।
न कारणात् स्वाद्विभिदे कुमारः प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥

अत्र रूपादिगुणयोगजन्मजनितं साम्यं सामान्यरूपञ्च पश्चात् प्रदीपदृष्टान्त इति सामान्यतो गुणयोगनिमित्तेयमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिसाम्यभेदः । सैव क्रियागुणद्रव्ययोगनिमित्ता विशेषतो यथा,—

अव्वोच्छिन्नपसरिओ अहिअं उद्धाइफुरिअसूरच्छाओ ।
उच्छाहो सुहगाणं विसमक्खलिओ महाणईण व सोत्तो ॥

अत्राव्यवच्छिन्नप्रसृत इति क्रियायोगनिमित्तं स्फुरितशौर्यच्छाय इति गुणयोगनिमित्तं स्फुरितसूर्यच्छाय इति द्रव्ययोगनिमित्तञ्च साम्यं सामान्यविशेषरूपञ्च विषमस्खलितमहानदीस्रोतोदृष्टान्त इति विशेषतः क्रियादियोगनिमित्तेयमुत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । द्रव्यजातिनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा दृष्टान्तोक्ति यथा,—

विसवेओ व्व पसरिओ जं जं अहिलेइ वहलधूमुप्पीड़ो ।
सामलइज्जइ तं तं रुहिरं व महोअहिस्स विद्दुमवेरट्टं ॥

अत्र धूमविषयो विद्रुमरुधिरयोश्च द्रव्यजातियोगकृतं प्रतीयमानं श्यामलायत इति धूमविषद्रव्ययोगजनितमभिधीयमानं सामान्यरूपञ्च साम्यं सेयं दृष्टान्तस्य पूर्वमेवोपन्यासाद् द्रव्यजातियोगनिमित्तसाम्या सामान्यतः पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः । सैव द्रव्ययोगनिमित्तसाम्या विशेषतो यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

अत्र दीपशिखादिद्रव्ययोगकृतं साम्यं सामान्यविशेषरूपौ सञ्चारिणी दीपशिखेति च राजमार्गाट्ट इति च दृष्टान्तौ पूर्वमेवोपन्यस्तौ सेयं विशेषतो द्रव्ययोगनिमित्तसाम्या पूर्वा नाम दृष्टान्तोक्ति साम्यभेदः । द्रव्ययोगनिमित्तसाम्यैव सामान्यत उत्तरा यथा,—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते।

मलीमसमुखा वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा,—

अत्र द्रव्ययोगकृतं साम्यं सामान्यरूपस्य प्रदीपः पश्चात् प्रदीपशिखावर्त्ति र्दृष्टान्तः सेयं यथोक्तरूपोत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः। सैव क्रियागुणयोगनिमित्तसाम्या विशेषतो यथा,—

तो ताण हअच्छाअं णिच्चललोअणसिहं पउत्थपआवं।

आलेक्खपईवाणं व णिअअं पअइचटुलत्तणं पि विअलिअं॥

अत्र हतच्छायमित्यादीनामन्तर्गतगुणत्वेन क्रियाविशेषणत्वात् क्रियागुणयोगनिमित्तं निजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितमिति गुणयोगनिमित्तं च साम्यं सामान्यविशेषरूपस्यालेख्यप्रदीपदृष्टान्त इति क्रियागुणयोगनिमित्तेयं विशेषत उत्तरा नाम दृष्टान्तोक्तिः साम्यभेदः। अथ दृष्टान्तोक्ते र्दृष्टान्तालङ्कारस्य च को विशेषः। उच्यते लौकिकपरीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इत्यर्थं प्रति न कश्चिद्विशेषः उक्तिं प्रति पुनरनेको विद्यते तद् यथा। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो र्भिन्ने वाक्ये निर्देशो दृष्टान्तालङ्कारः,एकवाक्ये निर्देशो दृष्टान्तोक्तिः। साधर्म्यप्रसिद्धये दृष्टान्तालङ्कारः, साधर्म्याप्रसिद्धये दृष्टान्तोक्तिः। इवाद्यप्रयोगे दृष्टान्तालङ्कारः, इवादि प्रयोगे तु दृष्टान्तोक्तिः। अत एवेयमुभयालङ्कारः स पुनरर्थालङ्कार इति साम्योत्कर्षापकर्षोक्ते रुपमानोपमेययोः प्रकृता विकृता चेति प्रपञ्चोक्तिः प्रदर्श्यते। सोपमानोपमेययोः साम्येन प्रकृता यथा,—

अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः।

यथा तदीयै र्नयनैः कुतूहलात् पुरः सखीनाममिमीत लोचने॥

अत्र मृगलोचनोपमानानां तल्लोचनोपमेययोश्च साम्यमविकृतानामेव प्रतीयते सेयं सामान्येन प्रकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः। प्रकृतेयोपमानोत्कर्षेण यथा,—

गर्भमसम्बाधमिमं लोचनयुगलेन वहसि किं मुग्धे।

सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि॥

अत्र तव द्वे लोचनोत्पले एव सरसी पुन र्वहति नीलोत्पलानीत्युपमानोत्कर्षः प्रस्तुत एव प्रतीयते। सेयमुपमानोत्कर्षेण प्रस्तुता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः। सैवोपमानापकर्षेण यथा,—

अन्यतो नय मुहूर्त्तमाननं चन्द्र एष सरले कलामयः।
मा कदाचन कपोलयो र्मलं संक्रमय्य समतां नयिष्यति॥

अत्रोपमानस्य मलिनतासक्तोऽपकर्षः प्रस्तुत एव प्रतीयते। सेयमुपमानापकर्षेण प्रस्तुता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः। सैवोपमानस्य किञ्चिदुत्कर्षेण यथा,—

आपानमात्ररसिके सरसीरुहस्य
किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम्।
कालः कलि र्जगदिदं न कृतज्ञमज्ञे
स्थित्वा हरिष्यति तवैव मुखस्य शोभाम्॥

अत्रोपमानस्योपमेयादीषदुत्कर्षः प्रस्तुत एव प्रतीयते। सेयमीषदुत्कर्षेण प्रस्तुता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः।

उपमानोपमेययोः साम्यापत्त्या विकृता यथा,—

घरिणीए महाणसकम्मलग्गमसिमइलिएण हत्थेण।
छित्तं मुहं हसिज्जइ चन्दावत्थं गअं पइणा॥

अत्रोत्कृष्टोपमेयस्य मसीमालिन्यवैकृतेनोपमानसाम्यमापाद्यमानं प्रतीयते सेयमुपमानोपमेययोः साम्यापत्त्या विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः। विकृतैवोपमेयस्योत्कर्षापत्त्या यथा,—

रत्तुप्पलदलसोहा तीअ वि चसअम्मि सुरहिवारुणीभरिए।
मअतंबेहि मणहरपडिमापडिएहि लोअणेहिं लद्धा॥

अत्रोपमेयस्य मधुमदाताम्रत्ववैकृत उत्कर्षः प्रतीयते सेयमुपमेयोत्कर्षेण विकृता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः। सैवोपमेयापकर्षापत्त्या यथा,—

मृगं मृगाङ्कः सकलं सदाङ्के बिभर्त्ति तस्यास्तु मुखं कदाचित्।
कपोलदेशे मृगनाभिपत्रमियात् सखे तस्य ततोऽपकर्षः॥

अत्र मृगाङ्कः सकलं मृगं सदा बिभर्ति तन्मुखस्य कदाचिन्मृगनाभिमात्रमेव पत्रमित्युपमेयस्यात्र वाचनिक्यपकर्षोपपत्तिः प्रतीयते, सेयमुपमेयापकर्षोपपत्त्या विक्रता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः। सैवोपमेयस्यात्र साम्यापत्त्योपमानोत्कर्षेण च यथा,—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियते नाम्ने यदि वल्लभो जनः।
निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवित एव जीवति॥

अत्रोपमेयस्य यथोक्तधर्मयोगे सत्युपमानेन पूर्वार्धे साम्यमुत्तरार्धे तु किञ्चिदुत्कर्षो भवति सेयं यथोक्ता विक्रता नाम प्रपञ्चोक्तिः साम्यभेदः।

प्रतिवस्तूक्तिरप्येषर्ज्वी वक्रा च कथ्यते।
दृष्टान्तोक्तेश्च सा च्छायां प्रपञ्चोक्तेश्च गाहते॥ ३८॥

सा दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृजुः पूर्वा च यथा,—

तन्मन्ये हिमभासस्तारानिकरेण कान्तिरुच्छेद्या।
यत्तस्या मुखमेतद् यदि युवतिमुखानि विजयन्ते॥

अत्र तदिन्दोस्तारकौघेण कान्तिरुच्छेद्या इति पूर्वमृजूक्त्या दृष्टान्तरूपं पश्चाद् यदेतन्मुखं युवतिमुखानि विजयन्त इति ऋजूक्त्यैव दार्ष्टान्तिकरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधावृज्वी पूर्वा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः।

सैवोत्तरा वक्रा च यथा,—

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य।
दूरीकृताः खलु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः॥

अत्र शुद्धान्तदुर्लभमिति वक्रोक्त्या पूर्वं दार्ष्टान्तिकरूपं वस्तूपन्यस्य पश्चात् दूरीकृताः खलु गुणैरिति वक्रोक्त्यैव दृष्टान्तरूपं प्रतिवस्तूपन्यस्तमिति सेयं दृष्टान्तोक्तिच्छायया विधौ वक्रोत्तरा च प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः।

दृष्टान्तोक्तिच्छायया निषेधे ऋजुः पूर्वा यथा,—

न मालतीदाम विमर्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधान्।
म्लानापि न म्लायति केसरस्रग् देवी न खण्डप्रणया कथञ्चित्॥

अत्र न मालतीदाम विमर्दयोग्यमिति म्लानापि न म्लायति केसरस्रगिति च ऋजूक्तिभ्यामेव पूर्वं दृष्टान्तरूपे वस्तुनी प्रतिषिध्योत्तरकालं न प्रेम नव्यं सहतेऽपराधानिति देवी न खण्डप्रणया कथञ्चिदिति च दार्ष्टान्तिकरूपे प्रतिवस्तुनी ऋजूक्त्यैव प्रतिषिद्धे सेयं निषेधे ऋज्वी पूर्वा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः।

सैवोत्तरा च वक्रा च यथा,—

मानुषीषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात्॥

अत्र कथं वा स्यादिति वक्रया निषेधोक्त्या दार्ष्टान्तिकमभिधाय पश्चान्न वसुधातलात् प्रभातरलं ज्योतिरुदेतीति वैयधिकरण्यवक्रयैव निषेधोक्त्या दृष्टान्तोऽभिहितः सेयं निषेधे वक्रोत्तरा च दृष्टान्तोक्तिच्छायया प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः॥

प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधात्री यथा,—

तरङ्गय दृशोऽङ्गने पततु चित्रमिन्दीवरम्
स्फुटीकुरु रदच्छदं व्रजतु विद्रुमः श्वेतताम्।
क्षणं वपुरपावृणु स्पृशतु काञ्चनं कालिकाम्
उदञ्चय मुखं मनाग् भवतु च द्विचन्द्रं नभः॥

अत्र प्रथमचतुर्थपादयोरुपमानोपमेयसाम्यं वैस्ततं द्वितीयतृतीयपादयोरुपमानापकर्षः प्रस्तुत इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधात्री नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः। सैव विधौ वक्रा यथा,—

एक्कोच्चिअ भुअभङ्गे विमलकवोले
वअणम्मि तुह समप्पिअ सिरिच्छणअणे।
एउ ससिबिम्बउ कलङ्कगारउ पंडुरउ किम्वत्तउ
उण्णरेण भमाइ अणिअच्छणअप्परउ॥

अत्रोपमेयोत्कर्षो वैकृतः उपमानापकर्षः प्राकृतः प्रकाशित एव या पुन-रियमुत्तरार्धेन रूपकेणोपमानापकर्षस्त्रोक्तिभङ्गिस्तयेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया विधौ वक्रा नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः। सैव निषेधे ऋज्वी यथा,—

दातारो यदि कल्पशाखिभिरलं यद्यर्थिनः किं तृणैः
सन्तश्चेदमृतेन किं यदि खलास्तत् कालकूटेन किम्।
किं कर्पूरशलाकया यदि दृशोः पन्थानमेति प्रिया
संसारेऽपि सतीन्द्रजालमपरं यद्यस्ति तेनापि किम्॥

अत्रोपमेयोत्कर्षः ऋजूक्तैव च निबद्ध इति सेयं प्रपञ्चोक्तिच्छायया निषेधे ऋजुर्नाम प्रतिवस्तूक्तिः साम्यभेदः।

सैव निषेधे वक्रा यथा,—

तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा तच्चेत् स्मितं का सुधा
तच्चक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्ताश्चेद्गिरो धिङ्मधु।
धिक् कन्दर्पधनुर्भ्रुवौ च यदि ते किं वा बहु ब्रूमहे
तत् सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः सर्गक्रमो वेधसः॥

अत्रोपमानापकर्षो वक्रोक्त्या च निषेधः शेषं पूर्ववत् ते इमे द्वे अपि मालोपमाच्छायया प्रपञ्चोक्तिपूर्वे पुनः उपमाच्छाययेति मन्तव्यम्।

अर्थयोरतिसादृश्याद् यत्र दोलायते मनः।
तमेकानेकविषयं कवयः संशयं विदुः॥ ३९॥
तत्रैकविषयोऽनेको यस्मिन्नेकत्र शङ्क्यते।
यस्मिन्नेकमनेकत्र सोऽनेकविषयः स्मृतः॥ ४०॥

तयोराद्योऽभिधीयमानसादृश्यो यथा,—

आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा
नासाग्रे नयनं यदेतदपरं यच्चैकतानं मनः।
मौनं चेदमिदं च शून्यमखिलं यद्विश्वमाभाति ते
तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि॥

अत्रैकस्मिन् वस्तुनि वस्तुद्वयस्याभिधीयमानसामान्यप्रत्ययं तद्विशेषप्रत्य-

स्यादुभयविशेषणश्रवणाद्यो यो विमर्शः सोऽयमेकविषयः संशयः।
स एव प्रतीयमानसादृश्यो यथा,—

किं पद्ममन्तर्भ्रान्तालि किं ते लोलेक्षणं मुखम्।
मम दोलायते चित्तं पश्यतश्चारु पश्यसि॥

अत्र मुखलक्षणे लोचनलक्षणे चैकस्मिन्नेव वस्तुनि पद्मलक्षणं भ्रमरलक्षणञ्चापरमपि वस्तु प्रतीयमानसादृश्यमाशङ्क्यते सोऽयमप्येकविषय एव संशयः। अनेकवस्तुविषयो द्विधा शुद्धो मिश्रश्च। तयोः प्रतीयमानसादृश्यः शुद्धो यथा,—

बाली भंभुरभोली उद्ससिचचिर्बसणो गहण सुचिश्र विचिकन्ता।
चिद्धाए मेश्मलीए एङ्कवि तीश्र मुङ्क ओहृद पुणु ओहृद गश्रणभुखङ्के श्रो
थक्क श्राणद दोण्ह वि चउड क्कउ॥

अत्र द्वयोः प्रतीयमानसादृश्ययोः बालिकामुखचन्द्रयोरेकचन्द्र एव विप्रकृष्यत इति सोऽयमनेकविषयः शुद्धः संशयः।
अभिधीयमानसादृश्यो मिश्रो यथा,—

द्वावप्येतावभिनवजपापुष्पभासां निवासौ
तिष्ठत्यन्ते द्वयमपि वियन्मण्डलस्योपकन्ठम्।
अर्कं को वायुदयति च कः को रविः कः शशाङ्कः
का च प्राची तदिह न वयं का प्रतीचीति विद्मः॥

अत्र द्वयोरभिधीयमानसादृश्ययोः सूर्याचन्द्रमसोः प्राचीप्रतीच्यो र्वा तदन्यतममेकमेव वस्तु पर्यायतो विशङ्क्यत इति अनेकविषयोऽयं मिश्रः संशयः। उपलक्षणञ्चैतत् तेन वितर्कोत्प्रादयोऽपि संशयोक्तावेव द्रष्टव्याः।
तद् यथा,—

सरोजपत्रे परिलीनषट्पदे विशालदृष्टेः स्विदमू विलोचने।
शिरोरुहाः स्विन्नतपक्ष्मसन्तते द्विरेफवृन्दं नु निशब्दनिश्चलम्॥
अगूढहासस्फुटदन्तकेसरं मुखं स्विदेतद्विकचं नु पङ्कजम्।
इति प्रलीनां नलिनीवने सखीं विदाम्बभूवुः सुचिरेण योषितः॥ युग्मम्

न केतकीनां विलसन्ति सूचयः प्रवासिनो हन्त हसत्ययं विधिः ।
तडिल्लतेयं न चकास्ति चञ्चला पुरः स्मरज्योतिरिदं विजृम्भते ॥

अत्र केतकीसूचीनां विधिविहसितैः प्रतीयमानसादृश्यैः तडिल्लतायाश्च स्मरज्योतिषापह्नुतत्वाद् इयं प्रतीयमानौपम्यवत्यपह्नुतिः ।

अनौपम्याभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,—

राजकन्यानुरक्तं मां रोमोद्भेदेन रक्षकाः ।
अवगच्छेयुराज्ञातमहो शीतानिलं वनम् ॥

अत्र राजकन्यानुरागलक्षणस्य रोमाञ्चकारणस्य रक्षकावगतिहेतोः पूर्वमेवाभिहितस्य च वनानिलशैत्यलक्षणेन कारणान्तरेणापह्नवः न चैतयोः साहश्यमस्ति सेयमनौपम्याभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः कार्यत्वात् पूर्वं कारणोपन्यासेन पूर्वेत्युच्यते ।

सैवापूर्वा यथा,—

आनन्दाश्रु प्रवृत्तं मे कथं दृष्ट्वैव कन्यकाम् ।
अक्षि मे पुष्परजसा वातोद्धूतेन पूरितम् ॥

अत्रानन्दाश्रु प्रवृत्तमिति पूर्वं कार्यत्वस्य पश्चाद् दृष्ट्वैव कन्यकामिति कारणस्योपन्यासः शेषं पूर्ववत् सेयमभिधीयमानापह्नोतव्यवस्तुः अनौपम्यापह्नुतिरपूर्वेत्युच्यते ।

अनौपम्यैव प्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा यथा,—

उह पेक्खिअ वहुकारिस्सआइ पत्ते सि दड्ढअवक्कलिए ।
कण्टअविलिहिअपीणुण्णअत्थणे उत्तम सुपसाओ ॥

अत्र नैतस्याः स्तनयोरुपपतिना नखक्षतं क्षतमपि तु कण्टकैरिति प्रतीयमानापह्नोतव्यं वस्तु प्रकाश्यते। पूर्ववदेव च पूर्वार्धे कारणस्योपन्यासः पश्चिमार्धे तु कार्योपदेशो दृश्यते। सेयमनौपम्याप्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुः पूर्वा नामापह्नुतिरपह्नुत्य किञ्चिदन्यार्थदर्शनमिति लक्षणयोगाच्चायते ॥

सैवापूर्वा यथा,—

कस्स व ण होइ रोसो दट्ठ ण पिआइ सव्वणं अहरं।

सभमरपउमाघाइ णिवारिअं वामे सहसु एण्हिं॥

अत्रापि नास्या उपपतिना अधरो व्रणितः किं तर्हि भ्रमरेणेति प्रतीयमानापह्नोतव्यं वस्तु पूर्वार्द्धे तु सव्रणमधरमिति कार्यमुपन्यस्य पश्चिमार्द्धे सभ्रमरकमलाघ्रायिणीति कारणमुपन्यस्तं सेयमन्यौपम्या प्रतीयमानापह्नोतव्यवस्तुपूर्वा च यथोक्तलक्षणयोगाज्ज्ञायते।

समाधिमन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं विदुः।

निरुद्भेदोऽथ सोद्भेदः स द्विधा परिपठ्यते॥ ४४॥

तयो र्निरुद्भेदो यथा,—

दूरंपरिवड्ढराए अवऊहन्तम्मि दिणअरे अवरदिसं।

असहन्ति व्व कि लिम्माइ पिअअमपच्चक्खदूसणं दिणलच्छी॥

अत्र दिनकरदिनलक्ष्मीप्रतिचीनां समारोपितनायकनायिकाप्रतिनायिकाधर्माणां दूरप्रतिवद्धराग इत्यादिभिः श्लिष्टपदैरनुद्भेदः। एवमन्यधर्माध्यारोपादयं निरुद्भेदः समाधिभेदः॥

सोद्भेदो यथा,—

वसहे लङ्घोलं गइ एआइ पुणु वज्ज वलि

किज्जमि तामरसिणि तुम्भ रोसङ्क विरुङ्क हेद।

णीरग्गलु जंपइ किंपि णिजावलण

ताव हिमिणविसिहि भत्थि पुलुट्टतणु॥

अत्रापि प्रियतमव्यलीकाशङ्किण्याः कापि कामिनी हिमानीदग्धां कमलिनीमालोक्य तस्यामात्मधर्मान् छिद्र च सूर्यधर्मानारोपयति ते च वलिः कियेऽच्छं तव रोपस्थलाभिः पदैरुद्भिद्यमाना इव प्रतीयन्ते इत्ययं सोद्भेदः समाधिभेदः। अन्यधान्यधर्मा इति वचनात्तत्रा धर्मिणोऽप्यध्यासे समाधिरिष्यते।

सधर्माणां धर्मिणश्च यथा,—

चन्द्रज्योत्स्नाविशदपुलिने सैकतेऽस्मिन् सरय्वा

वादद्वैतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।
एको ब्रूते प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥

अत्र संबोध्य वर्णनीये विष्णुस्वरूपस्य धर्मिणस्तद्धर्माणां चाध्यासादयं धर्मिधर्माध्यासरूपः समाधिः ।

धर्मिण एवाध्यासो यथा,—

प्राप्तश्रीरेष कस्मात् पुनरपि मयि तं मन्थखेदं विदध्यात्
निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव संभावयामि ।
सेतुं बध्नाति कस्मात् पुनरयमखिलद्वीपनाथानुयात-
स्त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः ॥

अत्र प्राप्तश्रीरेष कस्मादित्यादिभिर्मन्थखेदादिधर्माणां निवर्त्तितत्वात् प्राप्तश्रीरित्यादीनाञ्च श्लेषेणैवाभिधानात् त्वयीति वर्णनीयपदे विष्णुस्वरूपस्य धर्मिण एवाध्यासात् तद्धर्माणां चानध्यासादयं धर्मध्यासरूपः समाधिः ।

समाधिमेव मन्यन्ते मीलितं तदपि द्विधा ।
धर्माणामेव चाध्यासे धर्मिणो वान्यवस्तुनि ॥ ४५ ॥

अत्रान्यधर्माणामेवान्यवस्तुन्यध्यासान्मीलितं यथा,—

पल्लविअं विअ करपल्लवेहिं पप्फुल्लिअं विअ णअणेहिं ।
फलिअं विअ पीणपओहरेहिं अज्जाए लावण्णं ॥

अत्र पल्लवितमिव पुष्पितमिव फलितमिवेत्युत्प्रेक्षया लताधर्माणां लावण्यधर्मिणि धर्माध्यारोपो दृश्यते । करपल्लवादीनां चानुपात्तव्यापारहेतुत्वेन साधकतमत्वेन वा प्राधान्यं लक्ष्यते । सोऽयमन्यवस्तुनि पुनरन्यधर्माणामेवारोपेण मीलितं नाम समाधिभेदो भवति । स तूद्देशे समाधुरुक्तिरित्युक्तिग्रहणाल्लभ्यते ।

धर्मिणो धर्मिणश्च यथा,—

देहो व्व पडइ दिअहो कण्ठच्छेओ व्व लोहिओ होइ रई ।

अत्रोपमानभूतस्त्र सहृदयस्त्र व्याजगर्हणया तदुपमेयः कोऽपि सत्पुरुषो विगर्ह्यत इति सेयं प्रतीयमानसादृश्या गर्हावती नाम समासोक्तिः ।

सैवोभयवती यथा,—

निष्क्रान्तामरविन्दिनीं स्फुटितोद्भेभां स्थलीं पल्वले
जम्बालाविलमम्बु कर्तुमपरा स्तुते वराही सुतान् ।
दंष्ट्रायां चतुरर्णवोर्मिपटलैरासावितायामियम्
यस्या एव मिथोः स्थिता विपदि भूः सा पुत्रिणी पोत्रिणी ॥

अत्र पूर्वार्धे गर्हा उत्तरार्धे श्लाघा गम्यते सेयं प्रतीयमानासादृश्योभयवती समासोक्तिः ।

अनुभयवती यथा,—

इतः स्वपिति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषा-
मितश्च शरणार्थिनः शिखरिपक्षिणः शेरते ।
इतोऽपि वडवानलः सह समस्तसंवर्तकै-
रहो विततमूर्जितं भरसहश्च सिन्धो र्वपुः ॥

अत्र गर्हा श्लाघा वा विस्मयोक्त्यावेशात्नुसयते । सेयं प्रतीयमानसादृश्यानुभयवती नाम समासोक्तिः ।

अभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्याकारविशेषणा यथा,—

नालस्य प्रसरो जलेष्वपि कृतावासस्य कोषे रुचि-
र्दण्डे कर्कशता मुखे च मृदुता मित्रे महान् प्रश्रयः ।
आमूलं गुणसंग्रहव्यसनिता द्वेषश्च दोषाकरे
यस्यैषा स्थितिरम्बुजस्य वसति युक्तैव तत्र श्रियः ॥

अत्राम्बुरुहसत्पुरुषयोः परस्परमुपमानोपमेयभावस्यातिशयप्रसिद्धेरुपमानेनैव श्लेषवत्तुल्यविशेषणपदाभिधीयमानसादृश्यमुपमानमेवावगम्यते । सेयमभिधीयमानसादृश्या श्लाघावती तुल्यविशेषणा नाम समासोक्तिः ।

प्रतीयमानाभिधीयमानसादृश्या श्लाघागर्हावती तुल्यातुल्यविशेषणा

यथा,—

उपाध्वं गत् पान्थाः पुनरपि सरो मार्गतिलकम्
यदासाद्य स्वेच्छं विलसथ विलीनक्लमभराः।
इतस्तु धाराभ्ये जरठकमठच्छिन्नपयसो
निवृत्तिः कल्याणी न पुनरवतारः कथमपि॥

अत्र पूर्वार्धे अभिधीयमानसादृश्यप्रयोः श्लाघा पश्चिमार्धे तु प्रतीयमानसादृश्यप्रयो र्गर्हावगम्यते सेयमुभयवती तुल्यातुल्यविशेषणाभिधीयमानप्रतीयमानसादृश्या समासोक्तिः। अन्योक्ति र्द्विधा स्वजातौ जात्यन्तरे च। तयोः स्वजातौ यथा,—

लक्ष्मीपयोधरोत्सङ्गकुङ्कुमारुणितो हरेः।
वलिरेष स येनास्य भिक्षापात्रीकृतः करः॥

अत्र हरिशब्देन वलिशब्देन वा कश्चित् समानेतिवृत्तः पुंविशेष एवोपक्षिप्यते, सेयं स्वजातिविषयान्योक्तिः संक्षेपोक्तिरूपत्वात् समासोक्तिरेव।
जात्यन्तरे यथा,—

पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे।
अप्यसन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुड्मलम्॥

अत्र भ्रमरशब्देन कश्चित् कामी फुल्लपङ्कजशब्देन कापि प्रौढाङ्गना कुड्मलशब्देन कापि मुग्धाङ्गनाभिधीयते। सेयमन्यजातिविषयान्योक्तिः समासोक्तिरेव भवति। अन्योक्तिशब्देन इहाध्यात्मविषया तद्व्यापदेशोपक्षिप्यते यथेष अस्मदक्त इति। सा द्विधा शुद्धा चित्रा च।
तयोः शुद्धा यथा,—

सुधाबद्धग्रासैरुपवनचकोरैरनुसृतां
किरन् ज्योत्स्नामच्छां नवलवलिपाकप्रणयिनीम्।
उप प्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनाक्
अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरणः॥

अत्र कमलाक्षिमुखे चन्द्रसमसध्यास्य कश्चिदेवं प्रुते सा चेयं शुद्धा

अभिधीयमानतुल्यविशेषणा पश्चिमार्धे पुनरनाकाशे कोऽयं गलित-हरिण इत्यत्र तुल्यविशेषणा समासोक्तिरेवान्योक्तिः एकस्यैव चाधा-रादियं शुद्धेत्युच्यते।

चित्रा यथा,—

> कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्।
> सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम्॥

अत्राधारः पूर्ववद्वैचित्र्यञ्च निगदेनैव व्याख्यातं सेयमनन्योक्तिः समा-सोक्तिरेवानेकाधारवैचित्र्याच्चित्रेत्युच्यते।

उभयोक्तिर्यथा,—

> लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र
> यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते।
> उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र
> यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः॥

अत्रापूर्वेयं लावण्यसिन्धुरित्यन्योक्तिः यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्त इत्यनन्योक्तिः सेयमुभययोगादुभयोक्तिरपदिश्यते। उपलक्षण-ञ्चैतत्। तेनान्यापि योपमानोपमेयविषये संक्षेपोक्तिः सापि समा-सोक्तिरेव भवति यथा,—

> इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जड़िता दृष्टिर्मृगीणामिव
> प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमलता श्यामेव हेमप्रभा।
> पारुष्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतम्
> सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव॥

अत्र संक्षेपतः सीताशब्दवाच्यस्य मुखादेरवयवस्याश्रयत इन्दु-रञ्जनेनेव लिप्तो जड़ितेव मृगीणां दृष्टिः मम्लानमिवारुण्यं विद्रु-मस्य श्यामेव हेमकान्तिः परुषा इव कोकिलालापाः सगर्हा इव शिखिनां बर्हा इत्युत्प्रेक्षोक्तेरनुक्तान्यपि तदुपमेयानि मुखादीनि प्रतीयन्ते, सेयमपि संक्षेपोक्तिः समासोक्तिरेव भवति। का पुनः समा-

क्तोक्तः समाधुरक्तो र्वा विशेष: उच्यते। यत्र प्राकरणिकेऽप्राकरणिको धर्मोऽध्यास्यते सा समाधुरक्तिर्यथा असहन्ति व्य कि लिम्पइ पिअअसमपद्दक्खदूसणं दिणलच्छी इति यत्र पुनरप्राकरणिके प्राकरणिकधर्मः सा समासोक्तिर्यथा, पिबन् मधु यथाकामं भ्रमरः फुल्लपङ्कजे इति। ननु धर्म्मिणोऽध्यासे समानमिति चेत् न। स त्वं तत्वं कथय भवता को इतस्तत्र पूर्वमित्यादिषु अनाकाशे कोऽयं गलितहरिणः शीतकिरण इत्यादिषु च अव्यक्त एवाध्यासविशेषो दृश्यते। एकत्र मनसान्यत्र तु वचसेति सोऽयं समाधुरक्तेः समासोक्तेश्च भेदो भवति।

अन्यथावस्थितं वस्तु यस्यामुत्प्रेक्ष्यतेऽन्यथा।
द्रव्यं गुणः क्रिया वापि तामुत्प्रेक्षां प्रचक्षते ॥ ५० ॥

तासु द्रव्योत्प्रेक्षा यथा,—

देहस्था दर्पणे यस्य पश्यति प्रतिमामुमा।
अन्यार्धधमिवोत्पन्नमर्धनारीश्वरान्तरम् ॥

अत्र प्रतिबिम्बरूपेण दर्पणेऽन्यथावस्थितस्यार्धनारीश्वररूपलक्षणस्य द्रव्यस्य यदपरार्धोत्पन्नार्धनारीश्वरान्तररूपेण द्रव्यान्तररूपेणोत्प्रेक्षणं सेयमुत्प्रेक्षा द्रव्योत्प्रेक्षेति भवति।

गुणोत्प्रेक्षा यथा,—

पल्लविअं विअ करपल्लवेहिं पप्फुल्लिअं व णअणेहिं।
फलिअं विअ पीणपओहरेहिं अज्जाए लावण्णं ॥

अत्र करपल्लवादिरूपेणान्यथावस्थितस्याङ्गलावण्यलक्षणस्य यदेतत्पल्लवितत्वादिरूपेणान्यथोत्प्रेक्षणं सेयमुत्प्रेक्षा गुणोत्प्रेक्षेति भवति।

क्रियोत्प्रेक्षा यथा,—

सेनागजाः स्वकरपल्लवलेखनीभि-
र्गण्डस्थलान्मदमसी मुहुराददानाः।
मन्ये नरेन्द्र तव तोयधितीरताली-
पत्रोदरेषु विजयस्तुतिमालिखन्ति ॥

अत्र सेनागजानां गण्डस्थलेभ्यो लेखन्याकारैः करै र्मसीरूपस्य मदपयसो यदादानं यच्चास्य तीरसालीपत्लोदरेषु मद्दावर्णतया निक्षेपः स उक्तरूपेणाव्ययोत्प्रेक्षितो इति सेयमुत्प्रेक्षा क्रियोत्प्रेक्षा भवति।

उत्प्रेक्षावयवो यत्र या चोत्प्रेक्षोपमानता।
मतक्षेति न भिद्यन्ते सानुप्रत्प्रेक्षास्वरूपतः॥ ५१॥

तत्रोत्प्रेक्षावयवो यथा,—

अङ्गुलीभिरिव केशसञ्चयं संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शशी॥

अत्राङ्गुलीभिः केशेषु गृहीत्वा प्रियामुखं चुम्ब्यते सा च लोचने निमीलयतीति मायोवादः। तत्र मुखचुम्बनादिक्रिया प्रधानमङ्गीभूता प्रतीयते, केशग्रहणाक्षिनिमीलनेन चाङ्गभूते प्रधाने तत्राङ्गीभूताया: क्रियायाः उत्प्रेक्षणेनावयवभूता क्रियोत्प्रेक्षिता भवति। यथा हि कुड्मलीकृतसरोजलोचनमित्यत्र नोत्प्रेक्षापदम् एवमङ्गुलीमरीचिभिस्तिमिरकेशसञ्चयं संनिगृह्येत्यत्रापि तन्न प्राप्नोति। मरीचयङ्गुलिसंनिगृहीततिमिरकेशसञ्चयमिवेत्रवं वा वक्तव्यं भवति। तत्र योऽयमवयवक्रियायामप्यन्यपदार्थोक्तद्वितीयावयवक्रियाविलक्षण इवमयोगेश्च पृथक्पदतया वाक्यकल्पः, स इवस्यापि व्याख्यानपरत्वेनाप्यनुयोज्यमानः, कविभिरुत्प्रेक्षावयव इत्युच्यते। अन्ये पुन र्यत्र प्रधानक्रिया नोत्प्रेक्ष्यते अवयवक्रिया त्वत्प्रेक्ष्यते तमुत्प्रेक्षावयवं वर्णयन्ति यथा,—

लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेव च
प्रत्युप्तेव च वज्रलेपघटितेवान्तर्निखातेव च।
सा नश्चेतसि कीलितेव विशिखैश्चेतोभुवः पञ्चभि-
श्चिन्तासन्ततितन्तुजालनिबिडस्यूतेव लग्ना प्रिया॥

तेषां मते पूर्वोदाहरणमुत्प्रेक्षावयवो न भवति।

उत्प्रेक्षोपमा यथा,—

किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः।

दग्धादग्धामरण्यानीं पश्यतीव विभावसुः ॥

अत्र व्यपदेशशब्देन किंशुककुसुमानामग्निसादृश्यमभिधाय दर्शनक्रियोत्प्रेक्ष्यत इति सेयमुत्प्रेक्षोपमा। पूर्वस्मिन्नप्युदाहरणे मरीचिभिरङ्गुलीभिरिव तिमिरं केशसञ्चयमिव संनिगृह्येत्युपमानार्थानुप्रवेशे उत्प्रेक्षायां द्रष्टव्यः। सेयमुत्प्रेक्षोपमा चोत्प्रेक्षैव भवति।

मतं यथा,—

यदेतच्चन्द्रान्तर्जलदलवलीलां वितनुते
तदाचष्टे लोकः शशक इति नो मां प्रति तथा।
अहं त्विन्दुं मन्ये त्वदरिविरहाक्रान्ततरुणी-
कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुम् ॥

अत्र कटाक्षोल्कापातव्रणकिणकलङ्काङ्किततनुमिन्दुमहं मन्ये इत्यनेन स्वमतद्वारकमुत्प्रेक्षायाः समर्थनं कृतमित्ययं मताभिधान उत्प्रेक्षाया एव प्रकारः।

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादस्तोतव्यस्य या स्तुतिः।
कुतोऽपि हेतो र्वाच्या च प्रत्येतव्या च सोच्यते ॥ ५२ ॥
सा च धर्मार्थकामानां प्रायोऽन्यतमबाधया।
स्वाभिप्रायप्रसिद्ध्या च जायमानेह दृश्यते ॥ ५३ ॥

तासु धर्मबाधया वाच्या यथा,—

मेदश्छेदकृशोदरं लघु भवत्युत्साहयोग्यं वपुः
सत्वानामपि लक्ष्यते विकृतिमच्चित्तं भयक्रोधयोः।
उत्कर्षः स च धन्विनां यदिषवः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले
मिथ्यैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥

अत्र यथोक्तै र्हेतुभिः स्वाभिप्रायसाधनेन यदिदमीदृग्विनोदः कुतः इति साक्षात् मृगयाभिनन्दनं सेयं वाच्या नाम अप्रस्तुतस्तुतिरहिंसा परमो धर्म इति धर्मं बाधते। धर्मबाधयैव प्रतेतव्या यथा,—

कालाक्खरदुसिक्खिअ वालअ रे लग्ग मम कण्ठम्मि।

दोण्हं व परम्मणिवासो समत्थं जइ होइ ता होउ ॥

अत्र कालावरुद्धग्रिचितेत्यनेन लिपिपानादिभिरधीतधर्मशास्त्राभिमत-रूपकपोगण्ड: कोऽपि कयापि अविनयवत्या सोपालम्भं एहि रे कण्ठे लगेत्यभियुज्यते। तत्र यदि ते मतमेवं छते नरकः स्यात् स यथावयो: सर्वैव नासौ नरक इति किं तर्हि स्वर्ग इति सोऽयं स्वाभिप्रायसाधनात् महासाहसे नियोगस्तस्यैव साक्षादस्तु तस्याश्रोतव्यस्य स्तुति: प्रतीयते सेयं प्रतेतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा परस्य दारान् मनसापि नेच्छेदिति धर्ममेव बाधते। अर्थबाधया वाच्या यथा,—

पङ्गो बन्धु स्त्वमसि न गृहं यासि योऽर्थी परेषाम्
धन्योऽन्ध त्वं धनमदवतां नेक्षसे यन्मु खानि।
श्लाघ्यो मूक त्वमपि कृपणं स्तौषि नार्थाशया य:
श्रोतव्यस्त्वं बधिर न गिरं य: खलानां शृणोषि॥

अत्र श्रोतव्यानां पङ्ग्वन्धमूकबधिराणां बन्धुधन्यश्लाघ्यश्रोतव्यपदैः साक्षादभिनन्दनादियं वाच्या नामाप्रस्तुतप्रशंसाभिमानिनोऽर्थसिद्धिं बाधते। अर्थबाधयैव प्रतेतव्या यथा,—

कामं वनेषु हरिणास्तृणानि खादन्त्ययत्नसुलभानि।
विदधति धनिषु न दैन्यं ते किल पशवो वयं सुधियः॥

अत्र ते किल पशवो वयं सुधिय इति मृगाणामसाक्षादभिनन्दनं तेनेयमश्रोतव्यानामस्तोषां वाक्यार्थत्वेन स्तुतिप्रतीतेः प्रत्येतव्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा मनस्विनोऽर्थसिद्धिं बाधते। कामबाधया वाच्या यथा,—

ण मुअन्ति दीहसासं ण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ।
धण्णाओ ताओ जाणं बहुवल्लह वल्लहो ण तुमं॥

अत्र धन्यास्ता यासां त्वं न वल्लभ इति येयमतिरक्ताया: साक्षादश्रोतव्यस्तुति: सेयं वाच्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव कामसिद्धिं बाधते। कामबाधयैव प्रतेतव्या यथा,—

सुहउच्छअण्णं दुल्लहं पि दूराहिना अम्हाणं।
मा उअआर जर जीअं पि णेन्त ण कआपराहोसि॥

अत्र पूर्वोक्तासदभिप्रायसिद्धत्रैव नाम त्वयाम्माकमुपकृतं देन जीवितमपि हरन्नापराधोसीति ज्वरं प्रति यदतिरिक्ततया वाक्यं तेनेङ्गादोतव्यस्य ज्वरस्य स्तुतिः प्रतीयते सेयं प्रतेत्रगम्या नामाप्रस्तुतप्रशंसा तस्या एव शरीरबाधया सर्वानपि कामान् बाधते।

विवक्षितगुणोत्कृष्टैर्यत् समीकृत्य कस्यचित्।
कीर्तनं स्तुतिनिन्दार्थं सा मता तुल्ययोगिता॥ ५४॥

अभिधीयमानतुल्यगुणत्वेन स्तुत्यर्था यथा,—

शेषो हिमगिरिस्त्वञ्च महान्तो गुरवः स्थिराः।
इमां लङ्घितमर्यादां चलन्तीं बिभृथ क्षितिम्॥

अत्राभिधीयमानमहत्त्वादिगुणोत्कृष्टाभ्यां शेषाहिसुपारशैलाभ्यां सह स्तुत्यर्थं तुल्ययोगेन क्षितिपतेरभिहितत्वादियं स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता।

अभिधीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा,—

सङ्गतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितानि च।
क्षणद्वयं न तिष्ठन्ति घनारब्धान्यपि स्वयम्॥

अत्र घनारब्धान्यपीत्यादिभिरभिधीयमानतुल्यगुणानां मृगाक्षीसङ्गतानां तडिद्विलसितानाञ्च निन्दार्थं तुल्ययोगेनाभिधानादियं निन्दार्था तुल्ययोगिता। प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था यथा,—

यमः कुबेरो वरुणः सहस्राक्षो भवानपि।
बिभ्रत्यनन्यविषया लोकपाल इति श्रुतिम्॥

अत्र यमादयः पञ्च भवन्तो लोकपाला इत्यनुक्तमपि तुल्यवस्तुयोगितयैव स्तुत्यर्थमेषां मिथः सादृश्यं प्रतीयते। सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे स्तुत्यर्था तुल्ययोगिता। प्रतीयमानतुल्यगुणत्व एव निन्दार्था यथा,—

राजानमपि सेवन्ते विषमप्युपभुञ्जते।
रमन्ते च परस्त्रीभिरहो साहसिका नराः॥

अत्र योऽयं सेवादि मानवानां राजविषये स्त्रीषु च वैषम्यहेतु स्तुल्यत्वेन योगः राजादीनां वा कर्मत्वादिरूपतया तत्क्रियायां समावेशः सोऽमीषां मिथः सादृश्यं प्रत्याययन् राजसेवापरस्त्रीरत्योः विषोपभोगतुल्यतां गमयतीति सेयं प्रतीयमानतुल्यगुणत्वे निन्दार्था तुल्ययोगिता ।

अन्ये सुखनिमित्ते च दुःखहेतौ च वस्तुनि ।
स्तुतिनिन्दार्थमेवाहुस्तुल्यत्वे तुल्ययोगिताम् ॥ ५५ ॥

सा स्तुत्यर्था यथा,—

आहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च ।
न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोऽप्याकारविभ्रमः ॥

अत्र रामस्य राज्याभिषेकवनगमनयोः पितुरादेशेन तुल्यरूपतया स्तुतिः प्रतीयते ।

निन्दार्था यथा,—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।
यश्चैनं गन्धमाल्याभ्यां सर्वस्य कटुरेव सः ॥

अत्र यः परशुना छिनत्ति योऽमुं मधुसर्पिषा सिञ्चति यो वा गन्धमाल्याभ्यामर्चति सं प्रति तुल्यमेव निम्बस्य कटुत्वमिति समासोक्त्या तदुपमेयस्य निन्दा प्रतीयते ।

दोषस्य यो गुणीभावो दोषीभावो गुणस्य यः ।
स लेशः स्यात्ततो नान्या व्याजस्तुतिरपीष्यते ॥ ५६ ॥

तत्र दोषस्य गुणीभावे लेशो यथा,—

युवैष गुणवान् राजा योग्यस्ते पतिरूर्जितः ।
रणोत्सवे मनः सक्तं यस्य कामोत्सवादपि ॥

अत्र वेयमुत्तरार्धेन राज्ञो वीर्यप्रकर्षस्य स्तुतिः सा कन्यायाः निरन्तरान् भोगान् निर्विविक्षो र्दोषत्वेन प्रतिभासिष्यत इत्यभिप्रेतस्य योऽयं विदग्धसख्या राजप्रकोपपरिजिहीर्षया दोषोऽपि गुणरूपेणोक्तः सोऽयं दोषस्य गुणीभावो नाम लेशतोऽल्पतया अनैरनन्यविदित उच्यमानो

लेश इत्युच्यते।

गुणस्य दोषीभावो यथा,—

> चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि।
> आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः॥

अत्र पूर्वार्धेन मानपरिग्रहानुगुणं सखीनामग्रतः प्रकामं प्रतिज्ञाय तदनिर्वाहमाशङ्कमाना तदुपहासं परिजिहीर्षु दोषाभासं तद्गुणग्राममाह आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः इति। सोऽयं गुणस्य दोषीभावो नाम लेशो भवति। अन्ये पुनः समस्तमेव लेशलक्षणमाचक्षते। यत्र दोषस्य गुणीभावो गुणस्य च दोषीभाव इति सोऽपि द्विधा समासोक्त्या असमासोक्त्या च। तयोः समासोक्त्या यथा,—

> गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते।
> असञ्जातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः॥

अयमपि प्रकोपभयाल्लेशेनैवोच्यते इति लेशः।

असमासोक्त्या यथा,—

> सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भवद्यन्त्रणाः
> सर्वत्रैव जनापवादचकिता जीवन्ति दुःखं सदा।
> अव्युत्पन्नमतिः कृतेन न सता नैवासता व्याकुलो
> युक्तायुक्तविवेकशून्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः॥

अत्रापि प्रकोपभयादि पूर्ववत्। यद्येष व्याजलक्षणत्वेन कस्मान्न लेश इत्युच्यते दोषगुणीभावस्याप्रस्तुतस्तुत्या दोषगुणीभावस्य तु व्याजस्तुत्यापहारात्। व्याजस्तुतिरपि द्विधा शुद्धा मिश्रा च।

तयोः शुद्धा यथा,—

> पुंसः पुराणादाच्छिद्य श्रीस्त्वया परिभुज्यते।
> राजन्निक्ष्वाकुवंश्यस्य किमिदं तव युज्यते॥

अत्र शुद्धपरदारापहरणलक्षणनिन्दाव्याजेन स्तुते र्विष्णुत्वादियं शुद्धा नाम व्याजस्तुति र्गुणदोषीभावलक्षणाल्लेशाच्च पृथक्।

मिश्रा यथा,—

प्रियोऽसि प्राप्तोऽसि प्रभुरसि कुलीनोऽस्यसि युवा
युवाद्यस्त्वामेवं कति न पतिमुर्वीश वृणते।
अतस्त्वेतां कीर्तिं रघुनहुषमान्धातृमहिषीम्
परामृष्टं द्रष्टुमधिगतनयो नार्हति भवान्॥

अत्र स्तुतिपदमिश्रैव व्याजगर्हया स्तुतिरिति इयं मिश्रा नाम व्याजस्तुति र्भेदः।

कर्त्रादीनां समावेशः सहान्यै र्यः क्रियादिषु।
विविक्तयाविविक्तश्च सहोक्तिः सा निगद्यते॥ ५७॥
वैसादृश्यवती चेयमुच्यमाना मनीषिभिः।
सहैवादिप्रयोगेषु ससादृश्या च दृश्यते॥ ५८॥

सा कर्तृविविक्तक्रियासमावेशे यथा,—

कोकिलालापमधुराः सुगन्धिवनवायवः।
यान्ति सार्धं जनानन्दै र्वृद्धिं सुरभिवासराः॥

अत्र सुरभिवासरा इति कर्तृपदार्थः केवल एव जनानन्दैः सह वृद्धिप्राप्तिक्रियायां समाविष्ट इति सेयं विविक्तकर्तृक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः। कर्मणो विविक्तक्रियासमावेशे यथा,—

उज्झसि पियाइ समअं तह विहुरे भणसि कीस किसिअन्ति।
उअरि भरेण अ अण्णुअ अमुअइ वहिलोवि अङ्गाइं॥

अत्र संबोध्यमानयुष्मदर्थः कर्मसामान्य उज्झस इति क्रियायां केवल एव क्रियापदार्थेन सह समाविष्टः। सेयं विविक्तक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः।

यत्रानेकोऽपि कर्त्रादिः प्रविविक्तैः क्रियादिभिः।
विविक्तभावं लभते विविक्ता सापि कथ्यते॥ ५९॥

सा कर्तृद्वयस्य पृथक् क्रियासमावेशे यथा,—

वर्धते सह पान्थानां मूर्छया चूतमञ्जरी।

वहन्ति च समं तेषामम्बुभि र्मलयानिलाः ॥

अत्र चूतमञ्जरीमूर्च्छया सह वर्धनक्रियायां मलयानिलाश्चाम्बुभिः सह वहनक्रियायां पृथक् पृथग्विवेकेनैव कर्त्तरि समाविष्टाः। सेयमपि विविक्तकर्तृक्रियासमावेशैव वैसादृश्यवती सहोक्तिरेव कर्मणोऽपि विवेके द्रष्टव्या। कर्तृणामविविक्तकर्तृक्रियासमावेशे यथा,—

धीरेण समं जामा हिअएण समं अणिट्ठिआ उवएसा।
उच्छाहेण सह भुआ वाहेण समं गलन्ति से उल्लावा ॥

अत्र यामादीनां बहूनां धैर्यादिभिः सह गलनक्रियायामेकस्यामेवाविविक्तः समावेशो दृश्यते। सेयमविविक्तकर्तृक्रियासमावेशा नाम वैसादृश्यवती सहोक्तिः। कर्मणां विविक्तक्रियासमावेशे इवशब्देन सहशब्दस्य स्थाने ससादृश्या यथा,—

धीरं व जलसमूहं तिमिणिवहम्मि व सपक्खपव्वआलोअं।
णइसोत्ते व्व तरङ्गे रअणाइं व गरुअगुणसआइं वहन्तं ॥

अत्र धैर्यस्य जलसमूहस्य तिमिनिवहेन सपक्षपर्वतलोकस्य नदीस्रोतोभिस्तरङ्गाणां रत्नैश्च गुरुकगुणशतानां मिथः प्रतीयमानैः सादृश्यमिवेन द्योत्यते। सहार्थश्च वाक्यार्थसामर्थ्येन लभ्यते इति सेयं धैर्यादीनां बहूनां वहनक्रियायामेकस्यामेव विवेकतः कर्मभूतानां मावेशेन अविविक्तकर्मक्रियासमावेशा नाम ससादृश्या सहोक्तिः। आदिग्रहणाद् गुणसमावेशेऽपि गुणिनः ससादृश्या यथा,—

सह दीर्घा मम श्वासैः इमाः सम्प्रति रात्रयः।
पाण्डुराश्च ममैवाङ्गैः सह ताश्चन्द्रभूषणाः ॥

अत्र रात्रयो दीर्घाः पाण्डुराश्च इति दैर्घ्यपाण्डुरत्वगुणयोरविवेकेन रात्रिषु रात्रीणाञ्च तयोः श्वासैरङ्गैश्च सह समावेशो दृश्यते; सेयमविविक्तगुणसमावेशा नामेवाद्यप्रयोगेऽपि ससादृश्या सहोक्तिः ॥

द्रव्यक्रियागुणादीनां क्रियाद्रव्यगुणादिषु।
निवेशनमनेकेषामेकतः स्यात् समुच्चयः ॥ ६० ॥

इतरेतरयोगो यः समाहारो य उच्यते ।
अन्वाचय इहान्यो यः सोऽपि नान्यः समुच्चयात् ॥ ६१ ॥
द्विपदाश्रयश्च स स्यात् स स्यात् बहुपदाश्रयः ।
उभयाश्रयश्च स स्यात् स स्यादुभयाश्रयः ॥ ६२ ॥
त्रयः प्रतिपदं वा स्युः द्योतकैरितरत्र वा ।
पदैः शुद्धाश्च मिश्राश्च तुरीयो द्योतकं विना ॥ ६३ ॥

अत्र द्विपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्ययोः क्रियासमुच्चयो यथा,—निर्येता परिजनेन बोधितः स्फूर्जमानरुचिवक्षसद्ग्रहः ।
हारस्खलनमांसलोऽधिकं दीपकश्च मदनश्च दिद्युते ॥

अत्र दीपकश्च मदनश्च इति द्वे द्रव्ये प्रतिपदं चकारेणैकस्यां दिद्युते इति क्रियायां समुच्चयेन निवेशिते, न दिद्युताते इति द्विवचनं दीपकमदनौ इति चार्थे द्वन्द्वश्च न भवति ।

द्विपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकेन क्रिययोर्द्रव्यसमुच्चयो यथा,—

निकामं क्षामाङ्गी सरसकदलीगर्भसुभगा
कलाशेषा मूर्त्तिः शशिन इव नेत्रोत्सवकरी ।
अवस्थामापन्ना मदनदहनोद्दाहविधुरा
इयं नः कल्याणी रमयति मनः कम्पयति च ॥

अत्र रमयति कम्पयति इति द्वे क्रिये उत्तरपदवर्त्तिना चकारेणैकस्मिन् मनोलक्षणे द्रव्ये कर्मणि समुच्चयेनैककालमेव निवेशिते, तेनायं अन्वाचयो न भवति ।

बहुपदाश्रयः प्रतिपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—

अमाहतास्तु कथमस्तु न विस्मयाय
यस्मिन्नुवास करुणा च कृतज्ञता च ।
लक्ष्मीश्च सात्त्विकगुणज्वलितं च तेजः
धर्मश्च मानविजयौ च पराक्रमश्च ॥

अत्र करुणा च लालसता च इत्यादयो गुणाः प्रत्येकं बहुपदाश्रयत्वेन चकारेण एकस्यामुवास इति क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते। तेन गुणेषु बहुवचनं न भवति। करुणालालसतादीनां द्वन्द्वसमासश्च न भवति। यस्मिन् इत्यपेक्षायाञ्च अयमेव गुणानां द्रव्यसमुच्चयो भवति॥ बहुपदाश्रय एव उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन गुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं प्रेम कार्यमनपेक्षविकाशि।

चाटु चाकृतकसम्भ्रममासां कार्मणत्वमगमद् रमणेषु॥

अत्र रूपं प्रेम चाटु च इति बहवो गुणाः उत्तरपदाश्रयेण चकारेण अगमत् इत्येकस्यां क्रियायां समुच्चयेन निवेश्यन्ते। तेन अगमन् इति बहुवचनं द्वन्द्वो वा न स्यात्। कार्मणत्वम् इत्यपेक्षायां च अयमेव गुणानां जातिसमुच्चयो भवति॥ उभयपदाश्रयः उत्तरपदाश्रितद्योतकत्वेन द्रव्यगुणानां क्रियासमुच्चयो यथा,—

विचिन्त्यमानं मनसाऽपि देहिनां
इदं त्रि लोकेषु चकास्ति दुर्लभम्।
निशा सचन्द्रा मदिरा च सोत्पला
प्रियानुरागोऽभिनवञ्च यौवनम्॥

अत्र निशा मदिरा च द्रव्ये अनुरागो यौवनञ्च गुणौ बहुष्वपि पदेषु द्वन्द्वे सत्यपि उत्तरपदाश्रयनिवेशिना चकारेण चकास्ति इत्येकस्यां क्रियायां निवेश्यन्ते। तेन चकासति इति बहुवचनं समासश्च न स्यात्। अयमेव च दुर्लभम् इत्यपेक्षायां द्रव्यगुणानां गुणसमुच्चयो भवति। सेऽमी त्रयोपि शुद्धाः। मिश्रः पुनरुभयपदाश्रयबद्ध बहुपदाश्रयश्च भवति॥ यथा,—

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्ध्ये धर्मश्च जानाति नरस्य वृत्तम्॥

अत्र आदित्यचन्द्रादयो द्रव्यविशेषाः उत्तरपदनिवेशिना प्रतिपदनिवेशिना च चकारेण जानाति इत्येकस्यां क्रियायां निवेश्यन्ते। तेन

च बहुवचनाभावे समासाभावे च एष मिश्रः समुच्चयभेदो भवति, अनु-भयाश्रयस्तु समुच्चयोऽन्वाचयश्च न भवति । द्वयोरपि दीपकेन विषया-पहारात् । तेन इतरेतरयोगसमाहारयोः स उदाह्रियते । तत्र इतरेतरयोगो यथा,—

सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्रस्तमाल्यवसनाभरणेषु ।
गन्तुमुत्थितमकारणतः स्म द्योतयन्ति मदविभ्रमभासाम् ॥

अत्र उक्तमुपेक्षा उत्थितम् इत्येते क्रियाद्रव्यविशेषा इतरेतरयोगेन मदविलासद्योतनक्रियायां निविशन्ते । तेन द्योतयन्ति इति बहुवचनं द्वन्द्वसमासश्च तद्विवक्षायां स्यात् । न च इह द्योतकश्चकारः उत्तरपदे प्रतिपदं विद्योतते इति सोऽयमुभयाश्रयः समुच्चयभेदः ॥

समाहारो यथा,—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥

अत्र यद् वरेषु मृग्यते तत् किं त्रिलोचने व्यस्तमप्यस्ति इति ब्रुवन् वपुर्वयोवसूनां समुदायं समस्तमेवाभिसन्धत्ते । तत्र च आविर्भूताव-यवभेदत्वेन इतरेतरयोगः तिरोहितावयवभेदत्वेन समाहारः । स इह यद् इत्येकवचनान्तेन नपुंसकेन च कथ्यते । न चेह क्वचिदपि चका-रोऽस्ति । सोऽयमप्यनुभयाश्रयः समुच्चयभेदः । चयोगेऽपि इतरेतर-योगः । स उत्तरपदयोगेऽपि यथा,—

तत्क्षणं विपरिवर्तितह्रियोर्नेष्यतोः शयनमिद्धरागयोः ।
सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥

अत्र शूलिनः मदस्य च इत्युत्तरपदाश्रयेण चकारेण द्वौ द्रव्यविशेषौ वशवर्तिनी इत्येतस्मिन् गुणपदे यदि इतरेतरयोगेन सन्निवेश्येते तदा विपरिवर्तितह्रियोः इत्यादिषु द्वयोरिति पर्यन्तेषु द्विवचनम् एकशेषो वा न स्यात् । सोऽयमपि द्विपदाश्रय उत्तरपदाश्रितद्योतकश्च समुच्चय-भेदः । एवमपरेऽपि इतरेतरयोगेऽपि चयोगा उदाहार्याः, समाहारस्तु

चयोगविषयो विचिन्त्यमानमित्यादिनैव उक्तः। अन्वाचयस्तु क्रियाविषय एवोपपद्यते। तत्र च उत्तरपदाश्रय एव चकारो भवति यथा,—

गच्छन्तीनां रमणवसतिं योषितां तत्र नक्तम्
रुद्धालोके नरपतिपथे सूचिभेद्यैस्तमोभिः।
सौदामिन्या कनकनिकषस्निग्धया दर्शयोर्वीम्
तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूर्विक्लवास्ताः॥

अत्र उर्वीं दर्शय इति उर्वीकर्मविषयत्वेन क्रियामुपन्यस्य तोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मास्म भूः इति तत्कर्तर्येव धर्मिणि अकर्मकं क्रियान्तरमन्वाचीयते। सोऽयं भिन्नकालत्वभिन्नविषयत्वाभ्याम् अन्वाचयः समुच्चयाद्भिन्नो भवति। नन्वेवं यदि समुच्चयेऽपि भिन्नविषये क्रिये तुल्यकालमेव प्रयुज्येते, को दोषः स्यात्? न कश्चित्। किन्तु तत्र समुच्चयबुद्धया विषयोऽपह्नुतः इति नोदाह्रियते। समासेऽपि इतरेतरयोगादनुभयाश्रितः समुच्चयभेदो यथा,—

वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये।
जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ॥

अत्र वागर्थाविव इति परवल्लिङ्गता, सम्पृक्तौ पितरौ इत्यत्र योऽयं "पुमान् स्त्रिया" "पिता मात्रा" इति च एकशेषः तेनैव विशेषलक्षणयोगाद् वक्रोक्तित्वे सति अलङ्कारतां लभते इति न धवखदिरादिष्वतिप्रसङ्गः इत्ययमपि समुच्चयभेदः। समाहारयोगादपि यथा,—

स्त्रीणां हावैः क्षते यत्र निजकार्ये मनोभुवा।
अच्छिन्नत्वनिभं न्यस्तं तन्मुखे शरकार्मुकम्॥

अत्रापि योऽयं अच्छिन्नत्वं शरकार्मुकम् इतीतरयोः प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् इति वाङ्मनसाच्छिन्नत्वेति च विशेषलक्षणयोगः तेन धवखदिरपलाशमित्येवमादिषु नातिप्रसङ्गो भवति।

विधिर्नाऽय निषेधेन प्रतिषेधोक्तिरत्र या।
शुद्धा मिश्रा च साक्षेपो रोधो नाक्षेपतः पृथक्॥ ६४॥

तत्र विध्याक्षेपः शुद्धो यथा,—

गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः।
ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्॥

अत्र गच्छ इत्यत्र विधिवाक्यस्य ममापि जन्म तत्रैव भूयात् इत्याशिषा अनुकूलतयैव मरणसूचनात् निषेधः क्रियते इति शुद्धोऽयं विध्याक्षेपः। मिश्रो यथा,—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्ति र्वचनीयमीक्षते॥

अत्र अलं विवादेन इति निषेधेन तथाविधः सोऽस्तु इति विधिना च सम्मतमवस्थाप्य ममात्र भावैकरसं मनः स्थितम् इति विधिना न कामवृत्ति र्वचनीयमीक्षते इति प्रतिषेधेन च यत् पुनराक्षिपति सोऽयं विधिनिषेधाभ्यां विधिमिश्र आक्षेपो भवति।

निषेधाक्षेपः शुद्धो यथा,—

कुतः कुवलयं कर्णे करोषि कलभाषिणि।
किमपाङ्गमपर्याप्तमस्मिन् कर्मणि मन्यसे॥

अत्र कुतः कुवलयं कर्णे करोषि इत्यस्य निषेधवाक्यस्य किमपाङ्गम् इत्यादिना प्रश्नरूपेणापि निषेधपर्यवसायिना समर्थनं क्रियते इत्ययं शुद्धो निषेधाक्षेपः। मिश्रो यथा,—

सच्चं गरुआ गिरिणो को भणइ जलासआ ण गम्भीरा।
धीरेहिं उवमाउं तहवि हु मह णत्थि उच्छाहो॥

अत्र सत्यं गुरवोऽपि गिरयः इति विधिः, क आह जलाशया न गम्भीरा इति परमताक्षेपः, ताभ्यां गिरीणां गुरुत्वं सागराणाञ्च गाम्भीर्यम्। यदयमुत्तरार्धेन धीरापेक्षया निषेधति अन्याक्षेपया तत्तदेव विधत्ते स एव मिश्रो निषेधाक्षेपः। शेषो नाक्षेपतः पृथक् इत्युक्तम्। तत्र एतावान् विशेषः।

क्रियाप्रवृत्तिमारभ्य यत्र वारणं कारणेन यत्।

उक्त्या युक्त्या च रोधो य आक्षेपः सोऽयमुच्यते ॥ ६५ ॥
प्रतिकूलोऽनुकूलश्च विधौ रोधोऽभिधीयते।
निषेधेऽप्युक्तियुक्तिभ्यां द्विप्रकारः स कथ्यते ॥ ६६ ॥

तत्र उक्त्या विधौ प्रतिकूलो यथा,—

किं जम्पिएण दहमुह जम्पिअसरिसं अणिव्वहन्त सुभरं।
एक्किअं जम्पिअ सारं णिहणं अस्स वि वज्जधारासु गओ ॥

अत्र किमः प्रतिकूलवाचित्वात् वचनस्त्रैव जल्पन् दशाननश्चिरस्थेन रुद्धः। कारणञ्च वज्रप्रभावकीर्तनादिति प्रातिकूल्येन उपन्यस्तम्। सोऽयम् औक्तः प्रतिकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते। उक्त्यैव विधौ अनुकूलो यथा,—

हन्तुं वि मग्गमाणो हन्तुं तुरिअस्स अप्पणा दहवअणं।
किं इच्छसि काउं से पवअवइ पिअं त्ति विप्पिअं रहुवइणो ॥

अत्रापि किमः प्रतिषेधवाचित्वाद् वचनस्त्रैव दशाननवधाय उत्तिष्ठमानः सुग्रीवो जाम्बवता रुद्धः कारणञ्च पुनः आनुकूल्येनैवोक्तं। किमेतत् त्वया रघुपतेः प्रियरूपं विप्रियं उपक्रान्तमिति। सोऽयम् औक्तोऽनुकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते।

विधावेव युक्त्याऽनुकूलः प्रतिकूलश्च यथा,—

गच्छेति वक्तुमिच्छामि त्वत्प्रियं मत्प्रियैषिणी।
निर्गच्छति मुखाद् वाणी मा गा इति करोमि किम् ॥

अत्र यथोक्तमित्युक्त्वा किं करोमि इति आनुकूल्येनैवाह अत्र किमः प्रश्नार्थत्वेऽपि युक्त्या निषेधार्थत्वं गम्यते। सोऽयं यौक्तोऽनुकूलश्च विध्याक्षेपो रोध इत्युच्यते। अयमेव च अस्या वैयात्योक्तिपक्षे यौक्तप्रतिकूलविध्याक्षेपो रोधो भवति। युक्त्या निषेधे प्रतिकूलो यथा,—पउरजुआणो गामो महुमासो जोव्वणं पइ ठेरो।
जुण्णसुरा साहीणा असई मा होउ किं मरउ ॥

अत्र असती मा भवतु इति यः प्रतिषेधमाह स प्रचुरयुवा ग्राम -

इत्यादि कारणमुक्त्वा ततः किं मियताम् इति प्रातिकूल्येन कथ्यते। तत्र किमः काका साद्गुण्यप्रश्नार्थमत्र युक्त्या निषेधार्थत्वं गम्यते, सोऽयं यौक्तः प्रतिकूलनिषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते। युक्त्यै-व निषेधेऽनुकूलो यथा,—

कहं मा खिज्जउ सुण्हो इमिन्न कन्दोट्टदलसरिच्छेहिं।

अच्छीहिं जो ण दीसइ घणत्थणभरुद्धपसरेहिं॥

अत्र स्नानादिवदस्या मधुन्नोऽपि मा चीयताम् इति निषेधवादी केनचिदानुकूल्येन कथ्यते, कथमयं मा चीयतामिति। योऽस्याः कुव-लयसदृशाभ्यां लोचनाभ्यां घनस्तनरुद्धप्रसराभ्यां न दृश्यते। इयं हि एताभ्यामन्यमीक्षमाणा यथैव न पश्यति सोऽहमिव मधोऽपि चीयमाणो लक्ष्यते। तत्र च किमः प्रश्नार्थत्वे निषेधार्थत्वं गम्यते। सोऽयं यौक्तोऽनुकूलश्च निषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते। निषेधे एव उक्त्या प्रतिकूलोऽनुकूलश्च यथा,—

भ्रुकुटिरारचिता गतमग्रतो ह्रुतमयाननमुक्तमसाधु वा।

इयमिति प्रभुणा क्रियते बलाद् अकुपितोऽपि हि यत् कुपितो जनः॥

अत्र अकुपितोऽपि कुपितः क्रियते इति योऽयं निषेधाक्षेपरूप उपालम्भः तत्र भ्रुकुटिरारचिता इत्यादिवैयात्येन प्रतिकूलकारण-मुपन्यस्य सेयमतिप्रभुता सोऽयं बलात्कार इति काका वाचनि-कमेव उपालम्भमभिधत्ते। तेनायमौक्तः प्रतिकूलश्च निषेधाक्षेपो रोध इत्युच्यते। अयमेव च अस्यापि क्रियासु अवैयात्योक्तिपक्षे स्वरूपाख्या-नात् औक्तोऽनुकूलनिषेधाक्षेपो रोधो भवति॥ यदा तु कारणमुप-न्यस्यापि क्रियासु उत्तिष्ठमानो न बध्यते तदा आक्षेप एव न रोधः। तद् यथा,—

गमिआ कलम्बवाआ दिट्ठं मेहन्धआरिअं गअणअलं।

सहिओ गज्जिअसद्दो तह वि हु से णत्थि जीविए आसङ्घो॥

अत्र कदम्बवातासिवाहनादीनां जीविताधयसायहेतूनामुपन्यासेऽपि

क्रियासु उक्तिष्ठमानो न रुध्यते। कथमयं न जीवति इति किं तर्हि कारणमेव आक्षिप्यते तथापि नास्त्यत्र जीवितेऽध्यवसायः इति सोऽयमाक्षेप एव न रोधः॥ क्रियोद्यतस्यापि वारणे कारणानामन्यपरत्वे रोधो न भवति। यथा,—

धनञ्च बहु लभ्येत सुखं क्षेमञ्च वर्त्मनि।
न च मे प्राणसन्देहस्तथापि प्रिय मास्म गाः॥

अत्र यद्यपि यात्रोद्यतः प्रियो रुध्यते प्रभूतार्थलाभादीनां कारणानां गमनपरत्वमेव न निवारणपरत्वमतोऽयं न रोधः। किं तर्हि, आक्षेप एव भवति।

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः॥ ६७॥
स उपन्यस्तवस्तूनां साधर्म्येण च कथ्यते।
वैधर्म्येण च विद्वद्भिर्विपरीत्येन कुत्रचित्॥ ६८॥

तेषु साधर्म्येण यथा,—

पयोमुचः परीतापं हरन्त्येते शरीरिणाम्।
न चात्मलाभो महतां परदुःखोपशान्तये॥

अत्र परीतापापहरणक्षमस्य जलदाख्यस्य महावस्तुनो न्यसनं विधाय तत्साधनसाधर्म्येणैव तत्साधनक्षमं महापुरुषलक्षणं वस्त्वन्तरमुपन्यस्यति। सोऽयं साधर्म्येणार्थान्तरन्यासः। वैधर्म्येण यथा,—

प्रियेण सङ्ग्रथ्य विपक्षसन्निधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने।
स्रजं न काचिद्विजहौ जलाविलां
वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि॥

अत्रापि प्रियतमेन स्वयं कान्ताहृदये समारोपितायाः स्रजः प्रेमकारणमुपन्यस्य जलाविलत्वदोषवत्या अपि यदत्यागकारणं तदिह वैधर्म्यद्वारेण प्रतिपादितमतो वैधर्म्येणायमर्थान्तरन्यासः॥ विपर्ययेण यथा,—

जो अम्ह हिअआदइओ दुक्खं देतो वि सो सुहं देइ।

दट्ठूण ट्ठूसिआणं वि वड्ढइ यणआणं रोमञ्चो ॥

अत्र साधनसमर्थं वस्तु प्रथमत एवोपन्यस्य पश्चात् तत्साध्यमभिहितम् इति विपर्यासादयं विपर्ययो नामार्थान्तरन्यासः ॥

प्रोक्तो य उभयन्यासो ऽर्थान्तरन्यास एव सः ।
स प्रत्यनीकन्यासश्च प्रतीकन्यास एव च ॥ ६८ ॥

सोभयन्यासो यथा,—

ते विरला सप्पुरिसा जे अभणन्ता घडन्ति कज्जलावे ।
थोअच्चिअ ते वि दुमा जे असुणिअकुसुमणिग्गमा देन्ति फलं ॥

अत्र विद्यमानमपि साध्यसाधनभावमप्रतिपाद्य यदुभयो र्वस्तुनो-र्न्यसनं सोऽयमुभयन्यास । प्रत्यनीकन्यासो यथा,—

विरला उवआरिट्टच्चिअणिरवेक्खा जलहरव्व वट्टन्ति ।
झिज्जन्ति ताण विरहे विरलच्चिअ सरिप्पवाहव्व ॥

अत्र यदिदमुपकारानपेक्षितप्रत्युपकाराणां गमनं यच्चाकृतप्रत्युप-कारार्णां तद्विरहेऽवसादनं तदुभयमपि जलधरसरित्प्रवाहयोरन्यो-न्यातिशयितयोरुपनयस्रमानं प्रत्यनीकन्यासो भवति । प्रतीकन्यासो यथा,—का कथा वाणसन्धाने ज्याशब्दे नैव दूरतः ।

हुङ्कारेणैव धनुषः स हि विघ्नानपोहति ॥

अत्र विघ्नोत्सारणसमर्थाया वाणमोक्षणलक्षणायाः क्रियायाः प्रथमावय-वभूतं ज्याशब्दं धनुषो हुङ्कारमिवेति तत्साधनमुपन्यस्य प्रतीकन्यास-नामानमर्थान्तरन्यासमभिधत्ते ॥

गुणजातिक्रियादीनां यत्र वैकल्पदर्शनम् ।
विशेषदर्शनायैव सा विशेषोक्तिरिष्यते ॥ ७० ॥
प्रतोयमानेऽभिधेये च सा विशेषस्य कारणे ।
वैकल्यादर्शनेनापि क्वचिदप्युपपद्यते ॥ ७१ ॥

सा गुणवैकल्येन यथा,—

न कठोरं न वा तीक्ष्णमायुधं पुष्पधन्वनः ।

तथापि जितमेवाभूदमुना भुवनत्रयम् ॥

अत्रातीक्ष्णाकठोरेण चायुधेन पुष्पधन्वा त्रीणि जगन्ति विजयत इति तस्य प्रभावातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतु गुणवैकल्यवती विशेषोक्तिः ॥ जातिवैकल्येन यथा,—

न देवकन्यका नापि गन्धर्वकुलसम्भवा ।
तथाप्येषा तपोभङ्गं विधातुं वेधसोऽप्यलम् ॥

अत्र देवकन्यकात्वाभावेऽपि एषा वेधसोऽपि तपोभङ्गं विधातुमलमिति वर्णनीयायाः रूपातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतु जातिवैकल्यवती विशेषोक्तिः ॥ क्रियावैकल्येन यथा,—

न बद्धा भ्रुकुटिर्नापि स्फुरितो रदनच्छदः ।
न च रक्ता भवद्दृष्टिर्जितञ्च द्विषतां कुलम् ॥

अत्र भ्रूभङ्गादेरभावेऽपि योऽयं द्विषतां जयस्तेन वर्णनीयस्य प्रतापातिशयः प्रतीयते । सेयं प्रतीयमानविशेषहेतुः क्रियावैकल्यवती विशेषोक्तिः ॥

आदिग्रहणाद्द्रव्यवैकल्येन यथा,—

न रथा न च मातङ्गा न हया न च पत्तयः ।
स्त्रीणामपाङ्गदृष्ट्यैव जीयते जगतां त्रयम् ॥

अत्र रथादेरभावेऽपि जगत्त्रयविजयहेतुः स्त्रीणामपाङ्गावलोकनमभिधीयते । सेयमभिधेयविशेषहेतुर्द्रव्यवैकल्यवती विशेषोक्तिः ॥

द्रव्यस्यापि वैकल्येन यथा,—

एकचक्रो रथो यन्ता विकलो विषमा हयाः ।
आक्रामत्येव तेजस्वी तथाप्यर्को जगत्त्रयम् ॥

अत्र रथादीनां द्रव्याणामेकचक्रत्वादिभिर्वैकल्येऽपि यदेतद्भगवतो भास्करस्य भुवनत्रयाक्रमणं तस्येह तेजस्विता हेतुरभिधीयते । सेयमभिधेयविशेषहेतुर्वैकल्यवद्द्रव्या नामापरा विशेषोक्तिः । द्रव्यस्य योगायोगाभ्यामवैकल्येनापि क्वचिदेषा विशेषायाविशेषाय च । यथा,—

अयं मया रथक्षोभाद् येनांसो निपीड़ितः।
एकः सती शरीरेऽस्मिन् शेषमङ्गं भुवो भरः॥

अत्रायं मया स्पृष्टोऽंसः पुण्यवान् मया चास्पृष्टं शेषमङ्गं मे निरर्थकमिति योऽयमवैकल्पदर्शनेऽपि विशेष स्तेनैषा हेतुमतत्रपि हेतुमतो विशेषप्रमाणा यथोक्ता विशेषोक्ति र्भवति। या पुनरिष्टो-र्व्वस्थामितो वाक्याङ्गादिविशिष्टावगतिः सा पर्यायोक्ति र्न विशेषोक्तिः॥

क्रियाकारकसम्बन्धिसाध्यदृष्टान्तवस्तुषु।
क्रियापदादुपस्कारमाहुः परिकरं बुधाः॥ ७२॥

तेषु क्रियापरिकरो यथा,—

ववसिअणिवेदूअत्थो सो मारुदूलद्धपच्चआगअहरिसं।
सुग्गीवेण उरत्थलवणमालामलिअमऊअरं उवऊढो॥

अत्र मारुतिलब्धप्रत्ययागतहर्षमितनेनोरःस्थलवनमालामर्दितमधुकरमितनेन चोपगूहनक्रियायाः परिकरत्वादयं क्रियापरिकरः॥

कारकपरिकरो यथा,—

पडिआअ हत्थसिठिलिअणिरोहपण्डुरसमूससन्तकवोला।
पेक्खिअवामपओहरविसमुण्णअडाहिणत्थणी जनअसुआ॥

अत्र हस्तशिथिलितनिरोधपाण्डुरसमुच्छसत्कपोलेत्यनेन प्रेरितवामपयोधरविषमोन्नतदक्षिणस्तनीत्यनेन च जनकसुता इति च कारकपदस्य परिकरितत्वादयं कारकपरिकरः। सम्बन्धिपरिकरो यथा,—

उम्मूलिआ ण खुलिआ उक्खिवंता ण उज्झुअंओ सरिआ।
णिज्जंता ण णिराधा गिरीण मग्गेण पत्थिआ णइ सोत्ता॥

अत्रोह्रियमाणगिरिसम्बन्धिनोऽप्रयोजका अपि नदीप्रवाहा विशेषणैरुपस्कृता इति सम्बन्धिपरिकरोऽयम्॥ साध्यपरिकरो यथा,—

धीरं हरइ विसाओ विणअं जोव्वणमदो अणङ्गो लज्जं।
एक्कंतगहिअवक्खो किं सेसउ जं ठवेइ वअपरिणामो॥

अत्र गतवयसो न धैर्यं न विनयो न लज्जेति साध्यं विपाद्यौवनमदानङ्गक्रियादृष्टान्तैरुपस्कृतमिति साध्यपरिकरोऽयम् ॥

दृष्टान्तपरिकरो यथा,—

मन्थाट्ठिअधरणिहरं छिण्णद्दुमसमुद्दमण्डलं उव्वेल्लं ।
रद्दुरहवेअविअलिअं पडिअं विअ उक्कडक्खकोडि च्चक्कं ॥

अत्र मथितमन्दरसमुद्रोदाहरणभूतं रविरथचक्रमुत्कटाक्षकोटीति विशेषणेन साम्यसिद्धये परिकरितमिति दृष्टान्तपरिकरोऽयम् ॥

वस्तुपरिकरो यथा,—

देवी पुत्रमसूत दृत्यत गणाः किं तिष्ठतेत्युत्रङ्गे
हर्षाङ्गृङ्गिरिटावुदाहृतगिरा चामुण्डयालिङ्गिते ।
पायाद्वो जितदेववुन्दुभिघनध्वानं प्रवृत्तस्तयो-
रन्योन्याङ्गनिपातजर्जरतरस्थूलास्थिजन्मा रवः ॥

अत्र चामुण्डाभृङ्गिरिटिपरिष्वङ्गसंघट्टितपरस्परहृदयास्थिजन्मनः शब्दस्य वस्तुतया परिगृहीतस्य देवी पुत्रमसूतेत्यादिभिः परिकरितत्वादयं वस्तुपरिकरः ॥

क्रिया यथा समासेन तथा सप्तमितादिभिः ।
विशेष्यते तदाहुस्तं क्रियापरिकरं परम् ॥ ७३ ॥

तत्र क्रिया तादर्थ्येन यथा,—

गेहाद्याता सरितमुदकं हारिका नाशिकीयं
मङ्क्ष्यामीति अयसि यमुनातीरवीरुद्गृहाणि ।
गोसन्दायी विशति विपिनान्नेत्रव गोवर्धनाद्रे-
र्नं त्वं राधे दृशि निपतिता देवकीनन्दनस्य ॥

अत्र तुमुन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायामित्यादिभिरुपपदभूतापि क्रियैव विशिष्यते। सेनायमपरः क्रियापरिकरो भवति। एवं लक्षणादिषु शत्रादिभिरपि द्रष्टव्यम्। तद्यथाध्ययेन,—

सलीलमासक्तलतान्तभूषणं समासजन्त्या कुसुमावतंसकम्।

स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना घनेन कश्चिज्जघनेन कान्तया ॥

अत्र स्तनाभ्यामुपपीड्यन्त्या यं नुनुदे इत्यर्थात् क्रियाविशेषणमेवैतदिति अयमपि क्रियापरिकरो भवति। एवं यथाविधक्रमप्रयोगादिषु द्रष्टव्यम्। तेन क्रियायाः क्वचिदान्तरविशेषणयोगाद् व्यङ्ग्यत्वं भवतीत्यपि व्याख्यातम्। यथा,—

शय्यन्ते हतशायिकाः पथि नवच्छायानिषण्णाध्वगैः
श्रीकण्ठायतनेषु धार्मिकजनैरास्यन्त उद्धासिकाः।
शून्ये तत्र निकुञ्जशालिनि सखि ग्रीष्मस्य मध्यन्दिने
सज्जानां दयिताभिसारणविधौ रम्यः क्षणो वर्त्तते ॥

अत्रोद्धासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते इत्यमूभ्यां सामान्यविशेषोपचरितरूपो भावात्मा एकैव प्रत्याय्यते स आख्याताभ्यां सामान्यरूपेण एवुलन्ताभ्यां विशेषरूपेण बहुवचनं चेह कुत्सातिशयार्थम्। या हि नासोद्धसत्र कुत्सावत्यो बहुप्रकारवत्यो वचःसु आसिका याश्च हतानामतिशयवत्यस्ता तथाभूता एव भूयस्यः शायिकाः प्रतीतास्ताभिर्विशेषरूपाभिरियमासिका शायिका चोपमानोपमेयसम्बन्धजनितभेदाभेदपरिग्रहप्रकारेणापि बहुत्वेनैव प्रत्याय्यते। तेनोद्धासिका इवासनानि हतशायिका इव शयनानि क्रियन्ते भवन्तीति वाक्यार्थो भवति। सोऽयं यथोक्तक्रियापरिकरः। क्वचित् पुनर्वीप्सामपि शब्दरूपं शब्दार्थरूपं वा क्रियाविशेषणं भवति यथा,—

शतं वारानुक्तः प्रियसखि वचोभिः स परुषैः
सहस्रं निर्धूतः पदनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः।
कियत् कृत्वा बद्धाः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटय-
स्तथापि क्लिश्नन् मां क्षणमपि न धृष्टो विरमति ॥

अत्र वारानिति वारशब्दः शसन्तः वारसङ्ख्यायाः कृत्वसुजिति कृत्वसुच् शब्दार्थः ताविमौ द्वावप्यावृत्तिरूपेण क्रियाविशेषणं भवतः। नन्वेवमुद्धासिकादीनां वारादीनाञ्च क्रियाविशेषणत्वात् कर्मतेव नपुंसकलिङ्ग-

सापि प्राप्नोति। यथा स्वदु पचति प्रशस्तं पठतीति उच्यते। त्रिधा खलु क्रियाविशेषणं भवति वाह्यमाभ्यन्तरं वाह्याभ्यन्तरञ्च। तत्र वाह्यं कर्मरूपं वारादि, आभ्यन्तरं विशेषरूपमुद्रासिकादि, वाह्याभ्यन्तरं गुणरूपं स्वद्वादि। तेषु वाह्यं सोऽयमित्यभिधायासम्बन्धादभेदोपचारेणाविचलितस्वरूपमेव प्रधानं विशिंषत् कथमिव स्वलिङ्गं जह्यात्। आभ्यन्तरन्तु विशेषापरिग्रहादाविष्टलिङ्गसंङ्ख्यं कथमिवान्यलिङ्गं गृह्णीयात्। वाह्याभ्यन्तरन्तु गुणत्वात् स्वलिङ्गविरहे गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानीति विशेष्यलिङ्गग्राह्यमेव भवति। तद्धितकृत्वसुचोक्तस्यालादिनोच्यते यथा,—

> आलतकवलारम्भे भूयोभयस्थगितेक्षणाः
> किमपि वलितग्रीवं स्थित्वा मुहुर्मृगपङ्क्तयः।
> गगनमसकृत् पश्यन्त्येतास्तथाम्बुधने मुखे
> निपतति यथा स्थूलाश्रेभ्यो भ्रमन्नयनोदकम्॥

आलाद्यः प्रकारवचने थाल्। अनेकवारानित्यर्थे असकृदिति तद्धितेन, पश्यन्तीति क्रियया, वलितग्रीवमिति समासेन, किमपीति नाम्नाऽव्ययेन, स्थित्वेति कृता, मुहुरिति तदर्थे वीप्सया च क्रियाविशेषणेन सह विशेषयति। द्वितीयञ्च यथा, भ्रमन्नयनोदकं निपततीति फलविवक्षितया पतनक्रियया तमेवार्थमनुसन्दधानः पूर्वक्रियाया एव विशेषणं भवति। सोऽयं कृत्तद्धितसमासाव्ययानां सन्निपातरूपेऽपि क्रियापरिकरे यथा तथेत्येतयोः प्राधान्यात् तद्धितेनैवोपदिश्यते। एतेन तद्यदोर्विपर्ययस्तद्विशेषणयोगश्च व्याख्यातः। तद्यथा,—

> जह जह णिसा समप्पइ तह तह वेविरतरङ्गपडिमापडिअं।
> किंकाअव्वविमूढं वेवइ हिअअं व उअहिणो ससिबिम्बं॥

अत्र यथा तथेति क्रियाविशेषणयोरपरमपि विशेषणं वीप्सा भवति। सोऽयमेवंप्रकारः क्रियापरिकरो द्रष्टव्यः॥

> क्रियाविशेषणं कैश्चित् सम्बोधनमपीष्यते।

सम्बन्धिभिः पदैरेव लक्ष्यन्ते लक्षणादयः ॥ ७४ ॥

तेषु सम्बोधनपरिकरो यथा,—

धर्मस्रोतस्यवे जयन्ति मुकुटस्रग्वेपि गौरीपते-
स्त्वो रत्नाकरपत्नि जह्नुतनये भागीरथि प्रार्थये।
त्वत्तोयान्तशिलानिषण्णवपुषस्त्वद्वीचिभिः प्रेङ्खत-
स्त्वन्नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृशः प्राणाः प्रयास्यन्ति मे ॥

अत्र भागीरथीति सम्बोधनपदं धर्मस्रोतस्यवे जयन्तीमत्रादिभिः परिक्रियते। तत्र यथाकथञ्चिदपुरच्यमानोऽर्थः क्रियाविशेषणं नातिक्रामतीत्ययमपि क्रियापरिकरः ॥ लक्षणपरिकरो यथा,—

महाप्रथिम्ना जघनस्थलेन सा महेभकुम्भोन्नकुचेन वक्षसा।
सुखेन दीर्घोज्ज्वललोलचक्षुषा वयस्य कान्ता कथय क्व वर्तते ॥

अत्र जघनस्थलादीनि लक्षणानि महाप्रथिम्नेत्यादिभिः परिक्रियन्ते सोऽयं लक्षणपरिकरः ॥ हेतुपरिकरो यथा,—

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वया पुण्या जनोक्तयः।
नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥

अत्र प्रथमतृतीयपादयोस्त्वया त्वयेति हेतू द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां परिक्रियेते सोऽयं हेतुपरिकरः ॥ सहार्थपरिकरो यथा,—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते।
शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

अत्रानेनेति सहार्थो यूना पार्थिवेनेति च पदाभ्यां परिक्रियते सोऽयं सहार्थपरिकरः ॥ तादर्थ्यपरिकरो यथा,—

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽयं त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः।
अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥

अत्रान्योन्यशोभापरिवृद्धये इति तादर्थ्यार्थः शेषपदार्थैः परिक्रियते सोऽयं तादर्थ्यपरिकरः ॥ उपपदपरिकरो यथा,—

नमः प्रथमविषयाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयसम्भवकारणाय।

सर्वात्मने विजितकोपमनोभवाय तुभ्यं नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय ॥
अत्र नमस्तुभ्यमित्यत्रपदार्थः समस्तपदैः परिक्रियते सोऽयमुपपद-
परिकरः ॥

उपमारूपकादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिः।
साधर्म्योत्पादनं यत् तमन्ये परिकरं विदुः ॥ ७५ ॥

तत्र स शब्दकृत उपमायां यथा,—

कह कह विरएइ पअं मग्गं पुलएइ छेज्जमाविसइ।
चोरव्व कई अत्थं लद्धुं दुक्खेण ठाणेण णिव्वहइ ॥

अत्र पदमार्गच्छेदैः शब्दैः भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानिवेशिभिः
कविचोरयोरप्रसिद्धमौपम्यं साधितमिति शाब्दोऽयमौपम्यपरिकरः।
अर्थकृतो रूपके यथा,—

विअड़े गअणसमुद्दे दिअसे सूरेण मन्दरेण व महिए।
णीअइ मऊरव्व संभा तिस्सा मग्गेण अमिअकलसो व्व ससी ॥

अत्र गगनें समुद्रत्वेन निरूपिते सूर्यसन्ध्याशशिभिर्मन्दरमदिराऽमृत-
कलशैश्च मथनादिक्रियानिवेशिभिरर्थैः परस्परोपमानात् साधर्म्य-
मुत्पादितमित्यार्थोऽयं रूपकपरिकरः ॥ उभयकृतस्तु विरोधश्लेषो
यथा,—रइमुणालाहरणो णलिणिदलत्थइअपीवरत्थणअलसो।

वहइ पिअसङ्गमम्मि वि मअणाअप्पपसाहणं जुवइजणो ॥

अत्र प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं भवतीति विरुद्धार्थयोः साध-
र्म्योत्पादनाय जले क्रीड़तो युवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यां शब्दतोऽ-
र्थतश्चोपस्कारः कृत इत्युभयकृतोऽयं विरोधश्लेषपरिकरः। एवम-
लङ्कारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

एकावलीति या सापि भिन्ना परिकरान्न हि।
त्रिधा सापि समुद्दिष्टा शब्दार्थोभयभेदतः ॥ ७६ ॥

तत्र शब्दैकावली यथा,—

पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम्।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी ॥

अत्र हरिमिव हरिमिव हरिमिवेति शब्दैकावल्या विभिन्नार्थया पयः-कर्मकारकमुपस्क्रियते सेयं शब्दैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥ अर्थैकावली यथा,—

किमिति कवरी यादृक् तादृग् दृशौ किमकज्जले
न खलु लिखिताः पत्रावल्यः किमद्य कपोलयोः।
अयमयमयं किन्तु ज्ञाप्यस्त्वसंस्करणेन ते
प्रियसखि सखीहस्तन्यस्तो विलासपरिच्छदः ॥

अत्रायमयमयमिति सर्वनामपराम्रश्यमाणया मानुमन्यप्तकारणभूतया ततोऽन्यया वा तथाविधयार्थैकावल्या परिच्छद इति कर्तृकारकमभिन्नार्थ एव परिक्रियते। सेयमर्थैकावली परिकरस्यैव भेदः ॥

उभयैकावली यथा,—

अम्बा तुष्यति न मया न स्नुषया सापि नाम्बया न मया।
अहमपि न तया न तया वद राजन् कस्य दोषोऽयम् ॥

अत्राम्बास्नुषाप्रभृतयर्थलवर्णैरर्थैस्तद्वाचिभिः सर्वनामभिः शब्दैरेकावली-क्रमेण मिथोऽनुस्यूतैः मिथोऽनुस्यूत एव तुष्यतीति क्रियाहेतु-र्नैयत्रादिभिः परिक्रियते। सेयमुभयग्रथितत्वादुभयैकावली परिकर-स्यैव भेदः ॥

क्रियाजातिगुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना।
सर्ववाक्योपकारश्चेद्दीपकं तन्निगद्यते ॥ ७७ ॥
अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली।
संपुटं रसना माला चक्रवालञ्च तद्भिदाः ॥ ७८ ॥

तेषु क्रियावाचिना आदिदीपकं यथा,—

चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः।
चक्रवासाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥

अत्र चरन्तीति क्रियया द्वयोरपि वाक्ययोरादिपदस्थयैवोपकारः क्रियत

इत्यादिदीपकमिदं क्रियाविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्।
जातिवाचिना आदिदीपकं यथा,—

पवनो दक्षिणः पर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम्।
स एव च नताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते॥

अत्र पवन इत्यादिपादे जातिपदं तेनादिदीपकमिदं जातिविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥
गुणवाचिना आदिदीपकं यथा,—

श्यामलाः प्रावृषेण्याभि र्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः।
भुवश्च सुकुमाराभि र्नवशाद्वलराजिभिः॥

अत्र श्यामला इत्यादिपादे गुणपदं तेनादिदीपकमिदं गुणविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥
द्रव्यवाचिना आदिदीपकं यथा,—

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः।
क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता देवतर्द्धयः।

अत्र विष्णुनेत्यादि पादे द्रव्यपदं तेनादिदीपकमिदं द्रव्यविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥
अर्थावृत्ति र्यथा,—

हृष्यति चूतेषु चिरं तुष्यति वकुलेषु मोदते मरुति।
इह हि मधौ कलकूजिषु पिकेषु च प्रीयते कामी॥

अत्र हृष्यति तुष्यति मोदते प्रीयत इत्येतैः पदैः स एवार्थ आवर्त्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमर्थावृत्ति र्दीपकस्य भेदः।
पदावृत्ति र्यथा,—

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम्।
यूनामुत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः॥

अत्रोद्गीवं करोति उत्कण्ठावन्तं करोतीत्यर्थयोरुत्कण्ठयतीति पदमावर्त्तमानं वाक्यद्वयमपि दीपयति सेयं पदावृत्ति र्दीपकस्य

भेदः॥ उभयावृत्ति यथा,—

जय देव भुवनभावन जय भगवन् निखिलवरद निगमनिधे।
जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो॥

अत्र जयेत्यर्थः शब्दश्चावर्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमुभयावृत्ति दीपकस्य भेदः॥ आवली यथा,—

त्वमर्कस्त्वं सोमस्त्वमसि पवनस्त्वं हुतवह-
स्त्वमापस्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च।
परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरम्
न विद्मस्तत्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि॥

अत्र पूर्वार्धे त्वमिति शब्दार्थयोः प्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्यथा असीति क्रियया दीप्यते। ततस्तृतीयपादे त्वयीति रूपान्तरेण युष्मदर्थ आवर्तमानः क्रियान्तरेण संबध्यते। चतुर्थपादेषु पुनरपि तेनैव रूपेणास्त्यर्थेन भवतिना संबध्यत इति। सेयं वृत्तीनामावृत्तिरावलीति दीपकस्यैव भेदो भवति॥ संपुटं यथा,—

णवपल्लवेसु लोलइ घोलइ विडवेसु चलइ सिहरेसु।
थवइ थवएसु चलणे वसन्तलच्छी असोअस्स॥

अत्र नवपल्लवेष्वित्यादीन्यशोकस्येति लोलतीत्यादीनि वसन्तलक्ष्मीरिति पदे द्रव्यवाचिनी संपुटक्रमेण मिथः संबध्यमाने मिथः संबद्धान्येव दीपयतः। तदेतत् संपुटं नाम दीपकस्य भेदः॥ रसना यथा,—

सलिलं विकाशिकमलं कमलानि सुगन्धिमधुसमृद्धानि।
मधु लीनालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुरवणितमिह॥

अत्र रसनाक्रमेण मिथः संग्रथितानि सलिलं विकाशिकमलमित्यादीनि वाक्यानि इहेत्यन्तस्थितेनाधिकरणवाचिना द्रव्यदीपकेन दीप्यन्ते तदेतद्रसनादीपकं नामादिदीपकभेदः॥ माला यथा,—

इमिणा सरएण ससी ससिणा वि णिसा णिसाइ कुमुअवणं।
कुसुमवणेण अ पुलिणं पुलिणेण अ सोहइ हंसउलं॥

अत्र मालाक्रमेण ग्रथिताः कर्तारो हेतवश्च शशिप्रभृतयः शोभन्त इति क्रियया दीप्यन्ते तदेतन्मालादीपकं नाम दीपकस्य भेदः ॥ कः पुनरस्य पूर्वस्माद्विशेषः पूर्वत्र दृत्तिच्छिन्नं रसनायां सर्वत्र इह तु स्वतन्त्रं मालापुष्पवत् पदं पदेन गुणप्रमानं क्रियादिभिः संबध्यत इति ततोऽयं भिद्यते ॥ चक्रवालं यथा,—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैरिशिरस्तेनापि भूमण्डलम्
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्र संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपित इति भावलक्षणाच्छिन्नस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे कारकवीप्सया यत् संक्षेपेणाभिधानं तदेतच्चक्रवालाद्रिणेव मालादीपकेन विस्तारवता वेष्टितमिदं चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः ॥

शब्दस्य यदि वार्थस्य द्वयोरपरयोरथ ।
भणनं परिपाट्या यत् क्रमः स परिकीर्तितः ॥ ७८ ॥

तत्र शब्दपरिपाटि द्विधा पदतो वाक्यतश्च । तयोराद्या यथा,—

तस्याः शृङ्गलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः ।
जीयन्ते वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः ॥

अत्रालापस्मितदृष्टिभिः पदार्थैः वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः पदार्था जीयन्त इति शब्दपरिपाट्या भणनं सेयं पदतः शब्दपरिपाटिः क्रमः ॥ वाक्यगो यथा,—

इन्दुः मूर्द्धि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्त्रे नखाङ्कः स्तने
देयाद्वोऽभ्युदयं द्वयं तदुपमामालम्बमानं मिथः ।
संवादः शुणतेन यत्र लसता कार्यैकतायां तयो-
रुद्धारविचिन्तितेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण च ॥

अतेन्दुर्मूर्द्धि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्त्रे नखाङ्कः स्तन इति वाच्यार्थ-

सम्बन्धिभिः पदैरेव लक्ष्यन्ते लक्षणादयः ॥ ७४ ॥

तेषु सम्बोधनपरिकरो यथा,—

धर्मस्त्रोतृस्ववे जयन्ति मुकुटस्रवे वि गौरीपतै-

स्त्वां रत्नाकरपत्नि जन्हुतनये भागीरथि प्रार्थये ।

त्वत्तोयान्तशिलानिषण्णवपुषस्त्वद्वीचिभिः प्रेङ्खत-

स्त्वन्नाम स्मरतस्त्वदर्पितदृशः प्राणाः प्रयास्यन्ति मे ॥

अत्र भागीरथीति सम्बोधनपदं धर्मस्त्रोतृस्ववे जयन्तीत्यादिभिः परिक्रियते। तत्र यथाकथञ्चिदुपचर्यमाणोऽर्थः क्रियाविशेषणं नातिक्रामतीत्ययमपि क्रियापरिकरः ॥ लक्षणपरिकरो यथा,—

महाप्रथिम्ना जघनस्थलेन सा महेभकुम्भोच्चकुचेन वक्षसा ।

मुखेन दीर्घोज्ज्वललोलचक्षुषा वयस्य कान्ता कथय क्व वर्तते ॥

अत्र जघनस्थलादीनि लक्षणानि महाप्रथिम्नेत्यादिभिः परिक्रियन्ते सोऽयं लक्षणपरिकरः ॥ हेतुपरिकरो यथा,—

त्वया जगन्ति पुण्यानि त्वया पुण्या जनोक्तयः ।

नाथवन्तस्त्वया लोकास्त्वमनाथा विपत्स्यसे ॥

अत्र प्रथमतृतीयपादयोस्त्वया त्वयेति हेतू द्वितीयचतुर्थपादाभ्यां परिक्रियेते सोऽयं हेतुपरिकरः ॥ सहार्थपरिकरो यथा,—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कच्चिन्मनसो रुचिस्ते ।

सिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

अत्रानेनेति सहार्थो यूना पार्थिवेनेति च पदाभ्यां परिक्रियते सोऽयं सहार्थपरिकरः ॥ तादर्थ्यपरिकरो यथा,—

इन्दीवरश्यामतनुर्नृपोऽयं त्वं रोचनागौरशरीरयष्टिः ।

अन्योन्यशोभापरिवृद्धये वां योगस्तडित्तोयदयोरिवास्तु ॥

अत्रान्योन्यशोभापरिवृद्धये इति तादर्थ्यार्थः शेषपदार्थैः परिक्रियते सोऽयं तादर्थ्यपरिकरः ॥ उपपदपरिकरो यथा,—

प्रत्यक्षवस्तुविषयाय जगद्धिताय विश्वस्थितिप्रलयसम्भवकारणाय ।

सर्वात्मने विजितकोपमनोभवाय तुभ्यं नमस्त्रिभुवनप्रभवे शिवाय॥
अत्र नमस्तुभ्यमित्यत्रपदार्थः समस्तपदैः परिक्रियते सोऽयमुपपद-परिकरः॥

उपमारूपकादीनां शब्दार्थोभयभङ्गिभिः।
साधर्म्योत्पादनं यत् तमन्ये परिकरं विदुः॥ ७५॥

तत्र स शब्दतस्त उपमायां यथा,—

कह कह विरएइ पअं मग्गं पुलएइ छेज्जमाविसइ।
चोरव्व कई अत्थं लद्धुं दुक्खेण णिव्वहइ॥

अत्र पदमार्गच्छेदैः शब्दैर्भिन्नार्थैरभिन्नार्थविरचनादिक्रियानिवेशिभिः कविचोरयोरप्रसिद्धमौपम्यं साधितमिति शाब्दोऽयमौपम्यपरिकरः। अर्थतस्तो रूपके यथा,—

विअडे गअणसमुद्दे दिअसे सूरेण मन्दरेण व महिए।
णीआइ महुरव्व संभा तिस्सा मग्गेण अमिअकलसो व्व ससी॥

अत्र गगने समुद्रत्वेन निरूपिते सूर्यसन्ध्याशशिभिर्मन्दरमदिराम्रतकलशैश्च मथनादिक्रियानिवेशिभिरर्थैः परस्परोपमानात् साधर्म्यमुत्पादितमित्यार्थोऽयं रूपकपरिकरः॥ उभयतस्तस्य विरोधश्लेषो यथा,—रइमुणालाहरणो णलिणिदलत्थइअपीवरत्थणअलसो।

वहइ पिअसङ्गमम्मि वि मअणाआप्पसाहणं जुवइजणो॥

अत्र प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पमसाधनं भवतीति विरुद्धार्थयोः साधर्म्योत्पादनाय जले क्रीडतो युवतिजनस्य यथोक्तविशेषणाभ्यां शब्दतोऽर्थतश्चोपस्कारः कृत इत्युभयतोऽयं विरोधश्लेषपरिकरः। एवमलङ्कारान्तरेष्वपि द्रष्टव्यम्॥

एकावलीति या सापि भिन्ना परिकरान्न हि।
त्रिधा सापि समुद्दिष्टा शब्दार्थोभयभेदतः॥ ७६॥

तत्र शब्दैकावली यथा,—

पर्वतभेदि पवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं गहनम्।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव वहति पयः पश्यत पयोष्णी॥

अत्र हरिमिव हरिमिव हरिमिवेति शब्दैकावल्या विभिन्नार्थया पयः-कर्मकारकमुपस्क्रियते सेयं शब्दैकावली परिकरस्यैव भेदः॥ अर्थैकावली यथा,—

किमिति कबरी याद्रृक् ताद्रृग् दृशौ किमकज्जले
न खलु लिखिताः पत्रावल्यः किमद्य कपोलयोः।
अयमयमयं किन्तु ज्ञास्यत्यसंस्मरणेन ते
प्रियसखि सखीहस्तन्यस्तो विलासपरिच्छदः॥

अत्रायमयमयमिति सर्वनामपराश्रयमाणया प्रागुपन्यस्तकारणभूतया ततोऽन्यया वा तथाविधयार्थैकावल्या परिच्छद इति कर्तृकारकमभिन्नार्थ इव परिक्रियते। सेयमर्थैकावली परिकरस्यैव भेदः॥

उभयैकावली यथा,—

अम्बा तुष्यति न मया न स्नुषया सापि नाम्बया न मया।
अहमपि न तया न तया वद राजन् कस्य दोषोऽयम्॥

अत्राम्बास्नुषास्मदर्थलक्षणैरर्थैस्तद्वाचिभिः सर्वनामभिः शब्दैरेकावली-क्रमेण मिथोऽनुस्यूतैः मिथोऽनुस्यूत एव तुष्यतीति क्रियाहेतु-र्मयेत्यादिभिः परिक्रियते। सेयमुभयग्रथितत्वादुभयैकावली परिकर-स्यैव भेदः॥

क्रियाजातिगुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना।
सर्ववाक्योपकारश्चेद्दीपकं तन्निगद्यते॥ ७७॥
आदौ मध्ये तथान्ते च पदादित्यादि ...

अर्थावृत्तिः पदावृत्तिरुभयावृत्तिरावली।
संपुटं रसना माला चक्रवालञ्च तद्भिदाः॥ ७८॥

तेषु क्रियावाचिना आदिदीपकं यथा,—

चरन्ति चतुरम्भोधिवेलोद्यानेषु दन्तिनः।
चक्रवालाद्रिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते॥

अत्र चरन्तीति क्रियया द्वयोरपि वाक्ययोरादिपदस्थयैवोपकारः क्रियत

इत्यादिदीपकमिदं क्रियाविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्।

जातिवाचिना आदिदीपकं यथा,—

पवनो दक्षिणः पर्णं जीर्णं हरति वीरुधाम्।
स एव च नताङ्गीनां मानभङ्गाय कल्पते॥

अत्र पवन इत्यादिपादे जातिपदं तेनादिदीपकमिदं जातिविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥

गुणवाचिना आदिदीपकं यथा,—

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिः दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः।
भुवश्च सुकुमाराभिः र्नवशाद्वलराजिभिः॥

अत्र श्यामला इत्यादिपादे गुणपदं तेनादिदीपकमिदं गुणविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥

द्रव्यवाचिना आदिदीपकं यथा,—

विष्णुना विक्रमस्थेन दानवानां विभूतयः।
क्वापि नीताः कुतोऽप्यासन्नानीता देवतर्द्धयः।

अत्र विष्णुनेत्यादि पादे द्रव्यपदं तेनादिदीपकमिदं द्रव्यविषयमुच्यते। एवं मध्यान्तयोरपि द्रष्टव्यम्॥

अर्थावृत्ति यथा,—

हृष्यति चूतेषु चिरं तुष्यति वकुलेषु मोदते मरुति।
इह हि मधौ कलकूजिषु पिकेषु च प्रीयते कामी॥

अत्र हृष्यति तुष्यति मोदते प्रीयत इत्येतैः पदैः स एवार्थ आवर्त्यमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमर्थावृत्ति दीपकस्य भेदः।

पदावृत्ति यथा,—

उत्कण्ठयति मेघानां माला वृन्दं कलापिनाम्।
यूनामुत्कण्ठयत्यद्य मानसं मकरध्वजः॥

अत्रोद्ग्रीवं करोति उत्कण्ठावन्तं करोतीत्यर्थयोरुत्कण्ठयतीति पदमावर्त्यमानं वाक्यद्वयमपि दीपयति सेयं पदावृत्ति दीपकस्य

भेदः॥ उभयावृत्ति र्यथा,—

जय देव भुवनभावन जय भगवन् निखिलवरद निगमनिधे।
जय रुचिरचन्द्रशेखर जय मदनान्तक जयादिगुरो॥

अत्र जयेत्यर्थः शब्दश्चावर्त्तमानः सर्ववाक्यानि दीपयति सेयमुभयावृत्ति र्दीपकस्य भेदः॥ आवली यथा,—

त्वमर्क स्त्वं सोम स्त्वमसि पवन स्त्वं हुतवह-
स्त्वमाप स्त्वं व्योम त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च।
परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रति गिरम्
न विद्मस्तत्तत्त्वं वयमिह हि यत्त्वं न भवसि॥

अत्र पूर्वार्धे त्वमिति शब्दार्थयोः प्रथमावृत्तिः प्रथमपादस्तथा असीति क्रियया दीप्यते। ततस्तृतीयपादे त्वयीति रूपान्तरेण युष्मदर्थ आवर्त्तमानः क्रियान्तरेण संबध्यते। चतुर्थपादेषु पुनरपि तेनैव रूपेणार्थेन भवतिना संबध्यत इति। सेयं द्वयीनामावृत्तिरावलीति दीपकस्यैव भेदो भवति॥ संपुटं यथा,—

णवपल्लवेसु लोलइ घोलइ विडवेसु चलइ सिहरेसु।
थवइ थवएसु चलणे वसन्तलच्छी असोअस्स॥

अत्र नवपल्लवेष्वित्यादीन्यशोकस्येति लोलतीत्यादीनि वसन्तलक्ष्मीरिति पदे द्रव्यवाचिनी संपुटक्रमेण मिथः संबध्यमाने मिथः संबद्धान्येव दीपयतः। तदेतत् संपुटं नाम दीपकस्य भेदः॥ रसना यथा,—

सलिलं विकाशिकमलं कमलानि सुगन्धिमधुसमृद्धानि।
मधु लीनालिकुलाकुलमलिकुलमपि मधुरव्रणितमिह॥

अत्र रसनाक्रमेण मिथः संग्रथितानि सलिलं विकाशिकमलमित्यादीनि वाक्यानि इहेत्यन्तस्थितेनाधिकरणवाचिना द्रव्यदीपकेन दीप्यन्ते तदेतद् रसनादीपकं नामादिदीपकभेदः॥ माला यथा,—

इमिणा सरएण ससी ससिणा वि णिसा णिसाइ कुमुअवणं।
कुमुअवणेण अ पुलिणं पुलिणेण अ सोहइ हंसउलं॥

अत्र मालाक्रमेण ग्रथिताः कर्तारो हेतवश्च शशिप्रभृतयः शोभन्त इति क्रियया दीप्यन्ते तदेतन्मालादीपकं नाम दीपकस्य भेदः ॥ कः पुनरस्य पूर्वस्मादिशेषः पूर्वत्र छिन्नच्छिन्न रसनायां सर्वत्र इह तु स्वतन्त्रं मालापुष्पवत् पदं पदेन गुम्फ्यमानं क्रियादिभिः संबध्यत इति ततोऽयं भिद्यते ॥ चक्रवालं यथा,—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम्।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलम्
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्र संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपित इति भावलक्षणाचिह्नस्य भावविशेषस्य द्वितीयपादे कारकवीप्सया यत् संक्षेपेणाभिभिधानं तदेतच्चक्रवालाद्रिणेव मालादीपकेन विस्तारवता वेष्टितमिदं चक्रवालं नाम दीपकस्य भेदः ॥

शब्दस्य यदि वार्थस्य द्वयोरप्यनयोरथ।
भणनं परिपाट्या यत् क्रमः स परिकीर्तितः ॥ ७९ ॥

तत्र शब्दपरिपाटि द्विधा पदतो वाक्यतश्च। तयोराद्या यथा,—

तस्याः प्रश्नलीलाभिरालापस्मितदृष्टिभिः।
जीयन्ते वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः ॥

अत्रालापस्मितदृष्टिभिः पदार्थैः वल्लकीकुन्दस्रगिन्दीवरसम्पदः पदार्था जीयन्ते इति शब्दपरिपाट्या भणनं सेयं पदतः शब्दपरिपाटिः क्रमः ॥ वाक्यतो यथा,—

इन्दुर्मूर्द्धि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्त्रो नखाङ्कः स्तने
देयाद्वोऽभ्युदयं द्वयं तदुपमामालम्बमानं मिथः।
संवादः प्रणयेन यस्य लसता कार्यैकतायां तयो-
रूहापोहविचिन्तितेन च हृदि ध्यातस्वरूपेण च ॥

अत्रेन्दुर्मूर्द्धि शिवस्य शैलदुहितुर्वक्त्रो नखाङ्कः स्तन इति वाक्यार्थ-

वाचिनौ शब्दसमुदायौ क्रमेणोद्दिहारविचिन्तितेन च हृदि ध्यानस्वरूपेण वेति वाक्यार्थद्वयवाचिभ्यां शब्दसमुदायाभ्यां संबध्येते सोऽयं वाक्यतः शब्दपरिपाटिः क्रमः । अर्थपरिपाटि द्विधा कालतो देशतश्च ॥ तयोराद्या यथा,—

हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धम्
नीता लोध्रप्रसवरजसा पाण्डुतामानने श्रीः ।
चूडापाशे नवकुरवकं चारु कर्णे शिरीषम्
सीमन्ते च त्वदुपगमजं यत्र नीपं वधूनाम् ॥

अत्र हस्ते लीलाकमलमलकं बालकुन्दानुविद्धमित्यत्रार्थानां शरदादिकालक्रमेण भणनं सेयं कालतोऽर्थपरिपाटिः क्रमः ॥ द्वितीया यथा,—

पायाद्वो रचितत्रिविक्रमतनुर्देवः स दैत्यान्तको
यस्याकस्मिकवर्धमानवपुषस्तिग्मद्युतेर्मण्डलम् ।
मौलौ रत्नरुचि श्रुतौ परिलसत्ताडङ्ककान्ति क्रमा-
ज्जातं वक्षसि कौस्तुभाभमुदरे नाभीसरोजोपमम् ॥

अत्र त्रिविक्रमतनो वैकुण्ठस्य प्रवृद्धिसमये क्रमेणैव मौलिश्रुतिवक्षउदरलक्षणेषु शरीरदेशेषु भास्वन्मण्डलस्य चूडारत्नताडङ्ककौस्तुभनाभ्यब्जै र्योऽयमौपम्यलाभः सेयं देशतोऽर्थपरिपाटिः क्रमः ॥ उभयपरिपाटिर्द्विधा शब्दप्रधानाऽर्थप्रधाना च ॥ तयोराद्या यथा,—

पङ्कम्म पड्डिव हेलिअ कुवलअ खित्तउ दहहि
वलिहि बिम्बविविक्खिअ पत्तिअ चन्दु णहहि ।
करणअणाहरवअणेहि सं हुह लीलाव्हइहि
धिग्गसिव्वि विउच्चिट ठिणाइ पआवइहि ॥

अत्र पङ्कजकुवलयबिम्बीफलचन्द्रमसां करनयनाधरवदनै र्यथासंख्यं पराजय इति शब्दपरिपाट्यैव पङ्कजानि पङ्के न्यस्तानि, कुवलयानि ह्रदे क्षिप्तानि, बिम्बं वने प्रकीर्णं, चन्द्रो नभसि निरस्त इत्याधाराणामुपर्युपरिभावः क्रियाणां च त्यागतारतम्यमित्यर्थपरिपाटि र्न प्रभवति

सोऽयं शब्दप्रधानोभयपरिपाटिः क्रमः॥ अर्थप्रधाना यथा,—

गङ्गे देवि दृशा पुनीहि यमुने मातः पुन र्दर्शनम्
सम्प्रश्नोऽस्तु पितः प्रयाग भगवन् न्यग्रोध मां धास्यसि।
त्वं हाराशिलतावतंसविपुलस्थूलांसवक्षोभुजम्
पुंभावं भवतामवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामहे॥

अत्र गङ्गायमुनाप्रयागन्यग्रोधवत्पुंभावावन्तिनगरीनाथलक्षणानामर्थानां मुख्यक्रमेण देवि दृशा पुनीहि मातः पुनर्दर्शनं पितः संप्रश्नो भगवन् मां धास्यसीति मुख्यक्रमेणैव संभ्रमङ्गि र्वचोविशेषैरभ्यर्थ्यत्र भवतामेव पुंभावमवन्तिनगरीनाथं दिदृक्षामह इति येयमभ्यर्थनाभङ्गिस्त्वार्थपरिपाटिः कृता तस्याश्च गङ्गे यमुने प्रयाग न्यग्रोधेति हाराशिलतावतंसविपुलवक्षःस्थूलांसेति च शब्दपरिपाटी परस्परमुपमानोपमेयभूते व्यज्यते। सेयमर्थप्रधानोभयपरिपाटिः क्रमः॥

मिथं यदुक्तिभङ्गि र्योवसरो यः स सूरिभिः।
निराकाङ्क्षोऽथ साकाङ्क्षः पर्याय इति गीयते॥ ८०॥

तेषु निराकाङ्क्षं मिथं यथा,—

मया विमुक्ता बहिरेव वल्लको व्रणेदवक्ष्यायकणैश्च सार्द्रताम्।
द्रुतं तदेनां करवे निचोलके कयाचिदेवं मिथतो विनिर्यये॥

अत्र कयाचिदेवं मिथतो विनिर्यय इत्युत्तरार्काभिधानेनाकाङ्क्षा निरस्तेति निराकाङ्क्षमेतन्मिथं नाम पर्यायभेदः॥ तदेव साकाङ्क्षं यथा,—.

दृशत्यसौ परभृतः सहकारस्य मञ्जरीम्।
तमहं वारयिष्यामि युवाभ्यां स्वैरमास्यताम्॥

अत्र कयाचिदेवं मिथतो विनिर्यय इतिवदुत्तरार्कानभिधानात् साकाङ्क्षमेतन्मिथं नाम पर्यायस्य भेदः॥ निराकाङ्क्षोक्तिभङ्गि र्यथा,—

राजन् राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे भोजय मां कुमार कुशलं नाद्यापि किं भुज्यते।
इत्थं नाथ शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-

छिद्रस्थानवलोक्य चेममवलम्ब्योर्व्यैकमाभाषते ॥

अत्रानयोक्तिभङ्ग्या शून्योत्तारितनगरस्य नरपतेः कश्चित् प्रताप वर्णयति । तत्र वाक्यस्यापरिपूर्णत्वेन निराकाङ्क्षत्वात् निराकाङ्क्षेयमुक्तिभङ्गिः ॥ साकाङ्क्षा यथा,—

शान्त्यै वोऽस्तु कपालदाम जगतां पत्युर्यदीयां लिपिं
क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षराम् ।
विश्वं स्रक्ष्यति वक्ष्यति क्षितिमपामीशिष्यते क्षेप्स्यते
नागैरागिषु रंस्यतेऽत्स्यति जगन्निर्वक्ष्यति द्यामिति ॥

अत्रानयोक्तिभङ्ग्या ब्रह्माद्यस्तसमयेऽप्यनस्तमितस्य भगवतो महेश्वरस्य प्रभावो वर्ण्यते । तत्र च यदीयां लिपिं क्वापि क्वापि गणाः पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षरामित्यनेनैव वाक्येनाभिन्नाकाङ्क्षोत्थाप्यते । सा च विश्वं स्रक्ष्यतीत्यभिन्नोद्दिष्टो ब्रह्मणश्च चतुर्युगसहस्रान्ते दिनमेकमिति मानेनैव वर्षशतजीवी विश्वं स्रक्ष्यति ब्रह्मेति ज्ञाप्यते कपालस्यास्य भगवतो भूषणं भविष्यतीति । वक्ष्यति क्षितिमित्यभिन्नोद्दिष्टो ब्रह्मणामयं वर्षशतेनैकं दिनमिति मानेनैव पुरुषायुषजीवी क्षितिं वक्ष्यति विष्णुरिति ज्ञाप्यते कपालस्यास्य भगवतो भूषा भविष्यतीति । एवमपामीशिष्यत इत्यादिषु वरुणकामयमेन्द्रविषयत्वेन योजनीयम् । सेयमनेकप्रकारेण ब्रह्मादीनां साक्षादभिधानेन साकाङ्क्षोक्तिभङ्गिः ॥ अवसरो निराकाङ्क्षो यथा,—

अथ तैः परिदेविताक्षरैर्हृदये दिग्धशरैरिवार्दितः ।
रतिमभ्युपपत्तुमातुरां मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ॥

अत्र, क्व नु ते हृदयङ्गमः सखा कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
न खलूग्ररुषा पिनाकिना गमितः सोऽपि सुहृद्गतां गतिम् ॥

इति यानि रतेः परिदेविताक्षराणि तैराकृष्टहृदयस्य मधो योऽयमात्मदर्शनाय प्रस्तावः सोऽयं न किञ्चन काङ्क्षतीति निराकाङ्क्षोऽयमवसरः पर्यायस्य भेदः ॥ साकाङ्क्षो यथा,—

अज्ज वि बालो दामोअरो त्ति इअ जम्पिए जसोआए ।
कण्हमुहपेसिअच्छं णिहुअं हसिअं वअवहूए ॥

अत्राद्यापि बालो दामोदर इति श्रुतप्रस्तावनस्य कृष्णस्य वक्त्रे विन्यस्तलोचनया तद्रहस्यवेदिन्या व्रजवधूमतल्लिकया यदेतन्निभृतं हसितं तत् तवाम्बा बालं त्वां ब्रूते त्वं तु मादृशाभिः निधुवनविदग्धाभिः दिवानिशं यमुनाकुञ्जोदरेषु विहरसीत्यादिनार्थजातेन साकाङ्क्षमिति साकाङ्क्षोऽयमवसरः पर्यायस्य भेदः ॥

विवक्षा या विशेषस्य लोकसीमातिवर्तिनी ।
असावतिशयोक्तिः स्यादलङ्कारोत्तमा च सा ॥ ८१ ॥
सा च प्रायो गुणानाञ्च क्रियाणाञ्चोपकल्पते ।
न हि द्रव्यस्य जाते र्वा भवत्यतिशयः क्वचित् ॥ ८२ ॥
प्रभावातिशयो यश्च यश्चानुभवनात्मकः ।
अन्योन्यातिशयो यश्च तेऽपि नातिशयात् पृथक् ॥ ८३ ॥
अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् ।
वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥

तत्र गुणातिशयेन महत्त्वातिशयो यथा,—

अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशि र्यदत्र ते ॥

अत्रैवं यशोराशेरशक्यमानस्याप्यतिशयोक्त्या विशेषविवक्षा येन त्रिभुवनोदरमपि सङ्कीर्णमाशङ्क्यते । सोऽयं महत्त्वातिशयो नाम गुणातिशयभेदः ॥ तनुत्वातिशयो यथा,—

स्तनयो र्जघनस्यापि मध्ये मध्यं प्रिये तव ।
अस्ति नास्तीति सन्देहो न मेऽद्यापि निवर्तते ॥

अत्रैवं मध्यस्य लोकसीमातिक्रमेण [illegible] नास्तीति वा संदिह्यते । सोऽयं तनुत्वातिशयो [illegible]॥
कान्त्यतिशयो यथा,—

मल्लिकामालभारिण्यः सर्वाङ्गीणार्द्रचन्दनाः ।

क्षौमवत्यो न लक्ष्यन्ते ज्योत्स्नायामभिसारिकाः ॥

अत्रैवं चन्द्रालोकस्य लोकसीमातिक्रमेण बाहुल्योत्कर्षविवक्षा येन तस्मिन् समानाभिहारेणाभिसारिका अपि न लक्ष्यन्ते । सोऽयं कान्त्यतिशयो नामातिशयभेदः ॥ अथात्र पिहितात् को विशेष उच्यते, पिहिते चन्द्रातपोत्कर्षेणाभिसारिकातिरस्कारो विवक्ष्यते इह त्वभिसारिकातिरस्कारेण चन्द्रातपोत्कर्षं इति ॥ प्रभावातिशयो यथा,—

तं दइआहिण्णाणं जम्मि वि अंगम्मि राहवेण णिमिअं ।

सीआपरिमट्ठेण व ऊढेति तवि णिरन्तरं रोमञ्चो ॥

अत्र दयिताभिज्ञानस्य योऽयं रोमाञ्चक्रियाविशेषः स क्रियातिशयस्यैव भेदः प्रभावातिशय उच्यते ॥ अनुभावातिशयो यथा,—

विमलिअरसाअलेण वि विसहरवइणा अइट्ठमूलच्छेअं ।

अप्पत्तुङ्गसिहरं तिहुअणहरणपवड्ढिएण वि हरिणा ॥

अत्र रसातलमपि मृद्गता शेषेणापि च यस्य मूलं न दृष्टं त्रिभुवनमप्युल्लङ्घयता हरिणापि न तुङ्गशिखराणि प्राप्तानीति यदेतल्लोकसीमातिक्रमेण विशेषप्यवस्थया पर्वतानुभावभणनं सोऽयमनुभूयमानमाहात्म्यातिशयस्यैव भेदोऽनुभावातिशय उच्यते ॥ अन्योन्यातिशयो यथा,—

रणदुज्जओ दहमुहो सुरा अवज्झा अ तिहुअणस्स इमे ।

पडइ च्चिअत्थोति फुडं विहीसणेण फुडिआहरं णीससिअं ॥

अत्र दशास्यः समरे न जीयते सुराश्चामरत्वान् न वध्यन्ते । तयोश्च परस्परं संघट्टक्रियातिशयात् त्रिभुवनमपि क्षयं यास्यतीति येयमन्योन्यातिक्रियातिशयभणनात्लोकसीमातिक्रमेण विशेषविवक्षा सोऽयं क्रियातिशयो नामातिशय एवान्योन्यातिशय उच्यते ॥

स योऽनेकार्थकथनं पदेनैकेन कथ्यते ।

पदक्रियाकारकैः सप्राङ्गिस्याभिन्नैः स षड्विधः ॥ ८४ ॥

तेषु भिन्नपदो यथा,—

दोषाकरेण संबध्नन् नक्षत्रपथवर्तिना ।

राज्ञा प्रदोषो मामित्थमप्रियं किं न बाधते ॥

अत्र प्रदोषो रात्रेः प्रथमः यामः किमिति प्रियारहितं मां न बाधते इत्युक्ते सुंक्तिमाह इत्थमनुभूयमानेन प्रकारेण राज्ञा संबध्नन् कीदृशेन दोषाकरेण नक्षत्रपथवर्तिनेति । यो हि दोषाणामाकरेण राजमार्गातिगामिना च राज्ञा प्रसृष्टदोषः संबध्यते सोऽप्रियमवश्यं बाधत एव। तदत्र पूर्वस्मिन् प्राकरणिकेऽर्थे द्वितीयोऽर्थोऽप्राकरणिकः पदभेदेनोपश्लिष्यमाणो भिन्नपदश्लेषापदेशमासादयति ॥ अभिन्नपदो यथा,—

असावुदयमारूढः कान्तिमान् रक्तमण्डलः ।

राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः ॥

अत्रायमुदीयमानश्चन्द्रमा लोकस्य हृदयं हरतीत्युक्ते युक्तिमाह राजानुरक्तमण्डल उदयी मृदुकरः कान्तिमानिति। यो ह्येवंभूतो राजा सोऽवश्यं लोकस्य हृदयहारी भवति ॥ अत्रापि च प्राकरणिकेऽर्थेऽप्राकरणिक उपश्लिष्यमाणः पदानामभेदेनाभिन्नपदश्लेषो भवति ॥ भिन्नक्रियो यथा,—

मधुरा रागवर्धिन्यः कोमलाः कोकिलागिरः ।

आकर्ण्यन्ते मदकलाः श्लिष्यन्ते चासितेक्षणाः ॥

अत्राकर्ण्यन्ते श्लिष्यन्ते चेति क्रियापदद्वितयस्य प्राधान्यतः समुच्चयेनोपात्तस्य मधुरा इत्यादिभिः श्लिष्टपदैः कोकिलागिर इत्यसितेक्षणा इति वा विशेष्यैकवर्जं पर्यायतः सम्बन्धो भवति । तद्यथा आकर्ण्यन्ते काः कोकिलागिरः कीदृश्यः मधुराः रागवर्धिन्यः कोमलाः । पुनरपि किम्भूताः आसितेक्षणाः आसिते उपवेशिते निश्चलीकृते अन्तःप्रमोदानुभावादीक्षणे याभिस्तास्तथा सर्वोऽपि हि मधुरं शब्दमाकर्णयन् निश्चलाक्षो भवति। श्लिष्यन्ते च काः असितेक्षणाः हरिणचक्षुषः किम्भूताः मदकलाः कोकिलागिरः कोमलाः रागवर्धिन्यो मधुरा इति । सोऽयं द्वयोर्विभिन्नक्रिययोर्भिन्नार्थैकरूपाणां पदार्था-

नासुपश्लेषो भिन्नक्रियः श्लेष उच्यते ॥ अभिन्नक्रियो यथा,—

स्वभावमधुराः स्निग्धाः शंसन्त्यो रागमुल्वणम् ।

दृशा दूतश्च कर्षन्ति कान्ताभिः प्रेषिताः प्रियान् ॥

अत्र कर्षन्तीत्येतस्यां क्रियायां दृशां दूतीनाञ्च श्लिष्टपदत्वेनावेशादयमभिन्नक्रियो नाम श्लेषविशेषः । प्रथमयोरस्य वा को विशेष इति चेत् तत्रैकस्यैव प्राकरणिकत्वमत्र तु द्वयोरपीति । अयञ्च भिन्नकारकयोरपि भवति । भिन्नकारको यथा,—

गतिं वेणी च नागेन वपुरूरू च रम्भया ।

ओष्ठौ पाणी प्रवालेन तस्यास्तुल्यत्वमाययुः ॥

अत्रैकस्मिन् पक्षे धर्मधर्मिणोरभेदोपचारान्नागगतिः गृह्यते । तत्र गतेर्वेण्याश्च नागेन हस्तिना अहिना च तुल्यत्वं वपुरूर्वोश्च रम्भया कदल्या अप्सरोभिश्च तुल्यत्वमोष्ठयोः पाण्योश्च प्रवाले विद्रुमे नवपल्लवे च वर्णनीदयोः श्लेषप्रभावाल्लभ्यते । सोऽयमनेककर्तृकत्वाद्भिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥ अभिन्नकारको यथा,—

कृष्णार्ज्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी ।

याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि ॥

अत्र हे कलभाषिणि कस्य ते दृष्टिर्विश्वासस्य भवति इतुयुक्तिमाह कृष्णार्ज्जुनानुरक्तापि कर्णावलम्बिनीति यां हि कृष्णार्ज्जुनेनानुरज्यते कथं सा कर्णपक्षपातिनी भवति या चैवमुभयगता तस्यां को विश्वसिति स चायमेककर्तृकत्वादभिन्नकारक इति श्लेषो भवति ॥

स्वाभिप्रायस्य कथनं यदि वापरव्यभावना ।

अन्यापदेशो वा यत्तु त्रिविधं भाविकं विदुः ॥ ८५ ॥

मतं चास्माकमुद्भेदो विद्यते नैव भाविकात् ।

व्यक्ताव्यक्तोभयाख्याभिस्त्रिविधः सोऽपि कथ्यते ॥ ८६ ॥

तत्र भाविकभेदेषु स्वाभिप्रायकथनं यथा,—

या विश्वदृ दुणोब्भिआ दिव्वम्मि जम्मि भिउडिआ

अत्थण अव्वाहारओ विप्पइआ हसन्तए।
विच्छुहइ काहिविज्जए जस्स ण सो वअंसिआ
तं मे कहउ माणअ जइ मे इच्छउ जीअअं॥

अत्र भ्रूक्षेदासम्भाषणप्रियतमावक्षेपणरूपात् मतत्रनभिमतप्रतिपादन-रूपस्त्राभिप्रायस्त्र कथितत्वादिदं स्वाभिप्रायकथनं नाम भाविकम्॥
अन्यभावना यथा,—

दंसणवलिअं दढ़कं खिबन्धणं दीहरं सुपरिणाहं।
होइ ह घरे साहीणं मुसलं धम्माण मंहिलाणं॥

अत्र मे इति भावनया मुसलरूपसत्रोक्तत्वादिदमन्यभावनाभिधानं भाविकम्॥ अन्यापदेशो यथा,—

आसाइअं रआणा एणविन्तिअं विअ विहीण ओरं।
मसुवसहएण्हिं रक्खि वज्जइ गहवइ छेत्तं॥

अत्र परचेतसत्र धम्मारहपनिवारणापदेशेन चिरात् परिज्ञात उपपति-र्वार्यते तदिदमन्यापदेशाख्यं भाविकम्॥ उद्भेदेषु व्यक्तो यथा,—

मन्तेसि मङ्कमहपणअं सदा पोसि तिअ सेसपाअवरआणं।
ओजसु सुद्धसहावं सभावेसु सुरणाह आवअलोअं॥

अत्र मायाविनो महेन्द्रस्याभिप्रायः सत्यकेन व्यक्तमेवोद्भिन्न इति व्यक्तोऽयमुद्भेदः॥ अव्यक्तो यथा,—

निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः।
मिथ्यावादिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम्॥

अत्र वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्याक्षेपवक्ता माकरणिकोदाहरणेन यद्यपि दूत्या दुश्चेष्टितं निर्भिन्नं तथापि न पूर्ववैदग्ध्यमित्यव्यक्तोऽयमुद्भेदः॥ उभयरूपो यथा,—

अम्लानोत्पलकोमले सखि दृशौ नीलाञ्जनेनाञ्चिते

कर्पूरव्रजरञ्जगण्डफलके संदेहितः पाण्डिमा।
श्वासाः सन्तु च मन्दकम्बमिधुवः किन्तु प्रभावाद्विना-
ऽप्यज्ञानां कथिमानमुत्कटमसुं को नाम नोत्प्रेक्षते ॥

अत्र दृशोर्म्लानता गण्डयोः पाण्डुरत्वं श्वासानां दैर्घ्यमितुत्कण्ठा-चिह्ननिह्नवाय योऽयमविनयवत्या नीलाञ्जनादिप्रयोगस्तस्य तत्त्वा-भ्युपगमेऽप्यज्ञानां कथिमानमुत्कटमसुं को नाम नोत्प्रेक्षत इति योऽयं सखीव्याहारस्तेन तदभिप्राय उद्भिन्नोऽनुद्भिन्नश्च भवतीत्युभय-रूपोऽयमुद्भेदः॥ तेऽमी त्रयोऽप्युद्भेदा भाविकान्न भिद्यन्ते ॥

संसृष्टिरिति विज्ञेया सर्वालङ्कारसङ्करः।
सा तु व्यक्ता तथाऽव्यक्ता व्यक्ताव्यक्तेति च त्रिधा ॥ ८७ ॥
तिलतण्डुलवद्व्यक्ता च्छायादर्शवदेव च।
अव्यक्ता क्षीरजलवत् पांशुपानीयवच्च सा ॥ ८८ ॥
व्यक्ताव्यक्ता च संसृष्टि र्नरसिंहवदिष्यते।
चित्रवर्णवदन्यस्मिन्नानालङ्कारसङ्करे ॥ ८९ ॥

व्यक्ता तिलतण्डुलवद्यथा,—

पिनष्टीव तरङ्गाग्रैरुदधिः फेनचन्दनम्।
तदादाय करैरिन्दु र्लिम्पतीव दिगङ्गनाः ॥

अत्रोत्प्रेक्षाद्वयं रूपकद्वयञ्च तिलतण्डुलवत् संकीर्यते ॥ व्यक्तैव च्छायादर्शवद्यथा,—

निर्मलेन्दु नभो रेजे विकचाब्जं बभौ सरः।
परं पर्यश्रुवदनौ म्लानतु भ्रातरावुभौ ॥

अत्रादर्शच्छायेव हेत्वलङ्कारे रामलक्ष्मणमुखयोरिन्दुपद्मोपमेयन सदृशा-सदृशव्यतिरेको दृश्यते ॥ अव्यक्ता क्षीरजलवद्यथा,—

क्षीरक्षालितचन्द्रेव नीलीधौताम्बरेव च।
टङ्कोल्लिखितसूर्येव वसन्तश्रीरदृश्यत ॥

अत्रोपमोत्प्रेक्षे क्षीरनीरवन्मिश्रे संसृष्टे न व्यज्येते ॥

अव्यक्तैव पांसूदकवद् यथा,—

> कृष्णार्जुनानुरक्तापि दृष्टिः कर्णावलम्बिनी।
> याति विश्वसनीयत्वं कस्य ते कलभाषिणि॥

अत्र पांसूदकयोरिव कृष्णार्जुनपदयोरुपमाविरोधयोरव्यक्तयोरेव व्याजस्तुतावङ्गभावोऽवगम्यते॥ व्यक्ताव्यक्ता नरसिंहवद् यथा,—

> रजोभिस्तुरगोत्कीर्णैर्गजैश्च घनसन्निभैः।
> भुवस्तलमिव व्योम कुर्वन् व्योमेव भूतलम्॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागयोः परिवृत्त्यलङ्कारश्लेषोपमयोरङ्गभावो व्यक्ताव्यक्तरूपः परिस्फुरन्नुपलभ्यते॥
व्यक्तावयवैव चित्रवर्णवद् यथा,—

> मयूरारावमुखरां प्राप्य सतडिल्लताम्।
> महाटवीमिवोल्लङ्घ्य तोयानि मुमुचुर्घनाः॥

अत्र पटावयवस्थानां नीलादीनामिव पटावयव्याश्रिते चित्रवर्णे श्लेषरूपकोपमार्थश्लेषाणां पदपदार्थाश्रयाणां शरद्वर्णनवाक्याश्रयिणि समाध्यलङ्कारे व्यक्ताव्यक्तरूपोऽङ्गाङ्गिभावः प्रतीयते॥

> चतुर्विंशतिरित्येताः क्रमेणोभयसंश्रयाः।
> काव्यालङ्कृतयः प्रोक्ता यथावदुपमादयः॥ ८४॥

इति श्री महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणे
उभयालङ्कारविवेचनो नाम चतुर्थः परिच्छेदः॥

> रसोऽभिमानोऽहङ्कारः शृङ्गार इति गीयते।
> योऽर्थस्तस्यान्वयात् काव्यं कमनीयत्वमश्नुते॥ १॥
> विशिष्टादृष्टजन्मायं जन्मिनामन्तरात्मसु।
> आत्मसम्यग्गुणोद्भूतेरेको हेतुः प्रकाशते॥ २॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।
स एव चेदशृङ्गारी नीरसं सर्वमेव तत् ॥ ३ ॥
पश्यति क्वीति वाक्येन हि न रसः प्रतिभासते ।
विलोकयति कान्तेति व्यक्तमेव प्रतीयते ॥ ४ ॥
कन्ये कामयमानं मां त्वं न कामयसे कथम् ।
इति ग्राम्योऽयमर्थात्मा वैरस्यायैव कल्पते ॥ ५ ॥
कामं कन्दर्पचाण्डालो मयि वामाक्षि निर्दयः ।
त्वयि निर्मत्सरो दिष्ट्येत्यग्राम्योऽर्थो रसावहः ॥ ६ ॥
नवोऽर्थः सूक्तिरग्राम्या शय्यो बन्धः स्फुटा श्रुतिः ।
अलौकिकार्थयुक्तिश्च रसमाहर्तुमीशते ॥ ७ ॥
वक्रोक्तिश्च रसोक्तिश्च स्वभावोक्तिश्च वाङ्मयम् ।
सर्वासु ग्राहिणी तासु रसोक्तिं प्रतिजानते ॥ ८ ॥
भावो जन्मानुबन्धोऽथ निष्पत्तिः पुष्टिसङ्करौ ।
ह्रासाभासौ शमः शेषो विशेषः परिपोषवान् ॥ ९ ॥
विप्रलम्भोऽथ सम्भोगस्तच्चेष्टास्तत्परीष्टयः ।
निरुक्तयः प्रकीर्णानि प्रेमाणः प्रेमपुष्टयः ॥ १० ॥
नायिका नायकगुणाः पाकाद्याः प्रेमभक्तयः ।
नानालङ्कारसंसृष्टेः प्रकाराश्च रसोक्तयः ॥ ११ ॥
चतुर्विंशतिरित्युक्ता रसान्वयविभूतयः ।
स्वरूपमासां यो वेद स काव्यं कर्तुमर्हति ॥ १२ ॥
आलम्बनविभावेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यः समुन्मिषन् ।
रसो रत्यादिरूपेण भाव इत्यभिधीयते ॥ १३ ॥
रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चाष्टौ स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः ॥ १४ ।
स्तम्भस्तनूरुहोद्भेदो गद्गदः स्वेदवेपथू ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥ १५ ॥

स्मृति वितर्कश्चोत्कण्ठा चिन्ता चपलता मतिः।
गर्वः स्नेहो धृति व्रीड़ाऽवहित्थं मूढ़ता मदः॥ १६॥
हर्षामर्षावसूयेर्ष्या विषादो दैन्यमुग्रता।
त्रासः शङ्का गदो ग्लानिरुन्मादः सम्भ्रमः श्रमः॥ १७॥
निर्वेदो जाड्यमालस्यं निद्रा सुप्तं प्रबुद्धता।
इति भावास्त्रयस्त्रिं शद्विज्ञेया व्यभिचारिणः॥ १८॥
चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते सम्बध्यन्तेऽनुबन्धिभिः।
रसत्वं प्रतिपद्यन्ते प्रवृद्धाः स्थायिनोऽत्र ते॥ १९॥
रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं मनः सत्वमिहोच्यते।
निर्वृत्तयेऽस्य तद्योगात् प्रभवन्तीति सात्विकाः॥ २०॥
विशेषेणाभितः काये स्थायिनं चारयन्ति ये।
अनुभावादिहेतुंस्तान् वदन्ति व्यभिचारिणः॥ २१॥
जनित्वा ये न जायन्ते तेऽत्र वा व्यभिचारिणः।
स्मृत्यादयो हि प्रेमादौ भवन्ति न भवन्ति च॥ २२॥
रतौ सञ्चारिणः सर्वान् गर्वस्नेहौ धृतिं मतिम्।
स्थास्नूनेवोद्धतप्रेयःशान्तोदात्तेषु जानते॥ २३॥
संस्कारपाटवादिभ्योऽनुभावं वा निजाश्रये।
सञ्चारिणं वा जनयन् सात्विकं वा स जायते॥ २४॥
उद्दीपनविभावेभ्यः स्मृतिहेतौ पटीयसि।
अनुबन्धोऽनुभावादेरनुबन्धः स कथ्यते॥ २५॥
विभावस्यानुभावस्य सात्विकव्यभिचारिणोः।
संयोगे तस्य निष्पत्तिमात्रं निष्पत्तिरिष्यते॥ २६॥
विषयाश्रयसंस्कारगुणप्रकृतिपाटवैः।
दीपनातिशयैश्चास्य प्रकर्षः पुष्टिरुच्यते॥ २७॥
तुल्यकालबलोत्पत्तिहेतौ भावान्तरोदये।
संसर्गस्तस्य यत्नेन सङ्करः स निगद्यते॥ २८॥

रसान्तरतिरस्कारादन्यद्रागाच्च तत्र यः ।
भवत्यपचयो दृष्टे स ह्रासं तं प्रचक्षते ॥ २९ ॥
हीनपात्रेषु तिर्य्यक्षु नायकप्रतियोगिषु ।
गौणेष्वेव पदार्थेषु तमाभासं विजानते ॥ ३० ॥
बलवत्सूपजातेषु प्रतिकूलेषु हेतुषु ।
सर्वात्मना समुच्छेदः प्रशमस्तस्य वर्ण्यते ॥ ३१ ॥
आश्रयात् प्रशमे वापि संस्कारस्थैर्यतोऽपि वा ।
योऽस्यात्यन्तमविच्छेदः स शेष इति शब्द्यते ॥ ३२ ॥
शृङ्गाराद्या रसा ये च ये च शान्तोद्धतादयः ।
ये च रत्यादिभेदास्तान् विशेषानस्य मन्वते ॥ ३३ ॥
विभावश्चानुभावश्च सञ्चारी वाश्रयश्च यः ।
ये च लीलादयो यूनां परिपोषः स कीर्त्यते ॥ ३४ ॥
आश्रयो यस्य रत्यादिः प्रेमादेरुपजायते ।
विषयो यत्र योषादौ सोऽस्य जन्माधिगच्छति ॥ ३५ ॥
आलम्बनविभावः स स्थानकारणमुच्यते ।
तेनादरादिरूपेण संस्कारस्तेन जायते ॥ ३६ ॥
अन्यतः पटुरभ्यस्त आश्रयादेर्गुणेन सः ।
तत्प्रबोधाय माल्यर्तुचन्दनेन्दूदयादयः ॥ ३७ ॥
उद्दीपनविभावास्ते स तैः स्मरति वाञ्छति ।
द्वेष्टि प्रयतते ऽवैति मन्यते वक्ति चेष्टते ॥ ३८ ॥
तेऽनुभावास्तदा ये स्युः स्वेदरोमोद्गमादयः ।
हर्षामर्षादयो ये च ज्ञेयाः सञ्चारिणोऽत्र ते ॥ ३९ ॥
स्मृतीच्छायत्नजन्मानो मनोवाक्कायसंश्रयाः ।
विलासा ये वरस्त्रीणां ज्ञेया लीलादयस्तु ते ॥ ४० ॥
लीला विलासो विच्छित्ति र्विभ्रमः किलकिञ्चितम् ।
मोट्टायितं कुट्टमितं बिब्बोको ललितं तथा ॥ ४१ ॥

विहृतं क्रीड़ितं केलिरिति स्त्रीणां स्वभावजाः ।
हेलाद्याश्चाद्यश्चान्ये ग्राह्याः स्त्रीपुंसयोरपि ॥ ४२ ॥
उपसङ्ख्यानमेतेषामनुभावेषु मन्यते ।
पश्चाद्भावानुभूतिभ्यां स्मरणादनुभाववत् ॥ ४३ ॥
स्मृत्यादयोऽनुभावाश्च भावाः सञ्चारिणश्च ये ।
नाट्येऽनुक्रियमाणा ते नटैरभिनयाः स्मृताः ॥ ४४ ॥
भावो यदा रतिर्नाम प्रकर्षमधिगच्छति ।
नाधिगच्छति चाभीष्टं विप्रलम्भस्तदोच्यते ॥ ४५ ॥
पूर्वानुरागो मानश्च प्रवासः करुणश्च सः ।
पुरुषस्त्रीप्रकाण्डेषु चतुःकाण्डः प्रकाशते ॥ ४६ ॥
प्रागसंकेतयो र्यूनोरभिलाषः प्रवर्तते ।
संकल्परमणीयोऽनुरागः स प्राच्य उच्यते ॥ ४७ ॥
अहेरिव गतिः प्रेम्णः स्वभावकुटिलेति सः ।
अहेतो र्मति नेतुरक्तेर्हेतो र्वा मान उच्यते ॥ ४८ ॥
देशान्तरादिभि र्यूनो र्व्यवधानं चिराय यत् ।
नूत्नेऽनुरागे प्रौढे वा प्रवासः सोऽभिधीयते ॥ ४९ ॥
लोकान्तरगते यत्र वल्लभे वल्लभा यदा ।
भृशं दुःखायते दीना करुणः स तदोच्यते ॥ ५० ॥
रतिरेवैष्ट्संप्राप्तौ पुष्टः सम्भोग उच्यते ।
सोऽपि पूर्वानुरागादेरानन्तर्याच्चतुर्विधः ॥ ५१ ॥
न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ।
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽनुषज्यते ॥ ५२ ॥
स्त्रीपुंसयो र्विप्रलम्भे वैचित्र्याकल्पनादयः ।
चेष्टाविशेषाः सम्भोगे चुम्बनालिङ्गनादयः ॥ ५३ ॥
विप्रलम्भेऽभियोगाद्यैः सम्भोगे साध्वसादिभिः ।
मिथः परीक्षा याः प्रेम्णो निर्दिष्टास्ताः परीष्टयः ॥ ५४ ॥

विप्रलम्भादिशब्दानां लोकसिद्धेषु वस्तुषु ।
प्रकृत्यादिविभागेन विनिवेशो निरुक्तयः ॥ ५५ ॥
संश्रुत्य विप्रलम्भार्थान् गृधिवञ्चयोः प्रलम्भने ।
इत्यादिव्यापकात् ज्ञेयः प्रपूर्वो वञ्चने लभिः ॥ ५६ ॥
आदानञ्च प्रतिश्रुत्य विसंवादनमेव च ।
कालस्य हरणं चाहुः प्रतप्रादानञ्च वञ्चनम् ॥ ५७ ॥
पूर्वानुरागपूर्वेषु विप्रलम्भेषु तत्क्रमात् ।
विशेषद्योतकेनेह व्युपसर्गेण सूच्यते ॥ ५८ ॥
प्रतिश्रवो हि पूर्वानुरागे वर्कोचितादिभिः ।
अभीष्टालिङ्गनादीनामादानं ह्रीभयादिभिः ॥ ५९ ॥
माने निवारणं सेर्षा विसंवादनमुच्यते ।
अयथावत् प्रदानं वा व्यलीकस्मरणादिभिः ॥ ६० ॥
प्रवासे कालहरणं व्यक्तमेषां प्रतीयते ।
मोप्यागते प्वैतानि कान्ताः कान्तेषु युञ्जते ॥ ६१ ॥
प्रतप्रादानं पुनस्तेषां करुणे को न मन्यते ।
स्वयं दत्तानि हि विधिस्तानि तत्रापकर्षति ॥ ६२ ॥
प्रलम्भेऽत्र यदि वा वञ्चनामात्रवाचिनि ।
विना समासे चतुरश्चतुरोऽर्थान् प्रयुञ्जते ॥ ६३ ॥
विविधश्च विरुद्धश्च व्याविद्धश्च क्रमेण सः ।
विनिषिद्धश्च पूर्वानुरागादिषु विपश्च्यते ॥ ६४ ॥
पूर्वानुरागे विविधं वञ्चनं व्रीड़ितादिभिः ।
माने विरुद्धं तत् प्राहुः पुनरीर्ष्यायितादिभिः ॥ ६५ ॥
व्याविद्धं दीर्घकालत्वात् प्रवासे तत् प्रतीयते ।
विनिषिद्धन्तु करुणः करुणत्वेन गीयते ॥ ६६ ॥
रागोऽस्तु सह पश्चात्तागुरूपोऽनुगतोऽपि वा ।
यूनोरपूर्वः पूर्वानुरागशब्देन शब्द्यते ॥ ६७ ॥

राजते रज्यते वापि रागः करणभावयोः।
यस्मान्यत्कारके भावे नलोपेन नियम्यते ॥ ६८ ॥
मान्यते प्रेयसा येन यं प्रियत्वेन मन्यते।
मनुते वा मिमीते वा प्रेमभान: स कथ्यते ॥ ६९ ॥
महाभाष्यकृत: कोऽसावनुमान इति स्मृते:।
लुडन्तोऽपि न पुंलिङ्गो मानशब्द: प्रयुज्यते ॥ ७० ॥
यत्राङ्गना युवानश्च वसते न वसन्ति च।
स प्रवासः प्रशब्देन प्रतीपार्थेन कथ्यते ॥७१ ॥
चिन्तोत्कण्ठादिभिर्यत्तो भृशं वासयतीह यः।
प्रवासयति वा यूनः स प्रवासो निरुच्यते ॥७२ ॥
प्रपूर्वको वसि र्श्वेय: कारितान्तःप्रमापणे।
तूष्णीं प्रवासयेदेनमिति दृष्टानुशासनात् ॥ ७३ ॥
अभूतोत्पादनायां करु इष्टः कुरु घटं यथा।
इष्टोच्चारणे चोरंकारमाक्रोशतीतिवत् ॥ ७४ ॥
इष्टोऽवस्थापनेऽश्मानमितः कुरु यथोच्यते।
प्रत्यञ्जनेऽपि च यथा पादौ मे सर्पिषा कुरु ॥ ७५ ॥
मूर्च्छाविलापौ कुरुते कुरुते साहसे मनः।
करोति दुःखं चित्तेन योऽसौ करुण उच्यते॥ ७६ ॥
भुजि: पालनकौटिल्याभ्यवहारानुभूतिषु।
भुनक्ति भुग्नो भुङ्क्तेऽन्नं भुङ्क्ते सुखमितीष्यते ॥ ७७ ॥
समीचीनार्थ: संपूर्वस्ततो घञ्प्रत्यये सति।
भावे वा कारके वापि रूपं सम्भोग इष्यते ॥ ७८॥
स पालनार्थः पूर्वानुरागानन्तर उच्यते।
यत्यस्मा हि रतिस्तस्मिन्नानुकूल्येन पाल्यते ॥ ७९ ॥
स मानानन्तरं प्राप्तः कौटिल्यार्थे विगाह्यते।
स्वतोऽपि कुटिलं प्रेम किमु मानाश्रये सति ॥ ८० ॥

प्रवासानन्तरे तस्याव्यवहारार्थतेष्यते।
तत्र ह्युपोषितैरन्नमिव निर्विश्यते रतिः ॥ ८१ ॥
करुणानन्तरगतोऽनुभावार्थः स कथ्यते।
विश्रम्भवद्भिरस्मिन् हि सुखमेवानुभूयते ॥ ८२ ॥
यदि वा भोग इत्यस्य सं प्रयोगार्थवाचिनः।
सता समासे चतुराश्चतुरोऽर्थान् प्रचक्षते ॥ ८३ ॥
स संक्षिप्तोऽथ सङ्कीर्णः सम्पूर्णः समृद्धिमान्।
अनन्तरोपदिष्टेषु सम्भोगेषूपपद्यते ॥ ८४ ॥
नवे हि सङ्गमे प्रायो युवानः साध्वसादिभिः।
संक्षिप्तानेव रत्यर्थमुपचारान् प्रयुञ्जते ॥ ८५ ॥
मानस्यानन्तरे तेषां व्यलीकस्मरणादिभिः।
रोषशेषानुसन्धानात् सङ्करः केन वार्यते ॥ ८६ ॥
सम्पूर्णः पूर्णकामानां कामिनां प्रोष्य सङ्गमे।
उत्कण्ठितानां भूयिष्ठमुपभोगः प्रवर्तते ॥ ८७ ॥
प्रत्यागतेऽपि यत्रैषा रतिपुष्टिः प्रयोजने।
सा किमावर्ण्यते यूनां तत्रैव मृतजीविते ॥ ८८ ॥
पूर्वानुरागपूर्वाणां व्युत्पत्तिभिरुदाहृतः।
अनन्तराणां सर्वेषां तत्समासे निरुक्तयः ॥ ८९ ॥
इति सा जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्थापि वर्त्तताम्।
प्रधानमनुपस्कृत्य न तदर्थो निवर्तते ॥ ९० ॥
प्रथमानन्तरे त्वेषा जहत्स्वार्थतेष्यते।
नात्यन्तमजहत्स्वार्थां तां मानानन्तरे विदुः ॥ ९१
प्रवासानन्तरे त्वीषदजहत्स्वार्थतेष्यते।
करुणार्थस्तत्र गन्धोऽपि नास्त्येव तदनन्तरे ॥ ९२ ॥
अष्टमीचन्द्रकः कुन्दचतुर्थी सुवसन्तकः।
आन्दोलनचतुर्थ्येकशाल्मली मदनोत्सवः ॥ ९३ ॥

उदकक्ष्वेडिकाऽशोकोत्तंसिका चूतभञ्जिका।
पुष्पावचायिका चूतलतिका भूतमातृका ॥ ९४ ॥
कादम्बयुद्धानि नवपत्रिका बिसखादिका।
शक्रार्चा कौमुदी यत्तरात्रिरभ्युषखादिका ॥ ९५ ॥
नवेक्षुभक्षिका तोयक्रीडाप्रेक्षादिदर्शनम्।
द्यूतानि मधुपानञ्च प्रकीर्णानीति जानते ॥ ९६ ॥
नितरां नैमित्तिकश्चान्यः सामान्योऽन्यो विशेषवान्।
प्रच्छन्नोऽन्यः प्रकाशोऽन्यः कृत्रिमाकृत्रिमावुभौ ॥ ९७ ॥
सहजाहार्यनामानौ परौ यौवनजोऽपरः।
विस्रम्भजश्च प्रेमाणो द्वादशैते महर्द्धयः ॥ ९८ ॥
चक्षुःप्रीतिर्मनःसङ्गः सङ्कल्पोत्पत्तिसन्ततिः।
प्रलापो जागरः कार्श्यमरतिर्विषयान्तरे ॥ ९९ ॥
लज्जाविसर्जनं व्याधिरुन्मादो मूर्च्छनं मृतुः।
मरणञ्चेति विज्ञेयाः क्रमेण प्रेमपुष्टयः ॥ १०० ॥
नायकः प्रतिपूर्वोऽयमुपपूर्वोऽनुनायकः।
नायिका प्रतिपूर्वाऽसावुपपूर्वानुनायिका ॥ १०१ ॥
नायिकानायकाभासावुभयाभास इत्यपि।
तिर्यक्षु च तदाभासा इति द्वादश नायकाः ॥ १०२ ॥
तेषु सर्वगुणोपेतः कथाव्यापी च नायकः।
अन्यायवांस्तदुच्छेद्य उद्धतः प्रतिनायकः ॥ १०४ ॥
ततः केश्चिद्गुणैर्हीनः पुजश्चैवोपनायकः।
समो न्यूनोऽपि वा तस्य कनीयाननुनायकः ॥ १०५ ॥
स्यात् कथाव्यापिनी सर्वगुणयुक्ता च नायिका।
हेतुरीर्ष्याविषादीनां सपत्नी प्रतिनायिका ॥ १०६ ॥
ततः केश्चिद्गुणैर्हीना पूजरा चैवोपनायिका।
समा न्यूनापि वा किञ्चित् कनीयस्यनुनायिका ॥ १०७ ॥

तदाभासास्तथैव स्युः भेदास्तेषां गुणादिभिः।
नायकस्तत्र गुणत उत्तमो मध्यमोऽधमः॥ १०८ ॥
प्राकृतः सात्विकः स स्याद्राजसस्तामसस्तथा।
साधारणोऽनन्यजानिः स विज्ञेयः परिग्रहात्॥ १०९ ॥
उद्धतो ललितः शान्तः उदात्तो धैर्यतस्त्वितः।
शठो धृष्टोऽनुकूलश्च दक्षिणश्च मतस्त्वितः॥ ११० ॥
गुणतो नायिकापि स्यादुत्तमा मध्यमाधमा।
मुग्धा मध्या प्रगल्भा च वयसा कौशलेन च॥ १११ ॥
धीराधीरा च धैर्येण स्वान्यदीया परिग्रहात्।
ऊढानूढोपयमनात् क्रमाज्ज्येष्ठा कनीयसी॥ ११२ ॥
मानर्द्धेरुद्धतोदात्ता शान्ता च ललिता च सा।
सामान्या च पुनर्भूश्च स्वैरिणी चेति स्त्रितः॥ ११३ ॥
आजीवतस्तु गणिका रूपाजीवा विलासिनी।
अवस्थातोऽपराश्चाष्टौ विज्ञेयाः खण्डिताद्यः॥ ११४ ॥
निद्राकुषिततान्ताचो नारीनखविभूषितः।
प्रातरेति प्रियो यस्याः कुतश्चित् खण्डिता तु सा॥ ११५ ॥
चाटुकारमपि प्राणनाथं कोपादपास्य या।
पश्चात् तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा॥ ११६ ॥
दूतीमहरहः प्रेष्य स्वत्वा सङ्केतकं क्वचित्।
यस्या न मिलितः प्रेयान् विप्रलब्धेति तां विदुः॥ ११७ ॥
सा तु वासकसज्जा स्यात् सज्जिते वासवेश्मनि।
प्रियमास्तीर्णपर्यङ्के भूषिता या प्रतीक्षते॥ ११८ ॥
स्वाधीनपतिका सा तु यस्याः पार्श्वं न मुञ्चति।
प्रियश्चित्ररतक्रीडासुखास्वादनलोलुपः॥ ११९ ॥
पुष्पेषुपीडिता कान्तं याति या साभिसारिका।
प्रियो देशान्तरे यस्याः सा तु प्रोषितभर्तृका॥ ॥ १२० ॥

यस्याः समुचितेऽप्यह्नि प्रवासी नैति वल्लभः ।
विरहोत्कण्ठिता सा तु द्वात्रिंशदिति नायिकाः ॥ १२१ ॥
हीनपात्राणि शेषाणि पीठमर्दो विदूषकः ।
विटचेटौ पताकाश्च सख्यश्चैषां परिग्रहः ॥ १२२ ॥
महाकुलीनतौदार्यं महाभाग्यं कृतज्ञता ।
रूपयौवनवैदग्ध्यशीलसौभाग्यसम्पदः ॥ १२३ ॥
मानितोदारवाक्यत्वमदरिद्रानुरागिता ।
द्वादशेति गुणानाहुर्नायकेष्वाभिगामिकान् ॥ १२४ ॥
मृद्वीकानारिकेलाम्रपाकाद्याः पाकभक्तयः ।
नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठारागाद्या रागभक्तयः ॥ १२५ ॥
अन्तर्व्याजवहिर्व्याजनिर्व्याजा व्याजभक्तयः ।
धर्मार्थकामोदर्काश्च प्रेमसम्पर्कभक्तयः ॥ १२६ ॥
वाक्यवच्च प्रबन्धेषु रसालङ्कारसङ्करान् ।
निवेशयन्त्यनौचित्यपरिहारेण सूरयः ॥ १२७ ॥
चतुर्वृत्त्यङ्गसम्पन्नं चतुरोदात्तनायकम् ।
चतुर्वर्गफलं को न प्रबन्धं बान्धवीयति ॥ १२८ ॥
मुखं प्रतिमुखं गर्भोऽवमर्शश्च मनीषिभिः ।
स्मृता निर्वहणश्चेति प्रबन्धे पञ्च सन्धयः ॥ १२९ ॥
अविस्तृतमसङ्क्षिप्तं श्रव्यवृत्तं सुसन्धि च ।
भिन्नसर्गान्तवृत्तञ्च काव्यं लोकोऽभिनन्दति ॥ १३० ॥
पुरोपवनराष्ट्रादिसमुद्राश्रमवर्णनैः ।
देशसम्पत्प्रबन्धस्य रसोत्कर्षाय कल्पते ॥ १३१ ॥
ऋतुरात्रिन्दिवार्केन्दूदयास्तमयवर्णनैः ।
कालः काव्येषु सम्पन्नो रसपुष्टिं नियच्छति ॥ १३२ ॥
राजकन्याकुमारस्त्रीसेनासेनाङ्गभङ्गिभिः ।
पात्राणां वर्णनात् काव्ये रसस्रोतोऽधितिष्ठति ॥ १३३ ॥

उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवाः ।
विप्रलम्भा विवाहाश्च चेष्टाः काव्येत्र रसाश्रयाः ॥ १३४ ॥
मन्त्रदूतप्रयाणाजिनायकाभ्युदयादिभिः ।
पुष्टिः पुरुषकारस्य रसं काव्येषु वर्षति ॥ १३५ ॥
नावर्णनं नगर्यादेर्दोषाय विदुषां मतम् ।
यदि शैलर्तुरात्र्यादेर्वर्णनेनैव पुष्यति ॥ १३६ ॥
गुणतः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम् ।
निराकरणमित्येष मार्गः प्रकृतिसुन्दरः ॥ १३७ ॥
वंशवृत्तश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि ।
तज्जयान्नायकोत्कर्षकथनञ्च धिनोति नः ॥ १३८ ॥

अथैषां लक्षणोदाहरणानि ।

मनोऽनुकूलेष्वर्थेषु सुखसंवेदनं रतिः ।
असंप्रयोगविषया सैव प्रीति निगद्यते ॥ १३९ ॥

तद्रूपेण रसस्य भावो यथा,—

हरस्तु किञ्चित्परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ॥
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥

अत्र बिम्बोष्ठत्वादिभि र्मनोऽनुकूले पार्वतीमुखे विलोचनव्यापारानुमितो महेश्वरस्याभिलाषविशेषः सात्त्विको रत्युत्पादात् सुखानुभवस्योत्पत्तिमात्मनुमापयति । तद्रूपेणैव सात्त्विकोत्पत्तौ जन्म यथा,—

आभूद्वरः कण्टकितप्रकोष्ठः स्विन्नाङ्गुलिः संववृते कुमारी ।
तस्मिन् द्वये तत्क्षणमात्मवृत्तिः समं विभक्तेव मनोभवेन ॥

अत्र स्वेदरोमोद्गमयोः सात्त्विकयोरुत्पादाद्रसस्य रतिरूपेणाविर्भावोऽवगम्यते । अत्रैव सञ्चार्युत्पत्तौ यथा,—

तयोरपाङ्गप्रतिचारितानि किञ्चिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञामन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥

अत्र ह्रीः सञ्चारिभावो जायमानो रसस्य जन्म ज्ञापयति ॥ तदेवा-

शुभयोत्पत्तौ जन्म यथा,—

ततः सुनन्दावचनावसाने लज्जां मृदूकृत्य नरेन्द्रकन्या ।
दृष्ट्या प्रसादामलया कुमारं प्रत्यग्रहीत् संवरणस्रजेव ॥

अत्र दृष्टिलक्षणः शरीरारम्भोऽनुभावो भवन् रसाविर्भावं लक्षयति ॥ अनुभावादेरनेकस्यैकस्य वा पुनरुत्पत्तिरनुबन्धः ॥ सोऽनेकस्य यथा,—

विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ॥

अत्र देव्याः स्मरारौ पूर्वमुत्पन्ना रतिः साभिलाषतदवलोकनेन विविक्तवसन्तादिभिरुद्दीप्यमाना रोमाञ्चावहित्थलक्षणाभ्यां सात्त्विकव्यभिचारिभ्यामनुबध्यते ॥ एकस्यैव पुनः पुनरुत्पत्तिर्यथा,—

यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं त-
दावृत्तवृन्तशतपत्त्रनिभं वहन्त्या ।
दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलाक्ष्या
गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥

अत्र मालत्या माधवविषये पूर्वमुत्पन्ना रतिर्वसन्तावतारतत्सन्निधिविश्रम्भदर्शनादिभिरुद्दीप्यमाना पुनः पुनरुत्पन्नेन वलितग्रीवकटाक्षविक्षेपलक्षणेन शरीरारम्भानुभावेनानुबध्यते । अत्रैव माधवस्य मालतीविषये तद्वदेवोत्पन्ना रतिस्तैरेवोद्दीपनैरुद्दीप्यमाना हर्षधृतिस्मृतिमतिव्याध्यादिभिः सञ्चारिभावैर्वागारम्भेण चानुभावेनानुबध्यते ॥ रतिरूपेणैव रसनिष्पत्तिर्यथा,—

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
र्निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥

अत्र जन्मान्तरानुभवसंस्कारात् प्रतिकूलेऽपि शूलिनि शैलकन्यायाः सर्वकालमेवाविच्छिन्ना रतिश्चिरं वियुक्तस्य हरस्यापि तपसा आर्द्र-

बुद्ध्यारम्भानुभावेन संरुज्यमाना परं प्रकर्षमारोहतीति प्रतीयते॥
रतौ भयादिसङ्करो यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम्।
आतङ्काद्विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्ततास्॥

अत्र माधवस्य मालत्यां पूर्वमुत्पन्ना रतिस्तदवस्थालोकनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमाना भयशोकविस्मयक्रोधहर्षैरपि रसान्तरैः पृथक् पृथग्विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगान्निष्पद्यमानैः सङ्कीर्यमाणा मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भानुभावे र्भयाद्यनुरूपैश्च सात्त्विकव्यभिचारिभिः सम्पर्कं परं प्रकर्षमारोहन्ती प्रतीयते। तत्र चेतसो वैकल्यादिपरिभावनं मनआरम्भो वाक्योच्चारणं वागारम्भः राहोरिव दस्योश्चन्द्रकलामिव प्रेयसीमित्यादिबुद्ध्यारम्भः आच्छिन्दत इत्यादि शरीरारम्भः भयादीनाञ्च पञ्चानामपि यथाक्रमं राहोरिति चन्द्रकलामिवाननचरीमिति दैवात् समासाद्य म इति दस्योरस्य कृपाणपातविषयादिति आच्छिन्दतः - प्रेयसीमित्यालम्बनविभावास्तत्स्वरूपपरिभावनानुबद्धोपनविभावाः, विकलं द्रुतं विक्षोभितं ज्वलितं विकसितं चेत इत्यनुभावाः, आतङ्ककरुणाविस्मयक्रोधमुदनुरूपाश्च कम्पाश्रुस्तम्भवैवर्ण्यरोमाञ्चादयः सात्त्विकाः, मोहविषादामर्षोग्रताधृत्यादयो व्यभिचारिणश्चानुमीयमाना निष्पत्तिहेतवो भवन्ति। सोऽयं तुल्यकालवलोत्पत्तिकारणानां भयादिनिष्पत्तीनां रतौ संसर्गः सङ्कर इत्युच्यते।
रतिरूपेण रसप्रकर्षस्य ह्रासो यथा,—

कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मौनम्
यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो दृष्टिपातः प्रसादः।
तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैशसं पश्य जातम्
त्वं पादान्ते लुठसि न च मे मन्युमोक्षः खलायाः॥

अत्र योषिति रोषाख्यरसान्तरतिरस्कारात् पुरुषे चानुरागाद्रतिप्रकर्षेणात्र ह्रासोऽवगम्यते ॥ रतिरूपेण हीनपात्रेषु रसाभासो यथा,—

विक्किणइ माहमासम्मि पामरो पारणं बइल्लेण ।
दिट्ठिं स मुम्मुरे सामलीए थणए णिअच्छन्तो ॥

तिर्यक्षु यथा,—

पाअपडिअ सोहग्गं तंबाएउ वसहगोट्ठमज्झम्मि ।
दुट्ठवसहस्स सिङ्गे अच्छिउडं कण्डुअन्तीए ॥

नायकप्रतियोगिषु यथा,—

पुलअं जणंति दहकन्धरस्स राहवसरा सरीरम्मि ।
जणअसुआफंसमहग्घविअ कारअला अङ्गुलि विमुक्का ॥

गौणेषु यथा,—

उब्भइ णवतिणंकुररोमञ्चपसाहिआइ अङ्गाइं ।
पाउसलच्छीए पओहरेहिं पडिवेल्लिओ विंझो ॥

त एते चत्वारोऽपि रसाभासा उच्यन्ते । रत्यादेर्लज्जारोषरूपरसान्तरयोः प्रशमो यथा,—

दृष्टे लोचनवन्मनाङ्मुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्त्रवन्-
न्यग्भूतं बहिरासितं पुलकवत् स्पर्शं समातन्वति ।
नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभाषमाणे ततो
मानेनापगतं ह्रियेव सुदृशः पादस्पृशि प्रेयसि ॥

अत्र बलवद्भ्यां प्रियप्रेमानुभवाभ्यां ह्रीरोषयोरुपशमः क्रियते । रत्यावेव रोषरूपरसस्य शेषो यथा,—

एकत्रासनसङ्गतेः परिहृतः प्रत्युद्गमाद्दूरतः
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने कोपाञ्चितभ्रूलतम् ।
मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥

अत्र कथञ्चिद्बलवता प्रेम्णोन्मूलितमत्रापि मानस्य शेषोऽनुवर्तते ।

सं एते भावादयो दृश्यापि रसप्रकारा हासादिष्वपि प्रायशो दृश्यन्ते।
ग्रन्थगौरवभयान्न कश्चिदुदाह्रियन्ते॥

तत्र, व्यङ्गक्रीड़ादिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते॥ १४० क॥

तद्रूपेण रसस्य भावो यथा,—

कनककलसस्वच्छे राधापयोधरमण्डले
नवजलधरश्यामामात्मद्युतिं प्रतिबिम्बिताम्।
असितसिचयप्रान्तभ्रान्त्या मुहुर्मुहुरुत्क्षिपन्
जयति जनितव्रीड़ाहासः प्रियाहसितो हरिः॥

अत्र राधया व्यञ्जितस्य हरेस्तु व्रीड़ातो हासस्य सत्तामात्रं प्रतीयते॥

शोकश्चित्तस्य वैधुर्यमभीष्टविरहादिभिः॥ १४०॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

हृदयान्नापयातोऽसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे।
वत्स राम गतोऽसीति सन्तापादनुमीयसे॥

अत्र दशरथस्य रामवियोगादुत्पन्नस्तद्गुणस्मरणादिभिरुद्दीपितश्चिन्ता-
सन्तापादिवाग्आरम्भेण चानुपजायमानः शोकरूपेण रसो निष्पद्यते॥

प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यस्य प्रबोधः क्रोध उच्यते॥ १४१ क॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

मय्येव मत्सरंपदारुणचित्तवृत्तौ एवं रुषः प्रथममप्रतिपद्यमाने।
भेदाद्भ्रुवोः कुटिलयोरतिलोहिताया
भग्नं शरासनमिवातिरुषा स्मरस्य॥

अत्र यद्यपि विभावानुभावसञ्चारिसंयोगलक्षणया रसनिष्पत्तेरधिक-
क्रान्तिरूपाति लोहिताचेति प्रकर्षनिमित्तमतिशब्दोपादानं विद्यते
तथापुत्तमनायिकाश्रयः प्रियविषयेण रोषः प्रकर्षमासादयति॥

कार्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह इष्यते॥ १४१॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

मूर्ध्ना जाम्बवतोऽभिवाद्य चरणावाश्लिष्य सेनापती-

आश्वासप्राग्र्यमुखान् मुहुः प्रियसखीन् प्रेष्यान् समादिश्य च
आरम्भं जगृहे महेन्द्रशिखरादम्भोनिधे र्लङ्घने
रंहस्वी रघुनाथपादरजसामुच्चैः स्मरन् मारुतिः ॥

अत्राभिवादनप्रश्नाश्वासनसमादेशनाद्रिशिखरारोहणेष्टदेवतास्मरणानां पूर्वरङ्गपर्यवसायित्वेनानुद्दीपनविभावत्वादनुत्साहानुभावत्वाच्च नायमनुबन्धो निष्पत्तिः प्रकर्षो वा भवति ॥

भयं चित्तस्य वैक्लव्यं रौद्रादिजनितं विदुः ॥ १४२ क ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

मन्त्रान् स्तुरजितो जयद्भिरसकृद् ध्यायद्भिरिष्टान् सुरान्
शुष्यत्तालुभिराकुलाकुलपदैं र्निर्वाभिरुत्कम्पिभिः ।
आध्वन्यैरिह जीवितेशमहिषव्याभूम्रधूमाविला
लङ्घ्यन्ते करिमांसघस्मररणत्कौलेयकाः पल्लयः ॥

अत्र यद्यपि पल्लीनामालम्बनत्वं न तद्विशेषणयोरुद्दीपनत्वं मन्त्रजयादेरनुभावत्वं तालुशोषादीनां व्यभिचारित्वमिति विभानुभावव्यभिचारिसंयोगोऽस्ति तथापि मन्त्रजयेष्टदेवतानुध्यानयो र्लङ्घनोपायपरत्वान्न भयरूपेण रसस्य निष्पत्तिः । अध्वन्यानां हि तन्निष्पत्तौ ह्यल्पसत्वतया स्तम्भमोहमूर्च्छामरणादिभिरुपायप्रयोगो न घटते ॥

जुगुप्सा गर्हणार्थानां दोषसन्दर्शनादिभिः ॥ १४२ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुगमो यथा,—

रे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशो र्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।
रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भखिन्न-
सीताप्रवासनपटोः करुणा कुतस्ते ॥

अत्र यद्यपि द्विजशिशो र्जीवनाय मुनिरपि शूद्रो वध्य इति न रामस्यात्मकर्मनिन्दा तथाप्यनयकारिणं जिघांसतो घृणा प्रवर्तत इति सीतापरित्यागविषयत्वेनैवात्र जुगुप्सानुगमो ग्रहीतव्यः । अत्र कविविषये

पुनरस्य जन्ममात्रमेवेति ॥

विस्मयश्चित्तविस्तारः पदार्थातिशयादिभिः ॥ १४२ क ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

क्षुण्णोपाध्य गतेन रन्तुमधुना स्वङ्गमिता स्वेच्छया
सतंत्र क्षुण्णा क एवमाह मुसली मिथ्याम्ब पश्याननम्।
व्यादेहीति विदारिते तु वदने दृष्ट्वा समस्तं जगन्-
माता यस्य जगाम विस्मयवशं पायात् स वः केशवः ॥

अत्र शिशो मुखे जगद्दर्शनमालम्बनविभावः। तत्सामग्र्यैश्वर्यादा-लोकनमुद्दीपनविभावः। विस्मयवशं जगामेतत्रनेनानुपात्ता अपि सञ्चारिणोऽनुभावाश्च गृह्यन्ते ॥

स्तम्भश्चेष्टाप्रतीघातो भयरागामयादिभिः ॥ १४३ ॥

तद्रूपेण रसस्य पुष्टिर्यथा,—

तं ताणं हअच्छाअं णिश्चललोअणसिहं पलत्थपआवं।
आलेक्खपईवाणं व णिअअं पअइ चडुलत्तणं पि विअलिअं॥

अयञ्च पुष्टोऽपि सात्त्विकत्वात् सदैवान्यानुयायीति नानुभावादिभि-रनुबध्यते ॥

हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रोमाञ्चो रोमविक्रिया ॥ १४४ क ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

करिमरिअआलगज्जिरजलआसणिपडिरवो एसो।
पइणो धणुरवकङ्खिणि रोमञ्चं किं मुहा वहसि॥

अस्यापि सात्त्विकत्वादन्यानुबन्धादयो न भवन्ति ॥

मदप्रमदपीड़ादेर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ॥ १४५ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

पि पि प्रिय स स स्वयं मु मु मुखासवं देहि मे
त त त्यज दु दु द्रुतं भ भ भ भाजनं काञ्चनम्।
इति स्खलितजल्पितं मदवशात् कुरङ्गीदृशः

प्रगे हसितहेतवे सहचरीभिरध्यैयत ॥

अयमपि सात्त्विकत्वात् निष्पन्नो नान्यैरनुवध्यते ॥

वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥ १४५ क ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

हिमव्यपायाद्विशदाधराणामापाण्डरीभूतमुखच्छवीनाम्।

स्वेदोद्गमः किम्पुरुषाङ्गनानां चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ॥

अत्रापि पूर्ववदन्यानुषङ्गो न भवति ॥

रागरोषभयादिभ्यः कम्पो गात्रस्य वेपथुः ॥ १४५ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति

कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति।

अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनाम्

वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अयमपि प्राग्वदेव नान्यैरनुगम्यते ॥

विषादमदरोषादेर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥ १४६ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

सहि सा हसु तेण समं अहंपि किं णिग्गआपहं अम्मि।

असव्विअ दीसइ जेण दप्पणे कावि सा सुमुही ॥

अयमपि नान्यैरनुबध्यते ॥

अश्रुनेत्रोद्गतं वारि दुःखशोकप्रहर्षजम् ॥ १४६ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

उत्पक्ष्मणो र्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिम्

वाष्पं कुरु स्थिरतया श्लथितानुबन्धम्।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूविभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥

अत्र वाष्पशब्देन लोचनाश्रयमश्रूच्यते, न कण्ठाद्याश्रयो दुःखावेशो

यथा,—विललाप स बाष्पगद्गदम्॥

मुकुलैन: कण्ठे तरलयति बाष्प: स्तनतटीमिति॥

प्रलयस्तीव्रदुःखादेरिन्द्रियास्तमयो मत:॥ १४७ क॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्।

अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रति र्बभूव॥

अत्र मोहशब्देन मूर्च्छोच्यते न वक्ष्यमाणलक्षणो मोह:॥

स्मृति: पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते॥ १४७॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

इत: प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगन्तुं व्यवसिता

स्थिता तिष्ठेत्युच्चै र्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे।

पुन र्दृष्टिं बाष्पप्रकरकलुषामर्पितवती

मयि क्रूरे यत् तत् सविषमिव शल्यं दहति माम्॥

अत्र सविशेषा स्मृतिरिच्छया वागारम्भेण चानुबध्यते॥ तिष्ठेत्यादय: पुनरस्या रत्यादिनिष्पत्तिष्वेव द्रष्टव्या:। रत्यादयो हि स्मृतिमूलत्वमकस्मीयकर्षावनुवर्त्तन्ते॥

ऊहो वितर्क इत्युक्त: पदार्थेषु यथामति॥ १४८ क॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

चित्ते निवेश्य परिकल्पितसत्त्वयोगा-

द्रूपोच्चयेन घटिता मनसा कृता नु।

स्त्रीरत्नसृष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

धातु र्विभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्या:॥

सोऽयमसत्य: सत्यो वा स्मृतिध्यानचिन्तनादिद्वारेण निश्चयान्तो निष्पन्न इत्युच्यते॥

उत्कण्ठेष्टानवाप्तौ योऽभिलाष: सत्रासदाप्तये॥ १४८॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्ह्रासौ यथा,—

यासग्रत्यद्य प्रकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया
वाष्पस्तम्भितकण्ठवृत्ति वचनं चिन्ताजड़ं दर्शनम्।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड़्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः॥

अत्र विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात् प्रीतिरिवोत्कण्ठापि तदनुषङ्गिणी निष्पन्ना उत्तरार्द्धप्रतिपादेन तथाविधेनैव विस्मयादिनाभिभूयमाना ह्रास इत्युनच्यते। प्रकर्षश्चास्या ममारण्यौकस इत्यनेन निवार्यते॥

प्रयत्नपूर्विकार्थेषु स्मृतिश्चिन्तेति कथ्यते॥ १४८ क॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

चिन्ता णिअदइअसमागमम्मि कअमणु आइ भरिऊण।
सुणं कलहाअन्ती सहीहिरुण्णा ण ओहसिआ॥

अत्र सखीरोदनेन शून्यकलहः शून्यकलहेन साक्षात्कारः साक्षात्कारेण चिन्ता चिन्तया तु मूलभूता रतिः प्रकाश्यते॥

आत्मप्रकाशनपरा चेष्टा चपलतोच्यते॥ १४८॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

कश्चित् कराभ्यामुपगूढ़नालमालोलपत्राभिहतद्विरेफम्।
रजोभिरन्तःपरिवेषबन्धि लीलारविन्दं भ्रमयाञ्चकार॥

अत्र लीलारविन्दभ्रमणचेष्टया कश्चिदिन्दुमतीं निश्चते॥

शास्त्रोक्तार्थानुसन्धानादर्थनिर्धारणं मतिः॥ १५० क॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

असंशयं क्षत्रपरिग्रहक्षमा यदार्यमस्यामभिलाषि मे मनः।
सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः॥

अत्र पूर्वार्धोक्तार्थनिर्धारणरूपा मतिरुत्तरार्धेनानुबध्यते॥

गर्वोऽन्येषामवज्ञानमात्मसम्भावनादिभिः॥ १५०॥

तद्रूपेण रसस्य पुष्टिर्यथा,—

हतायुधो यावदहं तावदन्यैः किमायुधैः ।
यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत् केन सेत्स्यति ॥
अत्र कार्य्यस्यासम्भावनयास्त्रान्तरानन्यवस्थानं प्रतीयते ॥

अहेतुरनिवर्त्ती च स्नेहश्चित्तार्द्रता मता ॥ १५१ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण स्पृष्टेषु गात्रेषु सुखं ममैतत् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्कात् कृतिनः प्ररूढः ॥

अत्र दुष्मन्तस्य सर्व्वदमनदर्शनादुत्पन्नस्तदङ्गस्पर्शसुखादिभिरुद्दीपितः स्पृहामतिवितर्कव्यापारैः संरज्यमानः स्नेहो निष्पद्यते ॥

अभीष्टार्थस्य सम्प्राप्तौ स्पृहा*पर्याप्तता धृतिः ॥ १५१ ॥ * पर्याप्तना ।

तद्रूपेण रसप्रकर्षो यथा,—

नीतो विक्रमबाहुरात्मसमतां प्राप्तेयमुर्वीतले
सारं सागरिका ससागरमहीप्राप्त्येकहेतुः प्रिया ।
देवी प्रीतिमुपागता च भगिनी लाभाज्जिताः कोशलाः
किं नास्ति त्वयि सत्यमात्यवृषभे यस्मिन् करोमि स्पृहाम् ॥

अत्र वत्सराजस्य सर्व्वात्मना मनोरथसिद्धयो धृतेः प्रकर्षमावहन्ति ॥

चेतोनिमीलनं व्रीड़ा त्वङ्गरागस्तवादिभिः ॥ १५२ क ॥

तद्रूपेण रसप्रकर्षात्क्रोधशोकाभ्यां सङ्करो यथा,—

अस्त्रद्वारिकृताभिमन्युनिधनात् संक्रान्ततीव्रक्रुधः
पार्थस्याकृतशात्रवप्रतिकृते रन्तःशुचा मुह्यतः ।
कीर्णा बाष्पकणैः पतन्ति धनुषि व्रीड़ाजड़ा दृष्टयो
हा वत्सेति गिरः स्फुरन्ति न पुनर्निर्यान्ति कण्ठाद्बहिः ॥

अत्रार्ज्जुनस्यान्यायेनाभिमन्युवधादुद्भूतौ दीप्तावेव क्रोधशोकावुद्धृतप्रतीकारोत्थया तथाविधयैव व्रीड़या सङ्कीर्य्येते। तथाहि क्रोधशोकयोरनुभावभूता दृष्टयो वाचश्च व्रीड़ाजड़ा इति विशेषणानि सम्बध्यन्ते ।

अवहित्थं तु लज्जादेर्हर्षाद्याकारगोपनम् ॥ १५२ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

एवं वादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ॥

अत्र प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् । चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ॥ इत्यादि मुनिवाक्याद्रूढसमुत्पन्नहर्षाकारो गुरुसन्निधौ लज्जितया लीलाकमलपत्रगणनेन गौर्या गोप्यते ॥

सुखदुःखादिजनितो मोहश्चित्तस्य मूढता ॥ १५३ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

कान्ते तल्पमुपागते विगलिता नीवी स्वयं बन्धनाद्
वासश्च श्लथमेखलागुणधृतं किञ्चिन्नितम्बे स्थितम् ।
एतावत् सखि वेद्मि साम्प्रतमहं तस्याङ्गसङ्गे पुनः
कोऽसौ कास्मि रतञ्च किं कथमिति स्वल्पापि मे न स्मृतिः ॥

अत्र स्थायिनी रतिर्मोहनिष्पन्नतया प्रकाश्यते ॥

सम्मोहानन्दसम्भेदो मदिरादिकृतो मदः ॥ १५३ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्तिर्यथा,—

घूर्णमाननयनं स्खलत्कथं स्वेदबिन्दुमदकारणस्मितम् ।
आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥

अत्र नयनघूर्णनाकारणस्मितादयः सम्मोहानन्दसम्भेदा उद्भवन्तो मदं निष्पादयन्ति ॥

मनःप्रसादो हर्षः स्यादिष्टावाप्तिस्तवादिभिः ॥ १५४ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

जातस्य ते पितुरपीन्द्रजितो निहन्तु-
र्वत्सस्य वत्स कति नाम दिनान्यमूनि ।
तस्याप्यपत्यमधितिष्ठति वीरधर्मं
दिष्ट्या गतं दशरथस्य कुलं प्रतिष्ठाम् ॥

अत्र दशरथमुद्दश्य सुमन्त्रसारथेः प्रभुकुलप्रतिष्ठामाशंसतस्तत्सूनुमिन्द्र-

जितो हन्तारं पश्यतो मनोरथावाप्तया दर्पो निष्पन्नसदृपतेरपि वीरधर्माचरिष्णौ प्रकृष्टो दिष्ट्यत्यव्ययेन सूच्यते ॥

क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्षत्वमश्नुते ॥ १५४ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्टपाण्डववधूपरिधानकेशाः
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

अत्र भीमसेनस्य धार्तराष्ट्रेषु स्वस्था इति नाम्नोऽप्यसहनाल्लाक्षागृहादपकारजन्मामर्षः प्रतीयते ॥

असूयान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ॥ १५५ क ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

वन्द्यास्ते न विचारणीयचरितास्तिष्ठन्तु हुं वर्तते
सुन्दस्त्रीनिधनेऽप्यखण्डयशसो लोके महान्तो हि ते ।
यानि त्रीणि कुतोमुखान्यपि पदान्यासन् खरायोधने
यद्वा कौशलमिन्द्रसूनुदमने तत्राप्यभिज्ञो जनः ॥

अत्र यद्यपि सोल्लुण्ठदोषकीर्तनादिभिर्जुगुप्सा निष्पद्यते तथापि न तया स्वनिष्पत्तिहेतुरसूया सङ्कीर्यते ॥

ईर्ष्यामाहुः समानेषु मानदानाद्यमर्षणम् ॥ १५५ ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

हं निल्लज्ज समोसरन्तं पिय अणुणेसु जाइ ए एण ।
पाअग्गगुट्ठालत्तएण तिलअं वि णिम्मविअं ॥

अत्र कस्याश्चित् प्रेयसि सपत्नीं प्रसादयितुं गते तन्मानमसहमानायाः समुत्पन्नेर्ष्या प्रियानुनयादिभिश्चर्व्यमानतया निष्पन्नालक्तकतिलकानुमेयैरुत्पादपतनादिभिरुद्दीप्ता हुङ्काराद्युपभर्त्सनप्रतिभेदाविनाभूतैर्भ्रूभङ्गताडनाद्युपवेषयुक्तैर्गद्गदादिभिः संसृज्यमाना प्रकृष्यते ॥

विषादश्चेतसो ग्लानिरुपायाभावनाशयोः ॥ १५६ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

व्यर्थं यत्र कपीन्द्रसख्यमपि मे वीर्यं हरीणां वृथा
प्रज्ञा जाम्बवतोऽपि यत्र न गतिः पुत्रस्य वायोरपि।
मार्गं यत्र न विश्वकर्मतनयः कर्त्तुं नलोऽपि क्षमः
सौमित्रेरपि पत्रिणामविषयस्तत्र प्रिया क्वापि मे ॥

अत्र सीतासमागमविषये रामस्य हनूमदादिसुग्रीवसख्यादिरुपायस्याभावात् विषादः प्रकृष्यते ॥

सत्त्वत्यागादनुत्कर्षो वाक्यादेर्दैन्यमुच्यते ॥ १५६ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

अस्मान् साधु विचिन्त्य संयमधनानुच्चैः कुलं चात्मन-
स्त्वय्यस्याः कथमप्यबान्धवकृतां भावप्रवृत्तिश्च ताम्।
सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया
भाग्याधीनमतःपरं न खलु तद्वाच्यं वधूबन्धुभिः ॥

अत्र स्नेहप्रभवं पादत्रयोक्तमर्थितादैन्यं तुरीयपादोपक्षिप्तया वाचा दैन्यान्तरेणानुबध्यते ॥

चित्तु वागुदण्डपारुष्यमुग्रतामपकारिषु ॥ १५७ क ॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत्।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥

अत्र माधवस्य प्रकृष्टापकारिण्यघोरघण्टे विषये प्रकृष्टैव वाक्पारुष्यं दण्डपारुष्यञ्च जायते ॥

त्रासश्चित्तचमत्कार आकस्मिकभयादिभिः ॥ १५७ ॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

परिस्फुरन्मीनविघट्टितोरवः सुराङ्गनात्रासविलोलदृष्टयः।
उपाययुः कम्पितपाणिपल्लवाः सखीजनस्यापि विलोकनीयताम्॥
अत्र लोलदृष्टिता करावधूननञ्च स्त्रीणां स्वभावभीरुत्वविलासित्वाभ्यामपि भवतीति त्रासाविर्भावेऽप्यसमर्थमिति नानुबन्धो भवतीति।

अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षा शङ्कामापद्यते बुधाः॥ १५८ क॥

तद्रूपेण रसस्य प्रकर्षो यथा,—

सहसा मा साहिज्जउ पिआगमो तीअ विरहकिसिआए।
अच्चन्तपहरिसेण वि जा असुआ सा सुअव्वेअ॥

अत्र विरहिण्याः कार्श्यातिशयमुद्वीक्षमाणायाः कस्याश्चिद्वयस्यायाः स्नेहातिशयात् प्रेम पश्यति भयान्यपदेपीति प्रियागमहर्षातिशयभावेऽप्यसहिष्णुतया तन्मरणशङ्का प्रकाश्यते॥

विरहादेर्मनस्तापः शरीरान्तकरो गदः॥ १५८॥

तद्रूपेण रसस्य जन्म यथा,—

स्थितमुरसि विशालं पद्मिनीपत्रमेतत्
कथयति न तथान्तर्मन्मथोत्थामवस्थाम्।
अतिशयपरितापग्लापिताभ्यां यथास्याः
स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति॥

अत्र सागरिकायाः स्तननिहितसरोजिनीदलग्लापनेन वपुःसन्तापो निष्पद्यते॥

बलस्यापचयो ग्लानिराधिव्याधिप्रकर्षभूः॥ १५९ क॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

किसलयमिव मुग्धं बन्धनाद्विप्रलूनम्
हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः।
ग्लपयति परिपाण्डु क्षाममस्याः शरीरम्
शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रम्॥

अत्र प्रकृष्टशोकानुबन्धिनी ग्लानिं वैवर्ण्यक्षामताभ्यामनुबध्नाति॥

उत्कण्ठाहर्षशोकादेरस्मादश्रितविप्लवः ॥ १५८ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति यथा,—

क्वाकार्यं क्व कलाकरस्य च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि शान्तं मुखम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियो स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥

अत्र विरहिणोऽपयातैरुत्कण्ठादिभिः प्रेमप्रकर्षादसत्प्रलापरूप उन्मादो निष्पद्यते ॥

आदरातिशयाच्चेतसश्चावेगः सम्भ्रमो मतः ॥ १६० क ॥

तद्रूपेण रसस्य सङ्करो यथा,—

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते
त्वरितमपि विमुञ्च त्वं लतापाशमेनम् ।
चलितमिव निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे
क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥

अत्र रतिजन्मा सम्भ्रमातिशयो रतिजन्मनैव रतिप्रकर्षेण सङ्कीर्यते ॥

मनःशरीरयोः खेदः क्रियातिशयतः श्रमः ॥ १६० ॥

तद्रूपेण रससङ्करो यथा,—

स्खलयति वचनं ते संश्रयत्यङ्गमङ्गम्
जनयति मुखचन्द्रोद्भासिनः स्वेदबिन्दून् ।
मुकुलयति च नेत्रे सर्वथा सुभ्रु, खेद-
स्त्वयि विलसति तुल्यं वल्लभालोकनेन ॥

अत्र मालत्या पुष्पावचयजन्मा श्रमो माधवावलोकनजा च रतिः स्वेदगद्गदाङ्गसादनयनमुकुलनैस्तुल्यधर्मिणौ मिथः सङ्कीर्यते ॥

चित्तस्य खेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिः ॥ १६१ क ॥

तद्रूपेण रसस्य शमो यथा,—

जरामरणदौर्गत्यव्याधयस्तावदासताम् ।

मन्ये जन्मैव धीराणां भूयो भूयस्त्रपाकरम् ॥

अत्र मोघायोत्सहमानस्य कस्यचिन्निर्वेदागमो गम्यते ॥

क्रियास्वपाटवं जाड्यं चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिः ॥ १६१ ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

शिथिलशिथिलं न्यस्य स्वैरं धनुःशिखरे शिरो

नयनसलिलैः कुर्वन् मौर्वीं लतामपरामिव ।

अहह विकलः श्रुत्वा श्रुत्वा घनस्तनितध्वनिम्

किमपि किमपि ध्यायन्नार्यो न याति न तिष्ठति ॥

अत्र विरहिणो रामस्य क्रियास्वपाटवं निष्पद्यते ॥

क्रियाविद्वेष आलस्यं सुखसंविन्मदादिभिः ॥ १६२ क ॥

तद्रूपेण रसस्य निष्पत्ति र्यथा,—

घरिणिघणत्थणपेल्लणसुहेल्ले णिपड़िअस्स होन्ति पहिअस्स ।

अवसउणंगरअवारविद्धिदिअसा सुहवेन्ति ॥

अत्र रतिसुखानुभवाज्जिगमिषोरपत्रगच्छत आलस्यं निष्पद्यते ॥

निद्रा व्यापारवैमुख्यमिन्द्रियाणां श्रमादिभिः ॥ १६२ ॥

तद्रूपेण रसस्यानुबन्धो यथा,—

णिद्दालसघुम्मिरत्तं सवलं तद्धतारआलोआ ।

कामस्स वि दुब्विसहा दिट्ठिणिवाआ ससिमुहीए ॥

अत्र रतिश्रमजागरादिजनितनिद्रालसदृष्टिनिपातास्तारकाघूर्णनत्र्यस्रवलनादिभिरनुबध्यन्ते ॥

निद्रादिजनितं सुप्तं बाह्येन्द्रियनिमीलनम् ॥ १६३ क ॥

तद्रूपेण रसप्रकर्षो यथा,—

ओसुअइ दिण्णपड़िवक्खवेअणं पसिढ़िलेहिं अङ्गेहिं ।

णिव्वत्तिअसुरअरसाणुबन्धसुहणिब्भरं सोण्हा ॥

अत्र निर्भरपदेनैव प्रकर्षः प्रतिपाद्यते ॥

निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः ॥ १६३ ॥

तद्रूपेण रससन्तानुबन्धो यथा,—

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारगुर्वी जनितजललवाजृम्भणैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्कं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरुफणाचक्रवालोपधानम्
निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥

अत्र हरेः प्रत्यग्रोन्मेषजिह्मतादिभिः प्रबोधो नाद्यापि निष्पद्यत इति प्रतीयते ॥

उक्ता भावादिभेदेन तेऽमी रत्यादयो रसाः ।
अथैतेष्वेव केषाञ्चिद्विशेषानभिदध्महे ॥ १६४ ॥

तत्र, शृङ्गारवीरकरुणा रौद्राद्भुतभयानकाः ।
बीभत्सहास्यप्रेयांसः शान्तोदात्तोद्धता रसाः ॥ १६५ ॥
रतिर्निसर्गसंसर्गौपम्याध्यात्माभियोगजा ।
संप्रयोगाभिमानोत्था विषयोत्था च कथ्यते ॥ १६६ ॥
प्रीतिरप्येवमेव स्यादन्यत्वस्त्री सांप्रयोगिकी ।
आभ्यासिकी तु तत्स्थाने तदुदाहृतयो यथा ॥ १६७ ॥
म्रियेति प्रेत्य सङ्गन्तुं यया मे मरणं मतम् ।
सैवावन्ती मया लब्धा कथमत्रैव जन्मनि ॥

अत्र स्थायिनो विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति रतिरेव शृङ्गाररूपेण निष्पद्यते। अत्रावन्त्यां वासवदत्ताया आलम्बनविभावभूतायाः सकाशादुत्पन्नो वत्सेश्वरस्य रतिस्थायिभावस्तस्याः पुनर्जीवनादिभिरुद्दीप्यमानो म्रियेत्यादिना वागारम्भानुभावेनानुमीयमानो धैर्यधृतिप्रभृतिभिः सुखात्मभिर्व्यभिचारिभिः संस्कार्यमाणः करुणान्तरसम्भोगशृङ्गाराख्यां लभते ॥

अजित्वा सार्णवामुर्वीमनिष्ट्वा विविधैर्मखैः ।
अदत्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवः कथम् ॥

अत्र वसुधाविजयादेवालम्बनविभावादुत्पन्नः स्थायिरुत्साहभावः स्थैर्य-

धैर्यादिभिरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमीयमानेषु स्मृतिमतिवितर्कादिषु निष्पन्नो वीररससंज्ञया व्यवह्रियते ॥

यस्याः कुसुमशय्यापि कोमलाङ्ग्या रुजाकरी।
साऽधिशेते कथं देवी हुताशनवतीं चिताम् ॥

अत्र चालम्बनविभावभूतदेवीमरणादुत्पन्नः शोकस्थायिभावश्चितानिवेशनहुताशनाङ्गज्वालादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानो वागारम्भानुमेयै र्निर्वेदग्लानिवैवर्ण्यादिभि र्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानः करुण इति गीयते ॥

निगृह्य केशेष्वाकृष्टा कृष्णा येन ममाग्रतः।
सोऽयं दुःशासनः पापो लब्धः किं जीवति क्षणम् ॥

अत्र दुःशासनालम्बनविभावाय क्रुध्यतो भीमसेनस्य पूर्वमुत्पन्नक्रोधस्थायिभावस्तदवाप्तेः स्वयमाणसमक्षतद्द्रौपदीनिग्रहकेशाकर्षणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुभावेष्वनुमीयमानेष्वसूयावेगचापलयुग्मादिषु दुःखात्मकेषु व्यभिचारिषु निष्पाद्यमानो रौद्र इति निगद्यते ॥

अंशुकानि प्रवालानि पुष्पं हारादिभूषणम्।
फलं मधूनि हर्म्याणि शाखा नन्दनशाखिनाम् ॥

अत्र शाखिनां प्रवालपुष्पफलशाखासंपन्नं निजं रूपम् नन्दनशाखिनां पुनः प्रवालादिस्थानेंऽशुकहारमधुमन्दिराणि तदेतदाश्चर्यमतश्चैतेभ्य आलम्बनविभावेभ्यः कस्यचिद् देवभूयं गतस्य समुत्पन्नो विस्मयस्थायिभावं स्तदीयावयवदर्शनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु हर्षरोमोद्गमस्वेदगद्गदादिषु व्यभिचारिषु निष्पाद्यमानोऽद्भुत इत्युच्यते ॥

इदं मघोनः कुलिशं धारासंनिहितानलम्।
स्मरणं यस्य दैत्यस्त्रीगर्भपाताय कल्पते ॥

अत्र महेन्द्रकुलिशात् धारासंनिहितानलालम्बनविभावात् स्मर्यमा-

णादपि दैत्यस्त्रीणामुत्पन्नो भयस्थायिभावस्तद्विदीर्णदानवसंरम्भप्रयोगादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः स्वगर्भपातादिभिरनुभावैश्चानुमितैश्च स्वेदस्तम्भवेपथुप्रभृतिभिर्व्यभिचारिभिः संसृज्यमानो भयानकरसरूपेण निष्पन्नः केनचिदाख्यायमानोऽपि भयानक इत्याख्यायते ॥

पायं पायं तवारीणां शोणितं करसंपुटैः ।
कौणपाः सह नृत्यन्ति कबन्धैरन्त्रभूषणाः ॥

अत्रालम्बनविभावभूतेभ्यः कौणपेभ्यः कस्यचिद्रिपुविजयाशंसिनः पुंस उत्पन्नो जुगुप्सास्थायिभावः शिरश्छेदविगलद्रुधिरधारापरिप्लुतमवर्तितकबन्धकौणपान्त्रभूषणशोणितपानादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमेयेषु भयावेगशङ्कावहित्थादिषु व्यभिचारिषु निष्पन्नो बीभत्स इति निगद्यते ॥

इदमम्लानमानाया लग्नं स्तनतटे तव ।
छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥

अत्र काचित् सखी पूर्वं भर्त्तरि प्रगृहीतमाना तेनैव नवनखपदाङ्कितस्तनामालम्बनविभावभूतामुपलभमानायाः कस्याश्चित् सख्या उत्पन्नो हासस्थायिभावस्तदीयमानपरिग्रहस्मरणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुत्पन्नेषु वागारम्भानुमितेषु शङ्कावहित्थगद्गदादिव्यभिचारिषु निष्पद्यमानो हासशब्देनाभिधीयते ॥

यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया ।
इति वेत्ति न जानाति यत् प्रियं तत् करोति सा ॥

अत्र यथाक्रमकृते धीरतया ललितनायकस्य प्रियानुभावादुत्पन्नः स्नेहस्थायिभावो विषयस्वैकुमार्यातिशयत्वादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमाने मोहमतिधृतिस्मृत्यादिभिर्व्यभिचारिभावैरनुभावैश्च प्रशंसादिभिः संसृज्यमानो निष्पन्नः प्रेयानिति प्रतीयते । रतिप्रीत्योरपि पायमेव मूलप्रकृतिरिष्यते ॥ यदियमाहुः ॥

अहेतुः पक्षपातो यस्तस्य नास्ति प्रतिक्रिया।
स हि स्नेहात्मकस्तन्तुरन्तर्मर्माणि सीव्यति॥

सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य मानसम्।
उपानद्गूढपादस्य ननु चर्मावृतैव भूः॥

अत्र कस्यचिदुपशान्तप्रकृते र्धीरप्रशान्तनायकस्य यथोपनतमनोऽनुकूल-दारादिसम्पत्तेरालम्बनविभावभूतायाः समुत्पन्नो धृतिस्थायिभावो वस्तु-तत्त्वालोचनादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः समुपजायमानस्मृतिम-त्यादिभि र्व्यभिचारिभावै र्वागारम्भादिभिरनुभावैरनुबध्यमानो निष्पन्नः शान्त इति गीयते॥ अनेन पुनरस्य प्रशमं प्रकृतिमामनन्ति॥ स तु धृतेरेव विशेषो भवति॥

साधारण्यान्निरातङ्कः कन्या मन्योऽपि याचते।
किं पुन र्जगतां जेता प्रपौत्रः परमेष्ठिनः॥

अत्र रामस्योदात्तप्रकृते निसर्गत एव तत्त्वाभिनिवेशिनी मति र्नात्यल्प-विषये प्रवर्त्तते। न च प्रवृत्तोपरमति। सा च सीतेयं मम स्वीकार-योग्येत्येवं रूपेण प्रवृत्ता रावणप्रार्थनालक्षणप्रोत्साहनाभ्यामुद्दीप्यमाना समुपजायमानचिन्तावितर्कव्रीडाऽवहित्थ स्मृत्यादिभिः कालोचितोत्तरा-नुमीयमानैश्च विवेकचातुर्यौदार्यधैर्यप्रादिभिः संबध्यमानोदात्तरस-रूपेण निष्पद्यते॥

अपकर्त्ताहमस्मीति मा ते मनसि भूद्भयम्।
विमुखेषु न मे खड्गः प्रहर्त्तुं जातु वाञ्छति॥

अत्र मयाऽस्यापकारः कृत इति यत्ते चेतसि भयं तन्माभूत्, न मम खड्गः पराङ्मुखेषु कदाचिदपि प्रहर्त्तुं उत्सहत इति सर्वदैव दृढाहङ्कारः प्रतीयते॥ सोऽयं गर्वप्रकृतिरुद्धतो नाम रसः॥ केचित् पुनः "आस्थामालम्ब्य नीतेषु वशं क्षुद्रेष्वरातिषु। व्यक्तिमायाति महतां माहात्म्यमनुकम्पया"॥ इत्येवमूर्जस्वीत्युदात्तपक्षे निःक्षिपन्तः पूर्वोक्तमेव गर्वप्रकर्षोदाहरणं धृतायुधो यावदहमित्याद्युद्धतनिष्पत्तौ वर्ण-

यन्ति॥ रतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्चतुर्दिगीशानवमत्य मानिनी।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात् पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति॥

अत्र जन्मान्तरवासनया निसर्गत इयं भवति॥ सांसर्गिकी यथा,—

भित्त्वा सद्यः किसलयपुटान् देवदारुद्रुमाणां
ये तत्क्षीरस्रुतिसुरभयो दक्षिणेन प्रवृत्ताः।
आलिङ्ग्यन्ते गुणवति मया ते तुषाराद्रिवाताः
पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेति॥

अत्र शैत्यसौरभादिभि र्विरहिणां उद्वेजनीया अपि वायवः प्रियतमाङ्गसंसर्गसम्भावनया समालिङ्ग्यन्त इति संसर्गादियं रति र्भवति॥ औपमानिकी यथा,—

अपि जनकसुतायास्तच्च तच्चानुरूपं
स्फुटमिह शिशुयुग्मे नैपुणोन्नेयमस्ति।
ननु पुनरिव तन्मे गोचरीभूतमक्ष्णोः
अभिनवशतपत्रश्रीमदास्यं प्रियायाः॥

सेयं सीताविषयिणी रति स्तदुपमानदर्शनेन रामं रमयते॥ आध्यात्मिकी यथा,—

कामं प्रत्यादिष्टां स्मरामि न परिग्रहं मुने स्तनयाम्।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याययतीव मे चेतः॥

अत्र सेयं दुर्वाससः शापादिस्मृतविवाहादिवृत्तान्तस्य दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां रतिरध्यात्मं भवति॥ आभियोगिकी यथा,—

अलसवलितमुग्धस्निग्धनिष्पन्दमन्दैः
अधिकविकसदन्तर्विस्मयस्मेरतारैः।
हृदयमशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षैः
अपहृतमपविद्धं पीतमुन्मूलितञ्च॥

सेयमनुरागातिशयस्पृक्तमालतीकटाक्षाभियोगे माधवस्य रतिरेषो-

स्मर्यते॥ साम्प्रयोगिकी यथा,—

उन्नमय्य सकचग्रहमास्यं चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या।
हुं हुं मुञ्च मम मेति च मन्दं जल्पितं जयति मानधनायाः॥

अत्र तर्जनार्थमोघार्थवारणार्थानां मन्दं मन्दं प्रयोगान्मानवत्या संप्रयोगे रत्युत्पत्तिः प्रतीयते॥ आभिमानिकी यथा,—

इयं गेहे लक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयो-
रसावस्याः स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः।
अयं बाहुः कण्ठे शिशिरमसृणो मौक्तिकसरः
किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः॥

अत्र रुचिविशेषोऽभिमानस्तत एवंप्राया रतयो भवन्ति। वैषयिकीषु शब्दे यथा,—

विलासमसृणोल्लसन्मुसललोलदोःकन्दली
परस्परपरिस्खलद्वलयनिःस्वनोद्दन्तुराः।
हरन्ति कलहुङ्कृतिप्रसभकम्पितोरःस्थली-
त्रुटद्गमकसङ्कुलाः कलमकण्डनीगीतयः॥

स्पर्शे यथा,—

यद्यन्नङ्गेषु रोमाञ्चं कुर्वन् मनसि निर्वृतिम्।
नेत्रे निमीलयन्नेष प्रियास्पर्शः प्रवर्त्तते॥ रूपे यथा,—

तं राघवं दृष्टिभिरापिबन्त्यः नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा॥

रसे यथा,—*कस्य नो कुरुते नन्वि पिपासाकुलितं मनः।*
अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः॥

गन्धे यथा,—

रन्धणकम्मणिउणिए मा झूरसु रत्तपाडलसुअन्धं।
मुहमारुअं पिअन्तो धूमाइ सिहीण पज्जलइ॥

प्रीतिविशेषेषु नैसर्गिकी यथा,—

आलक्ष्य दन्तमुकुलाननिमित्तहासै-
रव्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन्।
अङ्कागतान् प्रणयिनस्तनयान् वहन्तो
धन्यास्तदङ्गरजसा मलिनीभवन्ति॥

अत्र यदा रतिर्जायते तदा पुत्रेषु स्निह्यति पुत्ररूपेण वा जायते इति जन्मान्तरवासनारूपो निसर्गः सञ्चरते॥ सांसर्गिकी यथा,—

विश्वम्भरा भगवती भवतीमसूत
राजा प्रजापतिसमो जनकः पिता ते।
तेषां वधूस्त्वमसि नन्दिनि पार्थिवानां
येषां कुलेषु सविता च गुरुर्वयञ्च॥

अत्र विश्वम्भरादिसंसर्गात् सीतायां वशिष्ठमिश्राः स्निह्यन्ति॥
औपमानिकी यथा,—

कुवलयदलस्निग्धश्यामः शिखण्डकमण्डनो
वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः श्रियेव सभाजयन्।
पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः स मे रघुनन्दनो
झटिति कुरुते दृष्टः कोऽयं दृशोरमृताञ्जनम्॥

अत्र रामौपम्याल्लवे जनकः प्रीयते॥ आध्यात्मिकी यथा,—

परितप्तं यथासक्तुः स्नेहेन परितप्यते।
अविश्वासेऽपि बन्धौ हि बलात् प्रह्लादते मनः॥

अत्राविश्वासेऽपि वासवः स्वसुतमर्ज्जुनं दृष्टः प्रीणयति॥
आभियोगिकी यथा,—दुःखैकबन्धुरयमृक्षहरीश्वरो मे
पौलस्त्य एष समरेषु पुरः प्रहर्त्ता।
इत्यादृतेन कथितौ रघुनन्दनेन
व्युत्क्रम्य लक्ष्मणमुभौ भरतो ववन्दे॥

अत्र सीताम्प्रेषणादेरभियोगाद् रामस्य सुग्रीवविभीषणयोः प्रीतिरुत्पद्यते॥ साम्प्रयोगिकी स्थाने आभ्यासिकी यथा,—

इति विसृज्याथ करणीयमात्मनः सचिवावलम्बितधुरं नराधिपम्।
परिचयरागमसुवद्धवेषया मृगया जहार चतुरेव कामिनी॥

अत्र, शब्दादिभ्यो वहिर्भूता या कर्माभ्यासलक्षणा।
प्रीतिः साऽभ्यासिकी ज्ञेया मृगयादिषु कर्मसु॥

इति लक्षणं घटते॥ आभिमानिकी यथा,—

दत्तेन्द्राभयदक्षिणैर्भगवतो वैवस्वतादा मनोः
दृप्तानां दहनाय दीपितनिजक्षात्रप्रतापाग्निभिः।
आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत् ततो
दीप्तास्त्रस्फुरदुग्रदीधितिभरैर्नीराजितज्यं धनुः॥

अत्राभिमतप्रतिद्वन्द्विलाभात् लवानुपदी कुमस्तुष्यति॥ वैषयिकी यथा,—

लावण्यैः क्षणदाविराममधुराः किञ्चिद्विनिद्रालस-
श्रोत्रैः सवणमुग्धचारणवधूदन्तच्छदावासिनः।
पीयन्ते मदुवक्त्रपौरमरुतः पौराणगीतिक्रम-
व्यालोलाङ्गुलिकद्वमुक्तसुषिरश्रेणीधरा वेणवः॥

स्पर्शे यथा,—

प्रशान्तघर्माभिभवः शनैर्विवान् विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः।
ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरः तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः॥

रूपे यथा,—अयमपि नवमेघश्यामलोत्तुङ्गसानुः
मदमुदितमयूरीवद्धविश्रब्धनृत्यः।
शकुनिशवलनीलानोकहस्निग्धवर्ष्मा
वितरति दृग्मृगशृङ्गः सर्वतः प्रीतिमद्रिः॥

रसे यथा,—इक्षुदण्डस्य मण्डस्य दध्नः पिष्टकृतस्य च।
वाराहस्य च मांसस्य सोऽयं गच्छति फाल्गुनः॥

गन्धे यथा, कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम्।
यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति॥

उपलक्षणमेतत्॥ तेन उत्साहस्य युद्धदानदयावीरादयः क्रोधस्य

भीमसम्भ्रमत्रासादयः हासस्य स्मितहसितविहसितादयः मनुष्यप्रलय-मत्यादीनां स्वप्नमरणप्रमादयो भेदा जायन्ते ॥ तत्र यद्यपि अजित्वा सार्णवामुर्वीम् इत्यनेन युद्धवीरः, अनिष्ट्वा विविधैर्मखैः इत्यनेन दानवीरः, अदत्वा चार्थमर्थिभ्यः इत्यनेन दयावीरश्च उत्साहरूपेण रसनिष्पत्तौ वर्त्तते तथापि एकमोऽपि रसद्रसनिष्पत्तिरस्तीति प्रदर्श्यन्ते ॥

तेषु युद्धवीरो यथा,—

एतां पश्य पुरस्तटीमिह किल क्रीड़ाकिरातो हरः
कोदण्डेन किरीटिना सरभसं चूड़ान्तरे ताड़ितः।
इत्याकर्ण्य कथाऽद्भुतं हिमनिधावद्रौ सुभद्रापतेः
मन्दं मन्दमकारि येन निजयो दोर्दण्डयो र्मण्डनम् ॥

दानवीरो यथा,—दधिचीरघृताम्भोधिमध्यस्नानस्तृष्णीयया।
महादानोत्सवे यस्य हन्त कारायितं भुवा ॥

दयावीरो यथा,—

स त्वं मदीयेन शरीरवृत्तिं देहेन निर्वर्तयितुं यमस्व।
दिनावसानोत्सुकबालवत्सा विसृज्यतां धेनुरियं महर्षेः ॥

क्रोधस्य भीमादयो विशेषाश्चतुर्विंशतिः संभवन्ति तथापि ललिताललितोभयभेदेन रूपेण क्रमेण सर्वसंग्रहात् तत्र त्रय एव प्रकाराः प्रदर्श्यन्ते ॥ तेषु स्त्रीणां ललितः कोपाभावो यथा,—

भ्रूभेदिभिः प्रकम्पोष्ठैः ललिताङ्गुलितर्जनैः।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणां सप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥

प्रियापराधजन्मा दुःखोत्पीड़ो मन्युर्यथा,—

धण्णाओवप्पणवशुरिविरइअकसावअंसतुप्पच्छे।
वाहगलई णिसम्मइ वाहोए वङ्कसुहे दिट्ठी ॥

ननु इयमीर्ष्या कस्मान्न भवति नात मानदानामर्षणमात्रविषया अपि तु तज्जनितो दुःखातिशय इति ॥ प्रियादिषु व्याजनिर्व्योत प्रासो यथा,—

पहवंति च्चिअ पुरिसा महिलाणं किं खु सुहअ विहिओसि।
अणुराअलोहिआए को दोसो आहिजाईए॥

हासस्त्र यद्यपि उपहासादयो भेदाः सम्भवन्ति तथापि विहसितेन तेषामुपसंग्रहादेषन्न्यूनाधिकमिति त्रयस्तद्भेदा उदाह्रियन्ते॥ तत्रेषद्धसितं स्मितं यथा,—

पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात् मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम्।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्याः ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य॥

दृष्टदशनकान्तिहसितं यथा,—

तिमिरनिरुद्धभीमरजनीमुखचन्द्रिकया
गणयति ताण्डवाभिनयदर्शनदीपिकया।
अभिभवसि त्वमद्य शशिनः श्रियमुत्कण्ठया
दशनमयूखमञ्जरितया हसितप्रभया॥

तदेव सविशेषं विहसितं यथा,—

चुम्बतामिन्दोर्लेखां रतिकलहभग्नस्य वलयं
द्वयं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया।
अवोचद्यं पश्येत्यवतु स शिवः सा च गिरिजा
स च क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः॥

सुप्तविशेषः स्वप्नो यथा,—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः।
नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि क्षणं
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः॥

मूर्च्छाविशेषो मरणं यथा,—

क्षणमात्रसखीं सुजातयोः स्तनयोस्तामवलोक्य विह्वला।
निमिमील नरेन्द्रसुन्दरी हृतचन्द्रा तमसेव शर्वरी॥

मतिविशेषः शमो यथा,—

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदपि ।
इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषाम्
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥

एवमन्येऽपि विज्ञेयाः रसा भावादि संश्रयाः ॥
विशेषः प्राप्तकालोऽस्य * परिपोषो निगद्यते ॥ १६८ ॥ *परिशेषो
तत्राश्रयस्त्रिधा पुमान् स्त्री तिर्यगादयः ।

तेषु पुमान् यथा,—आश्चर्यमुत्पलदृशो वदनामलेन्दु-
सान्निध्यतो मम मुहुर्जड़िमानमेत्य ।
आडम्बरं चन्द्रमणिनेव महीधरस्य
संधार्यते द्रवमयो मनसा विकारः ॥

स्त्री यथा,—तेनाथ नाथ दुरादाहरणातपेन
सौम्यापि नाम परुषत्वमभिप्रपन्ना ।
जज्वाल तीव्रविशदाः सहसोद्गिरन्ती
वागर्चिं षस्तपनकान्तशिलेव सीता ॥

तिर्यगादिषु यथा,—
उत्कूजति श्वसिति मुह्यति याति तीरं
तीरात् तरुं तरुतलात् पुनरेव वापीम् ।
वाप्यां न रज्यति न चाप्ति मृणालखण्डं
चक्रः चपासु विरहे खलु चक्रवाक्याः ॥

विषयस्त्रिधा चेतनस्तिर्यगचेतनश्च ॥ तेषु चेतनो यथा,—
इयं सा लोलाक्षी त्रिभुवनललामैकवसतिः
स चायं दुष्टात्मा स्वसुरपकृतं येन मम तत् ।
इतस्तीव्रः कामो गुरुरयमितः क्रोधदहनः
कृतो वेषश्चायं कथमिदमिति भ्राम्यति मनः ॥

तिर्यग् यथा,—

आयाते दयिते मरुस्थलभुवां सञ्चिन्त्य दुर्लङ्घ्यतां
गेहिन्याः परितोषवाष्पतरलामासज्य दृष्टिं मयि।
दत्वा पीलुशमीकरीरकवलान् स्वेनाञ्चलेनादरात्
उन्मृष्टं करभस्य केसरसटाभाराग्रलग्नं रजः॥

अचेतनो यथा,—

चिप्तं पुरो न जगृहे मुहुरिक्षुकाण्डं
नापेक्षते स्म निकटोपगतां करेणुम्।
सस्मार वारणपतिः परिमीलिताक्षं
इच्छाविहारवनवासमहोत्सवानाम्॥

ज्ञानं त्रिधा दृष्टं श्रुतं अनुमानञ्च॥ तेषु दृष्टं यथा,—

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशो र्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥

श्रुतं यथा,—किं रूपं स्फुटमेव सा शशीमुखी धत्ते तदत्यद्भुतं
मामुत्साहयितुं परापकरणे चित्तं किमस्यात्स्वसुः।
इत्यन्तर्विकसद्वितर्कविधुरं चेतस्तथा वर्त्तते
स्वल्पोऽप्येष मम प्रयाति पुरतः पन्था यथा दीर्घताम्॥

अनुमानं यथा,—

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य।
अथ वा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र॥

संस्कारस्त्रिधा आहतः पटुरभ्यस्तश्चेति॥ तत्राद्यगुणेनादराहितमाहितो यथा,—

कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्ते वयञ्चार्थिनः
रत्नं यत्क्वचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शक्रादपि।
कन्यायाश्च परार्थतैव हि मता तस्याः प्रदानादहं

बन्धुर्यो भविता पुलस्त्यपुलहप्रष्ठाश्च सम्बन्धिनः॥

विषयगुणेन पटुप्रत्ययादुत्पन्नः पटुर्यथा,—

उत्पत्तिर्देवयजनात् ब्रह्मवादी नृपः पिता।
सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्तिरस्याः स्नेहं करोति मे॥

स्थानयौनःपुन्येनाभ्यासप्रत्ययादुत्पन्नोऽभ्यस्तः। स यथा,—

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था।
साक्षात् कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत्
गाढोत्कण्ठालुलितलुलितैरङ्गकैस्ताम्यतीति॥

अत्र यद्यपि विषयगुणात् पटुः आश्रयगुणाच्चादृतोऽपि प्रत्ययः पटुमादृतं संस्कारं प्रसूयते तथापि अभ्यासात् पटीयानादृततमश्च जायमानोऽभ्यस्त इत्युच्यते॥ उद्दीपनविभावेषु माल्यवस्त्रविभूषणादयो माल्यादयः॥ तेषु माल्यं यथा,—

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागं आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम्।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती॥

वस्त्रं यथा,—

आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्यां वासो वसाना तरुणार्करागम्।
सुजातपुष्पस्तवकावनम्रा सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव॥

विभूषणं यथा,—

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव साधारणो भूषणभूष्यभावः॥

ऋतुश्चयोमदादय ऋत्वादयः। तेषु ऋतुर्यथा,—

इदमसुलभवस्तुप्रार्थनादुर्निवारं
प्रथममपि मनो मे पञ्चबाणः क्षिणोति।
किमुत मलयवातोन्मूलितापाण्डुपत्रैः
उपवनसहकारैर्दर्शितेष्वङ्कुरेषु॥

वयो यथा,—मा मूमुहत् खलु भवन्तमनन्यजन्मा
मा ते मलीमसविकारघना मति भूत्।
इत्यादि नन्विह निरर्थकमेव यस्मात्
कामश्च जृम्भितगुणो नवयौवनश्च॥

मदो यथा,—तत्क्षणं विपरिवर्त्तितह्रियो: नेष्यतो: शयनमिद्धरागयो:।
सा बभूव वशवर्त्तिनी तयो: शूलिन: सुवदना मदस्य च॥

चन्दनस्नानधूपादय: चन्दनादय:। तेषु चन्दनं यथा,—
चन्दनं विषधराश्रय: शशी वारुणी च विषसोदरावुभौ।
तापयन्ति विरहे किमुच्यते मारयन्ति न यदेतदद्भुतम्॥

स्नानं यथा,—आअम्बलोअणाणं उल्लंसुअपाअडोरुजहणाणं।
अवरह्णमज्जिरीणं कएण कामो वहइ चावं॥

धूपो यथा,—स्नानार्द्रमुक्तेष्वनुधूपवासं विन्यस्तसायन्तनमल्लिकेषु।
कामो वसन्तातपमन्दवीर्य: केशेषु लेभे बलमङ्गनानाम्॥

चन्द्रोदयो घनध्वनिरुपकारस्मरणमित्याद्याश्चन्द्रोदयादय:। तेषु चन्द्रोदयो यथा,—विलिम्पत्येतस्मिन् मलयरजसार्द्रेण महसा
दिशां वक्त्रं चन्द्रे सुकृतमथ तस्या मृगदृश:।
दृशो बाष्प: पाणौ वदनमसव: कण्ठकुहरे
हृदि त्वं ह्री: पृष्ठे वचसि च गुणा एव भवत:॥

घनध्वनि यथा,—
अज्ज मए तेण विणा अणुभूअसुहाइ सुमरन्तीए।
अहिणवमेहाण रवो णिसामिओ वज्झपडहो व्व॥

उपकारस्मरणं यथा,—तन्नो मन: क्षिपति यत्सरसप्रहारं
आलोक्य मामगणितस्खलदुत्तरीया।
तत्रैकहायनकुरङ्गविलोलदृष्टि:
श्लिष्टवत्यमृतसम्वलितैरिवाङ्गै:॥

अनुभाने स्मरति यथा,—

खणमेत्तपि ण फिट्टइ अणुदिअहदिण्णगरुअसंतावा।
पच्छण्णपावसङ्क ब्ब सामलीमज्झहिअआ हि॥

वाञ्छति यथा,—ए मेअ्अकअउत्था अप्पत्तमणोरहा विवज्जिस्सं।
जणवाओ वि ण जाओ तेण समं हलिअउत्तेण॥

द्वेष्टि यथा,—गोत्तक्खलणं सोऊण पिअअमे अज्ज मामिच्छणदिअहे
वज्झमहिसस्स मालब्ब मण्डणं से ण पडिहाइ॥

प्रयतते यथा,—अनुगच्छन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः
स्वस्थानाद्‌चलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः॥

अवैति यथा,—चन्दसरिसं मुहं से सरिसो अमअस्स मुहरसो तिस्सा
सकअग्गहरहसुज्जअचुम्बणं कस्स सरिसं से॥

मन्यते यथा,—परिवट्टिदिवसिं सह मंडलिअकुसुमाउहं व अणंगं।
विरहम्मि मणइ हरीणाहे अणत्थे पडिउत्थिअं मिअंकं॥

वक्ति यथा,—बालाओ मा दिज्जउ लोअविरुद्ध त्ति नाम का जण
समुहा पडिए कोवेविए वि दिट्ठिं ण पाडेइ॥

चेष्टते यथा,—अज्ज मए गन्तव्वं घणंधआरम्मि तस्स सुहअस्स।
अज्जा णिमीलिअच्छी पअ पडिवाडिवरे कुणइ॥

सञ्चारिषु स्वेदरोमाञ्चवेपथवो यथा,—
दिट्ठे जं पुलइज्जसि रह घरसि पिअम्मि जं समासण्णे।
तुह संभासणसेओसिरिकंपणे कि वि णिज्जिहसि॥

अश्रु यथा,—वअणब्भत्तरबोलंतवाहभरमन्थराए दिट्ठीए।
पुणरुत्तपेच्छरीए वालअ किं कुं ण भणिओसि॥

हर्षो यथा,—
सव्वस्सम्मि विदट्ठे तहवि क्क हिअअस्स णिव्वुदि अ च्चेअ।
जं तेण गअरडाहे हलाहलि कुण्डो गहिओ॥

अमर्षो यथा,—कत्तो संपडइ मह पिअसहि पिअसङ्गमो पओसे वि।
जं जिअइ गहिअकुरणिअरसिसिरीचन्दचण्डालो॥

लीलादिषु प्रियजनचेष्टाऽनुकृति र्लीला यथा,—

जं जं करेसि जं जं जम्पसि जं जं णिअच्छेसि।
तं समणुसिक्खिरीए दीहो दिअहो ण संपडइ॥

नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा,—

सभ्रूविलासमथ सोयमितीरयित्वा
संमत्थभिन्नमिव मामवलोक्य तस्याः।
अन्योन्यभावचतुरेण सखीजनेन
मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः॥

विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छित्ति र्यथा,—

अङ्गानि चन्दनरजःपरिधूसराणि
ताम्बूलरागसुभगोऽधरपल्लवश्च।
अच्छाञ्जने च नयने वसनं तनीयः
कान्तासु भूषणमिदं विभवश्च शेषः॥

विभूषणादीनामस्थानप्रयोगो विभ्रमो यथा,—

चकार काचित् सितचन्दनाङ्के
काञ्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे।
प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिः
नितम्बबिम्बे च बभार हारम्॥

स्मितरुदितहसितादीनां हर्षादसकृदेकीकरणं किलकिञ्चितं यथा,—

पाणिपल्लवविधूननमन्तःसीत्कृतानि घनरोमविभेदाः।
योषितो रहसि गद्गदवाचा सस्त्रतामुपययु र्मदनस्य॥

इष्टजनकथायां तद्भावभावनोत्थितविकारो मोट्टायितं यथा,—

तव सा कथासु परिघट्टयति श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः।
घनतां ध्रुवं नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमदम्भतया॥

केशस्तनाधरादिग्रहणाद् दुःखेऽपि सुखबुद्धिचेष्टा कुट्टमितं यथा,—

स्त्रीभरादचनतं परिरम्भे रागवानवटजेष्वधरास्य।

खणमेत्तम्पि ण फिट्टइ अणुदिअहदिण्णगरुअसंतावा।
पच्छण्णपावसङ्क व्व सामलीमज्झहिअआ हि॥

वाञ्छति यथा,—ए मेअअकअउण्णा अण्णत्तमणोरहा विवज्जिस्सं।
जणवाओ वि ण जाओ तेण समं हलिअउत्तेण॥

ह्रेति यथा,—गोत्तक्खलणं सोऊण पिअअमे अज्ज मामिच्छणदिअहे।
वज्झमहिसस्स मालव्व मण्डणं से ण पडिहाइ॥

प्रयतते यथा,—अनुगच्छन् मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः।
स्वस्थानादचलन्नपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः॥

अवैति यथा,—चन्दसरिसं मुहं से सरिसो अमअस्स मुहरसो तिस्सा।
सकअग्गहरहसुज्जलचुम्बणं कस्स सरिसं से॥

मन्यते यथा,—परिवड्ढइ विण्णाणं संभाविज्जइ जसो विढप्पन्ति गुणा।
विरहम्मि मआइ हरीणाहे आअले पडिउत्थिअ मिअंक॥

वक्ति यथा,—आलाओ मा दिज्जउ लोअविरुद्धं त्ति णाम काऊण।
समुहा पडिए कोवेरिए वि दिट्ठिं ण पाडेइ॥

चेष्टते यथा,—अज्ज मए गन्तव्वं घणंधआरम्मि तस्स सुहअस्स।
अज्जा णिमीलिअच्छी पअ पडिवाडिघरे कुणइ॥

सत्त्वादिषु स्वेदरोमाञ्चवेपथवो यथा,—

दिट्ठे जं पुलइज्जसि रहसि घरसि पिअम्मि जं समासण्णे।
तुह संभासणसेओल्लिअंमणे किं वि णिज्जिहसि॥

अस्रु यथा,—णअणब्भन्तरघोलंतवाहभरमन्थराए दिट्ठीए।
पुणरुत्तपेच्छरीए बालअ किं जं ण भणिओसि॥

हर्षो यथा,—

सममसुम्मि विदट्ठे सहवि ऊ हिअअस्स णिव्वुदि अ से।
जं तेण णअरआहे हत्थाहत्थिं कुणन्ते गहिओ॥

अमर्षो यथा,—कत्तो संपडइ मई पिअसहि मिअसङ्गमो पओसे वि।
जं जिणइ गहिअकरणिअरखिरिखिरीचन्दचण्डालो॥

लीलादिषु प्रियजनचेष्टानुकृतिर्लीला यथा,—

जं जं करेसि जं जं जम्पसि जं जं णिअच्छेसि ।
तं तमणुसिक्खिरीए दीहो दिअहो ण संपडइ ॥

नेत्रभ्रूवक्त्रकर्मणां विशेषेण लसनं विलासो यथा,—

सभ्रूविलासमथ सोयमितीरयित्वा
संभ्रत्यभिन्नमिव मामवलोक्य तस्याः ।
अन्योन्यभावचतुरेण सखीजनेन
मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः ॥

विभूषणादीनामनादरविन्यासो विच्छित्तिर्यथा,—

अङ्गानि चन्दनरजःपरिधूसराणि
ताम्बूलरागसुलभोऽधरपल्लवश्च ।
अच्छाञ्जने च नयने वसनं तनीयः
कान्तासु भूषणमिदं विभवश्च शेषः ॥

विभूषणादीणामस्थानप्रयोगो विभ्रमो यथा,—

चकार काचित् सितचन्दनाङ्के
काञ्चीकलापं स्तनभारपृष्ठे ।
प्रियं प्रति प्रेषितचित्तवृत्तिः
नितम्बबिम्बे च बभार हारम् ॥

स्मितरुदितहसितादीनां हर्षादसङ्करीकरणं किलकिञ्चितं यथा,—

पाणिपल्लवविधूननमन्तःसीत्कृतानि घनरोमविभेदाः ।
योषितां रहसि गद्गदवाचा मस्त्रतामुपययुर्मदनस्य ॥

इष्टजनकथायां तद्भावभावनोत्थितविकारो मोट्टायितं यथा,—

तव सा कथासु परिघट्टयति श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः ।
घनतां ध्रुवं नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमतृप्ततया ॥

केशस्तनाधरादिग्रहणाद् दुःखेऽपि सुखबुद्धिचेष्टा कुट्टमितं यथा,—

क्षौभरादवनतं परिरम्भे रागवानवटजेष्ववटस्य ।

अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं योषितो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥
अभीष्टप्राप्तावभिमानगर्वसम्भावनाऽनादरकृतो विकारो विब्बोको यथा,—

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततः वाचि भर्तुरवधीरणापरा।
शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥

सुकुमारतया करचरणाङ्गन्यासो ललितं यथा,—

गुरुतरकलनूपुरानुरावं सुललितनर्तितवामपादपद्मा।
इतरदनतिलोलमादधाना पदमथ मन्मथमन्थरं जगाम ॥

वक्तव्यसमयेऽपि वचसाऽनभिधाय क्रियाऽनुष्ठानं विहृतं यथा,—

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम्।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीः माल्येन तां निर्वचनं जघान ॥

बाल्यकौमारयौवनसाधारणो विहारविशेषः क्रीडितं यथा,—

मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ॥

क्रीडितमेव प्रियतमविषये केलि र्यथा,—

व्यपोहितुं लोचनतो मुखानिलैः अपारयन्तः किलपुष्पजं रजः।
पयोधरेणोरसि काचिदुन्मनाः प्रियं जघानोन्नतपीवरस्तनी ॥

हेलादिषु रागतः सहसा प्रवर्त्तिहेतु चित्तोल्लासो हेला। सा स्त्रियां यथा,—रेहइ पिअपरिरम्भणपसारिअं सुरअमंदिरद्दारे।

हेलाहलहलिअथोरथणहरे भुअलआकअलम् ॥

सैव पुरुषे यथा,—

उत्क्षिप्तन्त्या रतान्ते भरमुरगपतौ पाणिनैकेन कृत्वा
धृत्वा चान्येन वासो विलुलितकवरीभारमंसे वहन्त्याः।
भूयस्तत्कालकान्तिद्विगुणितसुरतप्रीतिना शौरिणा वः
शय्यामालिङ्ग्य नीतं वपुरलसलसद्बाहु लक्ष्म्याः पुनातु ॥

हेलैव सवचनविन्यासो हावः ॥ स स्त्रियां यथा,—

जइ ण छिवसि पुप्फवइं पुरओ ता कीस वारिओ ठासि।

छिन्तो सि चुलुचुलन्तो हिं पहाविज्जणम्ह हत्थेहि ॥

स एव पुरुषे यथा,—

लोओ झूरइ झूरउ वअणिज्जं होइ होउ तं णाम।
एहि णिसिज्ज सुपासे पुप्फवइण एइ मे णिद्दा ॥

आदिग्रहणेन भावादयो गृह्यन्ते। तेषु भावः स्त्रियां यथा,—

तावच्चिअ रइसमए महिलाणं विब्भमा विराअन्ति।
जाव ण कुवलअदलसच्छाहाइं मउलन्ति णअणाइं ॥

व्याजः पुंसो यथा,—

अलिअपसुत्तविणिमीलिअच्छदे सुहअ मज्झ ओआसं।
गण्डपडिउम्बरागपुलइअं गण्ड णो चिराइस्सं ॥

विस्रम्भभाषणं स्त्रियां यथाः—

जाओ सो वि विलक्खो मए विहसिऊण गाढमुवऊढो।
पढमो पसरिअस्स णिअंसणस्स गण्ठिविमग्गान्तो ॥

चाटुः स्त्रीपुंसयो यथा,—

एक्कं पहरुव्वाअं हत्थं मुहमारुएण वीअन्तो।
सो वि हसन्तीए मए गहिओ वीएण कण्ठम्मि ॥

प्रेमाभिसन्धानं पुंसो यथा,—

केलीगोत्तक्खलणे वरस्स पप्फुल्लइन्दिं हिन्देइ।
वज्झवासअवासहरे बज्झए वाहोल्लिआ दिट्ठी।

परिहासः स्त्रियां यथा,—

अइ दिअर किं ण पेच्छसि आआसं किंमुहा पलोएसि।
जाआए बाहुमूलम्मि अद्धअंदाण पडिवाडिं ॥

कुतूहलं पुंसो यथा,—

असमत्तमण्डण च्चिअ वच्चघरं सेसकोउहल्लस्स।
वोलाविआ हलहलस्स पुत्ति चित्तेण लग्गिहिसि ॥

चकितं स्त्रिया यथा,—

णवलइआ पहाइं तुट्ठाए तं कअं किंपि हलिअसोण्हाए ।
जं अज्जवि जुअइजणो घरे घरे सिक्खिउं भमइ ॥
हेला भावश्च हावश्च व्याजो विस्रम्भभाषणम् ॥
चाटुप्रेमाभिसन्धानं परिहासः कुतूहलम् ॥ १६८ ॥
चकितञ्चेति निर्दिष्टाश्चेष्टाः काश्चिद् विलासिनाम् ।
शेषाणां विप्रलम्भादौ रूपमाविर्भविष्यति ॥ १६९ ॥

तत्र नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतयोश्च सङ्गतवियुक्तयो र्वा मिथोदर्शनश्रवणाभ्यामवस्थिताभिमानजन्मा परस्परानुरागो वा अभिलषणीयालिङ्गनादीनामनवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैः स्तैः रैत्सुक्यादिभि र्व्यभिचारिभावैः मनोवाग्बुद्धिशरीरारम्भजन्मभिश्चानुभावैरनुबद्धः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षावस्थो विप्रलम्भशृङ्गाराख्यां लभते । स चतुर्द्धा पूर्वानुरागो मानः प्रवासः करुणश्च ॥ तेषु प्रागसङ्गतयोः पूर्वानुरागः पुरुषप्रकाण्डे यथा,—दूरं मुक्तालतया विसस्मितया विप्रलभ्यमानो मे ।
हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥

अत्र पुण्डरीकस्य महाश्वेतायां प्रागसङ्गतायां भङ्ग्यपरमणीयोऽभिलाषस्तदनवाप्तौ उक्तप्रकारेण प्रकाश्यमानः त्वया स मानसजन्मा दूरं नीत इत्युन्मादकामावस्थया प्रकाश्यते ॥ स एव स्त्रीप्रकाण्डे यथा,—
दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गरुई परव्वसो अप्पा ।
पिअसहि विसमं पेम्मं मरणं सरणं णवरि एक्कं ॥

अत्रापि प्राग्वदेव सागरिकायाः वत्सराजेऽनुरागः प्रकाश्यमानो मरणं शरणमित्युन्मत्तस्यैव कामावस्थया कथ्यते ॥ सङ्गतयो र्मानः स निर्हेतु र्यथा,—अव्वक्कुसपं रणपसिज्जाण अलिअवअणणिव्वन्धे ।
उग्गच्छइसन्तावो पुत्तअ पअवो सिणेहस्स ॥

अत्र प्रेमगतेः स्वभावकौटिल्याद्धेतुमन्तरेणोपजायमानो निर्हेतुरुच्यते ॥
स एव सहेतु र्यथा,—
पडिउल्लिआ ण जंपइ गहिआ विप्फुरइ चुम्बिआ रुसइ ।

तुण्हिं भुआ णववङ्कआ काआ वण्हेण दङ्कएण ॥

अत्र यद्यपि आलिङ्गनादेर्मेति नेत्यादिभिः प्रतिषेधो न विद्यते तथापि तदर्योऽस्त्येव इति मानलक्षणं घटते॥ सङ्गतविप्रयुक्तयोः प्रवासः सनवानुरागो यथा,—

प्रियमाधवे किमसि मय्यवत्सला ननु सोऽहमेव यमनन्दयत् पुरा।
स्वयमागृहीतकमनीयकङ्कणः सखि मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः॥

अत्र विवाहानन्तरमेव मालत्याः कपालकुण्डलयापहारात् माधवमालत्योरयं नवानुरागः प्रवास इत्युच्यते॥ स एव प्रौढ़ानुरागो यथा,—

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायां
आत्मानं ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्त्तुम्।
अस्रैस्तावत् मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः॥

अत्र प्राचीनप्रणयप्रसादनादिभिरनुरागस्य प्रौढ़िरवगम्यते॥ सङ्गतयोरेवान्यतरव्यपाये करुणः। स स्त्रीव्यपाये पुरुषस्य यथा,—

ध्रुवमस्मि शठः शुचिस्मिते कलितः कैतववत्सलस्त्वया।
परलोकमसन्निवृत्तये यदनामन्त्र्य गतासि मामितः॥

अत्र अजेन्दुमतीव्यपायादजस्य दुःखातिशयः करुण उच्यते॥ स एव पुरुषस्य व्यपाये स्त्रिया यथा,—

हृदये वससीति मत्प्रियं यदवोचस्तदवैमि कैतवम्।
उपचारपदं न चेदिदं त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः॥

अत्र अनङ्गविषये रतेः शोकप्रकर्षात् करुण इत्याख्यायते॥ हीनपात्रादिषु चैतदाभासा भवन्ति॥ तत्र हीनपात्रेषु पुंसि प्रेमानुरागो यथा,—

कअलीगब्भसरिच्छे ऊरू दट्ठूण हलिअसोण्हाए।
उल्लल्लइ णहरङ्गणचाईलस्स सेउल्लिअकरस्स॥

अत्रैव स्त्रियां मानो यथा,—

पढमघरिणी असमत्थं तुअ पिण्डारे दरकुण्णतम्मि।

णअवक्कआइ सरोसं सव्वत्तिअ वच्छआ मुक्का ॥

तिर्य्यक्षु पक्षिषु प्रवासो यथा,—

आपृच्छामि व्यथयति मनो दुर्बला वासरश्रीः
एह्यालिङ्ग व्रजय रजनीमेकिका चक्रवाकि।
नान्यासक्तो न खलु कुपितो नानुरागच्युतो वा
दैवाधीनः सपदि भवतीमस्तसन्ध्यस्त्यजामि ॥

अत्रैव करिणीकरुणो यथा,—

नान्तर्वर्त्तयति ध्वनत्सु जलदेष्वामन्द्रमुद्गर्जितं
नास्वात् सरसः करोति कवलानावर्जितैः शैवलैः।
दानज्ञानिविपक्षमूकमधुपव्यासङ्गदीनाननो
नूनं प्राणसमावियोगविधुरस्तम्बेरमस्ताम्यति ॥

अथ सम्भोगः ॥ तत्र नायकयोः प्रागसङ्गतयोः सङ्गतिवियुक्तयोर्वा मिथः समागमे प्रागुत्पन्न स्तदानीन्तनो वा रत्याख्यः स्थायिभावः अभिलषणीर्यालिङ्गनादीनामवाप्तौ सत्यां समुपजायमानैः हर्षधृतिस्मृतिमति-प्रभृतिभि र्व्यभिचारिभावैः संस्कृज्यमानः चन्द्रोद्यानोपगमजलक्रीड़ापर्वतोपदेशप्रसाधनग्रहमधुपानेन्दूदयादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमानः सविभ्रमभ्रूकटाक्षविक्षेपालापसस्मितस्मितादिभिरनुभावैरभिव्यज्यमानः ईप्सितमासादयन् जिहासितञ्चाजिहानः प्राप्तप्राप्यप्रकर्षारम्भः सम्भोगश्रृङ्गाराख्यां लभते। स चतुर्धा प्रथमानुरागानन्तरः मानानन्तरः प्रवासानन्तरः करुणानन्तर इति ॥ तेषु प्रथमानुरागानन्तरो यथा,—

पाणिग्गहणे च्चिअ पव्वइअ णाअं सहीहिँ सोहग्गं।
पसुवइणा वासुइकङ्कणम्मि ओसारिए दूरं ॥

मानानन्तरो यथा,—

उज्जुइ दइअगहिआहरोट्ठभिज्जं सरोसपरिलाअं।
पाणोसरं तमइर्ं चसअं व पिअं मुहं वाला ॥

प्रवासानन्तरो यथा,—

मङ्गलवलअं जीअं व रक्खिअं जं पउत्थिआ वहूआए।
पत्तपिअदंसणसचिअवाउलइआए तम्भिए॥

करुणानन्तरो यथा,—

पमुअम्मि सुए विपिए दिट्ठो ज्ण पिअअमो जिअन्तीए।
हुआ लज्जा अ महरिहासो तीए हिअए ण संमाइ॥

तेऽमी चत्वारोऽपि सम्भोगाः चतुर्भिरेव विप्रलम्भैः प्रकर्षमापद्यन्ते।
तेषु प्रथमानुरागेण यथा,—

इन्दुर्यैत्र न निन्द्यते न मधुरं दूतीवचः श्रूयते
नालापा निपतन्ति वाष्पकलुषा नोपैति कार्श्यं वपुः।
स्वाधीनामनुकूलिनीं निजवधूमालिङ्ग्य यत्सुप्यते
तत्किं प्रेम गृहाश्रमव्रतमिदं कष्टं समाचर्यते॥

मानेन यथा,—

रइविग्गहम्मि कुण्ठीकआओ धाराओ पेम्मखग्गस्स।
आणमआइं व सिञ्चंति मानसाइं णाइं मिहुणाणं॥

प्रवासेन यथा,—शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगुणितं तं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥

करुणेन यथा,—

न मर्त्यलोकस्त्रिदिवात् प्रहीयते म्रियेत नार्य्यै यदि वल्लभो जनः।
निवृत्तमेव त्रिदिवप्रयोजनं मृतः स चेज्जीवत एव जीवति॥

तिर्यगादिषु चैतदाभासा भवन्ति। तेषु सरीसृपविहगयोर्यथा,—
मधुद्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः।
शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः॥

पशुपक्षिणोर्यथा,—

ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि गजाय गण्डूषजलं करेणुः।

अर्धोपभुक्तेन विसेन जायां सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥

किन्नरेषु यथा,—

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः किञ्चित् समुच्छ्वासितपत्रलेखम्
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि प्रियामुखं किम्पुरुषश्चुचुम्बे ॥

तरुषु यथा,—

पर्य्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्य स्तरवोऽप्यवापुः विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥

विप्रलम्भचेष्टासु प्रथमानुरागे स्त्रिया यथा,—

पेच्छइ अलद्धलक्खं दीहं णीससइ सुस्सअं हसइ ।
जह जंपइ अप्फुडन्तं तह से हिअअट्ठिअं किम्पि ॥ पुंसो यथा,—

सो तुह कएण सुंदरि तह च्छीणो सुमहिलओ हलिअउत्तो ।
जह से मच्छरिणी अविदोव्वजाआइ पडिवण्णं ॥

माने स्त्रियाः यथा,—

कल्लं कुआ वराई सा अज्ज तए कआ वराहेण ।
जम्भाइआरकुखपलोअइआइं दिअहेण सिक्खविआ ॥

पुंसो यथा,—

अविभाविअरअणिमुहं तस्स असम्बरिअविमलचन्दज्जोअं ।
जाअं पिआ विरोहे वड्ढन्तांणुसआ मूढंलक्खहिअअं ॥

प्रवासे स्त्रिया यथा,—

पिअसंभरणपल्लोट्टन्तवाहधाराणिवाअभीआए ।
दिज्जवङ्कगीवाइ दीवओ पहिअजाआए ॥

पुंसो यथा,—मज्झण्हपत्थिअस्स वि गिम्हे पहिअस्स हरइ संतावं ।
हिअअट्ठिअजाआमुहमिअंकजोण्हाजलप्पवहो ॥

करुणे स्त्रिया यथा,—

ववरिं अपसारिअगीरअभरिउव्वाहपुट्ठस्से वेणीवंधा पडिला ।
चरसंदाणिअमहिअलचलइमत्थणी जणअसुआ ॥

पुंसो यथा,—अन्तोङ्कत्तं उज्झइ जाआसुण्णे घरे हलिअउत्तो ।
उक्खित्तणिहाणाइं व रमिअट्ठाणाइं पेक्खन्तो ॥
एवमन्यत्रापि ॥ करुणवर्जं स्त्रिया यथा,—
सौधादुद्विजते त्यजत्युपवनं द्वेष्टि प्रभामैन्दवीं
द्वारात् त्रस्यति चित्रकेलिसदसो वेषं विषं मन्यते ।
आस्ते केवलमब्जिनीकिसलयप्रस्तारशय्यातले
सङ्कल्पोपनतत्वदाकृतिरसायत्तेन चित्तेन सा ॥
स्त्रिया एव प्रथमानुरागवर्जं यथा,—
तिष्ठ द्वारि भवाङ्गणे व्रज बहिः स प्रेति वर्त्मं घ्नते
शालामञ्च नमङ्गमञ्च वलभीमञ्चेति वेश्मास्थति ।
दूतीं सन्दिश सन्दिशेति वङ्कशः सन्दिश्य सासं तथा
तल्पे कल्पमथीव निर्घृण यथा नान्तं निशा गच्छति ॥
प्रथमानुरागवर्जं पुंसो यथा,—
रम्यं द्वेष्टि पुरा यथा प्रकृतिभि र्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्तविवर्तनै र्विगमयत्युन्निद्र एव क्षपाः ।
दाक्षिण्येन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु स्खलितस्तदा भवति स व्रीडाविलक्षश्चिरम् ॥
पुंस एव प्रवासकरुणयो र्यथा,—
सीता वेश्म यतो निरीक्ष्य हरते दृष्टिं झटित्याकुलाम्
अन्योन्यार्पितचञ्चुदत्तकवलैः पारावतै र्भूयते ।
इन्दो र्दूरत एव नश्यति विशत्यन्तर्गृहं दुःखितः
प्रच्छाद्याननमञ्चलेन रजनीष्वस्तत्वपं रोदिति ॥
सम्भोगचेष्टासु पूर्वानुरागानन्तरे चुम्बनं यथा,—
आअरपणामिओट्ठं अघडिअणासं असंवलिअणिडालं ।
वणवअलुप्पमुहीए तीए परिउम्बणं भरिमो ॥
अत्रैवालिङ्गनं यथा,—

तावमवणेइ ण तहा चन्दणपङ्को वि कामिमिहुणाणं।
जह दूसहे गिह्मे अण्णोण्णालिङ्गणसुहेल्ली॥

मानानन्तरे चुम्बनं यथा,—

जह जह से पडिउम्बइ रायं भरिआइं णिद्धवणे दइओ
अच्छीइं उवरि उवरि तह तह भिण्णाइं विगलन्ति॥

अत्रैवालिङ्गनं यथा,—

माणदुमपरुसपवणस्स मामिसव्वंगणिव्वुदिअरस्स।
उवऊहणस्स भद्दं रइणाडअपुव्वरङ्गस्स॥

प्रवासानन्तरं चुम्बनं यथा,—

दीनचिन्ताधुरमुल्लसरागं वाम्यतममधिकं विरहेषु।
ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्त्तं सुभ्रुवः सरसमधि चुचुम्बे॥

करुणानन्तरमालिङ्गनं यथा,—

चन्द्रापीडं सा च जग्राह कण्ठे कण्ठस्थानं जीवितञ्च प्रपेदे।
तेनापूर्वां सा समुल्लासलक्ष्मीमिन्दुं स्पृष्ट्वा सिन्धुवेलेव भेजे॥

प्रथमानुरागानन्तरं दशनक्षतं यथा,—

पासं व सा कवोले अज्ज वि तुह दन्तमण्डलं बाला।
उब्भिण्णपुलअपरिवेढपरिगअं रक्खइ वराही॥

तदेव मानानन्तरे यथा,—

पणुल्वे सिअसाङ्कलिलए वसहिअदन्तमण्डले॥
ऊरुचडुआरअं माइ पुत्ति जणहासिअं कुणसु॥

प्रवासानन्तरे दन्तक्षतादयो यथा,—

दन्तक्खयं कवोले अ णाउब्बेल्लिओ अ धम्मिल्लो॥
पडिवुग्गिरा अ दिट्ठी पिआगमं साहइ वहूए॥

प्रथमानुरागानन्तरे नखक्षतं यथा,—

अम्माइ णवणहक्खअणिविरक्खणे गरुअजोव्वणुत्तुङ्गं।
पडिमागअणिअणअणुप्पलं चिअं होइ थणवट्टं॥

अंते च पुरुषायितं यथा,—

दरवेविरोव्वजुअलासु मउलिअच्छीसु ललिअचिउरासु।
पुरुसाइरीसु कामो पिआसु सज्जाउहो वसइ॥

सर्वं सर्वत्र यथा,—

पोढ़महिलाणं जं जं सुट्ठुसिक्खिअं तं रहए सुहावेदि।
जं जेण अ सिक्खिअं णववहूणं तं तं रहं देइ॥

विप्रलम्भपरीष्टिष्वभियोगतः प्रेमपरीक्षा यथा,—

हंहो कण्णुल्लीणा भणामि रे सुहअ किम्पि भासुर।
निज्जणपारद्धासु कहं पि पुणो त्ति लद्धोसि॥

प्रत्यभियोगतो यथा,—

गोलाविसमोआरच्छलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को।
अणुअम्पाणिद्दोसं तेण वि सा गाढ़मुवऊढ़ा॥

विपर्ययेन यथा,—

अज्ज वि सेअजलोल्लं पव्वाइ ण तीअ हलिअसोण्हाए।
फग्गुच्छणचिक्खिल्लं जं तइ दिण्णं त्थणुच्छङ्गे॥

विमर्दन यथा,—

सत्तोञ्भिअणेति कहा किआ सन्ति तहिं तहिं समलन्ति।
किं मणे मारच्छाए ण जुआणो इमो गामो॥

पङ्कमानेन यथा,—

तेण इरएवलआए दिण्णो पहरो इमीअ त्थणवट्टे।
गामतरुणीहिँ अज्ज वि दिअहं परिवाजिआ भमइ॥

न्यायया यथा,—सा तइ सहत्थदिण्णं फग्गुच्छणकद्दमं त्थणुच्छङ्गे।
परिकुविआ इव साहइ समाहिरी गामतरुणीणं॥

इङ्गितेन यथा,—तइ सो ण वसइच्छिअणामगाहणेण तस्स सहि कीस।
रोइ मुहं ते रविअरफंस विसट्टं व तामरसं॥

दूतमंप्रेषणेन यथा,—

सेउल्लिअसव्वङ्गी णामग्गहणेण तस्स सुहअस्स।
दूइं अप्पा हेन्ती तस्से अ घरंगणं पत्ता॥ दूतप्रश्नेन यथा,—
कह णु गआ कह दिट्ठा किं भणिआ किं च तेण पड़िवअणं।
एअं चिअ ण समप्पइ पुणरुत्तजंपमाणीए॥

लेखविधानेन यथा,—

वेविरसिसम्म करङ्गुलि परिग्गहक्खलिअलेहणीमग्गे।
सोत्थि च्चिअ ण समप्पइ पिअसहिलेहम्मि किं लिहिमो॥

लेखवाचनेन यथा,—

प्रीत्या स्वस्ति पदं विलोकितवती स्थानं श्रुतं तुष्टया
पश्चाज्ज्ञातमनुक्रमेण पुरतस्तत् तावकं नामकम्।
तन्वङ्गा संमदनिर्भरेण मनसा तद्वाचयन्त्या मुहु-
र्न प्राप्तो घनवाष्पपूरितदृशा लेखेऽपि कण्ठग्रहः॥

सम्भोगपरीष्टिषु प्रथमानुरागानन्तरे साध्वसेन पुंसो यथा,—

लीलाइअणिअसणे रक्खउ तं राहिआइ त्थणवट्टे।
हरिणोपढमसमागमसज्झसवरेहिं वेविरो हत्थो॥

अत्रैव दोहदेन मुग्धाया यथा,—

किं किं दे पड़िहासइ सहीहिं इअ पुच्छिआए मुद्धाए।
पढमुग्गअदोहलिणीए णवरि दइअं गआ दिट्ठी॥

अत्रैव प्रगल्भयाः प्रियवाक्यवर्णनं यथा,—

ऊं ऊ दे भणसु पुणो ण सुअन्ति करेइ कालविक्खेवं।
घरिणीहिअअसुहाइं पइणो कणे भणंतस्स॥

मानानन्तरे स्त्रियाः कैतवस्वप्ने यथा,—

अरिमो से सअणपरम्मुहीए विअलन्तमाणपसराए।
कइअवसुत्तुव्वत्तणथणहरपेल्लणसुहेल्लिं॥

स्त्रिया एव सखीवाक्यस्याक्षेपेण यथा,—

भिउडीहिं पलोइस्सं णिब्भच्छिस्सं परम्मुही होस्सं।

जं भणइ तं करिस्सं सहिओ जइ सं ण पेच्छिस्सं ॥

तस्या एव तदनुष्ठानविघ्नेन यथा,—

ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशे वाससः स्पृशति मानधनायाः।
भ्रूयुगेन सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥

प्रवासानन्तरे स्त्रिया यथा,—

अत्थक्का गअहिअए वल्लआ दइअदंसिअणपुरओ।
भुरइ वि अंलताणं हरिसविसट्टाणवलआणं ॥

अत्रैव स्त्रीपुंसयो र्यथा,—

रमिऊण पहम्मि गए जाहे अवगूहिअ पडिणिउत्तो।
अहअं पउत्थ पइअ व्व तक्खणं सोपवासिव्व ॥

सामान्यत एव प्रवाससाध्वसेन स्त्रिया यथा,—

होन्त पहिअस्स जाआ आउच्छणजीवधारणरहस्सं।
पुच्छन्ती भमइ घरं घरेण पिअविरहसहिरीआ ॥

प्रवासविलम्बेनैव पुंसो यथा,—

एक्को वि कालसारो ण देइ गन्तुं पआहिणं वसन्तो।
किं उण बाहाउलिअं लोअणजुअलं मअच्छीए ॥

परिहारे स्वेदादिभिः स्त्रिया यथा,—

उल्लाअइ से अङ्गं ऊरू वेवन्ति कूवलो गलइ।
छुच्छुराले हिअअं पिआगमे पुप्फइआइए ॥

करुणान्तरं पुंसो यथा,—

करस्पर्शारम्भोत्पुलकितपृथूरोजकलशे
श्रमाम्भो वामार्धे वहति मदनाकूतसुभगम्।
विभो वारं वारं सततमयिकोद्धूननविधे-
स्तनौ भस्मस्नानं कथमपि समाप्तं विजयते ॥

विप्रलम्भनिरुक्तिषु प्रथमानुरागे प्रतिश्रुत्यादानं यथा,—

किं ण भणिओ सि बालअ गामणिधूआए गुरुअणसमक्खं।

अणिमिसमङ्कवलं तमग्गणग्गाणहुदिट्ठेहिं ॥
अत्र वर्त्तो चिन्तादिभिः प्रतिश्रुत्यालिङ्गनादयः स्त्रीभयादिभि र्न दीयन्ते॥ मानेविसंवादनं यथा,—

णणुअ णाहं कुविआ उवऊहसु किं मुहा पसाएसि।
तुह मण्णुसमुप्पण्णेण मज्झ माणेण वि ण कज्जं ॥

अत्र मानिनी पूर्वमालिङ्गनादीन् निषिध्य पश्चादयथावत् प्रयच्छति यथा कश्चित् अष्टशतं प्रदास्यामि इति प्रतिश्रुत्य अष्टाभिरधिकं शतं प्रयच्छति न तु अष्टौ शतानि इति। तदेतद् व्यलीकविप्रयोगादिभिरालिङ्गनादीनां निराकरणमयथावत् प्रदानत्वाद् विसंवादनमेवोच्यते॥ प्रवासे कालहरणं यथा,—

एहि इसो पउत्थो अहअं कुप्पेज्ज सो अणुणेज्ज।
इअ कस्स वि फलइ मणोरहाण माला पिअअमम्मि ॥

अत्र आलिङ्गनादीनां व्यक्तैव कालहरणप्रतीतिः॥ करुणे प्रत्यादानं यथा,—समसोक्खदुक्खपरिवड्ढिआण कालेण रूढपेम्माणं।

मिहुणाणं मरइ जं तं खु जिअइ इअरं मुअं होइ ॥

अत्र-सुहृदिव प्रकटय्य सुखप्रदः प्रथममेकरसामनुकूलताम्। पुनरकाण्डविवर्त्तनदारुणः प्रविशिनष्टि विधि र्मनसो रुजम् ॥ इत्ययमर्थः सम्बध्यते। तदत्र च प्रत्यादानमेवार्थो भवति॥ प्रथमानुरागे वञ्चनमात्रं विविधं यथा,—दिट्ठाए जं ण दिट्ठा आलविआए वि जं ण आलत्तो।

उवआरो जं ण कओ तं विअ कलिअं छइल्लेहिं ॥

अत्र व्रीडादिभि र्दर्शनादिभि र्वैविध्यं प्रतीयते॥ माने विरुद्धं यथा,—

ण मुअन्ति दीहसासे ण रुअन्ति ण होन्ति विरहकिसिआओ।
धण्णाओ ताओ जाणं बहुवल्लह वल्लहो ण तुमं ॥

अत्र ईर्ष्यायितादिभि र्सम्भालिङ्गनादिविरुद्धे र्मानवती वञ्च्यते॥ प्रवासे व्याविद्धं यथा,—

कइ आगओ पिओ अज्जपुत्ति अज्जेअ कइ दिणा होंति।

एक्को एहहमेत्तो भणिअं मोहं गआ वाला ॥

अत्र एकस्यापि दिवसस्य वर्ण्यमानतया प्रियालिङ्गनादिवञ्चनया विशेषतो दैर्घ्यं प्रतीयते ॥ करणे निषिद्धं यथा,—

आबाधअभअअरं विअ ण होइ दुक्खस्स दारुणं अवसाणं ।
जाह जिअन्तीए[मए दिट्ठं सहिअं अ तुह दुक्खं अवसाणं ॥

तदेतद्रामविषये सीतायाश्चिराशंसितसमागमसुखावाप्तिव्यभायरूपं वचन करणमिति निषिध्यते ॥ प्रथमानुरागेण सह रागो यथा,—

सा महइ तस्स ण्हाउं अणुसोत्ते सा वि से समुव्वहइ ।
थणवट्टभिडणविलुलिअकल्लोलमहग्घिए सलिले ॥

अत्र युष्मयो र्द्वयोरप्येककालमन्योन्यानुरागः प्रतीयते । तत्रैका लावण्यादिना रज्यते द्वितीयस्तु स्नेहादिना रज्यत इति ॥ तत्रैव पश्चाद्यथा,—माभि छिअअं व पीअं तेण जुआणेण मज्जमाणाए ।

ण्हाणहलद्दाकलुअं अणुसोत्तजलं विअं तेण ॥

अत्रैकस्यानुरागं दृष्ट्वा पश्चाद् द्वितीयो रज्यते ॥ तत्रैवानुरूपं यथा,—

सच्चं जाणइ दट्ठुं सरिसम्मि जणम्मि जुज्जए राओ ।
मरउ ण तुमं भणिस्सं मरणं पि सलाहणिज्जं से ॥

अत्र न केवलं लावण्यादिनैव रज्यते किं तर्हि अनुरूपविषयिणाभिलाषेणापीति प्रतीयते ॥ तत्रैवानुगतो यथा,—

गहवइसुएण समअं सच्चं अलिअं व किं विआरेइ ।
धण्णाइ हलिअकुमारिआइ ठाणम्मि जणवाओ ॥

अत्र यद्यपि सौभाग्यादिप्रसिद्धिकृतमानुरूप्यं न विद्यते तथापि स्त्रिया उत्तमप्रार्थनमगर्हितत्वादनुगतमेव भवति। सोऽयं करणसाधारणसाधनोत्पत्तिपक्षे उक्तः। भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र सहार्थादिविशिष्टे रति र्हीभि र्वानुरागशब्दे नोच्यते। प्रथमं चोपजायमानत्वादयं प्रथमानुराग इति ॥ प्रथमतो मानः मान्यते येनेति। यथा,—

माणमइआण मुद्धे रहसवलामोडिअव्वाण ।

दंसणमेत्तपसिज्जिरिचुक्का वज्झा ण सोक्खाण ॥

अत्र मान पूजायामिति धातोः स्वार्थे णिजन्तात् णिचि प्रज्ञि प्र मान इति रूपम्। न हि प्रेयांसमत्राः पादपतनादिपूजायां प्रयोजयति ॥ यं प्रियत्वेन मन्यते यथा,—

कारणगहिओ वि मए माणो एमेअ जं समो सरिओ।

अत्थक्कफुल्लिअंकोल्ल तुम्ह तं मत्थए पडउ ॥

अत्र मन ज्ञाने इति धातुः। तथाहि मानं प्रियत्वेन मन्यमाना मदपक्षविण्णेऽङ्कोल्लाय कापि कामिनी कुप्यति ॥ यः प्रेम मनुते यथा,—

जत्थ ण उज्जागरओ जत्थ ण ईसाविसूरणं माणं।

सब्भावचाडुअं जत्थ णत्थि णेहो तहिं णत्थि ॥

अत्र मनु अवबोधने इति धातुः मानेन हि प्रेमास्ति नास्ति वा इति जनो बुध्यते। तस्य च करणभूतस्यापि प्राधान्यादत्र कर्तृत्वोपचारः ॥ तद् यथा, प्रज्ञा पश्यति नो चक्षुर्दृष्टिः सारस्वती हि सा ॥ इति ॥ प्रेम मिमीते यथा,—

कुविआ अ सच्चहामा समेवि वज्झआणा णवर माणक्खलणे।

पाअपडिअच्छिअसारो पेम्मासंघरिसो मअच्छइ मण ॥

अत्र माङ् माने इति धातोः अत्यलुग्रटो वङ्कलं इति कर्तरि लुग्रट् ॥ कोऽसावनुमान इति भाष्यप्रयोगात् ॥ तेन च यद्यपि करणभूतेनैव आत्मनि सविलगधाक्ष प्रियप्रेम्णः परिमाणं सत्यभामा प्रत्याययति तथापि इहापि अयं पूर्ववत् कर्तृत्वे नोपयुज्यते ॥ प्रवासे वसन इत्युपलक्षणेन (न) आत्मानमङ्गना भूषयन्ति यथा,—

खाडीणे पि पिअअमे पत्ते विच्छत्ते ण मण्डिओ अप्पा।

दुक्खिअपउत्थवइअं सअज्झिअं संठवन्तीए ॥

अत्र वस आच्छादने इत्यस्य प्रसारति इतरादिवन्निषेधार्थे प्रपूर्वस्य यञि च रूपं निरूप्यते ॥ युवानः प्रियासन्निधौ न वसन्ति यथा,—

विरहाणलो सहिज्जइ आसाबन्धेण वुल्लहजणस्स।

एक्कग्गामपवासो माए मरणं विसेसेइ ॥

अत्र दूरस्थयोरिव अन्तिकस्थयोरपि सन्निकर्षाभावात् प्रवासो भवति ॥ उत्कण्ठादिभिश्चेतो वासयति यथा,—

आलोअन्ति दिसाओ ससन्त जम्भन्त गन्त रोअन्त।
मुज्झन्त पडन्त हसन्त पहिअ किं तेण पवत्थेण ॥

अत्रोत्कण्ठादिभि र्वासिते चेतसि शून्यावलोकनादयोऽनुभावा जायन्ते ॥ प्रमाप्रयति यथा,—

सञ्जीवणोसहिम्मि व पिअस्स रक्खेइ अणखवावारं।
सा सूणवप्फइ सणकण्ठागअजीविअं सोण्हा ॥

अत्र प्रसादं करोतीतरादिवत् प्रमापणोपक्रमोऽपि प्रमापणमुपचरते ॥ करणे करोतेरनुभूतोपादानार्थत्वे कुरुते मूर्च्छां यथा,—

विअलिअविओअविअणं तक्खणपव्भट्ठरामरणआसं।
जणअतणआए णवरं लद्धं मुच्छाणिमीलिअच्छीअ सुहं ॥

अत्र सीतायाः पतिशोकप्रकर्षप्रभूता मूर्च्छा उत्पद्यते ॥ उच्चारणार्थत्वे कुरुते विलापं यथा,—

पुहवीअ होइ हि पइ बहुपुरिसविसेसचञ्चला राअसिरी।
कह ता महच्चिअइमणिसामाण्ण उवट्ठिअं वेहव्वं ॥

अत्र प्रवासदुःखेन सीता विलपन्ती इदमुच्चरति ॥ अवस्थापनार्थत्वे कुरुते साहसे मनो यथा,—

इयमेत्य पतङ्गवर्त्मना पुनरङ्काश्रयणी भवामि ते।
चतुरैः सुरकामिनीजनैः प्रिय यावन्न विलोभ्यसे दिवि ॥

अत्र रतेः कामशोकेन मरणसाहसे मनोऽवस्थाप्यते ॥ अभ्यञ्जनार्थत्वे करोति चित्तं दुःखेन यथा,—

दलति हृदयं गाढोद्वेगं द्विधा न तु भिद्यते
वहति विकलः कायो मोहं न मुञ्चति चेतनाम्।
ज्वलयति तनूमन्तर्दाहः करोति न भस्मसात्

प्रहरति विधि मर्मच्छेदी न सन्तति जीवितम् ॥

अत्र रामादे दुःखेन चित्तमभ्यस्यते ॥ सम्भोगनिरुक्तिषु प्रथमानुरागानन्तरे मालतायां यथा,—

दृष्टा दृष्टिमधो दधाति कुरुते नालापमाभाषिता
शय्यायां परिवृत्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनान्निर्गन्तुमेवेहते
जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीतैव नवोढा प्रिया

अत्राप्रागल्भ्यवामताभ्यामननुकूलायामपि नवोढायामिच्छानुवृत्तरा रतिः पाल्यते ॥ मानानन्तरे कौटिल्यायां यथा,—

पादे मूर्द्धनि ताम्रतामुपगते कर्णोत्पले चूर्णिते
छिन्ने हारलतागुणे करतले संजातजातव्रणे ।
अप्राप्तप्रियताड़नव्यतिकरा छन्दं पुनस्तं तथा
वाञ्छन्ती मुञ्चरेणावनयना पर्याकुला रोदिति ॥

अत्र प्रेम्णः स्वभावकुटिलत्वान्मानवत्याः कचग्रहणेन यत्प्रहरताड़नादिरूपाः कुटिला एव सम्भोगा जायन्ते ॥ प्रवासानन्तरेऽभ्यवहारायां यथा,—

वसिष्ठधेनोरनुयायिनं समावर्त्तमानं वनिता वनान्तात् ।
पपौ निमेषालसपक्ष्मपङ्क्तिरुपोषिताभ्यामिव लोचनाभ्याम् ।

अत्र उत्तरार्धे उपोषितस्य भोज्योपयोग इव प्रियालोकजन्मा पिवतेरभ्यवहारार्थः कथ्यते ॥ करुणानन्तरे पतिभत्तायां यथा,—

अणुसरणपत्थिआए पच्चागअजीविए पिअअम्मि ।
वेहव्वमण्डणं कुलबहुअ सोहग्गं जाअं ॥

अत्र यथेयं मत्प्राणभूता एवमस्या अहमपि जीवितमेवेति पत्या चिरव्यग्रो रागः पतत्राः पुनः प्रेत्यापि यत्सङ्गमो मयाभिलषितः सोऽयं जीवन्त्यैव जीवितेश्वरः समासादित इति विस्रम्भादतिसुखमेवानुभूयते ॥ अत प्रथमानुरागानन्तरे सम्भोगः संक्षिप्तो यथा,—

अपेतव्याहारं धुतविविधशिल्पव्यतिकरं
करस्पर्शारम्भप्रगलितदुकूलान्तशयनम्।
मुहुर्बद्धोत्कम्पं दिशि दिशि मुहुः प्रेरितदृशो-
रहल्यासुत्राम्णोः क्षणिकमिह तत् सङ्गतमभूत्॥

अत्र संक्षेपो निगदेनैव व्याख्यायते॥ स एव मानानन्तरे सङ्कीर्णो यथा,—

अणुणिअखणलद्धसुहे पुणो वि संभरिअमण्णुदूमिअविहले।
हिअए माणवईणं चिरेण पणअगरुओ पसम्मइ रोसो॥

अत्रावस्थिता प्रशान्ता च रतिर्व्यलीकस्मरणादिभिः संकीर्यते॥
प्रवासानन्तरे संपूर्णो यथा,—

शापान्तो मे भुजगशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणौ
मासानेतान् गमय चतुरो लोचने मीलयित्वा।
पश्चादावां विरहगुणितं सं तमात्माभिलाषं
निर्वेक्ष्यावः परिणतशरच्चन्द्रिकासु क्षपासु॥

अत्रामुना विरहिवाक्येनापि निर्वेक्ष्याव इति भविष्यत्कालोपाधेः प्रवेशानन्तरेऽप्यविरुध्यमानेन सं तमात्माभिलाषमित्यादिना तदानीन्तनभोगस्य संपूर्णत्वं वर्ण्यते॥ करुणानन्तरे समृद्धो यथा,—

तीर्थे तोयव्यतिकरभवे जह्नुकन्यासरय्वो-
र्देहत्यागादमरगणनालेख्यमासाद्य सद्यः।
पूर्वाकाराधिकतररुचा सङ्गतः कान्तयासौ
लीलागारेष्वरमत पुनर्नन्दनाभ्यन्तरेषु॥

अत्रोत्तरार्धेनेन्दुमत्यजयोर्लोकान्तरमनुप्रज्जीवनेन सम्भोगसमृद्धिः प्रतिपाद्यते॥ प्रथमानुरागानन्तरे सहार्थान्वयो यथा,—

मुहपेच्छओ पई से सा वि हु पिअरूअदंसणुम्मइआ।
दो वि कअत्था पुहविं अपुरिसमहिलं ति मण्णन्ति॥

अत्र पूर्वार्धे रञ्जयत्यर्थे उत्तरार्धे राजत्यर्थः प्रथमानुरागे सह सिद्धभावेन सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते॥ तत्रैव पश्चादर्थान्वयो यथा,—

अद्यप्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते॥

अत्र रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुरागे पुंसि प्रत्यासत्त्या सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते॥ अत्रैवानुरूपार्थान्वयो यथा,—

शशिनमुपगतेयं कौमुदी मेघमुक्तं
जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा।
इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौराः
श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः॥

अत्र राजत्यर्थः प्रथमानुरागे स्त्रीपुंसयोरपरानुरूपेण सिद्धस्तदनन्तरेऽपि तथैवानुवर्तते॥ तत्रैवानुगतार्थान्वयो यथा,—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलवयापि तप्तम्।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम्॥

अत्र पूर्वार्धे रञ्जयत्यर्थः प्रथमानुगतार्थत्वेन सिद्धस्तथैवानुवर्तते। सोऽयं करणसाधनः प्रत्ययोत्पत्तिपक्ष उक्तः। भावसाधनपक्षे तु सर्वत्र, सद्भावादिविशिष्टा रति र्दीप्ति, वानुरागशब्देनोच्यमाना तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्तते॥ कः पुनरत्र समासः, षष्ठीलक्षणस्तत्पुरुषः। प्रथमानुरागस्यानन्तरं इति प्रथमानुरागानन्तरं इति॥ कात्र वृत्तिः, अजहत्स्वार्था। नह्यत्र नायकौ मिथःसमागतावपि प्रथमानुरागमुत्सृजतः। युक्तम्। पुनर्यदं जहत्स्वार्था परार्थाभिधानरूपा वृत्तिः स्यात्, अवश्यं त्वनेन परस्यार्थमभिदधता स्वार्थ उत्स्रष्टव्यः। वाढं युक्तम्। एवं हि दृश्यते लोके भिक्षुको यद् द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वां न जहाति सञ्चयायैव यतते। एवं तर्हि द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति। कस्याः विभक्तेः, षष्ठ्याः। न षष्ठीसमर्थोऽनन्तरः। तर्हि प्रथमायाः, न प्रथमासमर्थः प्रथमानुरागः सम्बन्धाधिक्यात्। अभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः

प्रातिपदिकार्थः सम्पन्न इति सामर्थ्यं भविष्यति। नैवं। इह प्रथमानुरागानन्तरे इत्यस्मात्समुदायाद्विभक्त्या उत्पत्तव्यम्। तेन चैकोऽर्थपिण्डो घटपिण्ड इवाविभागोत्पन्नपांसूदकविभागोऽवयवार्थशक्त्यानुगृहीतः पृथगव्यपदेश्यावयवशक्तिरभिधीयते। तस्मिंश्च समुदायार्थे एकत्वं समवेतमतो विद्यमानायामप्यवयवसंख्यायां तदाश्रया सुबुत्पत्तिर्न भविष्यति॥ मानानन्तरे पूजार्थान्वयो यथा,—

न स्पृष्टोऽसि त्रिदशसरिता दूरमीर्ष्यानुबन्धात्
नाप्युत्सृष्टो भुजगपतिना तर्जनाभिर्जयायाः।
मानस्यान्ते नयनसलिलैः क्षालितः शैलपुत्र्या
पत्युर्मौलौ नतिभुजि जयत्यात्मनः पादपांसुः॥

अत्र पादपतनादिपूजा मानसिद्धा तदनन्तरेऽप्यनुवर्त्तते॥ अत्रैव मानं प्रति प्रियत्वाभिमानान्वयो यथा,—

विहायैतन्मानव्यसनमनयोरुन्नकुचयो-
र्विधेयः प्रेयांस्ते यदि वयमनुल्लङ्घ्यवचसः।
सखीभ्यः स्निग्धाभ्यः शिवमिति निशम्यैणनयना
निवापाम्भो दत्ते नयनसलिलैर्मानसुहृदे॥

अत्र मानं प्रति प्रियत्वाभिमानो मानानन्तरेऽप्यनुवर्त्तते॥ अत्रैव प्रेमावरोधार्थान्वयो यथा,—

दूमंन्ति जे मुहुत्तं कुविआ दासव्व ते पसाअन्ति।
ते च्चिअ महिलाण पिआ सेसा सामिच्चिअवरोआ॥

अत्रास्यामपि प्रेमास्ति न वेति जिज्ञासुः प्रियः प्रियां केलीगोत्रस्खलनादिना दुनोति। सा च प्रेमवत्त्वव्यवस्यमसौ कुप्यति स चोपलब्धप्रेमा तद्धासवदेनां प्रसादयति। अथैषात्मनि प्रेम्णोऽस्तित्वमनुबुध्यते। सोऽयं मानसिद्धोऽर्थस्तदनन्तरेऽप्यनुवर्त्तते॥ तत्रैव प्रेमप्रमाणार्थान्वयो यथा,—

सुरकुसुमेहि कलुसिअं जइ तेहिं चिअ पुणो पसाएमि तुमं।
तो पेम्मस्स किसोअरि अवराहस्स अ ण मे कअं अणुरूअं॥

अत्र हरिप्रियया: सुरकुसुममञ्जरी दत्ता मम तु सुरतरुरेव प्रेयसा प्रतिपन्नस्तदहमस्याः सहस्रगुणेन प्रियतमेति सत्यभामा स्वप्रेमाणं प्रमिमीते। स चायमर्थो मानेन विच्छिन्नस्तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्यादनुवर्त्तते ॥ कः पुनरत्र समासः, षष्ठीतत्पुरुष एव। का वृत्तिः, प्रथमानुरागानन्तरमजहत्स्वार्थैव। युक्तं, तत्र विप्रलम्भादावपि प्रथमानुरागस्य विद्यमानत्वात्। इह तु माननिवृत्तौ मानापगमादयो जायन्ते। अन्यथाविशेषणं भविष्यति। तद्यथा, घृतघटस्तैलघट इति नियतेऽपि घृते तैले वा अयं घृतघटः अयं तैलघटः इत्यन्वयात् पूर्वपदार्थो विशेषणं भवति। तत्र या च यावती चार्थमात्रा इहापि तत्तुल्यमेव। तथा हि,

सकअग्गाह संसुणा मिआणणा पिअइ पिअअम विइसं।
त्थोअं त्थोअं रोसो मइं व माणं विणीमरइ॥

सकचग्रहेरेव वाक्यैर्नायकं निस्तुदती प्रयणीयं गच्छेदिति मानशेषान्वयो दृश्यते। प्रवासानन्तरे प्रिया न वसते इत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

वसने परिधूसरे वसाना नियमक्षाममुखी धृतैकवेणिः।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला मम दीर्घं विरहव्रतं बिभर्त्ति॥

अत्र दुष्यन्तेन शकुन्तलायाः प्रवासे विभूषणाद्यग्रहणं यदवगतं तदनन्तरेऽप्यनुवर्तमानं प्रेम प्रकर्षाय भवति॥ अत्रैव युवानः प्रियासन्निधौ न वसन्तीत्यर्थस्यान्वयो यथा,—

समर्थये यत् प्रथमं प्रियां प्रति क्षणेन तन्मे परिवर्ततेऽन्यथा।
अतो विनिद्रे सहसा विलोचने करोमि न स्पर्शविभावितप्रियः॥

अत्र पुरूरवाः प्रवासान्मत्त उर्वशीबुद्ध्या लतादिकं यद्यदासादत्तत्तदनेकशोऽन्यथा बभूव। तत्तत्संस्कारात्वायं यस्या लताकृपपरिवर्त्तनं प्रतेप्रति सोऽयं प्रियासन्निधौ यूनामवासः प्रवासः संविहसदनन्तरेऽप्यनुवर्त्तते। अत्रैवोत्कण्ठादिभिस्तो वासयतीत्यर्थस्यान्वयो, यथा,—

अज्जो वुढरआरम्भ पुणो वि तत्तिं करेसि गमणस्स।

अज्ज वि ण होति सरला वेणी अ तरङ्गिणी विडरा ॥

अत्र प्रवासोद्भतभयोत्कण्ठादिभिश्चित्तवासना प्रवासानन्तरेऽपि तस्या नोपशाम्यतीति वेणिकावर्णनादिना सूच्यते। अत्रैव प्रमापयती-त्यर्थस्यान्वयो यथा,—

त्वद्वियोगोद्भवे चण्डि मया तमसि मज्जता।
दिष्ट्या प्रत्युपलब्धासि चेतनेव गतासुना ॥

अत्रोर्वशीविरहे पुरूरवा उत्तरां कामावस्थामापन्नः प्रियाप्राप्तौ प्रेतेव प्रत्युज्जीवितमात्मानं संधत्ते। सोऽयं प्रमापणार्थः प्रवासः सिद्धसाद-न्तरेऽपि समासप्रामर्थ्यादनुवर्तते। कः पुनरत्र समासः, षष्ठीतत्पुरुष एव। कात्र वृत्तिः, न तावदजहत्स्वार्था, न हि मोघ्यसमागतयोः प्रवास-सम्बन्धोऽपि विद्यते। उत्सृष्टस्वार्था तदिह भवतु युक्तं पुन र्यदुत्सृष्टस्वार्था नाम वृत्तिः स्यात्। बाढं युक्तं, एवं हि दृश्यते लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्वकर्मोत्सृजति। तद्यथा, तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमान-स्तक्षकर्मोत्सृजति। नन्वेवं सति राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्र-स्यानयनं प्राप्नोति। नैष दोषः, उत्सृजन्नप्यसौ स्वार्थं नात्यन्तमुत्सृजति। यः परार्थविरोधी स्वार्थस्तमेवोत्सृजति। तद्यथा, तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानस्तक्षकर्मोत्सृजति, न तु चुम्बितस्मितविहसितकम्पनादीनि। न चायमर्थः परार्थविरोधी विशेषणं नाम। तस्मान्नोत्सृज्यते। करणान-न्तरेऽनुभूतप्रादुर्भावार्थान्वयार्थो यथा,—

जयन्ति जायास्निग्धस्य गम्भीरम्भोधिमन्थने।
संस्मारुन्धितपास्वादवन्मूर्च्छामनोमुदः ॥

स्नाचायण्या हैमवतीत्वेन करणानन्तरत्वम्। तत्र करणदुःखेन मूर्च्छा-दयः प्रादुरासन्, इह तु आनन्देन ते प्रादुर्भवन्ति ॥ तत्रैवोच्चारणा-न्वयार्थो यथा,—

क्षाम्यन्ती यदुपेक्षितासि पुरतः कामो यदग्रे स्मरः
क्लिष्टं यत्तपसा वपु र्यदपि च प्रोक्ता यदुच्चाङ्गना।

तत्पूर्वं प्रणतस्य मेऽद्य दयिते दाक्षायणि त्वच्यता-
मित्युक्ता चरणाञ्जयो विलपते तुभ्यं नमस्ताया: प्रिय: ॥

अत्र करुणावस्थायां प्रियापादाञ्जयो र्लुण्ठता शोकेन यो विलाप: कृत: स इह प्रकर्षालापत्वेन परिणमति। अत्रैव मनोऽवस्थापनान्वयार्थो यथा,—अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युरित्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा।

तया तु तस्यार्धशरीरलाभादध:कृता: स्निग्धजनाशिषोऽपि ॥

अत्रैव, यदैव पूर्वं जनने शरीरं सा दक्षरोषात् सुदती ससर्ज।

तत: प्रभृत्येव विमुक्तसङ्ग: पति: पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ॥

इति करुणावस्थायामतिस्नेहेनापरिग्रहत्वमाकर्ण्य यन्मनोऽवस्थापितं तदिदार्धशरीरप्रदानमहाप्रसाद्भमेवावतिष्ठते ॥ तत्रैवाभ्यञ्जनान्वयार्थो यथा,—

भिन्ने सद्य: समाधावुपरमति परज्योतिषि स्पन्दसंज्ञे
संज्ञामापद्यमाने ध्रुवमनसि मनागुन्मिषत्स्विन्द्रियेषु।
व्यापारे पारवश्यं विसृजति भवति श्लाघ्यब्रह्मचारी
वामार्धस्पर्शजन्मा जयति पुररिपोरन्तरानन्दपूर: ॥

अत्र यत्करुणावस्थायां मन: शोकप्रकर्षेणाभ्यक्तमासीत्तदिह प्रियाश्लेषजन्मना परमानन्देनाभ्यज्यते। सोऽयं करुणधर्मसमन्वय: तदनन्तरेऽपि समाससामर्थ्याद्भवति। क: पुनरत्र समास:, षष्ठीतत्पुरुष एव। का वृत्ति:, जहत्स्वार्था। न ह्यत्र करुणार्थस्य गन्धोऽपि कथं तर्हि अन्वय:। यथा, मल्लिकापुटचम्पकपुट इत्यत्र निर्गतेष्वपि सुमन:सु मल्लिकादि वासनावशाद्विशेषणं भवति :—अयं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकपुट इति। एवं निवृत्तेऽपि स्वार्थे वासनावशात्करुणोऽनन्तरस्य विशेषणं भवति। अन्ये वा पद्मरागादिष्वपि जहत्स्वार्थैव वृत्ति:, नन्वेवं राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति। नैष दोष:, वृत्तौ समर्थाधिकार: क्रियते, सामर्थ्यं च भेद: संसर्ग उभयं वा। तत्र राज्ञ इत्युक्ते सर्वं स्वं प्रसक्तं, पुरुष इत्युक्ते सर्व: स्वामी प्रसक्त:। इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजा पुरुषं

निवर्तयत्यन्येभ्यः स्वामिभ्यः, पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्यः स्वेभ्यः। एवमस्मिन्नुभयतो व्यवच्छिन्ने यदि राजार्थो निवर्तते कामं निवर्त्तताम्, न जातु क्वचित् पुरुषमात्रस्यानयनं भविष्यति। प्राक्प्रवृत्तेरस्तार्थस्य निवृत्तौ सामर्थ्याभावाद्वृत्तिरेव न स्यात्, वृत्तिनिमित्ता च निवृत्तिस्तस्माददोष इति। तत्र राज्ञः पुरुष इत्यत्र यदा तावदव-गतपरायत्तवृत्तिरयं पुरुषो न स्वतन्त्रस्तदा स्वामिसंसर्गस्यावगतत्वात् स्वामिविशेषज्ञानायोपादीयमानो राजशब्दः स्वाम्यन्तरेभ्यः पुरुषं व्यावर्तयति। सोऽयं स्वाम्यन्तरव्यवच्छेदो भेद उच्यते। यदा पुनरव-गतपरायत्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसम्बन्धद्योतनाय राजशब्दः प्रयुज्यते, तदा विशेषसंसर्गस्याभिसन्ध्यायोपसर्जनस्य शब्दोपादानत्वादनव-काशो विशेषान्तरसंपात इत्यशब्दा स्वाम्यन्तरनिवृत्तिरवसीयते। यदा त्वर्थान्तरनिवृत्तिं स्वार्थसंसर्गस्याभिसन्धायोपसर्जनपदानि प्रयुज्यन्ते, तदा शब्दार्थसामर्थ्ययोः प्रतिपत्तिनिबन्धनयोरभेदापेक्षायां भेदसंसर्गसमुदायः सामर्थ्यं भवति। यथा, नीलञ्च तदुत्पलञ्चेति नीलोत्पलं, प्रथमश्चासौ अनुरागश्चेति प्रथमानुराग इति। प्रथमानुरा-गानन्तर इत्यादिषु च भेदसामर्थ्यं यथा राज्ञो भृत्य इति। यतोऽ-नन्तर इत्युक्तेऽवधृतमिदं कस्याप्यवधेरनन्तरोऽयं न स्वतन्त्र इति सर्वोऽवधिः प्रसक्तः। प्रथमानुरागस्येत्युक्ते सर्वः सम्बन्धी प्रसक्तः। इहे-दानीं प्रथमानुरागानन्तर इत्युक्ते प्रथमानुरागोऽनन्तरं निवर्त्तयत्य-न्येभ्योऽवधिभ्यः। अनन्तरः प्रथमानुरागं निवर्त्तयत्यन्येभ्यः सम्ब-न्धिभ्यः। तत्र योऽसौ भेदस्तत्सामर्थ्यं तन्निमित्ता च वृत्तिः। भेदनिमि-त्तायाश्च वृत्तौ सत्यां वृत्त्यभिमुखस्य भेदमुपजनयतोपसर्जनस्य प्रथमा-नुरागस्यार्थो निवर्तते। यस्यापि प्रधानस्यानन्तरस्यावधिमत्त्वेन निव-र्त्तते सोऽप्यवधिमवच्छिनत्ति। एवमुभयतो व्यवच्छेदे निर्ज्ञातेऽनन्तर-विशेषे समुदायार्थे चान्यस्मिन् प्रादुर्भवति। यदि प्रथमानुरागादर्थो निवर्तते कामं निवर्त्तताम्। न जातु क्वचिदवधिमन्मात्रस्य संप्रत्ययो

भविष्यति। ननु चान्वयव्यतिरेकाभ्यां जहत्स्वार्थत्वं नोपपद्यते॥ तथा हि प्रथमानुरागानन्तरे इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते।—प्रथमानुरागेणानन्तरेति च प्रतीयमानविभागः। अर्थोऽपि कश्चिदवगम्यते कन्याविस्रम्भणादिरवधिमत्त्वञ्च। मानानन्तरे इत्युक्ते कश्चिच्छब्दभागो हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी—प्रथमानुरागेति हीयते, मान्येतुरुपजायते, अनन्तर इत्यन्वयी। अर्थोऽपि कश्चित् हीयते, कश्चिदुपजायते, कश्चिदन्वयी—कन्याविस्रम्भणादि हीयते, मानशैथिल्यादिरुपजायते, अवधिमत्त्वमन्वयित्वेन मन्यामहे। यः शब्दभागो हीयते तस्यासावर्थः योऽर्थो हीयते, य उपजायते तस्यायमर्थः योऽर्थ उपजायते, योऽन्वयी तस्यासावर्थः योऽर्थोऽन्वयीति। मैवं। यतोऽनन्यथासिद्धाभ्यामेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दार्थयोः सम्बन्धावधारणमन्यथासिद्धौ चेमौ। तथा हि, यत्र हंसितं हीयते, कम्पितमुपजायते, रेणुचक्रमन्वयि, तत्र हस्तिनो हीयन्ते, अश्वा उपजायन्ते, पिपीलिका अन्वयिन्यः। न चैतावता रेणुचक्रादिपिपीलिकाः कारणं भवन्ति। यत्र वा क्षीरं हीयते, दध्युपजायते, पात्रमन्वयि, तत्र माधुर्यं हीयते, अम्लतोपजायते, तृप्तिरन्वयिनी। न चैतावता पात्रस्य तृप्तिः कार्यं भवति। अवश्यं हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते। यथा, लोके बधिरोऽपि चक्षुष्मानालोकयति, सत्यपि श्रोत्रे उपहतचक्षु र्नालोकयति रूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुःश्रोत्रसन्निधाने रूपालोकनं चक्षुष एव व्यवस्थाप्यते न श्रोत्रस्य। यस्य केवलस्य योऽर्थोऽवगतः पदार्थान्तरसन्निधानेऽपि तस्य स एव। न हि रसनसन्निधौ दर्शनस्य मधुरादिव्यञ्जकं दर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिं प्रति सामर्थ्यं लभते। प्रथमानुरागशब्दस्य केवलस्योत्कण्ठादिषु मानशब्दस्येर्ष्यायितादिष्वनन्तरशब्दस्य पुनरवधिमत्त्वे व सामर्थ्यमवधृतमतस्तेषां तावानेवार्थो भवति। यः पुनः पदयोरन्योन्योपश्लेषादिस्रम्भणादिभि र्मानशैथिल्यादिभि र्वावधिमद्विशेषोऽन्यारवधिकः प्रतीयते

वीप्स्यार्थः स भवतीति। यदि च यथानपेक्षितावयवार्था हस्त्यश्वो-
त्रियश्वकर्णोपादयः स्वसामर्थ्यनियतमर्थमाचक्षते तथा संघाता
एवैते प्रथमानुरागानन्तरादयो राजपुरुषादयश्चानपेक्षितावयवार्था
यथासामर्थ्यमर्थेषु निविशन्ते। ननु चाव्यपदेश्यपूर्वापरविभागा-
भिन्नार्थाभिधायिनो हस्त्यादयः, प्रतीयमानभागभेदानुयाताः सम्बन्धि-
पदार्थोपहितभेदवृत्त्यभिधायिनः पुनरिमे, तत् कथं प्रथमानुरागानन्त-
रादयो हस्त्यादिवद्रूढिशब्दा भवितुमर्हन्ति। तदसत्। रूढिशब्दा
यौगिका इति हि विभागोऽभेददर्शनादर्शनाभ्यामभिनिविशतेऽभि-
निविष्टबुद्धेः प्रतिपादनोपाय एव। अयथाभिनिविष्टो ह्ययं क्रमेण तस्मा-
द्यथान्निवर्तयितव्यः। ततोऽत्राप्रत्यभिज्ञायमानप्रकृतयः श्रोत्रिय-
क्षत्रियादयो दर्शयन्ते। न ह्यत्र प्रकृतिरूपमवसीयते। यतः प्रकृत्यर्था-
वच्छिन्नः प्रत्ययार्थोऽभिधीयते ततोऽनवसीयमानावयवविभागा रूढयः
काश्चिदुपन्यस्यन्ते यत्रात्यन्तासम्भवोऽन्यथार्थस्य यथा श्वकर्णोपाः,
तैलपायिकाः, मण्डप इति। पुनः कदाचित् सन्निहितावयवार्था जाति-
विशेषाभिधायिनः सप्तपर्णक्षतमालादय उदाह्रियन्ते। यतः अपला-
शोऽप्यनुद्भिन्नपलाशोऽपि च वनस्पतिः, सप्त पर्णान्यस्य पर्वणीति
सप्तपर्ण इत्याख्यायते। तथा निष्कीर्णकुसुमस्तबक अनारब्धकलिकाजा-
लोऽपि क्षता मालानेनेति क्षतमाल इत्यभिधीयते। अथ पञ्चाङ्गुल-
मिवाश्वकर्ण इव पर्णमस्येत्युपचरितार्थावयवा जातिवाचिन एव
पञ्चाङ्गुलाश्वकर्णादयो दर्शयन्ते। तेन हि पञ्चाङ्गुलादिव्यपदेशः प्रोद्भि-
द्यमानप्रथमदलमात्रमपि यावदनुवर्तते। ततः सन्निधीयमानेऽप्यना-
श्रीयमाणवृत्तिपदार्थाः लोहितशालिः गौरसर्षप इत्यादयो निगद्यन्ते
तत्र हि सन्नपि वर्णविशेषः समुदायस्य जातिवचनत्वाच्छब्दार्थत्वेन
नावसीयते। तदेवमयं प्रकृतौ क्षतवृत्तिपदार्थाभिनिवेशः प्रथमानुरागा-
नन्तरादाविव राजपुरुषादावप्ययथाभिनिवेशं प्रयस्यते त्याजयितुम्।
अतएव प्रथमानुरागादीनां विप्रलम्भसम्भोगादीनाञ्च पारिभाषिकोऽपि

संसर्गः सन्निधीयत इति ॥ प्रकीर्णकेषु यथा,—यन्तीव्रतमष्टमीचन्द्रकः स हि चैत्रचतुर्थ्यांतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनीभिरर्च्यते यथा,—

अवसहिअजणो पइणा सलाहमाणेण एच्चिरं हसिओ ।
चन्दो त्ति तुज्झ मुहदिण्णकुसुमं जातविलक्खो ॥

यत्रां यवस्य शरेष्ववला लोलन्ति सा कुन्दचतुर्थी यथा,—

लुलिआ गहवइधुआ दिण्णं व फलं जवेहिं सविसेसं ।
एहिं अविवारिअसेवणगेहणं घरउ च्छे तम्मि ॥

वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तको यथा,—

कणपिट्ठधूसरत्थणि रुज्जमअसंवच्छि कुवलआहरणे ।
कस्स कअ चूअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥

यत्र स्त्रियो दोलामारोहन्ति सा आन्दोलनचतुर्थी यथा,—

अन्दोलणक्खणोट्टिआए दिट्ठे तुमम्मि सुहाए ।
आसंघिज्जइ काओ अरपेम्मुणिच्चला दोला ॥

एकमेव सुकुठमनिर्भरमाहर्णालिष्टयमा अत्य सुनिमीलितकादिभिः खेलतां क्रीडा एकशाल्मली यथा,—

को एसो त्ति पलद्धं संवलिवलिअं पिअ परिक्खसइ ।
हलिअसुआ सुद्धवइसेअजलोल्लेण हत्थेण ॥

त्रयोदश्यां कामदेवपूजा मदनोत्सवो यथा,—

गामतरुणीओ हिअअं हरन्ति पोढाण त्थणहरिल्लीओ ।
मअणसवम्मि कोसुम्भकञ्चुआहरणमेत्ताओ ॥

गन्धोदकपूर्णवंशनाडीशृङ्गकादिभिर्यूनां प्रियजनाभिषेककर्दमेन क्रीडा उदकक्ष्वेडिका यथा,—

अह धाविऊणसङ्गमएण सज्झिअं पडिच्छन्ति ।
फग्गु हे तरुणीओ गहवइसुअस्स चिक्खल्लं ॥

यत्रोत्तमस्त्रियः पदाभिघातेनाशोकं विकास्य तत् कुसुममवतंसयन्ति सा अशोकोत्तंसिका यथा,—

उत्तंसिअण दोहलविअसिआसोअमिन्दुवअणाए।
विरहिणो णिप्फलकंकेल्लिकरणसद्दो समुप्पुसिओ॥

यत्राङ्गनाभिश्चूतमञ्जर्योऽवतंसत्रानङ्गाय बालरागत्वेनैव दायं दायमवतंसयन्ते सा चूतभञ्जिका यथा,—

रइअम्मिताण सोहइ रइजोग्गं कामिणीण वअणेवक्कं।
कस्स ताव ण रंज्जइ कवोलघोणन्तपल्लवसइआरं॥

यत्र युवतयो मदिरागण्डूषदोहदेन वकुलं विकाश्य तत्पुष्पाण्यवचिन्वन्ति सा पुष्पावचायिका यथा,—

पीणत्थणए सुकेसरदोहलदाणुम्मुहीअ णिवलन्तो।
तुङ्गसिहरग्गपड़णस्स जं फलं तं तए पत्तं॥

यत्र कस्ते प्रियतम इति पृच्छद्भिः पलाशादिनवलताभिः प्रियो जनो हन्यते सा चूतलतिका यथा,—

णवलअपहरं अङ्गे जहिं जहिं महइ देअरो दाउं।
रोमञ्चदण्डराइ तहिं तहिं दीसइ वहूए॥

यत्रालानुनयन्ती भूतमातृका यथा,—

विहलइ से णेवच्छं पम्माअइ मण्डणं गई खलइ।
भूअच्छणणच्चणम्मि सुहअ माणं पुलोएसु॥

वर्षासु कदम्बनीपकन्दलिद्रकादिकुसुमैः महरणभूतैर्द्विधा बलं विभज्य कामिनीनां क्रीड़ा कदम्बयुद्धानि यथा,—

सहिआहि पिअविसज्जिअकलम्बरअभरिअणिब्भरच्छूओ।
दीसइ कलम्बथवओघत्थणहरो हलिअसोण्हाए॥

प्रथमवर्षणप्ररूढ़नवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु शाद्वलकभ्यर्चित्र भुक्तपीतानां स्वतिमविवाहादिक्रीड़ा नवपत्रिका। तत्र च वरणविधानादौ तेषामेवमेवंविधाः परिहासा भवन्ति यथा,—

ण कुणइ कालहरणं तुवरं तम्मि विवरे विवाहस्स।
णा वंपदुण्हवणाइ होन्ति कुमारीअ अङ्गाइं॥

संसर्गः सन्निधीयत इति ॥ प्रकीर्णकेषु सुहृद्यन्तीवसमदनोदन्द्रकः स्व-
त्वि चैत्रचतुर्थीतोऽष्टमचतुर्थ्यामुपादीयमानः कामिनीभिरर्चन्नरो यथा,—

अवसहिअजणो पइणा सलाहमाणेण एच्चिरं हसिओ ।
चन्दो त्ति तस्स मुहदिण्णकुसुमं जायविलक्खो ॥

यस्यां यवसुरेष्वबला लोलन्ति सा कुन्दचतुर्थी यथा,—

लुलिआ गहवइधुआ दिण्णं व फलं जवेहिं सविसेसं ।
एहिं अणिवारिअसेवणेत्तणं घरउ च्छेत्तम्मि ॥

वसन्तावतारदिवसः सुवसन्तको यथा,—

कणपिट्ठधूसरत्थणि रुञ्जमअतंबच्छि कुवलआहरणे ।
कस्स कअ चूअमञ्जरि पुत्ति तुए मण्डिओ गामो ॥

यत्र स्त्रियो दोलामारोहन्ति सा आन्दोलनचतुर्थी यथा,—

अन्दोलणक्खणोट्ठिआए दिट्ठे तुमम्मि सुहाए ।
आसम्भिज्जइ काओ करपेल्लणणिच्चला दोला ॥

एकमेव सकुङ्कुमनिर्भरशाल्मलिहयमन्यस्य सुनिमीलितकादिभिः खेलनं
क्रीड़ा एकशाल्मली यथा,—

को एसो त्ति पलद्दं संवलिवलिअंपिअ परिक्खसइ ।
हलिअसुअ मुद्धवहू सेअजलोल्लेण हत्थेण ॥

त्रयोदश्यां कामदेवपूजा मदनोत्सवो यथा,—

गामतरुणीओ हिअअं हरन्ति पोढाण लणहरिल्लीओ ।
मअणसवम्मि कोसुम्भकञ्चुआहरणमेत्ताओ ॥

गन्धोदकपूर्णवंशनाडीशृङ्गकादिभि र्यूनां प्रियजनाभिषेककर्दमेन क्रीड़ा
उदकक्ष्वेड़िका यथा,—

अइ धाविऊणसङ्कमएण सअइयं पडिच्छन्ति ।
कण्ण हे तरुणीओ गहवइसुअहत्थ चिक्खल्लं ॥

यत्रोत्तमस्त्रियः पदाभिघातेनाशोकं विकास्य तत् कुसुममवतंसयन्ति सा
अशोकोत्तंसिका यथा,—

उत्तंसिऊण दोहलविअसिआसोअमिन्दुवअणाए ।
विरहिणो णिप्फलकंकेल्लिकरणसङ्को समुप्पुसिओ ॥

यत्राङ्गनाभिश्चूतमञ्जर्योऽवष्टभ्यानङ्गाय बालरागत्वेनैव दायं दायमवतंसयन्ते सा चूतभञ्जिका यथा,—

रइअम्पिताए सोहइ रइजोग्गं कामिणीए चूअणेवच्छं ।
कण्णे जाव ण रेल्लइ कवोलघोणन्तपल्लवसरुआरं ॥

यत्र युवतयो मदिरागण्डूषदोहदेन वकुलं विकाश्य तत्पुष्पाण्यवचिन्वन्ति सा पुष्पावचायिका यथा,—

पीणत्थणए सुकेसरदोहलदाणुम्मुहीअ णिवलन्तो ।
तुङ्गसिहरग्गघडणस्स जं फलं तं तए पत्तं ॥

यत्र कस्ते प्रियतम इति पृच्छद्भिः पलाशादिनवलताभिः प्रियो जनो हन्यते सा चूतलतिका यथा,—

णवलअपहरं अङ्गे जहिं जहिं महइ देअरो दाउं ।
रोमञ्चदण्डराइ तहिं तहिं दीसइ वहूए ॥

यक्षानानुनयन्ती भूतमातृका यथा,—

विहलइ से णेवच्छं पम्माअइ मण्डणं गई खलइ ।
भूअच्छणणच्चणम्मि सुहअ माणं पुलोएसु ॥

वर्षासु कदम्बनीपकारिद्रुकादिकुसुमैः प्रहरणभूतैर्द्विधा बलं विभज्य कामिनीनां क्रीडा कदम्बयुद्धानि यथा,—

सहिआहि पिअविसज्जिअकअम्बअभरिअणिब्भरद्धओ ।
दीसइ कलम्बअवओघत्थणहरो हलिअसोण्हाए ॥

प्रथमवर्षणप्ररूढनवतृणाङ्कुरासु स्थलीषु प्राङ्गणभूमौ च भुक्तपीतानां क्षतिमविवादादिक्रीड़ा नवपत्रिका । तत्र च वरणविधानादौ तेषामेवमेवंविधाः परिहासा भवन्ति यथा,—

मा कुणइ कालहरणं तुवरं तम्मि विवरे वियाहस्स ।
जा वंपदुग्गहवमाइ होन्ति कुमारीअ पञ्जाइं ॥

अभिनवविलासक्षेत्ररोद्भेदाभिरामसरः समाश्रितत्र कामिमिथुनानां क्रीडां विसखादिका यथा,—

गेण्हन्ति पिअअमा पिअमाणवअणाहि विसलअद्धाइं ।
छिअआइं वि कुसुमाउहवाणकआणेअइन्धाइं ॥

अशोत्सवदिवसः अशोकार्चा यथा,—

सच्चं चिअ कट्ठमओ सुरणाहो जेण हलिअधीआए ।
हत्थेहिं कमलदलकोमलेहिं छित्तो ण पल्लविओ ॥

आश्विने पौर्णमासी कौमुदी यथा,—

अह तइ सहत्थदिण्णे कह वि खलन्तम्मि जणमज्झे ।
तिस्सा थणेसु जाओ विलेवणं कोमुईवासो ॥

दीपोत्सवो यक्षरात्रि यथा,—

अण्णं वि हि होन्ति छणाणं उणो दीआलिआ सरिच्छोहे ।
जत्थ जहिच्छं गमइ पिअवसही दीअवमिसेण ॥

अभिधान्यग्रुकधान्यानामार्द्राणामेवाग्निपक्वानामभ्यवहारोऽभ्युपखादिका यथा,—अणग्गिणा करो मे दड्ढो त्ति पुणो पुणो च्चिअ कहेइ ।
हालिअसुआसलिअच्छ सदोहसा पामरजुवाणो ॥

प्रथमत एवेक्षुभक्षणं नवेक्षुभक्षिका यथा,—

दिअरस्स सरअमउअं सुमइलेण देइ हत्थेण ।
पढमं छिण्णं बहुआ पवड्ढा गअउं सदन्तवणं ॥

ग्रीष्मादौ जलाशयावगाहनं तोयक्रीडा यथा,—

पिसुणेन्ति कामिणीणं जललुक्काइआवजहत्तासुहेल्लिं ।
कण्टइअकवोला पफुल्लणिच्चलच्छीइ वअणाइं ॥

नाथादिदर्शनं प्रेक्षा यथा,—

णच्चिहिइ णटो पेच्छिहिइ जेण पयोभोइओ नायकसा ।
सिट्ठिसिहिइ अरसक्किसिइजणअरोगइयरपुआए पपच्छिहिइ ॥

आलिङ्गनादिस्विका दुर्गेन्द्रादिक्रीडा द्वरतानि यथा,—

आश्लेषे प्रथमं क्रमेण विजिते हृद्याधरस्प्रार्पणे
केलीद्यूतविधौ पणं प्रियतमे कान्तां पुनः पृच्छति।
सान्तर्हासनिरुद्धसम्भृतरसोद्भेदस्फुरद्दन्तया
तूष्णीं सारिविसारणाय निहितः स्वेदाम्बुगर्भः करः॥

रागोद्दीपनाय माध्वीकादिसेवा मधुपानं यथा,—

योआरूढमअम्मआ खणपलुट्टा वराहदिण्णलावा।
हसिऊण संठविज्जइ पिएण संभरिअलज्जिआ कावि पिआ॥

प्रेमप्रकारेषु विप्रियादिभिरप्यविनाशनीयो नित्यो यथा,—

दिट्ठा कुविआणुणआ पिआ सहस्साअणपेक्खणम्मि विसढ्ढिआ।
जस्स णिसणाइ उरे सिरीए पेम्मेण लज्जइआओ अप्पाणो॥

तपश्चरणादिजन्मा नैमित्तिको यथा,—

इयेष सा कर्तुमबन्ध्यरूपतां समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः॥

अनिर्धारितविशेषः सामान्यो यथा,—

कुविआ अ पसण्णाओ ओणामुहीओ विसमाणीओ।
जह गहिआ तह हिअअं धारेति अणिव्वुअं बाला॥

निर्धारितविशेषप्रकारो विशेषवान् यथा,—

ण वि तह आणालवन्ती हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअं।
जह दूरे वि अभिअगरूअरोसमज्झत्थभणिएइ॥

इङ्गितादिभिरप्यनवगम्यः प्रच्छन्नो यथा,—

दिअहे दिअहे सूसइ सङ्केअअभङ्गवड्ढिआसङ्का।
आवण्डुरोवणमुही कलमेण समं कलमगोवी॥

संज्ञादिभिरवगतः प्रकाशो यथा,—

जइ होसि ण तस्स पिआ ता दिअहं णीसहेहि अङ्गेहि।
णवसूअपीअपेऊसमत्तपाडिव्व किं सुअसि॥

कारणोपाधिकः कृत्रिमो यथा,—

अदंसणेण पुत्तअ सुट्ठु विणदाणु बन्धगढिआइं।
हत्थउड़पाणिआइ वि कालेण गलन्ति पेम्माइं॥

कारणनिरपेक्षोऽकृत्रिमो यथा,—

जह जह जरापरिणओ होइ पईइ गाओ विरूओवि।
कुलपालिआए तह तह अहिअअरं वल्लहो होइ॥

जन्मान्तरसंस्कारजनितः सहजो यथा,—

आलिअपुलओब्भेओ सवत्तिपणअपरिधूसरम्मि वि गरूए।
पिअदंसणे पवड्ढइ मण्णुट्ठाणे वि रुप्पिणीअ पहरिसो॥

उपचारापेक्षप्रकर्ष आहार्यो यथा,—

घरिणीअ कइअव्वं वड्ढलं पिअअमे कुपन्तम्मि।
अकअत्थाइं वि जाआइं गत्तिसिढिलिआइं अङ्गाइं॥

यौवनजो यथा,—

संवसुहकआहोआ जह जह थणआ किलेंति कुमरीणं
तह तह लद्धावासो व्व वम्महो हिअअमाविसइ॥

उपचारानपेक्षो विस्रम्भजो यथा,—

ण वि तह छेअरआइं हरन्ति पुणरुत्तराअरमिआइं।
जह जत्थ व तत्थ व जह व तह व सब्भावरमिआइं॥

प्रेमपुष्टिषु चक्षुःप्रीति र्यथा,—

उत्पत्ति र्देवयजनाद् ब्रह्मवादी नृपः पिता।
सुप्रसन्नोज्ज्वला मूर्ति रस्याः स्नेहं करोति मे॥

मनःसङ्गो यथा,—

एषा मनो मे प्रसभं शरीरात् पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती।
सुराङ्गना कर्षति खण्डिताग्रात् सूत्रं मृणालादिव राजहंसी॥

सङ्कल्पोत्पत्ति र्यथा,—

तं पुलइआ पि पेच्छइ तं विअ णिज्झाअइ तीअ गेण्हइ गोत्तं।
घइगं तस्स मअणे अणं पि विचित्तं अखिसखिअहिअए॥

संलापो यथा,—भमभमअगअगणसेहरअणीमुहतिलअ चन्द दे च्छिवसु ॥
छित्तो तै जेहि पिअअमो ममं पि तेहि चिअ करेहिं ॥
जागरो यथा,—तइ विरहज्जागरिओ सिविणे वि ण देइ दंसणसुहाइं।
वाहेण जहा लोअणविलोअणं पि से वि हअं ॥
कार्श्यं यथा,—आइ कोवणा वि सा सुरूआ विआ गअवईए सोहणाए।
पाअपडणोणआए दोसु विगलिएसु वलएसु ॥
अरति विषयान्तरे यथा,—
असंमतो वि समप्पइ अपरिगाहिअलङ्घो परगुणालावो।
तस्स पिआपडिवद्धा ण समप्पइ रइसुहासमत्ता वि कहा ॥
लज्जाविसर्जनं यथा,—
अगणिअसेसजुआणो वालअवोली ण लोअमज्जाआ।
अह सा भमइ दिसामुहपसारिअच्छी तुह कएण ॥
व्याधि यथा,—असाहणवीरइ च्चिअ परिवड्ढं तुङ्गभगरुअसंलावं।
मरणविणोएण विणा ण विरमावेउ विरहदुक्खं।
उन्मादो यथा,—अवलम्बइ मांसं कहणरसगाहलङ्घिआ परिब्भमइ।
घत्थक्कगज्जिअउत्तन्तस्थिअहिअआ पहिअजाआ ॥
मूर्च्छा यथा,—जं मुच्छिआणं असुओ कलम्बगन्धेण तं गुणे पडिअं।
इअ रहगज्जिअदुसद्दो जीएण विणा ण वोलिन्तो ॥
मरणं यथा,—अज्जं पि ताव एक्कं मासं धारेह पिअसहि धरन्ति।
पहि ज्जण तम्मि गए जइ ण मरिस्सं ण रोइस्सं ॥
ता इमा विप्रलम्भजन्मानो द्वादशापि प्रेमपुष्टिभूमयः सम्भोगेषु स्वानुरू-पामेव प्रेमप्रकर्षभूमिकामास्कन्दयन्ति। नायकेषु कथाव्यापी नायको यथा,—गुरोः शासनमत्येतुं न शशाक स राघवः।
यो रावणशिरश्छेदकार्यभारेऽप्यविक्लवः ॥
प्रतिनायको यथा,—जेतारं लोकपालानां स्वमुखैरर्चितेश्वरम्।
रामस्तुलितकैलासमरातिं बह्वमन्यत ॥

उपनायको यथा,—स हत्वा वालिनं वीरं तत्पदे चिरकाङ्क्षिते ।
धातोः स्थान इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत् ॥
अनुनायको यथा,—स मारुतसुतानीतमहौषधिहृतव्यथः ।
लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥
कथाव्यापिनी नायिका यथा,—
तीए सविसेसदूमिअसवत्तिहिअआइ णिव्वरणन्तसिणेहं ।
पिअ गरुइआइ णिमिअं सोहग्गगुणाण अग्गभूमीअ पअं ॥
प्रतिनायिका यथा,—
जंतिअसकुसुमदामं हरिणा णिम्महिअसुरहिगन्धामोअं ।
अप्पणइअं पि दूमिअ पणइ पि हिअएण रुप्पिणीअ विइण्णं ॥
उपनायिका यथा—
देवीस्वीकृतमानसस्य नियतं स्वप्नायमानस्य मे
तद्गोत्रग्रहणादियं सुवदना यायात् कथं न व्यथाम् ॥
इत्थं यन्त्रणया कथं कथमपि क्षीणा निशा जाग्रतो
दाक्षिण्योपहतेन सा प्रियतमा स्वप्नेऽपि नासादिता ॥
अनुनायिका यथा,—
श्लाघ्यानां गुणिनां धुरि स्थितवति श्रेष्ठान्वये त्वयि
प्राप्यस्तव्यसने महीयसि परं प्रीतोऽस्मि जामातरि ।
तेनेयं मदयन्तिकाद्य भवतः प्रीत्यै भवत्प्रेयसे
मित्राय प्रथमानुरागघटिताप्यस्माभिरुत्सृज्यते ॥
आभासेषु नायकाभासो यथा,—
कहं ण हिज्जउ मज्झो इमीअ कन्दोट्टदलसरिच्छेहि ।
अच्छीहि जो ण दीसइ घणत्थणहरब्भहपसरेहिं ॥
नायिकाभासो यथा,—
कृतसीतापरित्यागः स रत्नाकरमेखलाम् ।
बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलाम् ॥

उभयाभासो यथा,—

अवऊहिअ पुव्वदिसे समअं जोण्हाए सेविअपओसं मुहे।
माइ ण ग्भिज्जइ अरुणो वरदिसाइ तपच्छिमम्मि मिअङ्के॥

तिर्य्यगाभासो यथा,—

धोरन्तपङ्कअमुहिं वम्हणदिअं व सलिलआणिअसयं।
अभ्भिअइ तीरणलिणिवाआइ गमेइ सहचरि वक्काओ॥

नायकेषु सर्व्वगुणसम्पद्योगादुत्तमः स यथा,—

रामोऽयं जगतीह विक्रमगुणै र्यातः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्य्ययाद् यदि परं देवो न जानाति तम्।
वन्दीवैष यशांसि गायति मरुद् यस्यैकवाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः॥

पादोनगुणसम्पद्योगान्मध्यमो यथा,—

किं नो व्याप्तदिशां प्रकम्पितभुवामक्षौहिणीनां फलं
किं द्रोणेन किमङ्गराजविशिखैरेवं यदि क्लाम्यसि।
जीवद्भ्रातृशतस्य मे भुजबलच्छायां सुखामाश्रिता
त्वं दुर्योधनकेसरीन्द्रगृहिणी शङ्कास्पदं किं तव॥

अर्द्धगुणसम्पद्योगात् कनिष्ठो यथा,—

एकस्मिन् शयने मया मयसुतामालिङ्ग्य निद्राशया-
मुन्निद्रं शयितेन मच्चरणयोः संवाहनव्यापृता।
पादाग्रेण तिलोत्तमा स्तनतटे सस्नेहमापीड़िता
हर्षादेव समर्पितानि पुलकान्यद्यापि नो मुञ्चति॥

सत्वप्रधानः सात्विको यथा,—

शक्ता वक्षसि मग्नया सह मया मूढ़े लवङ्गाधिपे
निद्राणेषु च विद्रवत्सु कपिषु प्राप्तावकाशे द्विषि।
मा भैष्टेति निरुन्धतः कपिभयं त्वत्प्रोज्झटस्य स्थिते
र्मर्मच्छेदविसंष्ठुलाक्षरजड़ा वाचस्त्वया न श्रुताः॥

रजःप्रधानो राजसो यथा,—सामन्तमौलिमणिरञ्जितशासनाङ्क-

मेकातपत्रमवनेर्न तथा प्रभुत्वम्।

अस्याः सखे चरणयोरधिगम्य सम्यग्

आज्ञाकरत्वमहमद्य यथा कृतार्थः॥

तमःप्रधानस्तामसो यथा,—

तपो वा शस्त्रं वा व्यपदिशति यः कश्चिदिह वः

स दर्पादुद्दामद्विपमसहमानः कलयतु।

अरामां निःक्षौमध्वजदशरथीकृत्य वसुधा-

मतृप्तस्तत्कल्पामपि परशुरामः शमयति॥

अनेकजानिः साधारणो यथा,—

स्नाता तिष्ठति कुन्तलेश्वरसुता वारोऽङ्गराजस्वसु-

र्द्यूते रात्रिरियं जिता कमलया देवी प्रसाद्याद्य च।

इत्यन्तःपुरसुन्दरीः प्रति मया विज्ञाय विज्ञापिते

देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः॥

अनन्यजानिरसाधारणो यथा,—

आ विवाहसमयाद्गृहे वने शैशवे तदनु यौवने पुनः।

स्वापहेतुरनुपासितोऽन्यया रामबाहुरुपधानमेष ते॥

अहङ्कारप्रधानो धीरोद्धतो यथा,—

चक्रं वा मधुहा कृतान्तगृहिणीं दत्ताग्रपक्ष्माङ्कुलं

वज्रं भूधरपक्षशोणितसुरापानोन्मदं वा रुषा।

शूलं चासुररक्तबिन्दुनिचितं गृह्णातु शूलायुधो

धृष्टद्युम्नमहं निहन्मि समरे कश्चित् परित्रायताम्॥

रत्युपचारप्रधानः धीरललितो यथा,—

आधातुं विनयं निरागसि नरे कुप्यन्तु नामेश्वरा-

स्ते न स्वाशयशुद्धिरेव सुकरा प्रायः प्रभूणां पुरः।

प्रियमानिनि मन्यसे यदि तदा नित्यं मनोवर्तिनी

ध्याता तामरसाक्षि चित्तफलके का वा त्वदन्या मया ॥

उपशमप्रधानो धीरप्रशान्तो यथा,—

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम्।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा मदस्य च हेतवो
व्रजति पुरुषो यैरुन्मादं त एव तवाङ्कुशाः॥

विश्वव्यदारकर्मा धीरोदात्तः स यथा,—

कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि
स्मरस्मेरं गण्डोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम्।
मुहुः पश्यन् शृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं
जटाजूटग्रन्थिं द्रढयति रघूणां परिवृढः॥

कैतवप्रधानः शठो यथा,—

दृष्ट्वैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा-
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीड़ानुबन्धच्छलः।
ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तोऽपरां चुम्बति॥

कृतापराधोऽप्यविलक्षो धृष्टो यथा,—

शतं वारानुक्तः प्रियसखि वचोभिः स परुषैः
सहस्रं निर्धूतः पदनिपतितः पार्ष्णिहतिभिः।
कियत् कृत्वा बद्धः पुनरिह न वेद्मि भ्रुकुटय-
स्तथापि क्लिश्नन् मां क्षणमपि न धृष्टो विरमति॥

हृदयङ्गमप्रवृत्तिरनुकूलो यथा,—

मुञ्च मानमनिमित्तकोपने सन्ध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया।
किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः॥

औपरोधिकप्रवृत्तिर्दक्षिणो यथा,—

अनेन कल्याणि मृणालकोमलं व्रतेन गात्रं ग्लपयस्यकारणम्।

प्रसादमाकाङ्क्षति यस्तवोत्सुकः स किं त्वया दासजनः प्रसाद्यते

नायिकागुणेषु सर्वगुणसम्पद्योगादुत्तमा यथा,—

हसिआइं समंसलकोमलाइं वीसम्भकोमलं वअणं ।
सब्भावकोमच्छपुलाइअं वणमिमो सुमहिलाणं ॥

पादोनगुणसम्पद्योगान्मध्यमा यथा,—

णिअदइअदंसणुक्खित्त पहिअअणेण वअसुपहेण ।
गहवइवहुआ दुल्लङ्घिवाउदाहअपइहग्गामो ॥

अर्द्धगुणसम्पद्योगादधमा यथा,—

त किं खण विरज्जसि तं किरउ व हससि अलमहिलाओ ।
एहेहि वारवालिइअं सुमइमलं समुप्पिसिओ ॥

वयःकौशलाभ्यामसम्पूर्णा मुग्धा यथा,—

सहिआहिं भणमाणा त्थणए लग्गकुसुम्भपुप्फं ति ।
मुद्धवहुआ हसिज्जइ पप्फोडन्ती णहवआइं ॥

वयसा परिपूर्णा मध्यमा यथा,—

पडिवक्खमत्तउजेला वसउ दे अणङ्गअकुम्भपुरि ।
ससअहिअअधरिए कीस त्थणन्तो त्थणे वहसि ॥

वयःकौशलाभ्यां सम्पूर्णा प्रगल्भा यथा,—

खिण्णस्स वच्छेइरयइणो गिह्मावरण्हरमिअस्स ।
ओल्लं गलन्त उप्फण्हाणसुअंधचिउरभारं ॥

पलायनेऽपमाना धीरा यथा,—

ण वि तह अणालवन्ती हिअअं दूमेइ माणिणी अहिअं ।
जह दूरे वि अभिअगरूअरोसमज्झत्थभणिएहिं ॥

अपलायनेऽपमानाऽधीरा यथा,—

अवलम्बिअमाणपरम्मुहीअ राए तस्स माणिणि पिअस्स ।
पुट्ठिपुलगामो तुह कहेइ समुहट्ठिअं हिअअं ॥

आत्मीया स्वा यथा,—

श्लाघनीयमाना ललिता यथा,—

हसिएहि उआलम्भा अच्छवआरेहि रूसिअव्वाइं ।
असुइं भण्डणाइं एसो मग्गो सुमहिलाणं ॥

अनियतानेकोपभोग्या सामान्या यथा,—

कइएकधूमधारे अब्भुत्तणमाग्गणो समव्विडिइ ।
मुद्धकमलचुम्बणलेहलम्मि पासत्थिए द्विअरे ॥

अत्यन्तरं प्राप्ता पुनर्भूर्यथा,—

मयेन निर्मितां लंकां लब्ध्वा मन्दोदरीमपि ।
विममन्त दिग्रामीव लक्ष्मीमिव विभीषणः ॥

आत्मच्छन्दा स्वैरिणी यथा,—

तह सा जाणइ जारालोए पच्छण्णमविणअं कारं ।
जह पढमं चिअ लिक्खइ मज्झे चरित्तवतीण ॥

कलाचतुःषष्टिविद् गणिका यथा,—

सच्छन्दरमणदंसणरसवड्ढिअगरुअवम्महविलासं ।
सुविअट्ठवेसवाणिआरमिअंको वण्णिउं तरइ ॥

रूपयौवनमात्रोपजीविनी रूपाजीवा यथा,—

अयमेव दह्यमानस्य निर्गतधूमवर्त्तिकाकारः ।
चिकुरभरस्तव सुन्दरि कामिजनं किङ्करीकुरुते ॥

कुट्टिमितादीनां कर्त्री विलासिनी यथा,—

सामधसुन्दरीणं विब्भममावहइ अविणओ च्चेअ ।
धूमच्चिअपज्जलिआ ण वहुमओ सुरहिदारुण ॥

यथोक्तलक्षणासु खण्डिता यथा,—

मज्झसागयण रताअवत्तांसइ लोअलोअणाणन्द ।
अण्णत्थरव विअ सव्वरिणहभूसणवइ णमो दे ॥

कलहान्तरिता यथा,—

अह सो विलक्खहिअओ मए अहव्वाइअगणिअप्पणओ ।

परवञ्जणच्चिरीहिं तुम्हेहिं उवेक्खिओ जेतो ॥

विप्रलब्धा यथा,—

अह सा तहिं तहिं विअ वाणीरवणम्मि चुक्कसङ्केआ।

तुह दंसणं विमग्गइ पब्भट्ठणिहाणठाणव्व ॥

वासकसज्जा यथा,

एहिइ पिओ त्ति णिमिसं व जग्गिअं जामिणीअ पढमद्धं।

सेसं सतावपरव्वसाए वरिसं व वोलीणं ॥

स्वाधीनपतिका यथा,—

सालोए च्चिअ सूरे घरिणी घरसामिअस्स घेत्तूण।

णेच्छन्तस्स वि पाए धुअइ हसन्ती हसन्तस्स ॥

अभिसारिका यथा,—

रक्खेहि सितस्सणसंभार सूरसु तरुणि वट्टउ मिअङ्को।

उल्लेदुहम्मि वहुचन्दिआए को पेच्छइ सुह ते ॥

प्रोषितभर्तृका यथा,—

गिम्हे दवग्गिमसिमलिआइं दीसन्ति विञ्झसिहराइं।

आसडपउत्थपइएण होन्ति णवपाउसब्भाइं ॥

विरहोत्कण्ठिता यथा,—

अस्मिन् वर्षसहे न वर्तत इदं यत् कामदेवोत्सवे

स्थेयं पुत्रि निरन्तरा तदधुना किञ्चिन्मुखे दीयताम्।

इत्युक्ते जरतीजनेन कथमप्यभ्यन्यवध्वा ततः

पर्यस्तोऽहनि कल्पितश्च कवलो धौतश्च धाराम्बुभिः ॥

हीनपात्रेषु मकारो यथा,—

पलिस्सले लम्बदृआकलाअं मावालय भ्रूणमदेहि दत्तं।

संगह्य खाइं तुह तुट्टि काइं चुकुचुकु चुह चुकुचुकुम्मि ॥

ललको यथा,—

कम्बलवाघिरकत्ति कुट्ट मलदन्तिधिद्धि लुद्धिए मइयेअालसिलम्मि

सोवरि जग्गिरि क तुमं सहि खरा
विडुपप्फुलिण लोको सिं ण आगच्छि ॥

अमात्यादिरासनार्हः पाषण्डादि र्वा पीठमर्दः । तयोरमात्येषु माल्यवान् यथा,—हा वत्साः खरदूषणत्रिशिरसो बधाः स्थ पापस्य मे
हा हा वत्स विभीषण त्वमपि मे कार्येण हेयः स्थितः ।
हा मद्वत्स वत्स रावण महत् पश्यामि ते सङ्कटं
वत्से केकसि हा हतासि न चिरं त्वीन् पुत्रकान् द्रक्ष्यसि ॥

पाषण्डेषु भैरवानन्दो यथा,—
दंसेमि तं पि ससिणं वसुहावइण्णं थम्भेमि तस्स वि रहस्स गईएपच्छुं ।
आणेमि अक्खसुरसिद्धगणं गणाओ
तं णत्थि भूमिवलए मह जं ण सज्जं ॥

वैहासिकः क्रीडनको विश्वास्यश्च विदूषकः ॥ १७० क ॥

यथा,—फुल्लुक्करं कलमकूरसमं वहन्ति
जे सिन्दुवारविडवा मह वल्लहा दे ।
जे गालितस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
रूचन्ति मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा ॥

मान्यः कलत्रवान् भुक्तविभवो गुणवान् विटः ॥ १७० ॥

स यथा,—शकार किं प्रार्थनया प्रावारेणाजिपेण वा ।
अकार्यवर्जं मे ब्रूहि किमभीष्टं करोमि ते ॥

यात्वे यकादिश्चेटो यथा,—
चन्द्रापीडोऽथ सञ्जातपीडः कादम्बरीं प्रति ।
प्राहिणोत् स्वस्तकेयूरः केयूरकमुपस्थितम् ॥

पताकास्,—
स्वात्मोपयोगिन्यन्योपयोगिन्यनुपयोगिनी ।
पताकेत्यापताकेति प्रकरीति प्रकीर्त्यते ॥ १७१ ॥

तासु पताका हनूमान् यथा,—

दिष्ट्या सोऽयं महाबाहुरञ्जनानन्दवर्द्धनः ।
यस्य वीर्येण कृतिनो वयञ्च भुवनानि च ॥

आपत्ताकामकार्यौ मारीचजटायुषौ यथा,—

रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः ॥

सहजा पूर्वजागन्तुः सखीह त्रिविधोच्यते ॥ १७२ क ॥

तासु लवङ्गिकादिः सहजा यथा,—

उज्ज्वलालोकया स्निग्धा त्वया त्यक्ता न राजते ।
मलीमसमुखी वर्त्तिः प्रदीपशिखया यथा ॥

कामन्दक्यादिः पूर्वजा यथा,—

तया विनयनस्यापि यथा मालत्युपायतः ।
नीता कतिपयाहोभिः सखी विस्रम्भसेव्यताम् ॥

त्रिजटादिरागन्तु र्यथा,—

जाणइ सिणेहभणिअं मा रअणिचरित्ति जुउच्छसु वअणं ।
उज्जाणम्मि वणम्मि अ जं सुरहिं तं लआण घेप्पइ कुसुमं ॥

नायकगुणेषु महाकुलीनत्वं पुंसो यथा,—

वासिष्ठैः सुकृतोद्भवोऽध्वरशतैरस्त्यग्निकुण्डोद्भवः
भूपालः परमार इत्यधिपतिः सप्ताब्धिकाञ्चे र्भुवः ।
अद्याप्यद्भुतहर्षगद्गदगिरो गायन्ति यस्योद्भटं
विश्वामित्रजयोर्जितस्य भुजयो र्विस्फूर्जितं गुर्जराः ॥

औदार्यं यथा,—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुरा घाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो
यस्मादाविरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥

महाभाग्यं यथा,—

दोर्निष्पेषविशीर्णवज्रशकलमतुग्रग्रन्थवण-
ग्रन्युग्राङ्कासिनि भग्नमोघमघवन्मातङ्गदन्तोद्यमे ।
भर्त्तुर्नन्दनदेवताविरचितस्रग्दाम्नि भूमेः सुता
वीरश्रीरिव तस्य वक्षसि जगद्वीरस्य विश्राम्यतु ॥

कृतज्ञता यथा,—

कृते च कुपितैर्वाष्पाम्भोभिः सदैन्यविलोकितैः
वनमसि गता यस्य प्रीत्या धृतापि तया त्वया ।
नवजलधरश्यामाः पश्यन् दिशो भवतीं विना
कठिनहृदयो जीवत्येव प्रिये स तव प्रियः ॥

रूपसम्पद् यथा,—

व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः ।
आत्मकर्मक्षमं देहं क्षात्रो धर्म इवाश्रितः ॥

यौवनसम्पद् यथा,—

महोक्षतां वत्सतरः स्पृशन्निव द्विपेन्द्रभावं कलभः श्रयन्निव ।
रघुः क्रमाद् यौवनभिन्नशैशवः पुपोष गम्भीरमनोहरं वपुः ॥

वैदग्ध्यसम्पद् यथा,—

कोऽयं भामिनि भूषणं कितव ते शोणः कथं कुङ्कुमात्
कूर्पासान्तरितः प्रिये विनिमयः पश्चापरं कास्ति मे ।
पश्यामीत्यभिधाय सान्द्रपुलकौ स्वदन् स्वकान्याः स्तनौ
हस्तेन प्रतिनिर्जितेन्द्रुरवलात् दूयते हसन् वो हरः ॥

शीलसम्पद् यथा,—

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।
आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्ति ॥

सौभाग्यसम्पद् यथा,—

असौ विद्याधारः शिशुरपि विनिर्गत्य भवनात्
इहायातः सम्प्रत्यविकलशरच्चन्द्रमधुरः ।

यदा लोकस्थाने भवति पुरसुन्मादतरलैः
कटाक्षै र्नारीणां कुवलयितवातायनमिव ॥

मानिता यथा,—

यदात्थ कामं भवता स याचनतामिति क्षमं नैतदनल्पचेतसाम् ।
कथं प्रसह्याहरणैषिणां प्रियाः परानुवृत्त्या मलिनीकृताः श्रियः ।

उदारवाक्यत्वं यथा,—

ख्याता एव वयं जगत्सु चरितै र्वाग्भिः किमाख्यायते
संयत्तो भव शक्तिरस्ति भवतः सत्यं मनुष्यो भवान् ।
शक्तै रव्यवधीयमानयशसः प्रायो वयं तेषु चेत्
प्राकृत्से ननु सन्ति तेऽपि गिरयो ये वानराः शक्तिणः ॥

स्थिरानुरागिता यथा,—

ततः कैरप्युक्ते परिणयविधौ काष्ठमुनिभिः
पुराणैरातङ्कग्लपितहृदयेन चितिभृता ।
विना वाचं नैतत् क्षपयति निधायाननमधः
पतद्बाष्पाम्भोभि र्निखिलमिव दत्तं प्रतिवचः ॥

नायिकागुणेषु स्त्रिया महाकुलीनता यथा,—

मानुषीभ्यः कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः ।
न प्रभातरलं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥

औदार्यं यथा,—

भ्रूभेदे सहसोद्गतेऽपि वदनं नीतं परां नम्रता-
मीषन् मां प्रति भेदकारि हसितं नोक्तं वचो निष्ठुरम् ।
अन्तर्बाष्पजडीकृतं प्रभुतया चक्षु र्न विस्फारितं
कोपश्च प्रकटीकृतो दयितया मुक्तश्च न प्रश्रयः ॥

महाभाग्यं यथा,—

तां नारदः कामचरः कदाचित् कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं प्रेम्णा शरीरार्द्धहरां हरस्य ॥

कृतज्ञता यथा,—

पुरिससरिसं तुह इमं रक्खससरिसं कअं णिसाअरवइणा ।
कह आचिन्तिज्जं महिलासरिसं ण संपडइ मे मरणं ॥

रूपसम्पद् यथा,—

आभरणस्याभरणं प्रसाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।
उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमानं वपुस्तस्याः ॥

यौवनसम्पद् यथा,—

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभि र्भिन्नमिवारविन्दम् ।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि वपु र्विभक्तं नवयौवनेन ॥

वैदग्ध्यसम्पद् यथा,—

एकत्रासनसङ्गतिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरत-
स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ।
आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
कान्तं प्रत्युपकारसश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥

शीलसम्पद् यथा,—

चतुरघरिणी पिअदंसणा अ बाला पउत्थवइआ अ ।
असइसअज्जिआ उग्गआ अ णहु खण्डिअं सीलं ॥

सौभाग्यसम्पद् यथा,—

सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा ।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः ॥

मानिता यथा,—

शैलात्मजाऽपि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखं कथञ्चित् ॥

उदारवाक्यत्वं यथा,—

यथा श्रुतं वेदविदां वर त्वया जनोऽयमुच्चैः पदलङ्घनोत्सुकः।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं मनोरथानामगतिर्न विद्यते॥

स्थिरानुरागिता यथा,—

अलं विवादेन यथा श्रुतं त्वया तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते॥

पाकभक्तिषु आदावस्वादु अन्ते स्वादु मृद्वीकापाकं यथा,—

प्राक् कामं दहता कृतः परिभवो येनाय संधयानतः
सेर्ष्या वोऽवतु चण्डिका चरणयोस्तं पातयन्ती पतिम्।
कुर्वन्त्यभ्यधिकं क्षते मतिक्षतं मुक्तेन मौलौ मुहु-
र्वाम्पेणाततकज्जलेन लिखितं लक्ष्मेव चन्द्रे यथा॥

आद्यन्तयोः स्वादु नारिकेलीपाकं यथा,—

जह इच्छा तह रमिअं जाआ पत्ता मदं गआ धूआ।
घरसामिअस्स अस्स अज्ज वि सोको उद्दच्छाइ अच्छीइ॥

आदिमध्यान्तेषु स्वादु स्वादुतरं स्वादुतममितयाम्रपाकं यथा,—

प्रायादस्मि मतिहता स्मृतिलोपरूक्षे
भर्त्तर्यपेततमसि प्रभुता तवैव।
छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे
शुद्धे तु दर्पणतले सुलभावकाशा॥

यन्नापैति न चातिशोभते तन्नीलीरागं यथा,—

हित्वा सीतां दशमुखरिपुर्नोपयेमे यदन्यां
तस्या एव प्रतिकृतिसखो यत् क्रतूनाजहार।
वृत्तान्तेन श्रवणविषयप्रापिणा तेन भर्तुः
सा दुर्वारं कथमपि परित्यागदुःखं विषेहे॥

यदपैति च शोभते च तत् कुसुम्भरागं यथा,—

बड्ढवसइत्ता ण होइ वश्वरा कह पि पक्ष्णिसहाइ।
सा किंच्छन्दं मग्गइ कत्तो मिच्छं च यड्डत्त च

यत् नापैति अपि च शोभते तत् मञ्जिष्ठारागं यथा,—

देवइ जस्स सविद्धिअं वलिअं मअइ पुलआइअत्थणकलस
पेम्मसहावविसुद्धिअं वोओवासगमनोसुअं वामद्धं॥

गूढ़व्यलीकं अन्तर्व्याजं यथा,—

प्रत्यग्रोज्झितगोकुलस्य शयनादुत्स्वप्नमूढ़स्य मे
सा गोत्रस्खलनादमैतु च दिवा राधेति भीरोरिति।
रात्रावस्वपतो दिवा च विजने लक्ष्मीति चाभ्यस्यतः
राधां प्रस्मरतः श्रियं रमयतः खेदो हरेः पातु वः॥

अगूढ़व्यलीकं वहिर्व्याजं यथा,—

चक्षुर्यस्य तवाननादपगतं नाभूत् क्वचित् निर्वृतं
येनैषा सततं त्वदेकशयनं वक्षःस्थली कल्पिता।
येनोक्तासि विना त्वया मम जगच्छून्यं क्षणाज्जायते
सोऽयं दम्भधृतव्रतः प्रियतमः कर्तुं किमभ्युद्यतः॥

व्यलीकं निर्व्याजं यथा,—

कण्ठे शिथिलीकृतो भुजलतापाशः प्रमादात् मया
निद्राच्छेदविवर्तनेष्वभिमुखं नाद्यासि सम्भाविता।
अन्यस्त्रीजनसंकथालघुरहं स्वप्ने त्वया वीक्षितः
दोषं पश्यसि किं प्रिये परिजनोपालम्भयोगेऽत्र मयि॥

धर्मानुवन्धि धर्मोदर्कं यथा,—

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि सूनवे
नृपतिककुदं दत्वा यूने सितातपवारणम्।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिश्रिये
गलितवयसामिक्ष्वाकूणामिदं हि कुलव्रतम्॥

अर्थानुवन्धि अर्थोदर्कं यथा,—

भूत्वा चिराय सदिगन्तमहीसपत्नी
दौष्मन्तिमप्रतिरथं तनयं प्रसूय।

तत्सन्निवेशितभरेण सहैव भर्त्रा
प्रान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन्॥

यत् पुनः काममेवानुबध्नाति तत् कामोदर्कं यथा,—

अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगुणं सर्वास्ववस्थासु यत्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः।
कालेनावरणात्ययात् परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि यत् प्रार्थ्यते॥

नानालङ्कारसंसृष्टः प्रकारश्च रसोक्तयः। इत्युक्तं, तत्र अलङ्कारसंसृष्टः इत्येव वक्तव्ये नानालङ्कारग्रहणं गुणरसानामुपसङ्ग्रहार्थम्, तेषामपि हि काव्यशोभाकरत्वेनालङ्कारत्वात्। यदाह,—

काव्यशोभाकरान् धर्मान् अलङ्कारान् प्रचक्षते।
ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति॥
काश्चित् मार्गविभागार्थमुक्ताः प्रागप्यलङ्क्रियाः।
साधारणमलङ्कारं जातमन्यत् प्रदर्श्यते॥

तत्र काव्यशोभाकरान् इत्यनेन श्लेषोपमादिवद् गुणरसभावतदाभासप्रसादादीनपि उपगृह्णाति। मार्गविभागकृद्गुणानामलङ्क्रियोपदेशेन श्लेषादीनां गुणत्वमिव अलङ्कारत्वमपि ज्ञापयति—

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः।
तेषां विपर्ययः प्रायो लक्ष्यते गौड़वर्त्मनि॥

इति श्लेषादीनां दशानामेव मार्गप्रविभागकारितां ब्रुवन् काव्यशोभाकरत्वेन गुणान्तराणामपि अलङ्कारत्वमुपकल्पयति॥ तदाह, कस्तां कार्त्स्न्येन वक्ष्यति इत्युक्तमिदमुक्तम्। अयुक्तन्त्विदमुक्तं रसानामलङ्कारता इति॥ तेषां गुणानामिव अलङ्कारव्यपदेशाभावात् नायुक्तम्। उक्तोत्कर्षाणामूर्जस्विरसवत् प्रेयसामलङ्कारेषूपदेशात्।

तद् यथा,—

प्रेयः प्रियतराख्यानं रसवद् रसपेशलम्।
ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारं युक्तोत्कर्षञ्च तत् त्रयम्॥

तत्र ऊर्जस्वि रूढाहङ्कारमित्यनेन आत्मविशेषनिष्ठस्य उत्कृष्टजन्मनोऽनेकजन्मानुभवसंस्कारा हि तद्भिन्नः संग्रामे गुणसम्पद्रूपादातिशयहेतोर्विशेषस्य उपसंग्रहादहङ्कारामिमानशृङ्गारापरनाम्नो रसस्य मानमय-विकाररूपेणाभिमानिनां मनसि जाग्रतः परां कोटिमुपवर्णयति। रसवद्रसपेशलमित्यनेन विभावानुभावव्यभिचारिसात्त्विकसंयोगाद्रसनि-ष्पत्तिरिति रत्यादिरूपेणानेकधाविर्भवतोऽभिवर्धमानस्य परमकर्षगामिनः शृङ्गारस्य मध्यमावस्थां सूचयति। प्रियतराख्यानमित्यनेन समस्त-भावमूर्द्धाभिषिक्ताया रतेः प्रकर्षाधिगमाद् भावनाभिगमे भावरूपता-मुल्लङ्घ्य प्रेमरूपेण परिणताया उपादानाद् भावान्तराणामपि पर-प्रकर्षाधिगमे रसरूपेण परिणतिरिति ज्ञापयन्नलङ्कारस्योत्तमां कोटि-मुपलक्षयति। सर्वेषामपि हि रत्यादिप्रकर्षाणां रतिप्रियः, रणप्रियः, परिहासप्रियः, अमर्षप्रिय इति प्रेम्ण एव पर्यवसानं भवति। युक्तो-त्कर्षञ्च तत् त्रयमित्यनेनायुक्तोत्कर्षाणां त्रयाणामपूर्जस्विप्रभृतीनां गुण-त्वमेव नालङ्कारत्वमित्यवस्थापयति। तथाहि, और्जित्यं भाविकं प्रेय इति गुणेषु भण्यते, कुतः पुनरिदमेकदोर्जस्वि-रसवत्-प्रेयसामलंङ्कार-त्वमन्यदा गुणत्वम्, उच्यते—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः॥

यथा,—गोमान् देवः, वाचालो वटुः, वाग्मी विपश्चित्, धीरिणो वृक्षाः, बलवान् मल्लः, दण्डी, गोमती शालेति॥ तत्रोर्जस्विरसवतोरलङ्कार-त्वविवक्षायामतिशायने वा भूम्नि वा मतुबर्थीयः। गुणत्वविवक्षायास्तु प्रशंसानित्ययोगयोरिति द्रष्टव्यम्॥ नित्यो हि काव्ये गुणयोग इव रसादियोगः, गुणवतो रसवतश्च निश्चितैवास्य प्रशंसा, संसर्गस्तु गुणा-

न।मवश्यमुपादानेषु निन्दा पुनर्दोषहानेन वितरति। गुणेषु प्रेम इति रूपाभेदात् कथमलङ्कारत्वे तदुत्कर्षप्रतीतिः, यथा,—युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम् ॥ इति। तत्रातिशायिगुणान्तरेण तदवगतिरिति चेत् इहापि गुणोत्कर्षश्च तत्त्वयम् इति वाक्यान्तरेण भविष्यति। न चातिशायिकाः स्वार्थातिरिक्तं किमपि ब्रुवते, अपि तु मध्यतुरपात्तमेव प्रकर्षादिकं गमयन्ति। स्वार्थिकेषु ह्येते विधीयन्ते। एवमवस्थापिते गुणरसानामलङ्कारत्वे षट्प्रकारो रसालङ्कारसङ्करः सम्भवति। गुणसङ्करः, अलङ्कारसङ्करः, गुणालङ्कारसङ्करः, रससङ्करः, रसगुणसङ्करः, रसालङ्कारसङ्करश्चेति ॥ नन्वत्र गुणानां सङ्करव्यवहारो नोपपद्यते बहुष्वपि गुणेषु गुणवदित्येव व्यपदेशात्। नैवम् त्रिविधा गुणाः—शब्दगुणाः, अर्थगुणाः, दोषगुणाश्च ॥ ते तु प्रत्येकं द्विधा—उल्लेखवन्तः, निरुल्लेखाश्च ॥ तत्र शब्दगुणेषु समाधिमाधुर्यौदार्यगाम्भीर्यादयः सोल्लेखाः, श्लेषप्रसादसमतासौकुमार्यादयो निरुल्लेखाः। अर्थगुणेषु प्रसादरीतिकान्त्यादयः सोल्लेखाः, अर्थव्यक्तिसौक्ष्म्यगाम्भीर्यादयो निरुल्लेखाः। दोषगुणेषु ग्राम्यपुनरुक्तापार्थान्यार्थादयः सोल्लेखाः, शब्दहीनसम्भ्रमापक्रमविसन्धप्रादयो निरुल्लेखाः। तत्र सजातीयानां सोल्लेखानामेव, विजातीयानान्तु निरुल्लेखानामपि सङ्करव्यवहारः प्रवर्त्तते। सजातीयानां शब्दगुणेषु समाध्यादीनां यथा,—

> णवपल्लवेसु लोलइ घोलइ विलमेसु वलइ सिहरेसु ।
> पक्खइ थवएसु अ तहा वसन्तलच्छी असोअस्स ॥

अत्रान्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, पृथक्पदता माधुर्यं, बन्धविगूढत्वमुदारता, ध्वनिमत्ता गाम्भीर्यमिति सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते। यतो वसन्तलक्ष्मीरशोकस्येति पदयोः शब्दध्वनिरपि परिस्फुरति। यथा कस्यचिदशोकस्य मानिनोऽङ्गेषु प्रियाङ्गना सविलासं चेष्टते तथा असेत्रयमिति ॥ अर्थगुणेषु श्लेषादीनां यथा,—

जनः पुण्यैर्यायाज्जलधिजलभावं जलमुचः
तथावस्थं चैनं निदधतु शुभैः शुक्तिवदने।
ततस्तां श्रेयोभिः परिणतिमसौ विन्दतु यथा
रुचिं तन्वन् पीनस्तनि हृदि तवायं विलुठति॥

अत्र संविधानेषु स्फुटता श्लेषः, अर्थस्य प्राकट्यं प्रसादः, उत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः, दीप्तरसत्वं कान्तिरित्यर्थगुणाः सजातीयाः सङ्कीर्यन्ते॥ दोषगुणेषु ग्राम्यादीनां यथा,—

हन्यते सा वरारोहा स्मरेणाकाण्डवैरिणा।
हन्यते चारुसर्वाङ्गी हन्यते मञ्जुभाषिणी॥

अत्र हन्यत इत्यप्रसङ्गतार्थम्, वरारोहेत्यश्लीलार्थम्, हन्यत इति पुनरुक्तम्, चारुसर्वाङ्गीत्युक्तौ वरारोहेति व्यर्थम्, त एते सजातीयाश्चत्वारोऽपि दोषगुणाः सङ्कीर्यमाणाः कस्यचिदुन्मत्तभाषिणोऽनुकम्पाद्यतिशयविवक्षायामभ्यनुज्ञायन्ते॥ यदाह,—

अनुकम्पाद्यतिशयं यदि कश्चिद्विवक्षते।
न दोषः पुनरुक्तादौ प्रत्युतेयमलङ्क्रिया॥

अथ सजातीयानां शब्दगुणानामर्थगुणानाञ्च सङ्करो यथा,—

को नाम नोदयति नास्तमुपैति को वा
लोकोत्तरः पुनरयं सविता जगत्सु।
यत्नोदयास्तमयभाजि रुचां निधाने
द्वेधा भवत्यहरिति चण्डेति कालः॥

अत्र यावदर्थपदता संक्षिप्तत्वम्, समग्रबन्धविकटत्वमुदारता, विशेषगुणयोग उदात्तत्वमिति शब्दगुणाः, उक्तार्थनिर्वहणं प्रौढिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, रूढाहङ्कारतोर्जित्वमित्यर्थगुणाः सङ्कीर्यन्ते। शब्दगुणानां दोषगुणानाञ्च यथा,—

एह्येहि वत्स रघुनन्दन पूर्णचन्द्र
चुम्बामि मूर्द्धनि चिराय परिष्वजे त्वाम्।

ज्यैष्ठे मासि खरार्कतेजसि कथं पान्थ व्रजन् जीवसि ॥

अत्रावन्तिका रीतिः, पदमुद्रा, विभक्तिमुद्रा, अनुप्रासश्चेति शब्दालङ्काराः, जातिः, कारकज्ञापकौ हेतू, चित्रहेतुश्चेत्यर्थालङ्कारा मिथः सङ्कीर्यन्ते। शब्दोभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

स्तोकस्तोकमभूभिरम्बरतले ताराभिरस्तं गतं
गच्छत्यस्तगिरेः शिरस्तदनु च च्छायादरिद्रः शशी।
प्रत्यासन्नतरोदयस्य तरणेर्बिम्बारुणिम्ना ततो
मञ्जिष्ठारसलोहिनी दिगपि च प्राची समुन्मीलति ॥

अत्र समुन्मीलतीति विभक्तिमुद्रा, स्तोकस्तोकमस्तं गच्छतीत्यादिरनुप्रासश्च शब्दालङ्काराः, हेतूपमा, समाधिः, अनुक्रमः, समुच्चयोक्तिश्चेत्युभयालङ्कारा मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥

अर्थोभयालङ्कारसङ्करो यथा,—

खं वस्ते कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलं
चर्चां पारयतीव दर्दुरकुलं कोलाहलैरुन्मदम्।
गन्धं मुञ्चति सिक्तलाजसुरभिं वर्षेण दग्धा स्थली
दुर्लक्ष्योऽपि विभाव्यते कमलिनीहासेन भासां पतिः ॥

अत्र जातिः, अनुमानं, कारकज्ञापकहेतू चेत्यर्थालङ्काराः, रूपकोपमा, हेतूपमा, उत्प्रेक्षोपमा चेति उभयालङ्काराः मिथः सङ्कीर्यन्ते ॥ एतेन गुणालङ्कारसङ्करोऽपि व्याख्यातः ॥ असौ यद्यपि गुणवतैव वाक्येन सङ्करयोगः तथापि क्वचिद् गुणस्य प्राधान्यं क्वचिदलङ्कारस्य इति प्रधानाङ्गभावेन गुणालङ्कारयोः सङ्करव्यवहारः प्रवर्तते। स षोढा—शब्दगुणप्रधानः, अर्थगुणप्रधानः, दोषगुणप्रधानः, शब्दालङ्कारप्रधानः, अर्थालङ्कारप्रधानः, उभयालङ्कारप्रधानश्च इति ॥ तेषु शब्दगुणप्रधानो यथा,—

प्रासक्षीरेप कस्मात् पुनरपि मथितुं मन्दरं वा विदध्यात्
निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैव सम्भावयामि।
सेतुं प्रभाति भूयः किमिति च सकलद्वीपनाथानुयातः

त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोधेः॥'

अत्र हेतूत्प्रेक्षाभिधाने त्वयि इत्यादौ पदे विष्णोः स्वरूपाध्यासेन तद्‌भावापत्तौ समाधेः प्राधान्यमिह प्रतीयते॥ ननु च अयमर्थस्य प्राकट्यात्, प्रसादोऽर्थगुणः कस्मान्न भवति अस्मिन्नपि तद्‌व्यपदेशेन शब्दशक्त्याधिक्यात्। ननु च त्वयि इति एष इति अस्य इति युष्मदेतदिदमां न कश्चन विष्णुवाची स कथं वर्णनीये वस्तुनि तमर्थमभिदध्यात्। उच्यते, सर्वनामत्वेन एषां सर्ववाचित्वात्। सर्वनामानि हि सर्वनामाभिधायीन्यपि प्रकरणादिगम्यविशेषमिव ब्रुवते, स च इह प्रास्त्रीरितैत्रवमादिभिरभिव्यक्त एवाभिगम्यते इति॥ अर्थगुणप्रधानो यथा,—

लक्ष्मीवशीकरणचूर्णसहोदराणि
त्वत्पादपङ्कजरजांसि चिरं जयन्ति।
यानि प्रणाममिलितानि नृणां ललाटे
लिम्पन्ति दैवलिखितानि दुरक्षराणि॥

अत्र हेतुसाम्योभयालङ्काराभिधानेऽपि प्राधानेनार्थप्राकट्यमर्थगुणः प्रतीयते॥ दोषगुणप्रधानो यथा,—

येनापविद्धसलिलस्फुटनागसद्मा
देवासुरैरमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे।
व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः
खं व्यालिखन्निव विभाति स मन्दराद्रिः॥

अत्र व्यावर्तनैरहिपतेरयमाहिताङ्कः इति ज्ञापकहेतोः, खं व्यालिखन्निव इति उत्प्रेक्षावयवाच्च, देवासुरैरिति नित्यविवक्षायां बहुवचनम्; अमृतमम्बुनिधिर्ममन्थे इति द्विकर्मकेष्वपि मथिप्रभृतीनामुपसंख्यानमिति अमृतशब्दात् द्वितीया इति दोषगुणयोः प्राधान्यं प्रतीयते॥ ननु च अत्रापि अर्थस्य प्राधान्यं न भवति तद्विषयस्य ज्ञापकहेतुना अपह्नुतत्वात्। सोऽपि अर्थालङ्कार एव गुणालङ्कारयोश्च तुल्यकक्षतायामलङ्कारः प्रधानं भवति न गुणः, गुणे हि गुणभूतैरेव अलङ्काराः प्राय

ऽऽरभ्यन्ते ॥ तद् यथा,—

अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता।
विपञ्चीस्वरसौभाग्या वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ १७३ ॥
समस्तात्युद्भटपदामोजःकान्तिसमन्विताम्।
गौडीयां तां विजानन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥ १७४ ॥
आश्लिष्टश्लथभावाञ्च पुराणच्छायमाश्रिताम्।
मधुरां सुकुमारीञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ १७५ ॥
माधुर्य्यमपि वाञ्छन्तः प्रसादञ्च सुमेधसः।
समासवन्ति भूयांसि न पदानि प्रयुञ्जते ॥ १७६ ॥
लाटीयावन्तयो रीत्यो मागध्याञ्च क्वचित् क्वचित्।
केचिदोजोऽभिधित्सन्तः समस्यन्ति बहून्यपि ॥ १७७ ॥
प्रतीतशब्दमोजस्वि सुश्लिष्टपदसन्धिमत्।
प्रसादि स्वभिधानञ्चाऽयमर्कं कृतिनां मतम् ॥ १७८ ॥

मा भूत् अलङ्कारतुल्यकक्षतया अर्थप्रधानोदारगुणस्य तु श्लाघ्यविशेषगुणयोग उदात्तत्वमित्यादेः किमिति प्राधान्यं न भवति, दोषगुणानामतीवोल्लेखविधित्वेन प्राधान्यात् ॥

सा वामनप्रसिद्धिर्लङ्घितनभसो बलिद्विषोऽद्यापि।
मत्सरिणः खलु लोकाः मर्माण्यत्रैवानुबध्नन्ति ॥

दोषस्य यो गुणीभावः स ततोऽप्यधिकं प्रकाशते इति ॥ शब्दालङ्कारप्रधानो यथा,—

यश्चन्द्रकोटिकरकोरकभारभाजि बभ्राम बभ्रुणि जटापटले हरस्य।
तद्वः पुनातु हिमशैलशिलानिकुञ्जप्राकारडम्बरविरावि सुरापगाऽम्भः ॥

अत्र अर्थप्राकट्यं प्रसादः, विभवोत्कर्षः उदात्तता, मृदुप्रस्फुटोन्मिश्रवर्णानामवैषम्यं समता, बन्धगाढ़ता और्जित्यम् इत्यादिभ्यो गुणेभ्यः प्राधान्येन शब्दालङ्कारानुप्रासः प्रतीयते ॥ अर्थालङ्कारप्रधानो यथा,—

आश्लेषिणः पृथुरतक्लमपीतशीतम्

आयामिनी घनमुदो रजनी युवानः।
कण्ठे मुञ्जवलनबन्धनसन्धिलोल-
पादान्तसंवलितलोलपटाः क्षपन्ति॥

अत्र बन्धविकटत्वमुदारता, श्लाघ्यविशेषणयोग उदात्तता, विभवोत्कर्ष औदार्यम्, दीप्तरसत्वम् कान्तिरित्यादिभ्यो गुणेभ्यः प्राधान्येन जातिर्थालङ्कारः प्रतीयते॥ उभयालङ्कारप्रधानो यथा,—

अभ्युन्नता वसुमती दलितं रिपूरः
चिप्रक्रमं कवलिता वलिराजलक्ष्मीः।
अत्रैकजन्मनि कृतं यदनेन यूना
जन्मत्रये तदकरोत् पुरुषः पुराणः॥

अत्र उक्तिपरिपाटिः प्रौढिः, बन्धविकटत्वमुदारता, आशयोत्कर्षः उदात्तत्वम्, अर्थप्राकट्यं प्रसादः इत्यादिभ्यो गुणेभ्यः श्लेषोपसर्जना विशेषोक्तिः उभयालङ्कारः प्राधान्येन प्रतीयते॥ रससङ्करोऽपि च अलङ्कारसङ्करवदेव। भावरसाभासप्रशमानां तिलतण्डुलादिप्रकारेण सङ्करः षट्प्रकारो भवति॥ तत्र भावानां तिलतण्डुलप्रकारो यथा,—

न्यक्कारो हृदि वज्रकील इव मे तीव्रः परिस्पन्दते
घोरान्धे तमसीव मज्जति मनः सम्मीलितं लज्जया।
शोकस्तातविपत्तिजो दहति मां नास्त्येव यस्मिन् क्रिया
मर्माणीव पुनश्छिनत्ति करुणा सीतां वराकीं प्रति॥

अत्र अमर्षलज्जाशोकानुकम्पाः समकचतया मिथस्तिलतण्डुलवत् सङ्कीर्यमाणा रामस्य विरहिणो वागारम्भानुरागोक्तिपरतया प्रतीयन्ते॥ क्षीरनीरप्रकारो यथा,—

मानोन्नतेत्यसहनेत्यतिपण्डितेति
मय्येव धिक्कृतिरनेकमुखी सखीनाम्।
दाक्षिण्यमात्रमसृणेन विचेष्टितेन
धूर्तस्य तस्य तु गुणा नु परं जयन्ति॥

अत्र सखीषु रोषः प्रियगुणेषु च असूया नीरचीरवन्मिथः सङ्कीर्यमाणे मानिनीवागारम्भपरतया प्रतीयेते॥ छायादर्शप्रकारो यथा,—

आः सीते पतिगर्वविभ्रमभरभ्रान्तभ्रमद्बान्धव-
मध्वं सस्मितकान्तिमत्तव तदा जातं यदेतन्मुखम्।
सम्प्रत्येव हठात् तदेव कुरुते केशोच्चयोत्कर्षण-
त्रासोत्तानितलोललोचनपतद्बाष्पस्फुटं रावणः॥

अत्र क्रोधाभावे छायादर्शन्यायेन रत्याभासः सङ्कीर्यते॥ नरसिंहप्रकारो यथा,—

किं हारि दैवहतिके सहकारकेण
संवर्धितेन विषपादप एष पापः।
अस्मिन् मनागपि विकाशविकारभाजि
भीमा भवन्ति मदनज्वरसन्निपाताः॥

अत्र नरसिंहजाताविव सिंहनरशरीरभागारम्भानुसारेण सखीविषयानुकम्पा सहकारविषया च कुत्सा मिथः सङ्कीर्यते॥ तथा हि दैवहतिकेशब्देन लब्धायां नियतुरपाधौ सर्वथैव अनुकम्प्यमानतायां सहकारसंवर्धननिबन्धनत्वमेव अस्याः कला द्योत्यते एवं नाम त्वं दैवोपहताऽसि यत् सहकारविषपादपं हारि संवर्धयसि विषपादपशब्देन लब्धायां सहकारस्यत्र सर्वथैव कुत्सायां विकाशकाले कामिनीनामसहस्मरज्वरसन्निपातहेतुकमेव असत्राः कप्रत्ययेन प्रत्याय्यते॥ तदुक्तं,

कुत्सितत्वेन कुत्सावान् सम्यग् वाऽपि हि कुत्सितः।
स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते॥
न च साम्प्रतिकी कुत्सा शब्दाभेदे प्रतीयते।
युज्यते कुत्सितत्वेऽपि प्रशस्तत्वेऽपि कुत्स्यते॥ तद् यथा,—

एक इह जीवलोके जीवति रूपं न रूपमभुदये।
•यः प्रेमसाश्रयाशे स्मरदावनखगोहर्या पतति॥

पांसूदकप्रकारो यथा,—

मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति
कान्तस्वहस्तलिखिता मम मञ्जरीति ।
अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशीनां
वैरी न चेद्भवति वेपथुरन्तरायः ॥

अत्र स्वसौभाग्यवर्णना स्त्रियखण्डे पांस्वूदकयोरिव विभागमापाद्यमानयोरसूयागर्वयोः सङ्कर उपपद्यते ॥ चित्रवर्णप्रकारो यथा,—

विरोधो विश्रान्तः प्रसरति रसो निर्वृतिघनः
तदौद्धत्यं क्वापि व्रजति विनयः प्रह्वयति माम् ।
झटित्यस्मिन् दृष्टे किमपि परवानस्मि यदि वा
महार्घस्तीर्थानामिव हि महतां कोऽप्यतिशयः ॥

अत्र वीरौद्धत्यस्वातन्त्र्यरसानामानन्दप्रशमपारवश्यरसैः तिरस्क्रियमाणानां पटनीलादिभिः सीतादीनां प्रशमाः रामदर्शनप्रभावोद्भवे लवसत्रविस्मयातिशयप्रशमजन्मनि वागारम्भानुभावोपमोद्भवे चित्रवर्णवत् सङ्कीर्यमाणाः समुपलभ्यन्ते ॥ अथ रसगुणसङ्करः ॥ ननु दोषहानिरिव गुणोपादानमपि नियमनिर्वर्त्यम्, अलङ्कारयोग इव रसावियोगोऽपि अवश्यं विधेयः । कदाचित् अलङ्कारयोगोऽपि त्यज्यते न तु रसावियोगो गुणयोगश्च व्यभिचरितसम्बन्धौ इति । अत्रोच्यते, यत्र चित्रवर्णवन् नरसिंहवत् पांस्वूदकवच्च अवयवावयविन्यायेन जातिव्यक्तिन्यायेन च अपृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यानां गुणरसानां वाक्ये सन्निवेशः तत्र सङ्करव्यवहारो न प्रवर्त्तते ॥ तद्यथा,—

मधुरं रसवद्वाचि वस्तुन्यपि रसस्थितिः ।
येन माद्यन्ति धीमन्तो मधुनेव मधुव्रताः ॥ १७९ ॥
कामं सर्वोऽप्यलङ्कारः रसमर्थे निषिञ्चति ।
तथाप्यग्राम्यतैवैनं भारं वहति भूयसा ॥ १८० ॥
शृङ्गार एव मधुरः परप्रह्लादनो रसः ।
तन्मयं काव्यमाश्रित्य माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥ १८१ ॥

शृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत्।
माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः॥ १८२॥
रौद्रादयो रसा दीप्ता लक्ष्यन्ते काव्यवर्त्तिनः।
तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थौ ओजोऽधिष्ठाय तिष्ठति॥ १८३॥
समर्पकत्वं वाक्यस्य यत् तु सर्वरसान् प्रति।
स प्रसादो गुणो ज्ञेयः सर्वसाधारणक्रियः॥ १८४॥

सेयं गुणानां रसारम्भकत्वे सङ्करप्रसिद्धिः। एवं रसानां गुणारम्भकत्वेऽपि तद् यथा,—रूढाहङ्कारतौर्जित्यं भावयतो वाक्यवृत्तिर्भाविकत्वम्, क्रोधादावपि तीव्रता माधुर्यम्, आशयोत्कर्षः उदात्तत्वम्, अर्थस्याभीष्टतन्मयता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति। यत्र तु तिलतण्डुलवत् क्षीरनीरवच्छायादर्शवत् तुल्यकक्षतयैव गुणरसानां वाक्ये पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्त्यानां विनिवेशः तत्र सङ्करव्यवहारः प्रवर्त्तते एव॥ स षोढ़ा—गुणप्रधानः, रसप्रधानः, उभयप्रधानः, उभयाप्रधानः, गुणाधिकः, रसाधिकः इति॥ तेषु गुणप्रधानो यथा,—

अत्रान्तरे ललितहारलतानितम्ब-
संवाहनस्खलितवेगतरङ्गिताङ्गी।
देवी व्यपास्य शयनं धृतमानतन्तुः
अन्तःपुरं गतवती सह सौविदल्लैः॥

अत्र अर्जप्रावक्योदार्ययोः अर्थशब्दगुणयोः प्राधान्यं न भवति क्रोधयोरिति गुणप्रधानः॥ रसप्रधानो यथा,—

अच्छिन्नगृह्यत पिनाकभृता सलीलम्
आरब्धवेपथुरधीरविलोचनायाः।
विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वरायाः
स्रस्तोरगप्रतिसरेण करेण पाणिः॥

अत्र श्लाघ्यविशेषणयोग उदात्तत्वम्, बन्धविकटत्वमुदारता, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, दीप्तरसत्वं कान्तिरिति गुणाः साध्वसविलासानुरागसम्भ्रमरसे-

रतिप्रतीयन्ते इति रसप्रधानः ॥ उभयप्रधानो यथा,—

आयातमात्ररसिके सरसीरुहस्य
किं बीजमर्पयितुमिच्छसि वापिकायाम्।
कालः कलि र्जगदिदं न कृतक्रमज्ञे
स्थित्वा हरिष्यति नवैव मुखस्य शोभाम् ॥

अत्र भणितिविशेषः उक्तिः, संविधाने स्वच्छलता श्लेषः इति शब्दगुणयो लावण्यविलासवर्णनीयरसयोश्च तुल्यकक्षतया निर्देश इति उभयप्रधानः ॥ उभयाप्रधानो यथा,—

अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपाद्-
असरलजनाश्लेषक्रूरस्तुषारसमीरणः।
गलितविभवस्याज्ञेवाद्य द्युतिर्मसृणा रवेः
विरहिवनितावक्त्रक्लैव्यं बिभर्ति निशाकरः ॥

अत्र स्वादुक्रूरमसृणवक्त्रक्लैव्यमित्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, अभिनववधूरोषादीनां चतुर्णामप्यर्थानां स्वाद्वादीनाञ्च लक्षणादिलक्षितानां प्राकट्यं प्रसादः, अभिनववधूरोषस्वादुः करीषतनूनपात् इति विशेषणविशेष्याणामुपक्रमेण निवर्हणं रीतिः, पादचतुष्टये चतुर्णामर्थानां विभक्तसमत्वेन निवेशः सम्मितत्वमिति चत्वारो गुणाः चत्वारश्च रत्यमर्षविषादजुगुप्सात्मानो रसाः कालावस्थानिवेदनपरत्वेन प्रतीयन्ते इत्युभयाप्रधानः ॥ गुणाधिको यथा,—

मजननिरस्तु विभूतेः मपूरणि भवतु सर्वकामानाम्।
मा याचिषि मा सेविषि मा सचिषि पराभवं धनिभः ॥

अत्र स्वप्रतिभाद्युत्पत्तिसौशब्द्यं वाक्यानां परिपूर्णत्वमर्थव्यक्तिः, अर्थस्य प्राकट्यं प्रसादः, विभूतेरनुत्पत्तौ कामाः न पूर्यन्ते, अपरिपूर्णकामो याचते, याचमानस्तदलाभवन् धनिनः सेवते, सेवमानश्च तैः परिभूयते इत्युत्पत्त्यादिक्रियाक्रमो रीतिः इति गुणाश्चत्वारः रसस्तु निर्वेदः एवैकः इति गुणाधिकः ॥ रसाधिको यथा,—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम्।
सा च सुकुमारसुभगेतुत्पातपरम्परा केयम्॥

अत्र कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् इत्यन्यधर्माणामन्यत्रारोपणं समाधिः, सा च सुकुमारसुभगेतुत्पातपरम्परा केयम् इत्यश्लीलामङ्गलार्थौ दोषगुणावपि श्लाघ्यविशेषणगुणयोगः उदात्तत्वम्, विकटबन्धत्वमुदारता, उपक्रमाभेदो रीतिः, अर्थप्राकट्यं प्रसादः, अनिष्ठुरता सौकुमार्यम्, अभीष्टतमता प्रेयः, दीप्तरसत्वं कान्तिः इति गुणा दश, रसास्तु रत्युत्कर्षहर्षेष्टुत्कण्ठावेगविस्मयवितर्कचिन्ताचपलताव्रासौत्सुक्यस्तम्भगद्गदोन्मादव्रीडाऽवहित्थभयशङ्काः विंशतिः वागारम्भानुभावे शृङ्गारिणः प्रियाचाटुकारस्य कस्यचित् प्रतीयन्ते इति रसाधिकः। रसालङ्कारसङ्करोऽपि एतेन व्याख्यातः॥

रसवन्ति हि वस्तूनि सालङ्काराणि कानिचित्।
एकेनैव प्रयत्नेन निवर्त्यन्ते महाकवेः॥ १८५॥
रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत्।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलङ्कारः प्रशस्यते॥ १८६॥
रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति।
अलङ्कारनिबन्धो यः स कविभ्यो न रोचते॥ १८७॥

तत्र रसालङ्कारसंकरो द्विधा—रसप्रधानः, अलङ्कारप्रधानश्च॥ तयो र्योऽनुभविलेव वर्ण्यते स रसप्रधानः। तत्र हि अलङ्कारवतो वाक्यस्य वागारम्भानुभावत्वं भवति॥ तत्र रतौ उपमायाः सङ्करो यथा,—

तीए दंसणसुहए पणअकवलणणिओ मुहम्मि मणहरे।
रोसो वि हरइ हिअअं मअअं को व्व मअलञ्छणम्मि णिसणो॥

अत्र उपमातिरस्कारेण रसवतो हरेर्वचसि वागारम्भरूपे रुक्मिणीप्रदत्तपारिजातमञ्जरीविलोकनप्रभवं सत्यभामाया एव रामणीयकं प्राधान्यतः प्रतीयते॥ रतावेव विपरीतोपमा यथा,—

यत् त्वन्नेत्रसमानकान्ति सलिले मग्नं तदिन्दीवरं

मेघैरन्तरितः प्रिये तव मुखच्छायानुकारी शशी।
योऽपि त्वद्गमनानुकारिगतयस्ते राजहंसा गताः।
त्वत्साहश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते॥

अत्र विरहिणो रामस्य प्रियावयवसादृश्यदर्शनेन आत्मानं विनोदयतः उपायभ्रंशात् अरतिप्रभवविषादवागारम्भस्वरूपाभिधाने प्रक्षीणशक्तिरप्राधान्येन उपमा प्रतीयते॥ एतावेव पर्य्यायस्त्र यथा,—

किं गुरुजहणं भरोत्ति
भाअकरअलग्गहलिआए।
विहिणो खुत्तंगुलियणविब्भमं वहइ से तिवली॥

अत्र यद्यपि रतिप्रभवेभ्यः विस्मयादिभ्यः संशयहेतूत्प्रेक्षोपमादिभ्यश्च पर्य्यायालङ्कारः प्राधान्येन प्रतीयते, तथापि असौ वागारम्भानुभावः इति एतावपि अप्राधान्यमेव अनुभवति॥ एतावेव समाधि र्यथा,—

लङ्घ्रेणोरयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले
मध्येऽस्यास्त्रिवलीतरङ्गविषमे निष्पन्दतामागता।
मद्दृष्टिस्तृषितेव सम्प्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ
साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जलभरप्रस्यन्दिनी लोचने॥

अत्र वत्सराजेन रूढ़ौ प्राणिधर्माः समाधीयमानाः सागरिकादर्शनार्थं वागारम्भे न्यग्भवन्ति॥ एतावेव अर्थश्लेषस्य यथा,—

कपोले पत्नाली करतलनिरोधेन मृदिता
निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः।
मुहुः लग्नः कण्ठे तरलयति बाष्पः स्तनतटीं
प्रियो मन्युर्जातस्तव निरनुरोधे न तु वयम्॥

अत्र यद्यपि आक्षेपेण वाक्योपसंहारः तथापि प्रिय इत्यादिभिः प्राधान्येन अभिधीयमानः श्लेष एव श्रृङ्गारिणो वागारम्भानुभावाङ्गतामङ्गीकरोति॥ एतावेव पर्य्यायोक्ते र्यथा,—

मुक्ताः कन्धरया धृताः स्तनतटेनोत्तुङ्गता कुम्भयोः

ऊरुभ्यां परिणाहिना क्रमवती जङ्घासत्र पद्भ्यां गतिः।
एतद् वः करिषातिनस्तु कठिनं चर्म्मैव कोऽयं हठः
चण्डीति त्रिपुरारिकेलिवचनैरार्य्याश्चितं पातु वः॥

अत्र भगवत्याः सूक्तिवागारम्भो देव्याः पर्य्यायवर्णना श्लेषभावं लभते। यत्र उदासीनेन वर्ण्यते सः अलङ्कारप्रधानः। स हि रसभावादेः सङ्करप्रकारसंभिषितुः स्वभावोक्तिं वक्रोक्तिं वा अवलम्बते। तत्र स्वभावोक्तिपक्षे जातिः। सा विधिमुखेन यथा,—

थोओसरन्तरोसं थोअपरिवड्ढमानपहरिसं।
होइ अदूरपआसं उहअरसाअत्तविब्भमं तीअ मुहं॥

अत्र सत्यभामायाः रोषस्य अपसर्पतः प्रहर्षस्य च प्रसर्पतः येऽनुभावाः जिह्मावलोकनमुखप्रसादादयः ते इह संकीर्य्यमाणाः कविना उभयरसायत्तम् इत्यनेन यथावदवस्थिताः भवन्तीति विधिमुखेन अभिधीयन्ते॥ जातिरेव निषेधमुखेन यथा,—

धीरेण माणभङ्गो माणक्खलणेण सहाय गरुअधीरा।
रम्भोउ ललइ तुलिते एक्कम्मि विसे थिरं न लग्गइ हिअअं॥

अत्र यद्यपि हेतूपन्यासो वर्त्तते तथापि तस्य भावाख्यानपरिकरत्वेन अप्राधान्येन हृदयक्रियास्वरूपमेव इह निषेधमुखेन अभिधीयते इति इयं जातिरेव भवति॥ सैव विधिनिषेधाभ्यां यथा,—

शैलोद्धृतमहीधरस्य तनुतामालोक्य दोष्णो हरेः
शैलेनांसत एव लब्धशरणावारोप्य तत्पादयोः।
शैलोद्धारसहायतां जिगमिषोरस्पृष्टगोवर्द्धनाः,
राधायाः सुचिरं जयन्ति गगने वन्ध्याः करभ्रान्तयः॥

अत्र, राधायाः प्रेयसि हरौ यथावदवस्थिता अङ्ग्यत्वेनद्योतिताश्चाः मिथः संकीर्य्यमाणाः, भयावेगस्मृतिमतिवितर्कादिभि र्व्यभिचारिभावैः आलम्बनचरणाक्रमणसङ्गतायां करभ्रान्तौ शरीरारम्भानुभावे प्रतीयमानाः अस्पृष्टगोवर्धनाः वन्ध्याः इति निषेधमुखेन, जयन्ति इति वि-

धिमुखेन च अभिधीयन्ते ॥ वक्रोक्तिपक्षे उपमादयः। तेषु उपमा यथा,—

चोरा सभअसतहृणं पुणो पुणो पेसअन्ति दिट्ठीओ।
अक्खिरक्खिअणिहिकलसे व्व पोढ़महिलाथणुच्छङ्गे ॥

अत्र चौरगतभयानुरागयोः सङ्करस्वभावोक्तिमतिभूय उत्तरार्धगतमौपम्यं प्राधान्येन प्रतीयते ॥ उपमैव रसाभाससङ्करविषया यथा,—

एकेनाक्ष्णा प्रवितततरुषा पाटलेनास्तसंस्थं
पश्यत्यक्ष्णा सजलतरलेनापरेणात्मकान्तम्।
अह्नश्छेदे दयितविरहाशङ्किनी चक्रवाकी
द्वौ संकीर्णौ रचयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥

अत्र निगदेनैव व्याख्याते स्फुटतयैव उपमायाः प्रधानत्वेन प्रतीतिः। रसप्रशमयोरुपमासङ्कोक्तिर्यथा,—

दृष्टे लोचनवत्मर्ना मुकुलितं पार्श्वस्थिते वक्रवत्
न्यग्भूतं बहिरासितं पुलकवत् तत्स्पर्शमातन्वति।
नीवीबन्धवदागतं शिथिलतामाभापमाणे ततो
मानेनापगतं ह्रियेव सुतनोरङ्घ्रिस्पृशि प्रेयसि ॥

अत्र कस्याश्चित् सखीविख्यातमानसंविधानकोपाख्यानवत्याः प्रियसन्दर्शनादालम्बनविभावात् उत्पन्नप्रकृष्टरतिप्रभवे प्रकर्षेऽपि भावे तत्पार्श्वोपसर्पणादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीप्यमाने समुत्पद्यमानेषु पुलकादिषु समुत्पद्यमानेषु व्यभिचारिषु नयननिमीलनाधोमुखनीवीविस्रंसनादिभिरनुभावैः प्रकर्षणारोपणाद् आनन्दरसानामापाद्यमाने स्थायिनि प्रबलविरोधिभावान्तरोदयाद् एतेभ्य एव कारणेभ्यः प्रतिक्षणमपचीयमानयोर्लज्जारोषयोः प्रशमसङ्करावभिभूय प्राधान्येन उपमासङ्कोक्तिः सङ्कीर्त्यते ॥ इत्येवमादावलङ्कारसङ्करात् तु क्वचिदवास्तवमपि रसाभाससङ्करं कवयः कल्पयन्ति ॥ स रूपकसङ्करेण यथा,—

राममन्मथशरेण ताड़िता दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥

अत्र बीभत्सो रसः श्लेषरूपकसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि शृङ्गाररसेन सङ्कीर्ण इव प्रतीयते ॥ श्लेषानुविद्धार्थान्तरन्यासेन यथा,—

दट्ठोट्ठङ्गोअसिलवाअच्चाओ
देवि मण्डलावट्ट लोअणभङ्गोवेवि।
सुपओह्वरकुवलयपत्तलच्छि
कह मोइणजणहूणलग्गवच्छि ॥

अत्र वीरो रसः श्लेषसामर्थ्यात् अविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण संकीर्यते ॥ श्लेषोपमा यथा,—

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोऽंशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स हरतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

अत्र करुणो रसः श्लेषोपमासामर्थ्येनाविद्यमानेनापि विप्रलम्भशृङ्गारेण सङ्कीर्यते ॥ श्लेषव्यतिरेकेण यथा,—

पङ्क्त्यामूरुयुगं विभज्य भुजयोर्मध्यं निपीड्योरसा
पार्श्वेषु प्रसभं प्रहृत्य नखरैर्दन्तैर्विलुप्याधरम्।
सुप्तानप्यवबोध्य युष्मदहितान् भूयोऽपि भुङ्क्ते वने
किं कान्ता सुरतैषिणी न हि न हि व्याघ्री करालानना ॥

इह श्लेषसामर्थ्यात् अपारमार्थिकी शृङ्गारप्रतीतिः पारमार्थिकेन बीभत्सरसेन व्यावर्तमाना तद्धर्माणां मिथः संसर्गबुद्धिमुत्पादयति॥ श्लेषरूपकेण यथा,—

अन्त्रैः कल्पितमङ्गलप्रतिसराः स्त्रीहस्तरक्तोत्पल-
व्यक्तोत्तंसभृतः पिनह्य सहसा हृत्पुण्डरीकस्रजः।
एताः शोणितपङ्ककुङ्कुमजुषः सम्भूय कान्तैः पिब-
न्त्यस्थिस्नेहसुराः कपालचषकैः प्रीताः पिशाचाङ्गनाः ॥

अत्र बीभत्सो रसः शब्दसामर्थ्याक्षिप्तेन शृङ्गाराभासेन संकीर्यते ॥

समाधिरूपकेण यथा,—

शिशुरण्डे रगडेन्दुः शशिदिनकरौ कर्णयुगले
इमशाराहाराश्चलमुडुपचकञ्च कुचयोः।
तड़ित् काञ्ची मन्धरा सिचयरुचयः कालि तदयं
तवाकल्पः कल्पान्तपरमविधेयो विजयते॥

अत्र भयानको रसः समाधिरूपकाद्रूपकल्पिताकल्परामणीयकाचिप्तेन शृङ्गाराभासेन संकीर्यमाणः श्रोतुः प्रेयोरसाङ्गतां गच्छन् सङ्गच्छते। एवमियमनेकप्रकारसंसृष्टिः गुणालङ्कारसङ्करप्रभवाऽभिमन्तव्या। तत्रापि प्रधानाङ्गभावेन समकक्षतया च व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकरूपाः तिलतण्डुल-चीरजलच्छायादर्शकादयो भेदाः यथायोग्यमवगन्तव्याः। ते किं वक्तव्याः न वक्तव्याः कथमनुक्ताः गम्यन्ते उक्तेष्वेवान्तर्भावात्। तद् यथा,— अर्थोभयालङ्काराभिधाने खंवस्ते इति चर्चौ पारयति इति विभक्ति-मुद्रा, कलविङ्ककण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलम् इति पदमुद्रा च शब्दा-लङ्कारावपि संकीर्यमाणौ प्रतीयेते। एवमन्यत्रापि॥

अङ्गाङ्गिभावावस्थानं सर्वेषां समकक्षता।
इत्यलङ्कारसंसृष्टेः लक्षणीया द्वयी गतिः॥ १८८॥

तत्र अङ्गाङ्गिभावेन अवस्थानं यथा,—

आचिपन्त्यरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियम्।
कोपदण्डसमग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम्॥

अत्र अरविन्दानि मुग्धे तव मुखश्रियमाचिपन्ति इत्युपमा, कोपदण्ड-समग्राणां किमेषामस्ति दुष्करम् इति श्लेषोपसर्जनार्थान्तरन्यासः, प्रभवन्ति च अरविन्दानि कोपदण्डसमग्राणि तेन किं तेषां न किञ्चिद्-शक्यमस्ति कोपदण्डयो विजयसाधनत्वात्॥ एतेन श्लेषस्य साधनमान-भूतार्थसमर्थकत्वात् उपमायास्तु प्रस्तुतसाध्यवस्तुविशेषकत्वात् अर्थान्तर-न्यासं प्रति अङ्गभावो विज्ञायते॥ सर्वेषां समकक्षता यथा,—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि, वर्षतीवाञ्जनं नभः।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टि विफलतां गता ॥

ननु च तमसश्च नभसश्च असतश्च सम्बन्धः समत्वात् स्यात् इति कथं सर्वेषां तुल्यकक्षतया सम्बन्धोत्पत्तिः, एवं मन्यते, यदा उत्प्रेक्षोपमाद्योऽलङ्काराः विभावानुभावव्यभिचारिवर्णनापरतया रसादेरङ्गतां प्रतिपद्यन्ते, तदा भवति तेषां तुल्यकक्षता इति। तत्र लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः इति उत्प्रेक्षे, असत्पुरुषसेवेव दृष्टि विफलतां गता इति उपमा, वर्णनीयस्य तमसः उद्दीपनविभावभूतस्य समतयैवोत्कर्षप्रतिपादकत्वे प्रागभावमुपगता इति नास्ति लक्षणासुपपत्तिः इति। ननु उपमा इमास्तिस्रोऽपि कस्मात् नोच्यन्ते,इवो हि वाक्यान्तरेषु उपमाया एव दृश्यते। नैवम्; उपमानोपमेयशब्दं प्रति यत् तस्य सादृश्यार्थस्य द्योतनं इवेन क्रियते ॥ न च लिम्पति इत्यादौ उपमानमुपमेयं वास्ति, यत् सादृश्यद्योतनाय इवः प्रयुज्यते न च तिङन्तेन उपमानमस्ति; तस्य साध्यार्थाभिधायित्वेन असत्वार्थकत्वात् ॥ तदाह

सिद्धस्य हि समानार्थमुपमानं विधीयते।

तिङन्तार्थस्त्र साध्यत्वात् उपमार्थो न विद्यते॥

न च उपमायामेव इवशब्दो भवति तद् यथा,— कथमिव एतद् भविष्यति। अस्तु वा लिम्पतितमसोः उपमानोपमेयभावः तथापि तुल्यधर्मो न दृश्यते य उपमानोपमेयभावाय प्रभवति।किमन्येन लेपनमेव भवति तर्हि लिम्पतिना केन भाव्यम् न हि लेपनं लिम्पेः पृथग् भवितुमीष्टे। ननु च इह द्वयं चकास्ति, धातु लिम्पति तदर्थश्च लेपनम्। नैवं; एवं सति लिम्पतिरिव इति स्यात् न तु लिम्पतीव इति॥ अथ यथा राहोः शिरः इति भेदाभावेऽपि अवयवावयविभावः तथा इह धर्मधर्मिभावो भविष्यति। नैवं; उपमानोपमेयभावस्त्र भेदसादृश्यप्रतिपत्तिनिबन्धनत्वात्॥ सदभावेऽपि यस्तन् मनुते स कथं नोन्मत्तः स्यात्॥ तदुक्तम्।

स एव धर्मो धर्मी चेतुन्मत्तोऽपि न भाषते॥

अस्तु तर्हि तिङो यः कर्त्ता उपमानम् इति चेत् अगमूतोऽसौ क्रियापदे। कथं पुनरसौ क्रियापदे न्यग्भूतो भवति। उच्यते षडर्थाः तिङन्तेन प्रतीयन्ते—क्रिया, कालः, उपग्रहः, साधनं, सङ्ख्या, पुरुषश्च इति। तेषु क्रियाकालात्मनेपदपरस्मैपदनिमित्तानि प्रकृतिरभिधत्ते, प्रत्ययः साधनम् सङ्ख्यां पुरुषञ्च॥ एतेषान्तु क्रियार्थत्वात् क्रिया प्रधाना कालात्मनेपदनिमित्ते क्रियाविशेषणत्वेन सङ्ख्यापुरुषौ साधनविशेषणत्वेन तयोरेव न्यग् भवतः। साधनं पुनः प्रकृतिप्रत्ययार्थौ स्वार्थं सह ब्रूत इति न्यायात् प्रधानभूतमपि भूतं भव्याय उपदिश्यते इति न्यायेन क्रियासिद्धौ उत्पन्नव्यापारं परार्थं तस्यां क्रियायां न्यग्भवति। तेन अयं कर्त्ता स्वक्रिया सिद्धा वा कुतः कथं उपमानत्वेन उपमेयत्वेन वान्यदपेक्षितं लभते। एवं तर्हि, योऽङ्गानि लिम्पति तेन क्रियोपलक्षितेन कर्त्रा तुल्यं तम इति अर्थः प्रतिपत्स्यते। नैवं; क्रियोपलक्षितस्य कर्त्तुः उपमानभूतस्य शब्दन्यायबलाद् अप्रतिपत्तिः। शब्दो हि मुख्यागौणीलक्षणाभिः अर्थप्रकरणादिसम्पादितसान्निध्यादिभिस्तिसृभिरेव वृत्तिभिरर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति॥ तद्यथा, गौरित्ययं शब्दो मुख्यया वृत्त्या सास्नादिमन्तमर्थं प्रतिपादयति। स एव तिष्ठन्मूत्रत्वादिगुणसम्पदमपेक्ष्य वाहीकादौ प्रयुज्यमानो गौणीं वृत्तिमनुभवति। यदा तु मुख्यया गौण्या वा उपात्तक्रियासिद्धौ साधनभावं गन्तुं समर्थः, तदा लक्षणया स्वार्थाविनाभूतमर्थान्तरं लक्षयति। यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इति गङ्गाशब्दो विशिष्टोदकप्रवाहे निरूढाभिधानशक्तिः घोषकर्त्तृकायाः प्रतिवसनक्रियायाः अधिकरणभावं गन्तुमसमर्थः स्वार्थाविनाभूतं तटं लक्षयतीति॥ न च, एतासामिह अन्यतमाऽपि वृत्तिः संगच्छते। तथाहि लिम्पतेः क्रियावचनत्वात् न मुख्या, नापि क्रियाकर्त्रोः असादृश्येन शुक्तिकादौ रजतादिवत् तद्भावापत्तिः, क्रियागुणानां कर्त्तरि असम्भवात् वाचादिविप्रयोगाच्च न गौणी। क्रियायाश्च स्वयमेव धर्मरूपत्वात् बुद्धिः पश्यति इतिवत् अन्य-

धर्माणां अन्यत्राधिरोपणमुपचार इति न गौणीभेद उपचरितः। इवशब्दस्य च असादृश्येऽपि दर्शनात् न लक्षेत्र। यदि हि इवशब्दः सादृश्यमेव विद्योतयति, तदा लिम्पतिक्रियायाः सत्वभूतेन तमसा सादृश्यं न सम्भवतीति स्वार्थाविनाभूते कर्त्तारमाक्षिपति। न च इह लक्षणाविरुद्धलक्षणाद्योऽपि वर्त्तन्ते, यथा प्रिये जने नास्ति पुनरुक्तं, खलैरसावपि न दृश्यत एव कालैरिति। न च शब्दान्यप विलम्बित-प्रायविलम्बिनी पदार्थेत्रुत्पत्तिः प्रेक्षावद्भिराद्रियते। यद्यपि अथाचारादिभिरिदमपि स्यात्, तथापि तुल्यधर्मो मार्गणीयः तद्वदेव विप्रतिपत्तेः॥ न च इन्दुमुखादिवद् अनभिधीयमानस्यापि तुल्यगुणस्य प्रत्ययो भवतीति वाच्यम्।

यथेन्दुरिव ते वक्त्रमिति कान्तिः प्रतीयते।
तत् तथा लिम्पते लेपाद् अन्यदत्र प्रतीयते॥ १८९॥
तदुपश्लेषणार्थोऽयं लिम्पति ध्वान्तकर्त्तृकः।
वर्णनार्थश्च विद्वद्भिः उत्प्रेक्ष्यत इतीच्यताम्॥ १९०॥
मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो, नूनमित्येवमादिभिः।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैः इवशब्दोऽपि तादृशः॥ १९१॥

वाक्यावदेव प्रबन्धेषु अनौचित्यपरिहारेण गुणालङ्कारसङ्करनिवेशो भवति॥ तत्र अनौचित्यपरिहारो यथा, मायया कैकेयीदशरथाभ्यां रामः प्रलम्भितो, न मातापितृभ्यामिति निर्दोषदशरथे; राममेव योधयन् रामेण वाली निहतो न सुग्रीवमिति महावीरचरिते; रुधिरप्रियराक्षसेन दुःशासनस्य रुधिरं पीतं न भीमसेनेनेति वेणीसंहारे; दुर्वाससोऽपध्यानाद् दुष्मन्तः शकुन्तलास्वीकारं विसस्मार, न अनवस्थितानुरागतयेति शाकुन्तले; लवणप्रयुक्तराक्षसाभ्यां वासोपस्करेण सीता परित्याजिता न कैकेयीमन्थराभ्यामिति छलितरामे। किञ्च, दग्धायामपि वासवदत्तायां वैरप्रतिचिकीर्षया पद्मावती प्रयोढ़ा, अवस्थिते च समीहिते तया विना क्षणमपि न जीवामीत्यविज्ञातवासवदत्ता-

सन्निधे वत्सराजस्य अग्निप्रवेशाध्यवसाय; प्रियाहृदयगतो व्यलीकशल्यमुच्चस्थानेति तापसवत्सराजे; मरोचाच: स्वामिकार्यं साधयामीति प्रभुभक्त्या निरपराधामपि प्रेयसीं छित्वा स्वामिकार्यापेक्षयाऽहमेव एतावन्ति दिनानि जीवित:, अद्यानुष्ठितस्वामिकार्य: तामेवानुगच्छामीति प्रिवगण: न्यूहकनिर्मितां मायामयीं चितां प्रियासमक्षं प्रविवेश, साऽपि सत्प्रेमावदानदर्शनापह्नुतप्रियव्यलीकात् तद्वियोगकातरा तत्रैवात्मानं प्रतिचिक्षेप इति विक्रान्तनूद्रके, इति तदेतद्योपदानम् ॥ गुणोपादानन्तु सम्यग्गुणयोगेन संविधाने सुस्थलता, अपि च चतुर्वृत्त्यङ्गसम्पन्नमिति। चतस्रो वृत्तयो भारती आरभटी कैशिकी सात्वती चेति । तत्र,—

या वाक्प्रधाना नृपतिप्रयोज्या स्त्रीवर्जिता संस्कृतया प्रयुक्ता ।
स्वनामधेयै र्भरतप्रयोज्या सा भारती नाम भवेत्तु वृत्ति: ॥१८२॥
अवपातप्लुतलङ्घितानि छेद्यानि मायाकृतमिन्द्रजालम् ।
चित्राणि युद्धानि च तत्र वृत्तिमेतादृशीमारभटीं वदन्ति ॥१८३॥
या श्लक्ष्णनेपथ्यविशेषयुक्ता स्त्रीसङ्कुला या बहुगीतवृत्ता ।
कामोपभोगप्रचुरोपचारा तां कैशिकीवृत्तिमुदाहरन्ति ॥ १८४ ॥
या सात्त्विकेनात्मगुणेन युक्ता त्यागेन वृत्तेन समन्विता च ।
हर्षोत्कटा संहृतशोकभावा सा सात्वतीति प्रथितेह वृत्ति: ॥१८५॥

आसामङ्गानि षोडश—तेषु प्ररोचना, प्रस्तावना, वीथी, प्रहसनमिति चत्वारि भारत्यङ्गानि । तत्र वक्तव्यार्थप्रशंसापरं वच: प्ररोचना, यथा,—

जयति भुवनकारणं स्वयम्भू: जयति पुरन्दरनन्दनो मुरारि: ।
जयति गिरिसुतानिरुद्धदेहो दुरितभयापहरो हरश्च देव: ॥

प्रस्तुतवस्तूपपादनावसरसूचकं वच: प्रस्तावना ; यथा रत्नावल्यां,—

द्वीपादन्यस्मादपि मध्यादपि जलनिधे र्दिशोऽप्यन्तात् ।
आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूत: ॥

उद्घात्यकादीनामङ्गानां प्रवृत्ति: वीथी । उद्घात्यक: कथोद्घात: प्रयोगातिशय: प्रवर्तक: अवलगितमिति । तत्र उद्घातको यथा,—

को जयति जयति शर्वः केन जितं जितमनङ्गदहनेन।
त्रिपुरारिणा भगवता बालशशाङ्काङ्कितजटेन॥

कयोद्घातो यथा,—

सार्द्धं पङ्कजजन्मना सुरपतेरभ्यर्थनाया वशात्
इक्ष्वाकोः शरदिन्दुविम्बविमले वंशेऽवतीर्य स्वयम्।
निःशेषात्तपदं त्रयीपदजुषां विद्वेषिणं राक्षसं
यः पौलस्त्यमहन् स पातु भवतो रामाभिधानो हरिः॥

प्रयोगातिशयो यथा,—

अत्याहितमवतु हरेः क्ष्मामुद्धरतो वराहवपुषो वः।
शेषफणारत्नदर्पणसहस्रसंक्रान्तविम्बस्य॥

प्रवर्त्तको यथा,—

आसादितप्रकटनिर्म्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकीर्त्तिः।
उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं
रामो दशास्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः॥

अवलगितं यथा,—अमुमेव शरत्समयमाश्रित्य गीयताम्, तथाह्यस्याः
सत्पक्षा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भाः।
निपतन्ति धार्त्तराष्ट्राः कालवशान् मेदिनीपृष्ठे॥

स्वधर्म्मैकव्यवलितानां तापसादीनामुपहासपरं वचः प्रहसनम्, यथा,—
श्रमणः श्रावकबध्वाः सुरतविधौ दशति नाधरं दत्तम्।
मदिराक्षि मांसभक्षणमस्मत्समये निषिद्धमिति॥

संक्षिप्तिका, अवपातः, वस्तूत्थापनं, संस्फोटः इति चत्वारि आरभट्यङ्गानि,॥
तेषु माहेन्द्रजालनेपथ्यादिभि र्वस्तुसंक्षेपः संक्षिप्तिका यथा,—
रक्षसा मृगरूपेण वञ्चयित्वा स राघवौ।
जहार सीतां पक्षीन्द्रप्रयासक्षणविघ्नितः॥

भयादिभि र्विद्रवादिकर्म्मानुप्रवेशनिर्गमनमवपातो यथा,—

स्वगरूपं परित्यजत्र विधाय विकटं वपुः।
नीयते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयम्।

अविद्रवः सविद्रवो वा सर्वरसभावसमासो वस्तूत्थापनं यथा,—

राहोश्चन्द्रकलामिवाननचरीं दैवात् समासाद्य मे
दस्योरस्य कृपाणपातविषयादाच्छिन्दतः प्रेयसीम्।
आतङ्काद् विकलं द्रुतं करुणया विक्षोभितं विस्मयात्
क्रोधेन ज्वलितं मुदा विकसितं चेतः कथं वर्त्तताम्॥

नानाश्रयुद्धनियुद्धादिभिः ससंरम्भसंप्रहारः संस्फोटो यथा,—

स्पृष्टा येन शिरोरुहेषु पशुना पाञ्चालराजात्मजा
येनास्याः परिधानमप्यपहृतं राज्ञां गुरूणां पुरः।
यस्योरःस्थलशोणितासवमहं पातुं प्रतिज्ञातवान्
सोऽयं मद्भुजपञ्जरे निपतितः संरक्ष्यतां कौरवाः॥

नर्म, नर्मस्फिजः, नर्मस्फोटः, नर्मगर्भ इति चत्वारि कैशिक्यङ्गानि॥ तेषु स्थापितशृङ्गारं वचः विचेष्टितं वा सपरिहासं नर्म यथा,—

वयं तथा नाम यथात्थ किं वदाम्ययं त्वकस्माद् विकलः कथान्तरे।
कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः॥

प्रथमसम्भोगे नवावस्थानं सम्भोगाश्रयवाक्यादिकर्म नर्मस्फिजः यथा,—

प्राप्तासौ तपपर्वणः प्रियसुता सङ्केतखण्डे नवे
दृष्टिः सेयमनन्यदाऽस्मन्मयी गात्राणि मे सिञ्चति।
किं जानासि विनोदयिष्यति मनः सन्ततमेवाद्य मे
दुर्वातेव निवर्त्तयिष्यति न भोक्ता देवयानीं प्रति॥

आविर्भूताभिलाषानुभावयोः अकाण्डसम्भोगभङ्गः नर्मस्फोटः यथा,—

इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान् वैदर्भि पश्यानुमता मयाऽसि।
एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिः॥

कार्यहेतोः स्वरूपविधानादिप्रच्छादनं नर्मगर्भः यथा,—

अयाजिनापादधरः प्रगल्भवाक् ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा।

विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥

उत्थापकः, परिवर्त्तकः, संलापकः, संघात्यक इति चत्वारि सात्वत्यङ्गानि ॥

तेषु परस्परीभूयार्थेषु उत्थापनं उत्थापकः यथा,—

प्रहर मम तु कायं प्राक्प्रहारप्रियोऽहं
अपि तु क्षतविघाते किं विदध्याः परस्मात्।
झटिति विततवक्षद्वारभास्वत्कुठार-
प्रविघटितकठोरस्कन्धबन्धः कबन्धः ॥

प्रस्तुतार्थत्यागादन्यार्थभजनं परिवर्त्तकः यथा,—

मुनिरभिमुखतां निनीषवो याः समुपययुः कमनीयतां गुणेन।
मदनमुपदधे स एव ताभ्यो दुरधिगमा हि गतिः प्रयोजनानाम् ॥

सदपि नानावाक्यैः मिथोऽधिक्षेपः संलापकः यथा,—

कथमपि न निषिद्धो दुःखिना भीरुणा या
द्रुपदतनयपाणिस्तेन पित्रा ममाद्य।
तव भुजबलदर्पाद् ध्मायमानस्य वामः
शिरसि चरण एष न्यस्यते धारयैनम् ॥

कार्यमन्त्रानुभावदैवादिभिः संघातभेदः संघातकः यथा,—

अपश्यद्भिरिवेशानं रणान्निवदृते गणैः।
मुह्यत्येव हि कृच्छ्रेषु सम्भ्रमाधिगतं मनः ॥

चतुर इत्यनेन शास्त्रीयलौकिकव्यवहारवेदिनो नायकस्य धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यमुच्यते। उदात्त इत्यनेन शौर्यविभूत्योराभिजात्ययौवनादीनां चोत्कर्षः प्रकाश्यते। चतुर्वर्गफलं प्रबन्धं को वा न बध्नीयति इत्यनेन श्रोतृणां रामादिवद् वर्त्तितव्यं, न रावणादिवदिति विधिनिषेधनिबन्धनस्य प्रबन्धस्याभीष्टतमत्वमाख्यायते। मुखं प्रतिमुखमित्यादिना तु पश्चाङ्गं प्रबन्धशरीरमभिधीयते। तदङ्गानि च उपक्षेपपरिकरादीनि चतुःषष्टिरपि मुखादिष्वेवान्तर्भवन्ति। यतः तद्देव पञ्चसन्धिक्रमपि वाक्यं प्रबन्धव्यपदेशमासादयति। तद्यथा,—

कथमपि सतप्रत्यासत्तौ प्रिये इति मुखं, स्खलितोत्तरे इति प्रतिमुखं, विरहकृशया सत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम् इति गर्भः, असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रसादससम्भ्रम-विवलितदृशा इति विमर्षः, शून्ये गेहे समुच्छ्वसितं (सुङ्गः) इति निवर्हणम्। एतेन प्राचीनप्रबन्धार्थेऽपि एकवाक्योक्तेन प्रबन्धत्वमित्याख्यातं न भवति॥ तद्यथा,—

तुरगनिचयव्यग्रानूर्वीभिदः सगराध्वरे
कपिलमहसा रोषात् प्लुष्टानपि प्रपितामहान्।
अगणिततनूतापस्तप्त्वा तपांसि भगीरथः
भगवति तव स्पृष्टानद्भिश्चिरादुददीधरत्॥

अविनूतमसंक्षिप्तम् इत्यनेन विस्तारभीरूणां कथारसविच्छेदशङ्किनाञ्च चित्तमावर्ज्यते। अव्यान्तरैः इत्यनेन वृत्तान्तैराश्वासकादिपरिसमाप्तिरिति परिश्रान्ताः श्रोतार आश्वास्यन्ते, स्रगादिसन्निवेशादिवत् सन्दर्भे च आश्वासादयो विभाव्यन्ते। पुरोपवनेत्यादिना च देशकालपात्रसम्पदुपवर्णनात् आलम्बनोद्दीपनविभावाः कथ्यन्ते। उद्यानसलिलक्रीडाद्युपलक्षणेन कामिनीनां दिवाचेष्टाः, मधुपानं रतोत्सव इत्यनेन च रात्रिचेष्टा उच्यन्ते, विप्रलम्भा इत्यनेन चत्वारोऽपि प्रथमानुरागादयः परामृश्यन्ते। विवाहा इत्युपलक्षणेन प्रथमानुरागो, विवाहान्तो मानः, प्रेमान्तः प्रवासः, सङ्गमान्तः करुणः, प्रत्युज्जीवनान्तः प्रबन्धः कर्तव्यः इत्युपदिश्यते। मन्त्रदूतेत्यादिपुरुषकारायत्तसिद्धिसूचनेन दैवतादिनिरासात् नायकस्य सत्वोत्कर्षः प्रकाश्यते। नायर्णनं नगर्यादे र्लोपाय इत्यादिनां तु पुरुषार्थासन्नोपकारित्वेन शैलर्तुदमनचन्द्रोदयमधुपानरतोत्सवादीनां मन्त्रदूतप्रयोगाभिनायकाभ्युदयादीनाञ्च नियमेन प्रयोगः, शेषाणान्तु प्रबन्धशरीरानुरोधेन इति प्रतिपाद्यते। गुणाः प्रागुपन्यस्य नायकं तेन विद्विषाम्। निराकरणम् इत्यनेन गुणवता भाव्यं न गुणद्वेषिणेति ज्ञाप्यते। वंशवीर्य(वृत्त, १३८)श्रुतादीनि इत्यादिना पुराभिजात्यौद्धत्यशौटीर्यवीर्यादय एव ततो वर्णनीयाः प्र स्वपक्षे-

दृष्टेतयोऽन्यायप्राचरणाविनयादय इति प्रतप्रायप्रते। धिनोति न इति तु श्रयमेव पच: श्रेयानिति ग्रन्थकारेण स्वाभिप्राय: प्रकाश्यते।

इति निगदितभङ्गप्रानङ्गसर्वस्वमेतद्
विविधमपि मनोभि र्भावयन्तोऽस्य भेदम्।
तदनुभवसमुत्थानन्दसम्मीलिताचा:
परिषदि परितोषं हन्त सन्त: प्रयान्तु॥

यावन् मूर्ध्नि हिमांशुकन्दलभृति स्वर्वाहिनी धूर्जटे:
यावद् वचसि कौस्तुभस्तवकिता लक्ष्मी र्मुरद्वेषिण:।
यावच्चित्तभुवस्त्रिलोकविजयप्रौढं धनु: कौसुमं
भूयात् तावदियं कृति: कृतधियां कर्णावतंसोत्पलम्॥

इति महाराजाधिराजश्रीभोजदेवविरचिते सरस्वतीकण्ठाभरणा-
लङ्कारे रसविवेचनो नाम पञ्चम: परिच्छेद: समाप्त:।

शुभमस्तु॥

१।१८. 'अजिघ्रायकीयिषन्' छायकं कर्तुमैच्छन् ; 'सत्ति' स्वपिति ; कच्छप्रच्छशब्दौ जलाशयवाचिनौ (पा० ५।२।१३८) ; 'घरिष्यति' सेघ्यति.

२।५ 'वर्षव्याद्यो हृदपद्मफुल्लस्ततां यङ्कि रूपाणि.'

५।१५ "याभो मैथुनं ... ... पेलशब्दो मुष्कयोः प्रसिद्धः."

६।२२ "गण्डो व्रणः."

७।१८ कि० १७. ६१.

८।१२ काकं खादति क्षुधितः कूरं (भक्तं) फेस्रति (? क्षिपति) निर्भरं रुष्टः । श्वानं गृह्णाति कण्ठे रक्षायति (? निवारयति) नप्तारं स्थविरः ॥

८।१७ आवर्जत्र पीडयते (ताडयते) यथा कुक्कुरो नाम ("कुक्कुरी नाम शब्दः प्राकाश्ये" ?) मम भर्ता । प्रेक्षत राजकुलकर्मकराः, अत्र कस्य क्रन्दामि ॥

८।१९ संहतचक्रवाकयुगा विकसितकमलमृणालसंछन्ना ।
वापी वधूरिव रोचनाविलिप्तस्तना सुखयति ॥

८।२० अभिनवमनोहरविरचितवलयविभूषा विभाति नववधूः ।
कुन्दलतेव समुत्फुल्लगुच्छपरिणीयमानभ्रमरगणा ॥

१०।८ शैलसुतारुद्धार्धं मूर्धावहृभुजगशशिलेखम् ।
शीर्षपरिस्थितगङ्गं संध्याप्रणतं प्रमथनाथम् ॥

११।४ असितर्तेः शाण्डार्मनः अग्नेः तुक् अपत्यं कुमार हुतभुक्षः ।
स्तःक्षितां दिवौकसाम् ।

११।१० काव्य० १ ।

१३।२० म० । ४. ४. १४।५,८ शि० । ३. १२-३.

१४।१६ कारयित्वा चौरं ग्रामप्रधानः (देशी. २।८१) मज्जित्वा अजिमितः (घस्तुकवान्) । नक्षत्रतिथिवारान् ज्योतिष्कं प्रष्टुं चलितः ॥

"।२० विवाह्य नववधूः श्वाशुरकं (श्वशुरगृहं) दोलिकया नीयमाना रोदिति देवरस्तां संस्थापयति पार्श्वेन व्रजन् ॥

१५।५ खाद विषं पिब मूत्रं नीयसे मार्यत्रा पततु ते वज्रम्। दन्तखण्डितस्तनी छिन्न्। सुतं शपति माता ॥

१५।२१ नमत हरं रोषानलनिर्दग्धमुग्धमन्मथशरीरम्। विलुलितनितम्बनिर्गतगङ्गास्रोतसमिव हिमवन्तम् ॥

१६।१८ कोलाः खनन्ति सुस्ताः गृध्राः खादन्ति मृतकमांसानि। उलूका घ्नन्ति काकान् काका उलूकानपि वायन्ति (क्षिपन्ति)

१७।१८ सुरभिमधुपानलम्पटभ्रमरगणाबद्धमण्डलीबन्धम्। कस्य मनो नानन्दयति कूर्मपृष्ठस्थितं कमलम् ॥

"।२२ पट्टांशुकोत्तरीयेण पामरः पामर्यत्राः प्रोञ्छति। अतिगुरुककुरकुम्भीभरेण स्वेदार्द्रितं वदनम् ॥

१८।१५ श्रि०।३. ८.—"।२० घ०।१. ६.

२०।८ कु०. ५. १४.—"।१७ र०। १. १.

२२।२३ श्रि०। १४. ६६.—२४।६ वी०।. १।५५. २५।१७ अम०। १.

२६।८ वि०। २।७.—"।१५ रत्न०। २. २०.

"।२२ बा० रा०। ६. ३४.—२७।५ वाम०। २०. ६.

२७।१८ घ०. ७. १२.—२८।७ वी०। २. १४.—"।११ कु०। ६. ८.

२८।१६ वाम०। १८. २१.—२९।६ घ०। २. १३.

२९।११ वाम०. १८. १६.—३१।१५ याम०. १८. २६.

३२।१२ "नाष्ट्राः राक्षसाः".—३३।३ श्रि०। १०. ८०.

३३।८ many read खातयः for खादयः and स्फार्दे for स्पर्द्धे काव्या० ३. १११.

"।१६ श्रि०। १. ४२.—"।२१ श्रि०। १०। ६४. ३४।८. र० १३।

३४।१६ अग्राहृता अपि कवयः हरिचन्द्रहालभसुखा अपि। मण्डूकमर्कटा अपि खलु भवन्ति हरयः सर्पसिंहा अपि ॥

"।२२ मयूर: कलापे यं वहति तस्य नाम्न: सदृशनामा।
उष्णीषान् पादान्तगतो नु नक्तं यथा नौका॥
"जिअनाअ इति पाठे जितनौक इत्यर्थः"।

३५।४ कु० १. २७.

३५।११. शि०।१६. २.—"।१८. कु०।६. ३६.—३६।८. कु०।३. १६.

३७।५. वे०।१. ६. ३८।७. वी०१।३५.—"।१४. मा, मा० ५।१८.

३९।२१. 'नगेट्' (ग्)=हिमालयः; भेट्=भा+ईट्=चन्द्रः; उग्रहक् (च्)=सूर्यः; भुट् (द्रुच्)=द्रोहकारि; अप्+सद् (ह्)=जलजम्.

४१।७. "जातो इति महाराष्ट्रभाषया प्रश्नकाकु., अयं स इत्यर्थः"; 'दौसइ सच्च' दृश्यते सत्यम्; 'ए दूए किअलेउ' अनेन व्याजेन छतः, 'दूअं व्याज:'—पच्छाए इत्यपरः पाठः पश्चादेव इत्यर्थः; 'एसे सच्चु, जिवोस्सु:' एवं सत्यं जीवितः

४२।१६ शि० ।२.४४.

४४।११ यथा स्नातुमवतीर्णे आर्द्रीभूतसुखासितसंशुकाङ्गान्तम्।
तया च स्नाता भवसि त्वं स्वच्छे गोदानदीतोये॥

४६।१. 'न्यचेण' परशुरामेण सामस्तोत्रेनेति श्लेषः.

"।२१. वे० ।३. २८.—४७।३. वाम०. १५. १२.—"।८. शि० ।२. ६८.

४८।११. मा० मा०।५।३०।

"।२०. कुतो लभ्यते पथिक स्रस्तरकं (प्रस्तरं) अत्र ग्रामणीगृहे।
उन्नतपयोधरान् प्रेक्ष्य पुन र्यदि वससि तदा वस॥

४९।१४. पाणि०।२।१।५५—५०।२०.अम०।२.

५१।१३. शि०।१६।५२.—५२।२. दश०.—"।८. चौर०।११.

५४।८. शि०।२।६१.—५७।१७. श०।३।१८.

"।२०. श०।३।१८. तव न जाने हृदयं मम पुन मंदनो दिवा च रात्रिं च।
निष्कृप तपति बलवत् त्वयि युक्तमनोरथानि अङ्गानि॥

"।२३. वेणी० ३।१ मसं सानुपर्मासभारका: कुम्भसहस्रं वसाभि: सञ्चितम्।
अनिशं च पिबामि शोणितं वर्षशतं समरो भविष्यति॥

५८।१. प्रणमत प्रणयप्रकुपितगौरीचरणाग्रलग्नप्रतिबिम्बम् ।
दशसु नखदर्पणेषु एकादशतनुधरं रुद्रम् ॥

"।१४. स्मरसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामस्य गृहीतधनुषः ।
युवतिमनोमोहनसहः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥ श० ६।२.

"।१७. गृहाणानुकम्पत्र पिब दुग्धं कुतोऽस्माकं तक्रम् ।
पुत्रकमस्तके हस्तो यदि दधि जन्मन्यपि जातमासीत् ॥"

"।२१. जयति तमालीयमाना गिरितनया प्रणयिकल्पलता ।

"।२४. "प्रकट आश्चर्यं; सुभटो मनोहर"; 'कोइलो लवइ' कोकिलो लपति ; वाइ च—वाति च ; "निवारय वारकम्शून्यः ; अला आगतः ; जाङ्कदा यामः ;" कथं कार्यम्.

५८।६. "गोसे—प्रभाते , सिरिञ्छिरिञ्छोली—कमलरजःपङ्क्तिः ;
सञ्ज—अल्पसरः ; तूहे—(तोये) ; विवछिद्रा—प्रसारिता."

"।१०. मुग्धे ग्रहणकं (रत्नमूल्यम्) गृहाण त्वं धारय मुद्रां निजे हस्ते।
निश्चयः सुन्दरि तवोपरि मम सुरतस्पृहाऽस्ति ॥

६०।२२ र० । ८ । ६७.

६१।१८ कि० । १२ । १.—"।१२ कि० । २।१.—"।१८ वाम० । ६. ४.

"।१९ काद०.—"।२२ मा० मा० । ३. १६.

६२।१ मा० मा० । २. ११.—"।२२ कु० । ५ । ४.

६३।२१ वाम०.—६४।३१ वे० । ३. २८.—६६।२ मेघ० ।२. ४९.

६८।२ उ० । १ । ८.—२३. शि० २. ४०.

६९।५ श० ४ । १९.—७१।१९ तमङ्कः वल्मीकप्रान्तः, छे० ४।७७.

७२।१ शि० । ४. १०.—"।४ मेघ० । १. ५.—"।२५ शि० । २।१६.

७३।६ विक्र० । २ । ३—"।२५ म० ना० । ३. ५.

७४।१९ शुष्येव जानाति शुकप्रलपितानि कीरसंलापिनी ।
कीरभाषा सुख सा न खलु रेऽह्न षट्पदौ ॥ कण्ठक्ष-कुन्त-कीर-पुष-वाभाषाः शुकनामानि ।

७५।१५ कु० ६. ३.—७६।७ विक्र० ४ । ३२.

७६।१२ एकस्मिन्नप्यि श्रावण: अन्यस्मिन् भाद्रपदः

माधवो मत्तीतलखसरे गण्डस्थले भरत् ।

अङ्गे ग्रीष्मः सुखासिका तिलवने मार्गशीर्षः

मुग्धाया सुखपङ्कजसरसि आवासित: शिशिरः ॥

७७।१६ अत्यन्तरमणीयम् अस्माकं ग्रामसत्र मण्डनीभूतम् ।

लूनं तिलवाटीसदृशं शिशिरेण समवृजिनीपण्डम् ॥

७८।१४ विक्र० । ४ । ४४.

७९।१५ एतावन्मात्रस्तनी एतावन्मात्राभ्यामक्षिपत्राभ्याम् ।

एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैः दिवसैः ॥

८०।१४ वे० । ३।५.—८२।१२ शि० । ४ । ९.—"।१५ कि० ।५। ७।

"।१८ कि० । ५ । २.—"।२४ भ० । १० । ११.

८३।३ तीर्थेन रजसा तनुः तन्वी । द्रुमयो: दावाशयित्र्योः रमे लावण्याकर ।

"।५ सीमासी सीमायामासनशील: ; परिसरसरणौ प्रान्तमार्गे ।

८३।१० विभत् + आमन्त्त + सारस ; सारसे सर:सम्बन्धिनि ; कुरुते कुत्सितरुते ।

"।१४ काव्या० । ३ । ११.—"।१७ शि० । ६ । ४ ।

"।२० कि० । १५ । ३.—"।२५ शि० । ६ । ३ ।

८४।२ सभा: सद्दीप्ति: । "।५ काव्या० ।३।३६ ।

"।८ कावरा० ।३।३९.—"।११ कावरा० ।३।४२ ।

"।१५ काश्चि (२)—'केन पानीयेन अश्नशीला' ; १८. मदनदारुण› मदनकाष्ठसत्र ; छदा + पश्यत् ।

"।२१ कावरा० ।३।४१.—"।२४ भ० । १० । १५ ।

८५।१ शि० ।४।३६.—"।४ भ० । १० । १७ ।

"।१२ कावरा० ।३।२६.—"।२० शि० ।४।६० ।

८६।६ भ० ।१०। ६.—"।८ काव्या० ।३।४५.—"।१८ काव्या० ।३।४० ।

८७।१३ विगतं पथिगमनम्, ललितं भ्रष्टम् ; भ्रमदा हर्षशून्याः ; भ्रामहला भ्राधिग्रताः ; भरणं संग्रामवर्जितम् ; समयात् दैवात्.

"।१८ धवो वृक्षविशेषः ; विः पक्षी ; भ्रना स्त्री ; नौ भावयोः भ्रवन्धं भवुम् ; छितं तनोतीति छिततना ; भ्रनाननेन सुखशून्येन स्वेन भ्रात्मना स्वमाना शब्दायमाना ।

८७।२५ मत्+एनसा ; न+ह्रयते ।

८८।४ काव्या० ।३।४८.—"।१६ कि० । ५ । २७ ।

"।२३ शि० । ४ । १२ ।

८८।८ हे जयन्ति ये ते देवं सदा नमस्यन्ति ते जयन्ति । हे भवानि भ्रतः भवान्यतः भवं विना सदादेवं (सत्+भ्रादा=भ्रद्दयं+देवा=वेदा) भ्रनं प्राणान् भ्रस्यन्ति ॥

८६।१४ लोकानाम् भ्राधीन् ईरयति दूरीकरोतीति लोकाधीरा ; स+इना=सेनापतिसहिता भ्रसन्ना भ्रवसादरहिता सन्ना वा भ्रासन्ना निकटवर्तिनी भ्रारं भ्ररिसमूहम् ।

६०।४ काव्या० ।३।७२.—"।१४ शि० ।६।२० ।

"।१८ काव्या० ।३।५७ । २२ । एणनेता हरिणनयना ।

"।२५ काव्या० ।३।६२ । ६१।३ काव्या० ।३।५८.—६१।६ "।३।५८ ।

६१।८ भ्रसि+कालिम+भ्रालया ; स्वानमा सुखेन भ्रानम्या का तया उपगीतया भ्रलिमालया कान्तं न नमति ।

"।१४ पतत्रिकूटाः पक्षिसङ्घाः ; भ्रनेकपाः हस्तिनःतेषाम् भ्रदभ्रमदभ्राः उत्कटमदभराः भ्रालाः रेखाः यस्मिन् तम् ।

"।१७ कि० ।१५।५० । "।२० काव्या० ।३।५६ ।

६२।१ स+भास+माना ; स+इसा ; पराग (कालुष्य)+भ्रगं ; सभा+भ्रसमाना ; स+भासमाना ; स+भा+समाना ; सहसा (मार्गशीर्ष)+पराग+भ्रत् ; सह+सा ; भ्रपर+भ्रगात् (पर्वतात्) सहसा परागात् ।

२३।४ (1) मवण (वनं प्रति), अदभ्र + मद + चलत् + वि (पक्षि) + पराजित + मूढ (बाल) + विं, अलं, अद्रि + तत + रङ्गम् (स्थानं) विरसं (रसाहीनं), सदा + तिमि + श्रितं, प्रतीतेन प्रख्यातेन शिखिना चरितेन भक्षितेन वनं जलं यस्य तत्।

(2) मवण + मद + भ्रमत् + अचल + द्विप + राजितं, उद् + विमल + मण्डित + तरङ्गं, विरसं (लवणं), सत् + आति — (पक्षिविशेषः) + मिश्रितं, अ + चुम्रत + धाम, प्रतीतैः प्रत्यागतैः शिखिभिः मयूरैः चरितवनम्।

"।७ काव्या० ।३।७१.—८६।१३ कु० ।५।२४.—"।२२ कु० ।५।८।

८७।२ कु० । ५ । ५५.—८८।१८ शि० । ४ । १४।

१०१।१३ आसन्दता (व्याप्तवता) नभो मही च तडिद्भ्रमापितदिशा कुन्द्रभिगम्भीररवं वृन्द्भितमम्बुवाहेन ॥

"।१८ माप्ताश्च शीकराहतधातुशिलाजलनिपक्षराजितजलजम्। सश्च निर्भरमहसितदरीमुखनिर्मथितमदिरामोदम् ॥ रावण० ५६। निक्रान्त— निष्क्रान्त for निम्नच्छिन्न in some.

"।२२ शि० ।४।२३.—१०५।३ र० ।७।२५.—१०७।१६ र० ।१८।१।

१०८।१८ कर्पू० २।११. परं जप्रोत्स्ना उष्णा गरलसदृशश्चन्दनरसः, क्षतधारो हारो मलयपवना देहतपनाः। मृणाली वाणाली ज्वलति च जलार्द्रा तनुलता, वरिष्ठा यद् दृष्टा कमलवदना सा सुनयना ॥

१०८।२४ पारासिन्धू नदीभेदौ।

१०९।१४ धूमायते धूमकलुषे ज्वलति ज्वलदात्तप्रस्तजीवाबन्धे। प्रतिरवप्रतिपूर्णदिशि रसति रसच्छिखरे धनुषि नभस्तलम् ॥ रावण० ५। १८ चात्तहन्त for आत्तहत्य।

११०।१३ कि० ८। २६।

११३।१२ उद्‌धे येमसा यशः धैर्यं धैर्येण गुरुतया गुरुताम्। रामः स्थित्यापि स्थितिं भणति रवैश्च च रवं समभिकामन् ॥ रावण० ४।४३।

११४।१२ दशकु० । १.—"।१८ र० ।८।३९.—११५।१८ मा० मा० ५।१०।

११६।१० शि० १८।३.—"।१३। काव्या० ।३।८३.—"।१६ शि०।१८।६६।

"।१८ कि०। १५। १४।

"।२२ कः, खगौघम् अश्नतीति खगौघक्, न चित्तं छिनत्तीति चिच्छ ओजो यस्य सः, भ्रमति अत्तीति भ्रान्, श्वः, भटौघाम् भटानाम् बाधकानां ईट् ईश्वरः, अडंडपः अचपलः, तथा उद्धीन् यक्षर्व पूज्यामास ? अभीः, मयः, अरिलां भवच्छे दनीनाम् आशिषां सङ्गः।

११७।३ सामधामधनिनां धाम्न: तेजसः साधिका। अपपापान् निष्पापान् पाति।

११८।७, १८, २२, २५ काव्या०। ३।८१—८६—८५—८४।

"।१३ इनः ईश्वरः ; ईजः कामः ; इला पृथिवी ; ऐदः कुवेरः।

"।२३ हे सारसङ्गे निशीथाभिसरणसाहसिक सासवा आस्वादितमदिरा सारङ्गोमा उत्कृष्टरोमाञ्चशालिनी, सहसा हाससहिता त्वा त्वामेति ॥

१२०।८ "गीर्वाणसुभटः कश्चिद् युयुत्सुर्दैत्यसेनया।

सत्कालक्षतसान्निध्यां मायादेवीमपूजयत् ॥

व्याजो माया, दैव वागभिधानं यस्याः सा माया मत्यं रक्षाऽस्तु। रातं दत्तमवद्यं दोषबहुलमधिराजत्रमवद्या आधयो यत्र तादृशं वा राजंत्र, यस्याः सा विशिष्टं सरणं विसरस्तं राति प्रयच्छति स रसोऽर्थाद् वीरस्तं वेत्ति या, छायायां भूमावपकारः पुत्रकलत्रादिरूपो यस्या इति गमकत्वाद् बहुव्रीहिः राका पूर्णिमा हादशवर्षदेशीयकन्यारूपा या, पत्त्राभः शरीरसंलग्नः शेषः सर्पो यस्याः, नयनं नीतिं नयति यन् नयनं इति ज्ञानं तदेव स्वमात्मा यस्याः, खे व्योम्नि यातीति खया। सव्यो मारो मारणं कामो वा यस्याः सा। रामा रमणीया स्त्रीरूपा वा, व्यस्तं विनाशितं स्थिरत्वं यया, तुहिनं नयति प्रापयतीति नयते डेप्रत्यये तुहिननश्चन्द्रस्तस्य नैवितु जटाजूटे बन्धयितुः परमेश्वरस्य श्रीः शक्तिरूपा। कं सुखं राति ददातीति करस्तस्य धारभूता दत्तवक्षो या खड्गादिधारेव धारा क्षेत्री, राधेति देया: पौराणिकं नाम, ममेत्यव्ययं भावप्रधानं शिवसमत्वं मान्ति

परिच्छिन्दन्ति ये वशिन: योगिन: तेषामपि व्यालविद्यां वयिविद्यां अवतारयतीति या सा'।

१२०।२३. अचीणेन गवा दर्पेण, गवि वाचि।

१२१।५. सारा श्रेष्ठा, भियं गतानां गणानाम् आरवो यत्र सा, नावेधा परै: अप्रतिषेधा, वरितारिका आहूत: त:

" । ८ कि० १५ । २२

" । १२ वाहना सेना, अनमा नतिशून्या, साराजौ श्रेष्ठसंग्रामे, मानासे परेषां मानचेपके। राजेभा राजहस्तिन:, भारिणां स्वाम्यर्पितसमरभाराणामुचितचेष्टावतां जनानां ध्वनि यत्रेति क्रियाविशेषणम् ॥

१२१।१५ तत: मानवज: आरास: आरवो यत्र।

" । १८ लासे हतेत्र, राङ्कमलीमसा श्यामा, आलालि लालिता।

" । २१ " कलिला गीतादिकरणपटु:, सालाली हचपंक्ति:, सरकेण मधुना अलसा, श्यामाङ्गी, मधुरालापा, सेला स्यादुत्तमा नारीति देशीयकोष:, सह दूरया मदिरया वर्तते इति वा रलयो: सावर्ण्यात्। अला भूषयित्री उर्वधवेति सम्बोधनं रेहद् राजते."

१२२।१ सु + काल + वाला (= केशा,) कान्तिल = कान्तिप्रद, सस्ता आत्मसम्पद् युक्ता, दर्पिका अभिमानात्मकश्टङ्गारवती।

१२२। ११ कि० १५ । २७ " । १४ कि० १५ । २५

" । २२ करै: किरणैरासञ्जयतीति, वनात्मक जलरूप चन्द्र, कालास्वनुरागं संधाय लचा, अन्त:स्वच्छतया दृश्यनभोमागनेमिमद् वलथाकारोल्लेखिनो ममागौरीं श्यामां शङ्कां (अपनय।) 'वशेषं' अधीनशङ्करमिति क्रियाविशेषणम् ॥

१२३।८ न वस्यतीति यवसा, असन्दनेन स्थिरेणेनसा कस्मषेण शमिता विक्लवीभूतां, भगवन्तमिता सङ्गता।

१२३।१४ अनकाङ्क लोकगिरश्चिङ्गभूत, न न गांमिकर किन्तु विशयर-

किरणमेव, जरितानां परिणतानामनारमणं, समस्तां बलङ्गानीं सन्ततंध्यापारेणोत्कृष्टम् ॥

१२४।३ हे देवमुख वक्त्रे, अनर्घधनीयमाणनं समुद्रमिव नर्दनं कोलाहलकर्तारम् ।

" । १२ असमा असाधारणी आसिका स्थितिः यस्याः, अमा — सह ।

१२५।३ दूरीरं दूरमपनेयम्, वृत्रसदनाः देवाः, अरतमविश्रान्तम् ॥ नन्दिना नता उमा गौरी, अन्यदपूर्वं धाम तेजो यस्याः ॥

" । १३ सदे उपवने सभयवध्वा खण्डनागिरां निर्भर्त्सनवचसामविषयः ॥

१२५।२४ रदं नामकम् ।

१२६।४ सन्दां — विपुलां, उल्लाघो नीरोगः, देवौजसां राज्ञां खण्डयित्री ईहा चेष्टा यत्र तादृशे ॥

" । ८ चन्द्रः कन्दर्पमित्रं विरहरणसफलो हारितारामबन्धः

स्वच्छन्दो वन्दनीयः कुवलयदलनः शङ्करे मेलिकारी ।

कन्दोट्टोल्लासलासी जयति शिवशिखामण्डनीभूतखण्डः

दत्तज्योत्स्नाजलौघो विद्दितनिजरतिं विभ्रमाणां बलेन ॥

१२६।२० नता दिव्या देवा यस्मै, असद् अविद्यमानमरिचक्रं यस्य, (ततः कर्मधारयः) ; शुभानां साम्नां लसनेन भासनशीलाय ; भानि नक्षत्राण्यावरितुं शीलं यस्येति भवारि खं तत् पूरयति तस्मै ; शुभस्तार उच्छ्रितो यो रयो वेगो गमनं तेन भाविने ॥

१२७।४ " लटभं मनोज्ञं ललितं विलासो यस्याः सा."

१२८।१ द्यौः (स्तृ) ; जूः (ज्वर्) ; मूः (मुर्छ्) ; तूः (त्वर्) ; मा (माङ् माने शब्दे च) ; का (also क + अन्) ; अमा — (अलक्ष्मीः, also सह) ; सा (सन्) ; सा या (also साऽया) ; मा (मेङ् प्रणिदाने) ; मे नौः (also मेऽमे:) (न — द्यौ — द्विवचन) ; विष्णो भाव इति वा अत्वं ;" मे वे से सम्बोधनानि.

१३१।२५ अम० ६८ ।

१३५।११ यदि देवरेण भणिता खड्गं गृहीत्वा राजकुलं व्रज।
तत् किं सेवकवध्वा हसित्वावलोकितं शयनम् ॥

१३६।१८ कः स योजनबाहुः को दण्डानां हे सहस्रे ॥

१३८।३ मि० । १ । ४६

" । १९ भद्रं भवतु सरस्वत्याः कवयो नन्दन्तु व्यासादयः
अन्येषामपि परं प्रवर्ततां वरा वाणी छेकप्रिया।
वच्छोमी तथा मागधी स्फुरतु नः सा किं च पञ्चालिका
रीतिं विलिखन्तु काव्यकुशला ज्योत्स्नां चकोरा इव ॥ कर्पू० १ ।

१३९।१ उ० । १ । १

" ।८ पदपीडितमहिषासुरदेहैः भुवनभयलावकाश्लिखैः ।
सुरसुखदाट्टवलितधवलाचैः जयति सहासं वदनं महालक्ष्म्याः ॥

" । १४ मृगवधनिमित्तनिर्गतमृगेन्द्रशून्यां गुहां निरूप्य।
लब्धावसरो गृहीत्वा मौक्तिकानि गतो व्याधः ॥

" ।२२ उच्चा पालिः प्रियः पथा याति, प्रेक्षे हसं भवति यदि लोचनवान् ॥

१४०।१ सुतवधव्यतिकरं निशम्य दारुणरोषविस्पष्टप्रहाररुधिरारुणः ।
ज्वलितो जायते नरो रिपुसन्तापनोऽनलसदृशो यदि भवति महारणः ॥

" । ५ निशम्य पश्चात् तुरगरवं शूकरी हिंसार्थं हसति ।
निजकान्तं दंष्ट्रायुगलेन पुनः पुनर्न च दशति ॥

" ।९ बिभेषि हरिमुखि अपि भव मां च गले गृहाण सदा ।
क्रन्दति रिष्टासुरमारितः कण्ठवलितो न पतिः ॥

" । १३ चन्दनधूसरमाकुलितलोचनं हासपराङ्मुखं निश्वाससङ्क्षोभितम् ।
दुर्मनसां दुर्मनस्कं संक्रामितमण्डनं मानिन्याननं किं तव करस्थितम् ॥

१४०।२१ अयि दुर्मनस्क दुर्मनस्क अद्य किं नो पृच्छामि त्वाम् ।
न जीव्यते येन विलासः परिक्षियते किमिति जनः ॥

१४१।१२ मां० । मा०.२।३६, "।१९ वी० । १ । ३५, " । २५ मा० मा० । ५ । २८, १४२।५ मा० मा० ।१०। ८, १४३।८ कु० ।३। ७० ।

" । २० स्तनपिष्टधूसरस्तनि मधुमदताम्राचि कुवलयाभरणे ।
कस्य कृते चूतमञ्जरि पुत्रि त्वया मण्डितो ग्रामः ॥
" । २५ शि० । ५ । १५
१४४।६ सखिभिर्भण्यमाना स्तने लग्नं कुसुम्भपुष्पमिति ।
मुग्धवधूर्हसते प्रस्फोटयन्ती नखपदानि ॥
१४६।१७ कु० । १ । ३१
" । २३ नमत अविच्छितनतुङ्गम् अप्रसारितावितृतम् अनवनतगभीरम् ।
अप्रलघुकपरिश्लक्ष्णमज्ञातपरमार्थप्रकटं मधुमथनम् ॥ रावण० १. पाठे वर्धित for अविट्ठिअ ।
१४७।८ कु० । १ । १० ; १४८।८ श० । ६। ३४ । १४८।५ र० ६।१२ ।
१४८। १५ शि० ११।७०, १५०।६. कि० १५।२८, "।१२ कु० ।२। ४६ ।
१५२।४ र० ।१८।४८, "।८ र० ।४। ४ ।
१५३ । ५ नाम० ३० ; १५४।२ मे० । २ । ७ ।
१५५।२ पीनस्तनदुर्ग्राह्यं यस्य भुजयन्त्रनिष्ठुरपरिगृहीतम् ।
रिष्टस्य विषमवलितकण्ठं दुःखेन जीवितमतिक्रान्तम् ॥ रावण० ३ ।
" । १३ र० । ६ । १२, " १८ र० । ६ । ८१
१५६ ।५ व्याहृता प्रतिवचनं न ददाति रुष्यति एकैकस्मिन् ।
आर्या वज्रेण विना प्रदीप्यमाने नदीकच्छे ॥
"११ श्यामायाः श्यामलतया अर्धाचिप्रलोकमुखशोभा ।
जम्बूदलकृतकर्णावतंसः भ्रमति हलिकपुत्रः ॥
" १७ कि० । ८ । १४
१५७।१० मौढ्मल्लिकानां यत् यत् सुशिक्षितं तद् रतये सुखयति ।
यद् यदशिचितं नववधूनां तत् तद् रतिं ददाति ॥
१५८।७ र० । १२। ४५, "। २१ मे० । १। ४७ ।
१६०।४ कि० १६। २३, "।८ मे० । १ । २३
"।१७ मे० । १ । ५२॥

१६१।६ मे० । २ । ३४ "।१८ कु० । १ । ४२ ।

"। २४ उद्धर्षः पिबति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिश्चिरं पथिकः ।
प्रपापालिकाऽपि तथा तथा धारां तनुमपि तनूकरोति ॥

१६२।५ गोदाविषमावतारच्छलेन आत्मा उरसि अस्य मुक्तः ।
अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमुपगूढा ॥

"। ३५ शि० । १।२२, १६३।८ शि० ।११।६४ ।

१६३।१६ यस्तस्याः अधररागः रात्रौ उद्वासितः प्रियतमेन ।
स एव दृश्यते प्रभाते सपत्नीनयनेषु संक्रान्तः ॥

"। २१ कि० ।७। ३५, १६४।८ कि० । ८।६० ।

१६५।१८ सु० । १ । २१

१६६।७ न पुन र्वरकोदण्डदण्डके पुत्रि मानुषेऽपि एवमेव ।
गुणवर्जिते न जायते वंशोत्पन्नेऽपि टङ्कारः ॥

१७०।५ कि० ।२। ५४, १७१।२ मा० मा० । १ । ३५

"।१२ मोहविरमे सरोषं स्थूलस्तनमण्डले सुरवधूनाम् ।
येन करिकुम्भसम्भावनया दृष्टिः परिस्थापिता ॥

१७२।३ हसितं सहस्ततालं मुग्धवटमुपगतैः ।
पथिकैः पत्रफलसदृशे उड्डीने शुकव्राते ॥

"।१८ स मुग्धमृगो मृगतृष्णिकाभिः तथा दूनो हताशाभिः ।
यथा सद्भावमयीनामपि नदीनां पराङ्मुखो जातः ॥

"।२३ वि० ४।६६, १७३।५ शि० ।३ ।५१, १७४।२ वि० ।४ ।.१७ ।
१७५।१६ वि० ।१।८, १७५।२४ श०।२।१०, १७६।५ मे० । १ । १४ ।
१७६।१२ कि० ।१८।८, "।१७ कि० । १६।१८, १७८।१८ श० ।६। ७ ।
१७८।२३ उ० । २।२७, १७९।५ श० ।६।२३, "।१५ उ० ।३। २८ ।

"।२४ गृहाण प्रलोकय इमं विकसितवदना प्रियस्य अर्पयति ।
गृहिणी सुतं तस्य प्रथमोद्भिन्नदन्तयुगलाङ्कितवदनम् ॥

१८०।४ सालोक एव सूर्ये गृहिणी गृहस्वामिनः गृहीत्वा ।

अनिच्छतोऽपि पादौ धावयति हसन्ती श्वशुरः ॥

१८०।१० शालिवनगोपिकाया (?) उड्डीयमानाः कीरवातान् ।
सर्वाङ्गसुन्दर्या अपि पथिका अक्षिणी प्रेषन्ते ॥

१८०।१८ गोदावस्थितं प्रेक्ष्य यत् न गृहपतिसुतं हलिकस्नुषा ।
आरब्धा उत्तरितुं दुःखोत्तारया पदव्या ॥

१८१।२१ ग्रि० ।१०।३, १८२।१ ग्रि० ।१०।१७, " ।१३ कि० ।१३। ३० ।

१८४।८ मा० मा० ।३।४, "।२१ कु०।५।८३, १८६।३ वी०।१। ४५ ।

१८७।२३ कि० ।१०।७ ।

१९१।१ स्वर्गमपारिजातं कौस्तुभलक्ष्मीविरहितं मधुमथनस्य उरः ।
स्मरामि मथनपुरतः अमुग्धचन्द्रं हरजटाप्राग्भारम् ॥ रावण ४।२०

१९१।४ र०।८। ६६, "।१६ म० ।१। २७, १९२।४ मा० मा० । १०।१२ ।

१९२।७ ग्रि०।१४। १५, "।१० कि०।३।५ ।

१९३।२० चन्द्रसदृशं मुखमस्या अमृतसदृशश्च मुखरसः ।
सकचग्रहरसोज्ज्वलचुम्बनं कस्य सदृशं मन्यसे ॥

१९४।२ कमलकरा रम्भोरुः कुवलयनयना मृगाङ्कवदना सा ।
कथं नु नवचम्पकाङ्गी मृणालबाहुरपि आतपतीव ॥

१९७।८ र० ।३।६०, "।१५ कु० ।१।२५, १९८।२ ग्रि० ।१६ । ५२ ।

१९९।४ श्रोभेव लक्ष्मणमुखं वनमालेव विकटं हरिपतेरुरः । कीर्तिरिव पवनतनयम् आज्ञेव बलानि अस्य विलगति दृष्टिः ॥ राव०० १।४८ ।

२००।१९ ग्रि० ।३। ८ ।

२०२।८ व्यवसायरविप्रदोषो रोषगजेन्द्रदृढशृङ्खलाप्रतिबन्धः । कथं कथमपि दाशरथे र्जयकेशरिपञ्जरो गतो घनसमयः ॥ राव० १४ ।

२०५।३ प्रस्फुरितोष्ठदलं सतृष्णविगलितरुधिरमधुविच्छायम् ।
उत्खुडितकण्ठनालं पतितं स्फुटदशनकेशरं मुखकमलम् ॥

"।१३ स कुम्भकर्णमतिवचनदण्डपरिघट्टितामर्षघोरविषः ।
गलितांशुकनिर्मोको जातो भीषणतरो दशाननभुजगः ॥

२०६।१७ शोभते विद्युत्किरणो गगनसमुद्रे रजनिवेलालग्नः। तारामौक्तिकप्रसरः स्फुटविघटितमेघशुक्तिसमूहविमुक्तः॥ रावण० २२ संपुट for समुद्र।

"।२४ वनराजिकेशहस्ताः कुसुमायुधसुरभिसञ्चरद्ध्वजपटाः। शशिकरमुक्तैर्मेघाश्रमःप्रतिहस्ताः विद्रापयन्ति धूमोत्पीड़ाः॥

२०७।११ श० ।२।११

"।२४ रविकरकेसरनिवहं शोभते धवलाभ्रदलसहस्रपरिगतम्।
मधुमददर्शनयोग्यं पितामहोत्पत्तिपङ्कजमिव नभस्तलम्॥ रावण० १७।

२०८।७ दीर्घो दिवसभुजङ्गो रविबिम्बफणामणिप्रभं विकसन्।
अपरसमुद्रमुपगतः मुञ्चन् कञ्चकघर्मनिवहम्॥ रावण०।

"।१६ धूतमेघमधुकरा घनसमयाकर्षितावनतविमुक्ताः। नभःपादपशाखाः निजावस्थानमिव प्रतिगता दिवसाः॥ रावण० १८।

"।२३ पीनपयोधरलग्नं दिशां प्रवसज्जलदसमयवितीर्णम्।
सौभाग्यप्रथमचिह्नं प्रध्यायति सरसनखपदमिव इन्द्रधनुः॥ रावण० २१।

२०९।१६ र० ।२।६

"।२३ सकलोद्द्योतितवसुधे समस्तजीवलोकविस्तृतप्रभावे। तिष्ठति न चिरं रवाविव विधान (विभात) पतितापि मलिनता सत्पुरुषे॥

रावण० ३।३१।

२१०।२ र० ।५।३७

"।७ अव्यवच्छिन्नप्रसृतः अधिक सुद्धावति स्फुरितशूरच्छायः। उच्छ्वासः सुभगानां विषमस्खलितः महानदीनामिव स्रोतः॥ रावण० ३।१७।

सुभडाण—सुभटानां for सुहगाणं।

२१०।१४ विपर्येण इव प्रसृतः यद् यद् अभिलेढि बहलधूमोत्पीडः। श्यामलीभवति तत् तद् रुधिरमिव महोदधेर्विद्रुमरत्नम्॥ रावण० ५।५०।

"।२१ र० ।६।६७।

२११।६ नतसीमां नतच्छायं निश्चललोचनमिव प्रवसत्प्रतापम्।

आलेख्यप्रदीपानामिव निजं प्रकृतिचटुलत्वमपि विगलितम् ॥

"।२० कु० । ५।१५ ; [रावण० ११४५ ।

२१२।१६ वरिणया महानसकर्मलग्नमसिमलिनेन हस्तेन । छिन्नं मुखं हसन्ते (?) चन्द्रावस्थं गतं पत्न्या ॥

"।२० रक्तोत्पलदलशोभा तस्याश्चषके सुरभिवारुणीभरिते ।
मदताम्रे र्मनोहरप्रतिमापतिते र्लोचनैश्च लघ्वी ॥

२१३।२० श०, ११२७ । २१४।८ श०, ११२७ । २१५।११ । बा० रा० २११७

२१६।२३ कि० । ८।३५—६ ।

२१७।२२ ग्रीष्मे दावाग्निमसिमलिनानि दृश्यन्ते विन्ध्यशिखराणि ।
आशासु प्रसरत्यधिकेन ? भवन्ति नवप्रावृड्भ्राणि ॥

२१८।१ कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम् ।
सभ्रमरपद्माघ्रायिणि वारितं वामे सहस्वेदानीम् ॥

"।१० दूरपरिवृद्धरागे अवगूहति दिनकरे अपरदिशम् ।
असहमानेव किं लीयते प्रियतमप्रतप्रदूषणं दिनलक्ष्मीः ॥

२२०।१८ पल्लवितमिव करपल्लवैः प्रस्फुटितमिव नयनैः ।
फलितमिव पीनपयोधरैः आर्याया लावण्यम् ॥

"।२६ देह इव पतति दिवसः कण्ठच्छेद इव लोहितो भवति रविः ।
गलति रुधिरमिव संध्या घूर्णते केश इव शिरसि च तिमिरम् ॥

२२६।२० मा० मा० ५।१०, २२७।१८ श० २ । ५ ।

"।२६ कालाक्षरदुःशिक्षित बालक रे लग मम कण्ठे ।
द्वयोरेव नरकनिवासः समकं यदि भवति तदा भवतु ॥

२२८।२२ न मुञ्चन्ति दीर्घश्वासं न रुदन्ति न भवन्ति विरहक्लिष्टाः ।
धन्यास्ता येषां बहुवल्लभ वल्लभो न त्वम् ॥

२२३।१६ धैर्येण समं यामा हृदयेन सम मनिष्ठिता उपदेशाः ।
उत्साहेन सह भुजाः वाष्पेन समं गलन्ति र्मस्या उल्लापाः ॥
रावण० ।५।७ ।

"।११ धैर्यमिव जलसमूहं तिमिनिवहमिव सपक्षपर्वतलोकम्।
नदीस्रोतांसीव तरङ्गान् रत्नानीव गुणकगुणप्रतानि वहन्तम्॥ रावण०
२३४।१५ मा०, २।२; "।२३ वी० २।४० २३५।६ शि०। १०।३७.
· २३६।५ शि०। १०।२६। २३६।१२ कु० ५।७१.
२३७।३ मे० १।३८; "।१४ र० ११।; २३८।७ कु०। ५।८१.
२३८।१८ सत्यं गुरवो गिरयः को भणति जलाशया न गम्भीराः।
धीरैरुपमातुं तथापि खलु मम नास्ति उत्साहः॥
२३९। ५ किं जल्पितेन दशमुख जल्पितसदृशमनिर्वहन् स्वभरम्।
एतावज् जल्पित्वा सारं निधनमन्येऽपि वज्रधारासु गताः॥
"।११ चन्द्रमपि मार्गमाणः चन्द्रं त्वरमाणस्यात्मना दृशवदनम्।
किमिच्छसि कर्तुमस्याः प्लवगपते प्रियमिति विप्रियं रघुपतेः॥
"। २४ प्रचुरयुवा ग्रामः मधुमासः यौवनं पतिः स्थविरः।
भुक्तसुरा स्वाधीना असती मा भवतु किं म्रियताम्॥
२४०।५ कथं सा चीयतां मध्योऽस्याः कन्दोट्टदलसदृशाक्ष्याम्।
अक्षिभ्यां यन् न दृश्यते घनस्तनभरस्तम्भसराभ्याम्॥
" । २४ गमिताः कदम्बवाताः दृष्टं मेघान्धकारितं गगनतलम्।
सहितो गर्जितशब्दः तथापि खलु अस्याः नास्ति जीविते आशबन्धः॥
रावण०
२४१।१०° कि०। ८।३७.
"।२६ यो यस्य हृदयदयितो दुःखं ददत् अपि स सुखं ददाति।
दयितनखदूषितानामपि वर्धते स्तनानां रोमाञ्चः॥
· २४२।७ ते विरलाः सत्पुरुषा ये अभणन्तो घटन्ते कार्यलाभे (कलापे)। ·
स्तोकाः एव तेऽपि द्रुमा ये अज्ञातकुसुमनिर्गमा ददति फलम्॥ रावण०
· "।१६ म० ।३।१; २४४।१ शि०। ३।८.
"।११ व्यवसितनिवेदितार्थः स सुग्रीवेण उपगूढः॥ रावण० ४।५।
२४४।१६ पतिता च.........जनकसुता। रावण० ११।५४ द्रिor छ
· ग०५१

" ।२१ रावण० ६।८१ ।

" ।२५ धैर्यं हरति विषादो विनयं यौवनमदः अनङ्गो लज्जाम् ।
एकान्तगृहीतपक्षः किं पश्यतु यद् स्थापयति वयःपरिणामः ॥

२४५।४ मध्यस्थितधरणिधरं छिद्यमानसमुद्रमण्डलमुद्वेलम् ।
रविरथवेगविगलितं पतितमिव उत्कटाधकोटिचक्रम् ॥

" ।२६ कि० । ८।१६

२४७।२२ यथा यथा निशा समभ्येति तथा तथा वेपिततरङ्गप्रतिमापतितम्
किंकर्तव्यविमूढं वेपते हृदयमिव उदधेः शशिबिम्बम् ॥ रावण० ५।१०.

२४८।१४ उ० । १।४३ ; " । १८ र० । ६।२५ ; " ।२२ र० । ६।६१.

२४९।७ कथं कथमपि विरचयति पदं मार्गं प्रलोकयति खेदमाविशति ।
चोरवत् कविः अर्थं लब्ध्वा दुःखेन स्थानेन निर्वहति ॥

" ।१२ विकटे गगनसमुद्रे दिवसे सूर्येण मन्दरेणेव मथिते ।
नीयते मदिरेव सन्ध्या तस्या मार्गेण अमृतकलश इव शशी ॥

" ।१७ रतिक्षणालाभरणो नलिनीदलस्थगितपीवरस्तनकलशः ।
वहति प्रियसङ्गमेऽपि मदनाकल्पप्रसाधनं युवतिजनः ॥

२५२।२ मा० । ९।४.

" ।१५ नवपल्लवेषु लोलति घूर्णते विटपेषु चलति शिखरेषु ।
तिष्ठति स्तबकेषु वलते वसन्तलक्ष्मीरशोकस्य ॥

" ।२५ अनया भवदा शशी शशिनापि निशा निशया कुमुदवनम् ।
कुमुदवनेन च पुलिनं पुलिनेन च शोभते हंसकुलम् ॥

२५४।५ मे० । २।२. २५६।१०—२ कु० । ४।२५—४.

२५७।१ रतजल्पिते यशोदया ।
कृष्णमुखमर्पिताधं निभृतं हसितं व्रजवध्वा ॥

२५८।८ मद् दयिताभिधानं यस्मिन्नपाङ्गे राघवेण न लिखितम् ।
सीतापरिमर्षणेव व्यूढः सो नापि रोमाञ्चः ॥ रावण० ४१ ।

" । ११ विश्वदितरसातलेनापि विषधरपतिना अहृष्टमूलच्छेदम् ।

ग्रामाग्रतुङ्गशिखरं त्रिभुवनहरणप्रवर्धितेनापि हरिणा ॥ रावण० ८।७.

" । १८ रणदुर्जयो दशमुखः सुरा अवध्याश्च त्रिभुवनस्य इमे ।
पतति अनर्थमिति स्फुटं विभीषणेन स्फुरिताधरं निःश्वसितम् ॥

२६३।६ र०।४।१८. २७४।१५ कु०।३।६७

२७४।१० र०।७।२२ ; २४ र०।७।२३,

२७५।१ । र० ६।८० " । ६ कु०।३।६८ ; " ११ मा० मा०।१।३०.

" । २१ कु०।५।८५ ; २७७।३ मा० मा०।५।२८ ;

" । २३ अमरु० ३४.

२७८।३ विक्रीणाति माघमासे पामरो......दृष्टिं स सुर्सुरे
श्यामलायाः स्तने निदधत् ॥

" । ६ प्रकटितं सौभाग्यं ताम्रया रूपभगोष्ठमध्ये ।
दुष्टवृषभस्य शृङ्गे अक्षिपुटं कण्डूयन्त्या ॥

" । ८ पुलकं जनयन्ति दशकन्धरस्य राघवशराः शरीरे ।
जनकसुतास्पर्शप्रदग्धा इव करतला अर्द्धविमुक्ताः ॥

" ।११ उद्वहति नवतृणाङ्कुररोमाञ्चप्रसाधितान्यङ्गानि ।
प्रावृड्लक्ष्मीराः पयोधरैः परिवेष्टितो विन्ध्यः ॥

२७९।१८ श०।५।२४ ; २८०।२० उ०।२।१० ; २८२।५ कु०।३।३३.

२८२।२२ श०।४।१६ ; २८३।५ कु०।३।७३ ; " । १० श०।६।८.

२८३।१८ श०।२।१० ; २८४।१ श०।४।८.

२८४।१७ र०।६।१३ ; " । २२ श०।१।२१

२८५।१ वे०।३।४१ ; " । ६ श०।७।१८ ; " ।१२ रत्ना०।४।२१

२८६।२ कु०।६।८४ ; " ।११ । उ० ५।१४ । २८ ७।५ । वे०।१।८.

२८७।१३ । उ०।५।३५ ; २८८।३ । उ०। ३।४४ ; " ।११ श०।४।१८.

२८८।१८ मा० मा०।५।३१ ; २८९।१, कि० ८।४५.

२८९।७ सच्छाम्भा साध्यतां प्रियागमः तस्या विरहक्षिराया: ।
अत्यन्तप्रहर्षेणापि या अवस्था सा भवत्येव ॥

२८८।१४ रत्ना०। २।१३; "।२२ उ०। ३।५.

२९०।११ रत्ना०। ३।१७; "।१८ मा० मा०। ३।८।

२९१।१२ परिणीपनस्तनमर्दनसुखनिपतितस्य भवतु पथिकस्य।
अपमदूनाङ्गरतथ्यावर्तितदिवसाः सुखयन्ति ॥

"।१७। निद्रालसपूर्णमानवस्तसवलदर्धतारकालोकाः।
कामस्यापि दुर्विषहा दृष्टिनिपाताः शशिमुख्याः ॥

"।२३। अपरस्वपिति दत्तमलीपवेपणं प्रथिथिलै रङ्गैः।
निवर्तितसुरतरसानुबन्धसुखनिर्भरं स्नुषा ॥

"।२६ रत्ना०। २९५।१ उ०। ५।१७.

२९५।११ वे०। १।२१. "।२४ कि०। १५।४.

२९६।२ कु०। ५।५३; "।५, मे०। २।८६.

२९६।१२, उ०। ६।२६। "१८ प्र०। ५।३५. "।२२ मा० मा०। १।२९.

२९७६ उ०। १।३८; "।१९ र०। ७।२२।

"।२४ रन्धनकर्मनिपुणायाः (?) मांसरसरक्तपाटलसुगन्धम्।
मुखमारुतं पिबन् धूमायते शिखी न प्रज्वलति ॥

२९८।१ म०। ७।१७. "।७ उ०। १।१९. "।१३ उ०। ४।१८;
२९८।१८ कि०। १।१८. "।२१ र० १३।७२; २९९।१ र०। ८।६९.
२९९।६ उ०। ६।१८; "।१६ कि०। ८।२८. "।१८. मा० मा०। ९।५
"।२४। कु०।१।१९ ३००।११४र०। २।४५. "।१९ कु०। ३।४५।

३००।२२. धनुपीऽर्पणवस्त्ररविरचितकर्णावतंसकुप्ये घरे।
वामपुर्वी निःस्यते (?) वधूमुखे दृष्टिः ॥

३०१।१ प्रभवन्ति एव पुरुषाः महिलानां किं खलु सुभग विदितोऽसि।
अनुरागदुःखितायाः को दोषोऽभिजातः ॥

३०१।६ कु०। १।४४. "।२४ र०।८।३७.

३०२।८ मा० मा०। ३।५. ३०३।६ शि०। ५।५०।

३०३।११ प्र०। १।१९. "।२० प्र०। १।१६. "।२४ वी०। १।३०

३०४।३ वी० । ११२१. "।६ मा० मा० । ११२६ ।
"।१४ कु० । ३।५३. "।१७ कु० । ३।५४ ।
"।२० कु० । १।४२. "।२३ वि० । ९६ ; ३०५।१ मा० मा० १।३३
३०५।१० कादम्बलोचनानाम् उदंशुकप्रकटजघनानाम् ।
अवसन्नमज्जन्तीनां हसते कामो वहति चापम् ॥
"।२० अद्य मया तेन विना अनुभूत सुखानि अनिशं स्मरन्त्या ।
अभिनवमेघानां रवो निशामितो वध्यपटह इव ॥
"।२६ एकस्मिन् ग्रन्थे स्मरतिरित्यादयो विविसर्गा दृश्यन्ते ॥
३०६।१ क्षणमात्रमपि न स्फुटति अनुदिवसदत्तगुरुसन्तापा ।
प्रच्छन्नपापशङ्केव श्यामली अस्मद्‌हृदया हि ॥
"।३ एवमेवाक्षतपुण्या अप्राप्तमनोरथा विपर्स्येत ।
जनवादोऽपि न जातस्तेन समं हलिकपुत्रेण ॥
"।५ गोत्रस्खलनं श्रुत्वा अद्य मामि उत्सवदिवसे ।
वध्यमहिषस्य मालेव मण्डनमस्या न प्रतिभाति ॥
"।७ प्र० । ११३० ।
"।१५ अद्य मया गन्तव्यं घनान्धकारे तस्य सुभगस्य ।
आर्या निमीलिताक्षी पदपरिपाटिं गृहे करोति ॥
"।१० नयनाभ्यन्तरघूर्णद्वाष्पभरमन्थरया दृष्ट्या ।
पुनरुक्तप्रेक्षणीयया बालक किं यन्न भणितोऽसि ॥
३०६।२३। सर्वस्मिन्नपि दग्धे तथापि खलु हृदयस्य निर्वृतिरेव।
यत् तेन नगरदाहे हस्ताद्धस्तिं कुम्भो गृहीतः ॥
३०७।१ यद् यत् करोषि यद् यद् जल्पसि यद् यत् नियच्छसि ।
तत् तदनुशिक्षितया दीर्घो दिवसो न संपतति ॥
"।५ मा० मा० । १।२६ ; "।२० कि० । ८।५० ।
"।२३ कि० । ८।२४ ; "।२६ कि० । १०।५२ ।
३०८।८ कु० । ८।१८ ; "।१३ कु० । १।२८ ; "।१५ कि० । ८।१८ ।

"।१८ राजते प्रियपरिरम्भणप्रसारितं सुरतमन्दिरद्वारे।
चेलाञ्चलचलायमानस्थूलस्तनभरे भुजलताकमलम्॥

३०८।६ तावदेव रतिसमये महिलानां विभ्रमा विराजन्ति।
यावन् न कुवलयदलसच्छायानि मुकुलन्ति नयनानि॥

"।१५ एकं प्रहारोच्चाटं हस्तं मुखमारुतेन वीजयन्।
सोऽपि हसन्त्या मया गृहीतो द्वितीयेन कण्ठे॥

"।२१ अयि देवर किं न प्रेक्षसे आकाशं किं सुधा प्रलोकयसि।
जायाया बाहुमूले अर्धचन्द्राणां परिपाटिम्॥

३१०।१३ का०

"।१८ रत्ना०। २।१ दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा
प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं केवलमेकम्॥

"।१६ अनुप्रस्थिता न जल्पति गृहीता विस्फुरति चुम्बिता रुष्यति।
तूष्णींभूता नववधूः स्रता वराकेन दयितेन॥

३११।५ मा० मा०।८. ८; "।८ मे०।२।४४।

"।१५ र०।८।४८। "।१८ कु०।४।८।

"।२३ कदलीगर्भसदृशे ऊरू दृष्ट्वा हलिकस्नुषायाः।
उच्छलति नखाञ्जलकाङ्क्षिणः स्वेदार्द्रितकरस्य॥

३१२।२१ पाणिग्रहण एव पार्वत्या ज्ञातं सखीभिः सौभाग्यम्।
पशुपतिना वासुकिकङ्कणे अपसारिते दूरम्॥

३१२।२६ उद्वहति दयितगृहीताधरोष्ठधीयमाणरोषप्रतिरागम्।
पाण्डवसरन्मदिरं चषकमिव निजं मुखं बाला॥

३१३।१५ मे० ३।४८; "।२३। कु०।३।३४।

"।२६ कु०।३।३७। ३१४—६।कु०।३।३८—९।

३१४।१२ मध्याह्नप्रस्थितस्यापि ग्रीष्मः पथिकस्य हरति सन्तापम्।
हृदयस्थितजायासुखगङ्गजरोत्साजलप्रवाहः॥

३१५।१ अधोमुखं (टिप्पी० २१) तिष्ठति जायाशून्ये घरे हलिकपुत्रः।

उत्खिप्तनिधानानीव रमितस्थानानि प्रेक्षमाणः ॥

" । २४ । प्र० । ६।४ ।

३१५।२४ । आदरप्रणामितोष्ठमघटितनासमस्खलितनिटालम् ।
वदनभयलुप्तमुख्यास्तस्याः परिचुम्बनं स्मरामः ॥

३१६।१ । तापमपनयति न तथा चन्दनपङ्कोऽपि कामिमिथुनानाम् ।
यथा दुःसहे ग्रीष्मे अन्योन्यालिङ्गनसुखम् ॥

" ।४ । यथा यथा अस्याः परिचुम्बति मनुजभरिते निधुवने दयितः ।
अक्षिणी उपरि उपरि तथा तथा भिन्ने विगलतः ॥

" ।७ । मानद्रुमपरुषपवनस्य मामि सर्वाङ्गनिर्वृतिकरस्य ।
उपगूहनस्य भद्रं रतिताण्डवपूर्वरङ्गस्य ॥ पाडुङ्ग — नाटक for पाण्डव some.

" ।१० । श्रि० । १०।५४ ।

" । १६ । न्यासमिव सा कपोले अद्यापि तव दन्तमण्डनं बाला ।
उद्भिन्नपुलकपरिवेष्टपरिगतं रक्षति वराकी ॥

३१६ ।२१ । दन्तवर्णं कपोले कचग्राहोद्वेल्लितो धम्मिल्लः ।
परिघूर्णिता च दृष्टिः प्रियागमं साधयति वध्वाः ॥

" ।२५ । आर्यायाः नवनखक्षतनिधिरक्षणे गुरुयौवनोत्तुङ्गम् ।
प्रतिमागतनिजनयनोत्पलं चित्तं भवति स्तनपट्टम् ॥

३१७।१० । दरवेपमानोरुयुगलासु मुकुलिताक्षीषु ललितचिकुरासु ।
पुरुषायितासु कामः प्रियासु सज्जायुधो वसति ॥

" ।५ ।— १५७।१० ।

" । ११ ।— १६२ । ५ ।—

" । १४ । अद्यापि स्वेदजलार्द्रं प्रत्येति न तस्या हलिकस्नुषायाः ।
फल्गूत्सवकर्दमः यस्याः दत्तः स्तनोत्सङ्गे ॥

" ।१७ । तेन हिरण्यकुलजाया दत्तः मृदारोऽस्याः स्तनपट्टे ।
ग्रामतरुणीभिरद्यापि दिवसं परिपालिता भ्रमति ॥

"।२२। सा त्वया स्वहस्तदत्तं फलगूत्थरकर्दमं स्तनोत्सङ्गे ।
परिकुपिता इव साधयति स्वामिनी ग्रामतरुणीनाम् ॥

"।२४। यदि स न वल्लभ एव नामग्रहणेन तस्य सखि कथम् ।
भवति मुखं ते रविकरस्पर्शविसंस्थमिव तामरसम् ॥

३१८।१। स्वेदार्द्रितसर्वाङ्गी नामग्रहणेन तस्य सुभगस्य ।
दूती च प्रक्षिणुती तस्येव पराङ्गणं प्राप्ता ॥

"।३। कथं नु गता कथं दृष्टा किं भणिता किं च तेन प्रतिपन्नम् ।
एवमेव न समत्येति पुनरुक्तजल्पमानायाः ॥

"।६। वेपमानस्विन्नकराङ्गुलिपरिग्रहस्खलितलेखनीमार्गे ।
स्वस्तिरेव न समथ्येसि प्रियसखि लेखे किं लिखामः ॥

३१८।३। ग्रि० । १०६३ ।

३१८।१२। भवत्यधिकस्य जाया आमोक्षणजीवधारणरहस्यम् ।
प्रच्छन्नी भ्रमति घरं धरात् प्रियविरहसाध्वसा ॥

"।१६। किं न भणितोऽसि बालक ग्रामणीधूतया (कुपिता)
गुरुजनसमक्षम्। अनिमिषवक्र (वक्र) वलहृदनयनार्द्धदृष्टिभिः ॥

३२०।४। अमुक मा त्वं कुपिता उपगूहस्व किं मुधा प्रसादयसि ।
तव मन्युसमुत्पन्ने न मम मानेनापि न कार्यम् ॥

"।१४। समसौख्यदुःखसंवर्तितानां कालेन रूढप्रेम्णाम् ।
मिथुनानां म्रियते यत् तत् खलु जीवति इतरत् मृतं भवति ॥

"।१६। मा० । मा० ४।७।

३२०।१६। कुत्र आगतः प्रिय आर्यपुत्र आर्येण कति दिनानि भवन्ति ।
एक एतावद् भणित्वा मोहं गता बाला ॥

३२१।१२। मामि हृदयमिव पीतं तेन यूना लज्जमानायाः ।
स्नानपरिग्लानकटुकं मनुष्योत्तो जलं पिबता ॥

"।१५। सत्यं जानाति द्रष्टुं सदृशे जने युज्यते रागः ।
म्रियतां न त्वां भणिष्ये मरणमपि श्लाघनीयमस्याः ॥

कुलपालितायाः यथा तथा अधिकतरं वल्लभो भवति ॥

" ।१० घरिण्याः कर्तव्यं वत्सलं प्रियतमे कुर्वन्ति ।

अस्तार्थान्यपि जातानि झटिति शिथिलितान्यङ्गानि ॥

" ।१३ ताम्रनुखकुचाभोगा यथा यथा स्तना कौडन्ते कुमारीणाम् ।

तथा तथा लब्धावास इव मन्मथो हृदयमाविशति ॥

३३८।१९ वी० । १।२१. " ।२२ । वि० । १।१९.

३३९।११ अगणितशेषयुवा बालक अपकान्तलोकमर्यादा ।

अथ सा भ्रमति दिङ्मुखप्रसारिताक्षी तव कृतेन ॥

३३९।२५ र० । १२।८९. ३४०।१ र० । १२।५८.

३४०।३ र० । १२।७८. " । १७ मा० मा० । १० २१ ।

" ।२२ कथं न मध्य अस्याः कन्दोट्टदलपक्ष्मैः ।

प्रशिमि यौ न दृश्यते घनस्तनकावष्टम्भप्रसरैः ॥

" ।२५ र० । १५।१. ३४१।४ मत्तना० । ३।४०.

३४१।१३ वे० ।२।१६. " । २३ । मत्तना० । ?? " ।५ ;

३४२।६ वी० । ३।२४ ; " ।११ रत्ना० । ?? " ।१६ । उ० । १।३७.

३४३।८ मत्तना० । ३।५० ; " ।१३ । अमरु० । १६ ; " । २६।प्र० ।

३४४।२१ = ३३७।२८ । ३४५।१ = २१२।१६.

"।१० कस्य करः बहुपुण्यफलैकतरोस्त्वया निधीयते ।

स्तनपरिणाहे मन्मथनिधानकलश इव प्ररोहः ॥

३४६।११ तथा सा जानाति जायालोके प्रच्छन्नमविनयं कर्तुम् ।

यथा प्रथममिव लिख्यते मध्ये चरित्रवतीनाम् ॥

३४७।२ अथ सा तत्र तत्रैव वाणीरवने चुम्बतसङ्केता ।

तव दर्शनं विमार्गति प्रभ्रष्टनिधानस्थानेव ॥

" ५। एष्यति प्रिय इति निमिषमिव जागृतं यामिन्याः प्रथमार्द्धम् ।

शेषं सन्तापपरवशाया वर्षमिवापक्रान्तम् ।

"।१९ = १८०।४।   "।१५ = २१७।२२ ।

"१३। मृच्छ० ८।२१ परिदधासि लम्बदशाविशालं प्रावारकं सूत्रशतैर्युक्तम्। मांसञ्च खादितुं मया तुष्टिं कर्तुं, चुहु चुहु चुक्, चुहु चुहुसि।

३४८।४ वी० ४।११

३४९।१ उ० १। "।३२।५। र० १२।५३।८ मा० मा० ११ मा० मा० ३।१।१४। रावण० ११०।११९ गेण्हइ for घेप्पइ।

३५०।१ वीर० १०।३४; "।११ र० १०।१३;—१४ र० १३।३२. २५ र० १६।४;—२५। मा० मा० २।११। ३५१।४ कि० १४।१४; १० वीर० ५।५१; १७ म० १।२७।२० रत्ना० २।२०; २५ कु० १।५०।

३५२।२ रावण० ११।१०५; "।५ वि० २।३।; ८ कु० १०।३१. "।११। अम० १५; १९। र० ६।६७; २२ कु० ३।७५।

३५३।१-४ कु० ५।६४-८२; १५ म० ७।३२; २० र० १४।८७।

३५४।२ रावण० ६ वेपते यस्य सव्रीडं वलितुं मच्छति पुलकाचितस्तनकलसम्। प्रेमस्वभावविमुषितं द्वितीयावकाशगमनोत्सुकं वामार्धम् ॥

—२० र०।३।७०; २५ मा० ४।२१; ३५५।४ उ० १।३१ ३५७।२०—२५.२।१५।३५८।२५ वी० १।५५।

३६०।३ सरासरसारसरासा सोल्लासकमलभोजना;
ससारसरासा सारससमानकूजिता।

३६०।१७ न खलु केवलं दीपशिखासदृचैः चम्पकैः प्रतिपन्नम्।
कज्जलकार्यमपि हतमाश्नमङ्गि भ्रमरैः ॥

३६२।१६। कि० ५।३० ; ३६४।१६ वी० ५।२२।

३६६।७ उ० ६।११।; ३६७।२१ कि० ५।३३।

३६८।२१ तस्या दर्शनसुभगे प्रणयस्खलनजनितो सुधे मनोऽपरे।
रोपोऽपि हरति हृदयं मृगाङ्क इव मृगलाञ्छने नियमः ॥

३७०।७ किं गुरुजघनं भर इति भाययसः करतलास्फालिकया।
विधेः खाताङ्गुलिस्थानविभ्रमं वहति यस्याश्रितमणी ॥

"।१३ रत्ना० २।१०।

३७१।८ स्तोकायमरद्रोपं स्तोकपरिवर्तमानमङ्गर्यम् ।
भवति चिरं प्रकार्यं उभयरसायत्तविभ्रमवत्या ? सुखम् ॥

३७२।१ चोराः सभयसतृष्णं पुनः पुनः प्रेषयन्ति दृष्टीः ।
अचिरचितनिधिकलशे इव प्रौढमहिलास्तनोत्सङ्गे ॥

—।२५ र० ।११।२० ; ३७३।८ अमरु २. "।२२ मा० मा० ।५. १४.
३७४।२६ स्व० १।३१. ३७८।२३. रत्ना० । १।७. ३७९।१६
वे० ।१. ६ ; ३८०।८ वेणी० । ३।४१ ; " ।१५ । मा० मा० ।६।१ ;
२३। र० । ७।६७ ; २६ । कु० । ५।३० ; ३८१।४ वी० । ३।४८.
" ।८ कि० । १०।४ "१२ वे० ३।३५ ; " ।१७ कि० । १५।२.
३८२।६ उ० १।२३ ;

CORRECTIONS.

२।१ (ग्रं वः) ग्रन्थः ; २ (अजिज्ञाकीयिषन्) अजिज्ञायकीयिषन् ; (ग्रन्थःकम्ब-) ग्रन्थः कम्ब-। ३।४ (कृार्थत्वा) कृतार्थत्वा ; १० (दूरे) दूरे। ४।१७ (सोप्य चग्रते) सोऽपुग्रच्चग्रते ; २२ (लङ्घनेन) लङ्घने न। ५।११ (खण्डेन्दकिरीटकैटभ) खण्डेन्दुकिरीटकैटभ। ६।२२ (न्तरत्वम) न्तरत्वम्। ७।२४ (इत्यादौ) अत्र मेघानिलेन अमुना एतस्मिन्निति न संहिता विवक्षामीत्यसन्धानं विसन्धिः। मञ्जर्युन्नमगर्भासौ इत्यादौ। ८।११ (२३) २२ ; १२ (कठ्ठो) कट्ठो ; १७ (आउज्जअ) आउज्जिअ ; (कुक्कुलिणा ममज्) कुक्कुलि णाम मज्झ ; (पेक्खन्तइ) पेक्खन्तइ। ८।२४ (पश्च जना) पश्चजना। १०।८ (सिलिलेश्वम्) ससिलेश्वं ; १८ (निर्मूलयति) निर्मूलयति। ११।११ (यस्या न) यस्यान। १४।११ (सन्दिग्धार्थं) सन्दिग्धार्थं ; १७ (णक्कन्त) णक्खन्त ; २० (दोलिआ इणिज्जन्तो) दोलिआइ णिज्जन्तो ; २१ (रोअइदि अरोत) रोअइ दिअरो त्तां। १७।५ (भावात्।) भावात् ; २० पुठ्ठठिठअं) पुट्ठट्ठिअं ; २३ (उत्तरिज्जेण) उत्तरिज्जेण। २४।११ (प्रप्रभृत्) प्रप्रभृत्-। २४।२४ (नुवाणा) नुवाणा। ३०।८ (ग्यूयन्तां) अयूयन्तां। ३१।१२ (स्वगा) स्वग ; २१ (त्वदकुन्द) त्वदकुन्द,। ३२।१३ (टट) ठठ। ३४।१ (तदुचग्रते) यदुचग्रते ; १७ (कुइन्ति चरिसण्) कु होन्ति चरि सण। ३५।८ (सब्बक्ष) सब्बक्ष। ३७।२३ (जगदु) जगदुद्,। ३८।१० (॥ ११२ ॥) ॥ ; २२ (मग्नड्) मग्नड्। ४०।२० (जुगुप्सत) जुगुप्सत् ; २४ (संकीर्ण) संकीर्णं ; (वाय्यं वाक्य) वाकोवाक्य। ४१।६ (अपदं) अपदं, ; ७ (णो ज्जलदेउ) णोज्जलदेउ ; ८ (एटूए) ए टूए ; १० (सञ्जिवोम्न इत्ता) सञ्जिवोम्न, इत्ता ; १८ (गेरी) गोरी। ४२।१० (वीराङ्कत) वीराङ्कत। ४३।२१ (पादामा) पादानी- २१ (तलेन्द) तलेन्द ; २५ (मुदुग्रति) मुदुग्रति। ४४।११ (कृाउं पोइम्) पुक्राउं पोइमे ; १२ (अणाक्का) अ णाकृा। ४५।१८ (चन्दत) चन्दन। ४७। १८ (वधन्वर्य) वधत्वयप। ४८।२० (पश्यि यसम्बयरत्र) पश्यिय सत्यरत्नं ; २१ (उपग्र) संमच। (पेकृखिऊण) पेकृखिऊण ५८।१८ (रूपमकृाध्य) रूपमकृ

काव्य ; २० (विकल्पनाभिः) विकल्पकल्पनाभिः। ५५।२ (स्थामकूर्पास) स्थाम कूर्पास ; ३ (दामशोभा) दाम शोभा। ५८।४ (दिस्रो) दिस्रो ; ५ (पंचभुङ्गिओ) पंचवभङ्गिओ ; ८ (मत्थछत्थो) मत्थे छत्थो ; २१ (तनया) तणया। ५९।३ (तिविञ्छि) तिरिञ्छि ; (विचक्षिदा) विवक्षिदा ; २५ (पट् प्रकारो) पट् प्रकारो। ६०।५ (भविष्यति) भविष्यति १५ (सुच्छ) सुच्छ ; ६२।१५ (गुणन्वितास्) गुणान्वितास्। ६४।७ (पड्डिघा) पड्डिधा। ६७।८ (संहत्त्याः) संहत्याः। ६८।२० (संहत्ति) संहति ; २२ (येनाद्ययोगेन) येनाद्य योगेन ; (संहत्तिकरणादियं संहत्ति) संहतिकरणादियं संहति। ६९।२३ (भच्चा) भच्याः ; २५ (निषेधाभ्यां) निषेधाभ्यां। ७०।८ (संहत्तिः) संहतिः। ७२।१४ (वाक्यसंहत्तिः) वाक्यसंहतिः ; ७३।१९ (सुभ्रवः) सुभ्रुवः। ७४।१५ (वक्त्र) वक्त्र ; २० (सयङ्ग) स य ङ्ग ; (धिठवा चाडी) धिठवाचाडी। ७९।८ (सर्व दोमाधवः) सर्वदोमाधवः। ८१।१० (निन्दार्थं) निन्दार्थं ; १८ तणचक्ष्मजत्य) तणचक्ष्म जत्य। ८३।३ (धुकुरमे) द्रुकुरमे ; ५ (सीमासीनान) सीमासी मान ; (नोङ्गाविराजी) नोङ्गावि-राजी ; ८ (क्षतभवभवतो) क्षतभव भवतो। ८४।१८ (मदस) मदन ; २१ (प्रमत्तयां) प्रमत्तया। ८६। २१ (असुराश्रितां) असु राश्रितां। ८७।१४ (प्रमदा प्रमदा महतामहता) प्रमदाऽप्रमदाऽमहता महता ; १९ (गगना नाम सज्जज्जनाना) गगनाऽनामसज्जज्जनाऽना ; २१ (छि ततनाना नन स्वस्वनाना) छिततनाऽनानन-स्वस्वनाना ; २६ (तापिता) तापिता। ८८।१० (सत्ताय) स त्ताय ; १७ (फणवतो वतो रसपरापरा) फणवतोऽवतो रसपरा परा; (सुधाऽधि) सुधाऽधि। ८९।९ (जपन्ति ते सदादेहं) जयन्ति ते सदा देह ; (जपन्ति) जयन्ति ; १५ (सन्नासेनासारं) सन्ना सेना सारं। ९०।५ रयोह रा मानधुरा च लम्बिनः) रयोहरा मानधुरावलम्बिनः ; ९ (लङ्का कलङ्का) लङ्काऽकलङ्का। ९१।१० (स्वानमानमतिकालिमालया) स्वानमा नमति काऽलिमालया। ९२।४,५ to be repeated ; २० (स्त्रियाङ्घ्रिणा) स्त्रियाङ्घ्रिणा ; २२ (भेदेपि) भेदेऽपि। ९३।३ (तद्वृतामय) त्वद्वृतामय,५ (स्त्रेर्ज्योषिच) स्त्रे ज्योषिच। ९४।१३ (पाताल) पाताऽल ; २१ (रुद्राणी) रुद्राणी। ९९।२४ (इन्द) इन्द। १०१।१६ (विन्द) विन्दु ; १८ (पताग्र) पत्ता च ; १९ (सच्चं चोज्ज) सच्चं चोज्ज ; २३ (स्मरार्त स्वर्लोक) स्मरार्तस्वर्लोक। १०४।१३ (कूजत् कपि) कुजत्कपि। १०८।२०

(जलंहा) जलहा १०८।१५ (उम्मादिसेरसद्दरसन्तति सिहरे) उम्मादिसे रसद्द रसन्तसिहरे ; २१ (वौम्मा) वोम्मा। ११२।१२ (गवइच्चा वि गवग्घं) गवअग्घाइ गवग्घं ; १३ (तिठठिए अविठिइ) ठिइच्च वि ठिइ ; १८ (पेचते) पेचअते। ११६।७ (सदबुधैः) सद् बुधैः ; १६ (भोरौर्भू) भोरा भू ; २२ (खगौव) खगौवा ; (भाञ्जो) भाञ्चो। ११७।२ (पड़नादि) पड़ नादि ; ३ (धमनौनि) धमनी नि ; १६ (अमयेद्द्ऽ) अमयेचअ। ११८।१० (वुगुरु) दुअगुरु ; १३ (लैजैनैः) ले जैनैः ; ११९।१३ (स्मारवर) स्मारवर। १२०।१६ (सत्वं) सत्वं ; १८ (मुक्ता) मुक्ता ; २४ (स्थिर) स्थिर-२५ (गवा चौषेन) गवाऽचौषेन। १२१।१५ (साराभौ) सारा भौ ; ६ (नासेधावरि) नासेधा वरि। २० (लोम्य नापरः) लोमेअनापरः। १२२।२२ (सब्भवग्गे) सब्भ वग्गे। १२३।७ (विविड़ित) विविड़िति ; १६ (वरोऽनवरं) वरग्गे न वरं। १२४।३ (धन) धन ; १२ (समाग्गिका) समासिका। १२५।६ (नतानन्दिनो) नता नन्दिनो। १२६।२ (कंसासुर) कंसासुर ; ११ (कन्दोट्ठो) कन्दोट्टो ; १२ (जोण्हा जलोहे) जोण्हाजलोहे ; २३ (स्फुरतु) स्फुरतु। १२७।५ (सुत्याकिन्नर) सुत्या किन्नर। १२८।२५ (रुचुकुद् गन्तुं उदम्म) रुचुकुञ्जन्तुं उदम। १३०।१ (विकिसा) विकिसा ; २ (अम्मवि) उम्मवि। १३१।१८ (गौख्या) गौणी। १३२।२५ (विन्द) विन्द्। १३३।१६ (हितोयो) हितीयो। १३४।३ (विन्दभि) विन्द् भि। १३५।११ (खगाम्भे त्तण) खग्गं घेत्तूण ; १२ (सेवअ वह्नए हसि ऊण) सेव? अवह्नए हसिऊण ; (सग्रणम्) सग्गणं। १३८। ११ (लच्छिहिं) लच्छिइ ; १६ (प्रवा) प्र वा ; २२ (उच्चिउवालिघिग्र) उच्चिउ ? वालि ? पिग्र। १४०।२ (तांवगुआपल) तावगु आपल। १४२। ६ (रुड्डय) रुड्डय। १४४।६ (भम्ममाणायपाए लग्गं कुसुम्भ उप्फन्ति) भम्ममाणा यपाए लग्गं कुसुम्भपुप्फन्ति ; ७ (पाडसवैग्राइ) पाडवग्राइ १४६।२३ (धिसम्मं) विलग्गं ; २४ (परिसराप) परिसप्पइ। १४७।६ १४९।१५ (भावनाभ्यं) भावनाभ्यां। १४८।२२ (सखीमम्) सखीम्। (मूर्णन्द) पूर्णन्द ; २० (पधिः।) पधिः ; १५२।१८ (धाता) धात॰ १५२।५ (खड्ड) खड्ड। १५३।८ (ड्डनम्) ड्ड् नम्। १५४।७ (वसु स्वभावेन) वसुस्वभावेन। १५५।३ (भुरव्याघन्त णिट्ठुर) भुव्वाघन्तनिट्ठुर ; ४ (वो लौण) वोल्लीणं। १५६।५ (रूपइक्कमे सम्मि) रूपइ एक ? सम्मि। १५८।२ (धौत) धौत ; १८ (धत्ते) धत्ते ; २३ (यच्छिउ)? पच्छिउ।

१६०।१९ (संसर्पन्त्याः सदसि) संसर्पन्त्या सपदि। १६३।१६ (तीव्र) तीव्र। १६४।१३ (इत्तैव) इत्तैव। १६५।७ (उद्दीय) उद्दीय ?; १४ (तिरश्चीयइ समुच्चयश्चागइ श्वकडक्ख) तिरश्ची ?? पइ समुच्चयश्चा गइश्वकक्ख। १६६।४ (ऋजूतरै) ऋजूतरै-७ (सुतिमाणुसे) पुत्ति माणुसे ; ८ (वंसुप्पसू) वंसुप्पसू ; २२ (संहार्ये मवार्ये) संहार्यमवार्ये ; २५ ??। १६७।७ (नोपासि वक्तुं जनै-) नोपासि वक्तुं जनै- ?? १६८।११ (मे) मे-; १५ (प्रणाक) प्रणाम। १६९।१४ (वाहौ) वाहौ; १५ (वाहोः) वाहोः। १७०।२२ (रावणं) रावणः १७१।२२ (वह्रणाम्) वह्रणां। १७२।१९ (सम्भाव) सब्भाव। १७४।१८ (चङतासुविमन्त्रंरन्दे हिसो संदाणि चइ) चङतासु वि मन्त्रंरन्दे हि सो संदाणिचइ। १७६।९ (मिथ्या) मिथ्या- ; १३ (मुदे) मुहे। १७७।७ (पिश्रद सणेन) पिश्रदंसणेण ; ८ (केणकसारदूसं)-केण कसारदूसं; १३ (सम्भावविभ्भमं) सब्भावविब्भावं ; १४ (असो विजणो) असो वि जणो ; १९ (संछिअ) नंछिअ ; २५ (वहरइ) वज्ञ?रइ ; २६ (सामलगति) सामलउ ? गतिहिं। १७९।२५ (जुमलकिअं) जुमलकिअं। १८०।५ (पेच्छन्तं) पेच्छन्त ; १० (वन्तौ अपूस) वन्तोअ पूस ; १९ (उठ्ठिअं) उट्ठिअं। १८३।१ (पाट्टो) पट्टो। १८५।२४ (वचनं) वचनं। ; १८७।१० (विष्णु कामयोः) विष्णुकामयोः ; १२ (भवति।) भवति ; २० (पत्तयः।) पत्तयः ; १८८।१९ (विम्ब-) विम्ब-। २८९।११ (सामर्थ्याद्) सामर्थ्याद् ; २३ (एकध्योनुमान) एकध्योऽनुमान। १९१।२ (हरं अगपव्भारं) हरमउपव्भारं ; १९२।१८ (लङ्किया) लङ्किया। १९३।१५ (तवमैल) तवमैल ; २० (चन्द्र) चन्द ; (मुह) मुहं ; (मुहरसो) मुहरसो तिस्सा ; २१ (विस्सोसकअपाङ्करसुव्वालचुम्बणं सरिसं सा) सकअपाङ्करसुव्वलचुम्बणं कस्स सरिसं से ; २२ (मूयते) श्रूयते। १९४।३ (आतव इव) आतवइव। १९६।७ (अत) अत। १९८।२६ (ललनानाञ्च) ललनानाञ्च। १९९।४ (विमइइ विरइस्स) विमइं इरिवइस्स ; ५ (तणव्वा राघवलाइसे विलपाइ दिट्ठ) तणव्वा आणव्व वलाइ से विलग्गइ दिट्ठी। २०५।३ (विच्छउम्) विच्छउं ; ४ (फुडदसण) फुडदसण ; (कमलम्) कमलं ; १३ (घट्ठिआ) घट्ठिआ। २०६।१७ (समुद्दरसणि) समुद्दम्मि रअणि ; २० (प्रकाराणां) प्रकरणां। २०७।२४ (धवल) धवलब्भ ; (गजम्) गअं ; २५ (जोगं) जोगं ; (अलम्) अलं। २०८।

१६ (अट्ठिओ ण अ विमुक्काओ) अट्ठिओण्अ विमुक्काओ ; २३ (दिसा-णयणसत्त) दिसाण पवसन्त ; (विद्धसं) विद्धसं ; २४ (पधाअइ) पव्वा-अइ ; (क्षणम्) क्षणं । २०८।१२ (तीति र) तीतिर; (सूक्ति र) सूक्तिर; २३ (ठाइ) ठाइ ; २४ (जगदुद्द्योतन) जगदुद्द्योतन । २१०।३ (स्वादिर्भिदे) स्वाद्विभिदे ; ७ (च्छिन्ना) च्छिन्ना ; (उल्लाइफुरिअ) उल्लाइ फुरिअ ; १४ (वहल) वहल ; १६ (अत) अत । २११।६ (पिच्चल) पिच्चल ; ७ (पआइ चटुल) पइइचटुल ; १८ (कपोक्ते) कर्णोक्ते । २१२।२० (तीअ वि) तीअ ; २१ (लङ्कृआ) अलङ्कआ । २१४।२३ (दृशान्तो) दृष्टान्तो ; (दृष्टान्तोक्ति) दृष्टान्तोक्ति ; १६ (मिन्दिवरम्) मिन्दीवरम् । २१६।८ (णिअंस णो गऊणा-सुणि अ विणिअन्त) णिअंसणो गऊण सुणिअ विणिअन्ता ; ११ (दोनृच) दोण्ह ; १३ (सोऽय मनेक) सोऽयमनेक । २१७।२३ (आससुपउत्थ) आस ? पउत्थ । २१८।७ (राआत) रा आत । २१९।१ (दट्ठ ण) दट्ठूण ; २ (धाइ णिवारिअं) धाविणि वारिअं ; २१ (वलिः) वलिं । २२१।१ (सइ) संखा ; (केसकसणं) केसखण्ण । २२६।४ (मेघाप) मेघोप । २२९।४ (राधासीति) राध्योऽसीति । २३३।१० (सच) सप- । २३४।११ (क्रियाणां) क्रियायां ; ११-१२ (द्विवचनत्वमगमद्, रमणेषु । अत्र रूपं मेस साद्य च इति बहवो गुणा उत्तरपदवचनं) द्विवचनं । २३५।७ (कारण) कामण । २३८।६ (अग्ग) अग्गे ; (गओ) गआ । २४०।२१ (आघेय) आचेय ; २५ (असन्धो) आसन्धो । २४१।१ (। कथमयं न जीवति इति) कथमयं न जीवति इति ।; २४२।८ (पोअव्विअं) पोअ व्विअं ; १२ (भिज्जन्ति) भिज्जन्ति ; १४ (महाड) मेवाड । २४४।१६ (.पडिआअ हत्थ-सिठिलिअ) पडिआअ हत्थसिढिलिअ ; २१ (उन्मूलिआ ण) उन्मूलिअ ; (ता ण उज्जु अं पो सरिआ) ताणं उज्जुअं पोसरिआ ; २२ (पइ सोत्ता) पइसोत्ता ; २६ (येदेइ) ठ:वेइ । २४७।२२ (वेविद) वेविर ; २३ (वउआंइ णो) प उअइणो । २४९।७ (छेज्ज) छेत्त ? ; ८ (णिव्वड) णिव्वडइ । २५१।१५ (त्यादि पादे) त्यादिपादे । २५७।१ (इय जम्पिर) इयजम्पिर ; ८ (विं तनो) यतनो ; १० (मायोगुणा) मायो गुणा । २५८।८ (विभिअ:) प विभिअं ; ९ (उढेमि अवि) वूढो तेण वि ; १३ (वद्दिरण) वड्ढिरण । २६२।२० (निर्मलेन्द) निर्मलेन्दु । २६७।६ (क्रिया) क्रिय । २७२।८ (जाभि:) आभि: । २७६।२६ (व-) वु- । २७८।६ (पापवक्रिय)

पायड़िय । २७८।१ (तरते) त एते ; २१ (रिधक) रधिक । २८०।१३ (जयदे) जयादे ; १४ (विभानुभाव) विभावानुभाव ; २४ (वध) वध । २८१।८ (ग्रेमवाद्या-) ग्रेमवाद्या- । १३ (पलत्थ) पउत्थ; १४ (पम्ह चटुल) पम्हुत्तटुल ; २२ (गरुन्नदं) गन्नदं । २८२।१० (कलोल) कपोल ; ११ (सहस्त) सहत्त; १७ (सा हसु) साहसु ; (णिग्गआपह ग्गम्मि) णिग्गआ पहाअम्मि । २८७।१३ (स्ते न) स्ते न ; १८ (मपणम्) मर्पणम् ; २५ (भतृसन) भर्तृसन ; २६ (भ्रभङ्ग) भ्रूभङ्ग । २८० । १६ (खेदः) खेदः । २८१ । १२ (पेक्खपसुक्के णिपडिअस्स होन्ति पच्छिअस्स) पेक्खणसुक्के-क्खिपडियस्स होन्तपच्छिअस्स । २८२।१३ (भङ्गैः) भङ्गैः; १५ (अन्यासिकौ) अ-न्यासिकौ। २८३ । १८ (मन्दिराणि) मन्दिराणि । २८४ । १२ (वीभत्सोवीभ-त्स । २८५ । ८ (ननन्ति) मनन्ति ; १६ (वह्नित्य स्तृत्यादितिः) वह्नित्यस्तृत्या-दिभिः । २८६।२२ (निष्यन्द) निस्सन्द । २८७ । १२ (कन्दली) कन्दली-; २४ (मासु) मांसु ; २५ (सिढीण). सिढी ण । २८८ । ८ (जम्रा) जंग ; १८ (मभि नव) मभिनव । ३०० । १३ (हया) यथा । ३०२ । १२ (दुगादा) दुद्दरा । ३०३ । १४ (नाक्षतौनम्) नाक्षतीनाम् ३०५ । १० (उत्तंसुअ) उत्तंसुअ ; २१ (मोहणरवो) मेहाण रवो । ३०६ । १२ (सामलीमज्झ) सामली मज्झ ; ३ (मेत्रप्रकत्र) मेत्र पकत्र; ५ (मामिच्छण) मामि च्छण ; १३ (नाम) णाम ; १६ (पत्र पड़िवाड़िघरे) पत्तपड़िवाड़िं घरे १८ (रह घरम्मि) ? रहघरम्मि ; २१ (कुं) जं ; २३ (विदट्ठे) वि दट्ठे २५ (मर्द) मद्दं; २६ (खिखिरी) खिंखिरी । ३०८ । ७ (मयमन्मथ) मय मन्म-थ; १३ (वालेत्र)-वालेत्र; १८ (कमलम्) कमलं । ३०९ । ९ (च्छित्तो) छित्तो; (जणमह) जण मह; १० (डम्बरग) डम्बरणा; १३ (विमग्गान्ते) विमग्गान्तो; १८ (इन्दि हिन्दे इ) इन्दिहिं देइ; २४ (वञ्चघर) वञ्च घर; (उज्झम) उज्झ-म । ३१० । १ (सोणहाए) सोण्हाए ; १६ (वाली) वाली । ३११ । १ (कामा वणहेण) कमा वराहेण ; ४ (सनवा) स नवा ; १० (कर्तम्) कर्तुम् ; २३ (दट्ठण) दट्ठूण ; २५ (पहरच्छण) पहरच्छणं ? २६ (दर) दरं । ३१२। १० (विपक्ष मूक) विपक्षमूक ; २४ (रोस पड़िराग) रोसपड़िरागं । ३१३।१ (तम्मिए) तं मिए ; ४ (णमुणम्मि मुए विपिए) ण लुणम्मि मुए वि पिए ; ५ (पहरिहासो) पहरिसो ; १४ (आर्ष) आस ; (णाइं) णाइं । ३१४।१२ (ग्रेमच्छरिणी अविदोज्जआआइ) से मच्छरिणी

पाविदोव्व जाआइ; १५ (दिंअहेण) दिअहेण; १७ (सुइ) सुइं; २० (पओटन्त) पओट्टन्त; २१ (दिव्वबद्ध) दिव्वइ वद्ध; २५ (वंधापुड़िआ) वंधा पड़िआ; २६ (त्थणोजणअ) त्थणो जणअ। ३१५।१० (तमङ्ग मअवलभी) तमङ्गमअ वलभी। ३१६।१ (न) ण; ७ (मामिसव्वंग) मामि सव्वंग; १९ (वसट्ठिअ) व सुट्ठिअ; २० (माइ) पिअं माङ्ग; २२ (अ गाङ्ग) कअगाङ्ग; २५ (णि वि) णिवि। ३१७।१८ (ए क जुआणो) एक्कजुआणो; २४ (क्खिअणाम) क्खिअ णाम। ३१८।२ (अप्पा हेन्ती) अप्पाहेन्ती; (घरगणं) घरं गणं ३ (वअणं) वणं; ६ (सिसम करङ्कलि परि) सिसकरङ्कलिपरि; ७ (सहिलेहम्मि) सहि लेहम्मि; १९ (प्रगल्भया:) प्रगल्भाया:; २३ (ममाण) माण; २४ (नहर) णहर। ३१९।४ (विभेद:) विभेद:; ७ (भरद्द) भरद्द; १० (पउत्थ पइअ) पउत्थपइअ; १२ होन्त पहिअम्म; होन्तपहिअस्स; १३ (विरह सिहिरौआ) विरहसिहिरौआ। ३२०।१४ (यथा) यथा; १५ (मुहं होइ) मुअं होइ; २२ (सासेण) सासं ण; २३ (वसहवसहो) वसह वसहो। ३२१।५ (जिअन्ती ए) जिअन्तीए; (सहिअंअ) सहिअं अ। ३२२।१५ (वङ्कआणा णवर माण) वङ्क आण णवरमाण; १६ (पाअपड़िअ) पाअड़िअ। ३२३।१२ (पवभट्ठ) पवभट्ठ; १७ (महच्छिअइसणिसामाणं) मइच्छिअ इस णिसामाणं; (वेहव्व) वेहव्वं। ३२४। २५ (मेवाल) मेवालु। ३२७।५ (सुवुतपत्ति) सुवुतपत्ति-; २० (वरोआ) वराआ ३३१। २४ (नन्तर) नन्तर-। ३३४। १७ (सुअ) सुअं; २३ (धाविजणसउमएण) धाविऊण सउमएण; २४ (हम्म चिक्खिसं) हत्थच्चिक्खिसं। ३३५। १७ (पाम्मि) पम्मि; २६ (जा वंपड़) जावपड़। ३३६।१२ (अम्मो) अणो; २४ (पड़ो) पड़ो। ३३८। १ (विणहाण वन्धे) वि णेहाणवन्ध; ९ (आहायो) आहार्यो; ११ (गन्तिसिद्धि) भक्ति सिद्धि। ३३९।५ (वि सा सुरूआ विआ) विसासुरूआविआ ?; ११ (वालअवोली ण लोअ) वालअ वोलीणलोअ। ३४०।२२ (हिञ्जउ) ह्निञ्जउ। ३४१।५ (वमुहणड़िअं व सलिलअण) वमाहणड़िअं व सलिलसणम; ६ (सहरि वक्काओ) सहचरि चक्काओ ?। ३४४।४ (कोमलमुलाइ) कोमल ? पुलाइ; ६ (पहिअअणेण वअसुपहेण) पहिअअणेण वअ सुपहेण; ९ (अल) सअल; १० (वालिइअं सूस) वालिइ? अं सूस; १२ (पुप्फुति) पुप्फुति; १५ (कुम्भपुरि) कुम्भ; १६ (ससच)

पुरिससत्त ; १८ (उप्फणड्डान) उप्फंणट्ठाण। ३४५। २ (गद्द पट्टंणा) ग्रम्भ पट्टणा ; ४ (दलोर रगो) दलो एरवडो ; ८ (भ्राभामि) भाग्राभि ; १० (कंर) करो ; ११ (पारोहे) पारोहो। ३४६। ८ (विममत्त दिम्रातीव लच्छी) रेमे मूर्ती- दशग्रीवलच्छी ; ११ (पच्छसा) पच्छस ; (कारं) काउं ; २२ (पच्चसा) -पच्चणं ?? ; ३४७। ७ (सताव) संताव ; २६ (लच्छिलत्ति) लच्छि ?? लत्तिं। ३४८। ७ (कैकंसि) नैकपि ; ९ (दक्षिणं) सक्षिणं ; (यवभेमि) यंभेमि। ३५२। ३ (श्रोचिन्तिग्रं) ता चिन्तिग्रसुलहं। ३५३। २५ (छिग्रहाइ) दिग्रहाइ। ३५५। १४ (लङ्कारं जातमन्यत्) लङ्कारजातमत्र। ३५७। १ (प्रेम) प्रेय। ३५८। ५ (संविधानेषु स्खलता) संविधाने सुस्खलता। ३६५। २५ (प्रेमसाभ्रयाभ्रे म्हगदावन) प्रेमपाश्चे पाश्चे म्हग इव न। ३६८। ६ (स्वस्खलता) सुस्खलता। ३६८। २१ (कवलण) कखलन। ३७१। १४ (कवलणे) कखलणे (धीरा) धीरारम्भो। १५ (रम्भोव ललइ तुलिते एक्कम्मि विसे) उम्मलइ तुलिज्जंते एक्कम्मि वि से। ३७६। ३ (मधाना) मधाना। ; ३७७। ६-७ (शब्दान्यप विलम्बित-प्रायविलम्बिनी) शब्दप्रायविलम्बिनी ? ; १७ (वाक्या) वाक्य। ३७८। ८ (अत्यांश्रित) * मोयादित ?। ३८१। १४ (धाय) ? धाय।